

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚНТУ Хабаршысы

Вестник ЗКНТУ

Bulletin of WKITU

№4 (24) 2022

Орал / Уральск/ Uralsk

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал**

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Научный журнал**

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATION-
TECHNOLOGICAL UNIVERSITY
Scientific journal**

№4(24) 2022

Орал/ Уральск/ Uralsk

Шығарылым №4(24)

қараша-ноябрь, желтоқсан-декабрь

Педагогика, филология, тарих, экономика, техника/
Педагогика, филология, история, экономика, техника

Бас редактор-Главный редактор:

Шакешев Б.Т.

техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор/
кандидат технических наук, ассоциированный профессор

Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора

В.А. Бурахта

химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор

Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісоватындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
К.К. Бозымов	а.ш.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан	д.с.х.н., профессор, Западно-Казахстанский
	инновациялық-технологиялық университеті	инновационно -технологический университет
Н. Кенжеахмет	Гарвард университетінің Fairbank Centerfor	д.и.н., профессор-исследователь центра
	Chinese Studies, Center Geographic Analyses	Fairbank Centerfor Chinese Studies, Center
	орталығының зерттеуші -профессор, т.ғ.д., (АҚШ,	Geographic Analyses Гарвардского университета
	Кембридж қ.)	(США, Кембридж)
Ә. Қара	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана
	(Түркия, Стамбул қ.)	(Турция, г.Стамбул)
М.Б. Сабыр	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан	д.ф.н., профессор, Западно- Казахстанский
	инновациялық-технологиялық университеті	инновационно- технологический университет
Б.Ғ.Шингимирова	т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-	д.и.н., профессор, Западно-Казахстанский
	технологиялық университеті	инновационно-технологический университет
С.М.Бахишева	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-	д.п.н., профессор, Западно- Казахстанский
	технологиялық университеті	инновационно- технологический университет
А.Н.Тюрин	т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-	д.т.н., профессор, Западно-Казахстанский
	технологиялық университеті	инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік	д.ф.н., профессор, Калмыцкий
	университеті (Ресей, Элиста қ.)	государственный университет (Россия,
		г.Элиста)
М.М.Халиков	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол	д.ф.н., профессор, Самарский государственный
	қатынастары университеті (Ресей, Самара қ.)	университет путей сообщения (Россия, г.
		Самара)
И.Ф.Суханова	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Саратов	д.э.н., профессор, Саратовский
	мемлекеттік генетика, биотехнология және	государственный университет генетики,
	инженерия университеті (Ресей, Самара қ.)	биотехнологии и инженерии им. Н.И. Вавилова
		(Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық	д.т.н., профессор, Самарский государственный
	университеті (Ресей, Самара қ.)	технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов	д.б.н., профессор, Саратовский
	мемлекеттік техникалық университеті (Ресей,	государственный технический
	Саратов қ.)	университет имени Гагарина Ю.А. (Россия,
		г.Саратов)
Г.К.Курманова	э.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан	к.э.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский
	инновациялық-технологиялық университеті	инновационно-технологический университет
Р.С.Кинжекова	п.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан	к.п.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский
	инновациялық- технологиялық университеті	инновационно-технологический университет
С.А.Машанова	экономика магистрі, Батыс Қазақстан	магистр экономики, Западно-Казахстанский
	инновациялық-технологиялық университеті	инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі 07.12.2017 ж. №16782-Ж куәлік

2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Выпускается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 16782-ж от 07.12.2017 г. выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Начиная с 2019 года выходит журнал в электронном формате.

ISSN 2706-6266

БКІТУ, 2022
ТІРКЕУ НОМЕРІ 16782-Ж

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**ӘОЖ 004.372****ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ**

Чигирева С.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Қазіргі заман талабына сай педагогикалық технологиялар оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның әдіс-тәсілдері оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні кез-келген мұғалім қазақ тілі пәні болсын, басқа пәндер болсын ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану арқылы әртүрлі сабақтарға әзірлемелер дайындап және оны жоғары деңгейде өткізе білсе, сабақтың тартымды әрі қызық болатыны анық. Бұл мақалада қазақ тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияны қалай тиімді пайдалануға болатыны қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, дағдылар, технологиялар, коммуникативтік, дидактикалық, технология, Интерактивті

Орыс тілдегі мектептегі қазақ тілі пәнінің мақсаты: оқушылардың қарым-қатынас біліктілігін, яғни тілдік және танымдық біліктілікпен қамтамасыз ету екендігі Қазақстан Республикасының жалпы білім берудің мемлекеттік стандартында көрсетілген.

Қазақ тілі –оқушыға ертеңгі күні үлкен өмірге араласқанда оның қоғамдағы қызметіне көмегін тигізетін, жұмысында, күнделікті өмірінде қажетіне жарайтындай білім бере алатын аса білікті пәндердің бірі. Қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың пікір айту, ауызша, жазбаша сауатты сөйлеу, қоғамның өзге өкілдерімен дұрыс қарым-қатынас жасау, яғни әрбір адамға керекті коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру мәселелерін шешуге міндеттіміз. Тіл арқылы қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, болмысы танылады. Осы мақсатқа жетсек қана Қазақстанның саналы азаматын тәрбиелейміз. Қазақ тілі мұғалімнің, яғни менің міндетім –мәдениетті түрде білімімен, іскерлігімен қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін көтеру, осы мақсатқа тез жететіндей тиімді жол іздеу. Педагогикалық технологиялар оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді [1].

Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды. Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз –білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асырудан негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер – білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады [2].

Осыған байланысты күнделікті сабаққа:

- мультимедия (видео,аудиокондырғыларды,электрондық оқулықтарды);
- компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта);
- анықтамалық мәліметтер (сөздік, энциклопедия, карта, деректі қоры);

-интернет және т.б. көрнекі материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді. Мұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық технология – сабақты түрлендірудің, ерекшелендірудің, дараландырудың тәсілі ғана емес, сонымен қатар сабақты жаңаша ұйымдастырудың мүмкіндігі. Ақпараттық технологияның көмегімен жүргізілетін сабақтарда оқушы өзін белсенді және еркін, мұғаліммен тең дәрежеде ұстай алады. Қазақ тілі сабағында ақпараттық технологияны енгізу арқылы сабақтың белсенділігін арттыруға дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға, сабақты шапшаң жүргізуге, оқушыға арналған тапсырманың көлемін көбейтуге болады. Педагогикалық технология жалпы компьютерлендіру үрдісінен тысқары қалған жоқ. Сондықтан сабақта ақпараттық және коммуникативтік технологияны кеңінен пайдалану үйреншікті, қалыпты жағдай ретінде қарастырылғаны жөн. Бүгінгі күні кез-келген мұғалім қазақ тілі пәні болсын, басқа пәндер болсын ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану арқылы әртүрлі сабақтарға әзірлемелер дайындап және оны жоғары деңгейде өткізе білсе, сабақтың тартымды әрі қызық болатыны анық [3].

Коммуникативті тәсіл дегеніміздің өзі адамдардың арасындағы ақпараттық айырбас деген мағынаны білдіреді. Технологияның негізгі мазмұны – оқу үдерісін күнделікті өмірдегі қарым-қатынасқа ұқсастыру. Әр оқушының тіл үйренуге деген ынтасы мұғалімнің қарым-қатынасты қандайлық шебер ұйымдастыруына байланысты және сол кезде тілдің әсерлілігі мен оқушының іскерлігі және еркі есепке алынуы қажет. Сонымен, тілдік қарым-қатынас болу үшін, біріншіден, нақты мақсат, тақырып болу керек. Екіншіден, сөйлесу жағдайы күнделікті өмірдегі қарым-қатынасқа ұқсас болуы керек, мысалы «Кітапханада», «Асханада», «Дәріханада», т.б. тақырыптарға сұхбаттар. Үшіншіден, сабақта ТОҚ (техникалық оқыту құралдары), дидактикалық материалдар (слайдтар, суреттер, ...) , оқыту тәсілдері (топпен, жұптап оқыту) , сонымен қатар, оқушылардың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, т.б. әдіс-тәсілдерін қолданамын. Атап айтсақ, 2021 оқу жылының 18 ақпанында 9-сынып бойынша «Болашақ энергиясы» атты ашық ОНЛАЙН сабағымды қалалық мұғалімдерге өткізіп, тәжірибе бөлістім. Бұл сабақта «Ассоциация» тәсілі мен «ПОПС» формуласын, жазылым дағдысы бойынша «Мен бұл пікірмен келісемін немесе келіспеймін» секілді әдістерін тиімді пайдалана білдім. «Энергия көздерін өндіретін мемлекеттер қалай өмір сүреді? Адам өмірінде энергияның рөлі қандай? 2017 жылы Астанада өткен “ЭКСПО-ның” тақырыбы қандай болды? Неліктен ол тақырып алынды?»-деген сұрақтарға оқушылар қосымша ақпараттық құралдарды пайдалана отырып жауап берді [4].

Қазақ тілі сабағында АКТ мүмкіндіктерін қолдана отырып, интерактивті модульдік технология қағидаларын іске асыру келесі нәтижелерге қол жеткізеді:

1. Уақыт үнемдейді.
2. Сабақтың сапасын көтереді.
3. Оқу әдісі мен құралдарын таңдауға мүмкіндік тудырады.
4. Оқушының белсенділігі мен қызығушылығын арттырады.

Сонымен, интерактивті тақтаны қазақ тілі сабақтарында пайдалану- сабақтың негізгі тапсырмаларын білуді жеңілдетеді, мәліметтер мен жаңа ұғымдарды есте берік сақтауға ықпал жасайды. Ұсынылып отырған технологияда заман талабына сай интерактивті тақтаның мол мүмкіндігін пайдалану-оқушы тұлғасының тынымдық қабілеттерін арттырып, белсенді сөздік қорын, ауызша және жазбаша тілін дамытып, шығармашылық қырын қалыптастырады. Мысалы, 11-сыныптағы «Жұмыссыздық мәселесі» модулі бойынша «Бай болу» тақырыбына тоқталғым келеді. Сабаққа қойған мақсатым: Оқушылардың «Жұмыссыздық мәселесі» модулі бойынша алған білімдерін топтау, жинақтау. Оқушыларды ұқыптылыққа, еңбекқорлыққа тәрбиелеу. Оқушыларға табысқа

жетудің тиімді жолдарын табуға көмектесу. Сабақта оқушылардың ұйымдастыру, оқу-танымдық, интеллектуалдық қабілеттерін қалыптастыру; негізгі ойды таба білуге,салыстыру, талдай білуге дағдыландыру. Сабақтың көрнекілігі ретінде дидактикалық материалдар мен интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін пайдаландым. Қазақ тілі сабағын орыс тілі, экономика негіздері, география пәндерімен байланыстырдым. Кіріспе бөлімінде Вассерман технологиясының тәсілін қолдандым. (Тәсіл – іс-әрекетін өз бетінше бақылауға, тек қана есепті шығаруға емес, түсінуге бағытталған бақылауды ұйымдастыру.)

Интерактивті тақтаға өткен тақырыптардан сөздік беріп, оқушыларға бір көрсетіп шығамын да , сөздікті жауып қоямын.Оқушылар дәптерге есте қалған сөздерді жазып, оқу керек. Бұл жұмыстың мақсаты: сөздерді меңгергенін анықтау. Бұл тәсілдің тиімділігі: оқушылардың алдыңғы сабақтан қазақ тілі сабағына бірден ауысуына әсерін тигізеді. Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін «Мәтін бөліктері» гуманитарлық пәндерге арналған оқыта үйрету ойынын жүргіздім. Ойынның шарты: Оқушылар мәтінді өз бетімен оқиды (Гонг).4 топқа бөлінеді:1-«кіріспе», 2- «негізгі ой», 3- «қорытынды», 4-«толықтыру».Мәтін бөліктерін ретімен бастаймыз. Толықтыру тобы әрбір топтан кейін сөз алады.Ойыннан соң, мәтінді тағы бір қарап шығып, берілген ақпаратпен салыстырамыз,қай топтың неғұрлым нақты айтқанын анықтаймыз. Мақсаты: бір-бірін зейін қойып тыңдау, ойларын жүйелі түрде жеткізе білу. «Бай болу» мәтіні бойынша диалог (жұптық жұмыс, полилог (топтық жұмыс) құрастыру. Мақсаты: оқушылардың қарым-қатынасын нығайту, сөйлеу дағдысын қалыптастыру. Полилог(бірнеше оқушының өзара сөйлесуі) топтық жұмыстың тиімділігі: оқушыларды бір-бірімен жақсы тіл табысуға дағдыландырады. Лексикалық және грамматикалық тақырыптарды ұштастыру үшін деңгейлік тапсырмалар (жеке жұмыс) орындалады. Оқушылар өз даярлық деңгейіне қарай тапсырмалар таңдай алады. Мақсаты: оқушылардың білім деңгейін анықтап, тексеру. Қорытындылау бөлімінде төмендегідей даналық сөздер беріледі:

Адал іс істесең –адал боп өсесің,

Ақылды іс істесең -өміріңе құт,

Қиын іс бітірсең –өмір бойы қорықпайсың. («Алтын шежіре»)

Оқушылар мәтіннен негізгі ойды білдіретін сөйлемді тауып, даналық сөздерге сай қорытынды ой жасау керек. Мысалы: *Бай болу үшін, алдымен, үнемішіл болу керек. Үнемішіл болсаң –табысқа жетесің.* Сабақты бекіту бөлімінде құрама тестілер және балама жауаптары бар тестілер (лексикалық тақырып бойынша) беріледі. Мақсаты: оқушылардың білім деңгейінің көрсеткішін бірден анықтау.

Сабақ өткізуде көрген нәтижем:

- оқушының мақсатқа жетуі;
- оқушының сабаққа қызығушылығының артуы;
- өз ойын еркін жеткізе білуі;
- жүйелі түрде сөйлеп, ойын жинақтауы;
- шығармашылық жұмыспен айналысуға талпынысы;
- оқушылардың бір-бірімен тез әрі жақсы тіл табысуы;
- қорытынды бір ойға келуі;
- алған білімдерін деңгейлік тапсырмалар мен тестілеуді орындауда көрсете білуі.

Орыс сыныптарында қазақ тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалана оқытудың тиімділігі жоғары. Біздің мектеп-лицейіндегі дарынды балаларға қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда теориялық және практикалық білім-білік дағдыларының қалыптасуына көңіл бөле отырып, олардың өз бетінше жұмыстанып, логикалық ойлауына әсер ету, көркем мәтіндерді оқыту арқылы жас ұрпақ бойында Қазақстандық ұлтжандылық сезімін ояту мақсатында жұмыстанып келемін.

Қорыта айтқанда, тыңбай еңбек етсең ғана жұмыстың жемісін көре аласың. Сондықтан мен мұғалім ретінде үнемі ізденіс жолындамын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. К.Жантелова .Қазақ тілін ақпараттық технологиялар жүйесімен үйрету. \Қазақстан мектебі, №3, 2013ж;
2. Ә.М.Нұрмағамбетова. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқу үрдісінде пайдалану. \ Педагогикалық альманах ,№3-4,2010ж.;
3. Оқулық: «Қазақ тілі мен әдебиеті» Бәйтерек, 9-сынып, 2-бөлім, Көкжиек-Горизонт, 2019ж. \Авторлары:Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Т.Дәулетбекова, А.Қ.Рауандина, Р.С.Рахметова\;
4. Оқулық: «Қазақ тілі мен әдебиеті» Тіл-байрақ, 11-сынып,1-бөлім, Көкжиек-Горизонт, 2020ж. \Авторлары: Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Т.Дәулетбекова, Р.С.Рахметова, А.Қ.Рауандина\

ӘОЖ 004.372

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Чигирева С. Ж.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: современные педагогические технологии показывают эффективные, конкретные пути достижения цели обучения. Методы и приемы информационно-коммуникационных технологий повышают интерес учащихся, позволяют более внимательно слушать и уточнять полученные данные. Сегодня понятно, что занятие будет увлекательным и интересным, если любой учитель, будь то казахский язык или другие предметы, сможет подготовить разработки к различным урокам с использованием информационно-коммуникационных технологий и провести их на высоком уровне. В этой статье рассказывается, как эффективно использовать информационно-коммуникационные технологии на уроках казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык, навыки, технологии, коммуникативные, дидактические, технологии, интерактивные

ӘОЖ 372.874

АВТОРЛЫҚ БАҒДАРЛАМА ЖАЗУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Нарикова Ж.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада пән мұғалімдерінің дамуы мен шығармашылық жетілуіне бағыт- бағдар беретін нақты әдістемелік тұжырым жасалған. Мұнда авторлық бағдарламаның қажеттілігі мен жинақталуы, мазмұндық құрылымы мен тұжырымдамасы, құрастырылуына қойылатын талаптары мен міндеті, рәсімделуі туралы түсінік берілді. Өз жұмысының нәтижесін жинақтап таратуды мақсат еткен кез келген ұстаз берілген үлгіні басшылыққа алуына болады.

Кілт сөздер: Авторлық бағдарлама, Рецензия, Түсінік хат, педагогикалық іс-тәжірибе, педагогикалық құндылық, шығармашылық нәтиже, тәжірибелік бөлім, тақырыптық жоспар

Авторлық бағдарлама педагог немесе педагогтер ұжымы толығымен дайындайды және оған (олараға) зияткерлік құқығы беріледі. Бұл – не алғаш рет енгізілетін курсты, не автордың дәстүрлі тақырыпты өзіндік тәсілмен оқыту бағдарламасы. Мұндай бағдарлама мазмұны – жаңашылдығымен және өзектілігімен ерекшеленетін білім беру проблемаларын шешуге ұсынылған құралдар жиынтығы. Авторлық бағдарлама эксперименттік те болуы мүмкін, бірақ міндетті түрде жаңалығы мен авторлығы құжат бойынша дәлелді болуы қажет [1].

Инновациялық потенциалы бойынша авторлық бағдарламалардың келесі үлгілері анықталады:

- ✓ өнертапқыштық – қолданыстағы бағдарламаларды ішінара жетілдіру жолымен алынған бағдарлама;
- ✓ комбинаторлық – бірнеше бағдарламаны біріктіру жолымен алынған бағдарлама;
- ✓ толықтырылған – мазмұны бойынша мүлдем жаңа, қолданыстағы оқу бағдарламаларын толықтыратын бағдарлама;
- ✓ жаңашыл – парадигмалық негізі, ойы, ұсынылған оқыту технологиясының жаңашылдығымен ерекшеленетін бағдарлама.

Авторлық бағдарламаны табысты жүзеге асыру технологиялық қамтамасыз етуді талап етеді, яғни болашақ педагогикалық іс-әрекет жобасының (оқу сабақтары жүйесін тақырыптық жоспарлау), әдістемелік түсініктемесімен қоса тірек сабақтары сценарийлерінің, білім беру стандарттарына бағдарланған тексеру тапсырмалары мен диагностикалық материалдар кешенінің болуы [2,3].

Авторлық бағдарламаны мектептің білім беру үрдісіне енгізу келесі іс-әрекеттерді қамтиды:

- ✓ Рецензия алу. Ішкі, сыртқы рецензия. Ішкі рецензия — әдістемелік кеңес, әдістемелік бірлестікте талқылау. Сыртқы рецензия – ғылыми — әдістемелік ұйымдар, мамандардан алу.
- ✓ Аprobация – эксперимент түрінде танысу. Аprobация нәтижесінде бағдарламаны жетілдіру үшін ұсыныс жасауға болады. Аprobация қыркүйектен наурызға дейін өткені дұрыс. Мұғалім түзету енгізуге мүмкіндік алады.

Авторлық деп танылған бағдарламаны қолдануға әдістемелік кеңес ұсынып, білім беру ұйымының басшысы бекітеді. Авторлық деген мәртебені, ереже бойынша, білім беруді басқарудың жоғары органы тағайындайды.

Авторлық бағдарлама келесі құрылымдық элементтерді қамтуы қажет:

I. Оқу бағдарламасының құрылымы:

Мұқабада төмендегілер белгіленуі тиіс:

- ✓ білім ұйымының атауы (төменгі бағыныстылығы ретімен);
- ✓ автордың тегі, аты, әкесінің аты;
- ✓ тақырыбы (әдістемелік өнім түрі көрсетілген – әдістемелік нұсқаулар);
- ✓ қала атауы;
- ✓ әзірленген мерзімі.

Мұқабаның екінші бетінде жоғарыда аннотация беріледі, онда мынадай мәліметтер болады:

- ✓ қарастырылатын мәселелердің мәні туралы;
- ✓ әдістемелік нұсқаулардың кімге арналғаны туралы (осы жұмыс қандай көмек береді және кімге арналған – мектеп мұғалімдері, директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, қосымша білім педагогтары және т.б.);
- ✓ нұсқаудың негізіне алынған практикалық тәжірибе көзі (берілген әдістемелік нұсқаудың қандай тәжірибе базасында орындалғаны көрсетіледі).
- ✓ ұсынылған әдістемелік материалдың қолданылуы мүмкін салалар туралы (осы нұсқаулар гуманитарлық білімнің қай саласында қолданылуы мүмкін).

Мұқабаның төменгі жағында автор (авторлар) туралы мәліметтер беріледі:

- ✓ Тегі, аты, әкесінің аты;
- ✓ Лауазымы;
- ✓ Қызмет орны;
- ✓ Біліктілік санаты немесе ғылыми дәрежесі;
- ✓ Байланыс телефоны.

II. Түсініктеме (Түсінік хат). Пәннің мәні, ерекшелігі, осы сатыдағы оқушыларды оқытудың білімділік мақсат, міндеттерін орындауға үлесі. Мақсатқа жетудің әдістемелік жүйесі, құралы. Әр сатыға байланысты мақсаты. Бағдарламаның өзектілігі, курстың негізгі идеялары, концепциясы. Оқыту реті қандай логикаға негізделген. Оқу жоспарының тағы қай пәндерімен логикалық байланысы бар. Шартты белгілерді түсіндіру.

III. Оқыту пәнінің мақсат – міндеті. Білім, әрекет әдісі, тәжірибе. Осы бағдарламаны меңгергенде қандай жеке адам қабілеттері қалыптасады. Пән мақсаты дүниетанымдық, әдістемелік, теориялық, дамытушылық, тәрбиелеушілік, тәжірибелік/ практикалық/ болып берілуі де мүмкін.

IV. Пәнді меңгеру деңгейіне қойылатын талаптар. Курсты аяқтағаннан кейін білім, компетенттілік деңгейі. Білім кешені, икем – дағды тізімі, оқушы шеше алатындай мәселелер тізімі.

V. Тақырыптық жоспар. Курс тақырыбы, оқытылу реті, оқыту формасы, сағат саны/толық курс және жеке тақырып. Таблица түрінде беруге де болады.

VI. Оқу курсының тақырып мазмұны. Тақырып. Сағат. Негізгі сұрақтар. Тәжірибелік, сарамандық жұмыстар, экскурсия/саяхат т.б. Пәнаралық байланысты көрсету. Бақылау түрі,сұрақтары.

VII. Тәжірибелік бөлім. Икем, дағдыны бекіту. Тәжірибелік, сарамандық жұмыстар, экскурсия/ саяхат т.б.

VIII. Оқу деңгейін бақылау.Қорытынды, жартыжылдық, тоқсандық, тақырыптық. Бақылау жұмысы, тесті, сынақ, емтихан.

IX. Мұғалімге ұсынылатын әдебиеттер тізімі.

1.Автор. Атауы(бағдарлама). Баспа, жыл, беті.

2. Мақала: автор. Мақала аты //Журнал. -жыл. -№. – бет.

X. Пәнді оқу-әдістемелік жағынан қамтамасыз ету (апробацияның 1 жылы өткеннен кейін, А/ҚБББ-нің ӘК сыртқы рецензия алу үшін бағдарламаға қоса тақырыптық күнтізбелік жоспар мен қолданылған материалдар қоса жолданады). Оқыту - теориялық: оқулық, пособия(көмекші құрал), лекция.

Бағдарлама - түрлі (педагогтің еңбек ақысын төлеуге негіз болатын, оның кәсіби деңгейінің сапасын мінездейтін, тәрбиеленушілерге білім беру мен дамытудағы педагогтің теориясы болып табылады) функцияны орындайтын құжат болғандықтан оның рәсімделуі де талаптарға сәйкес орындалуы тиіс.

Мұқаба және басқада бағдарламаның парақтарында шет жол сақталуы (поля) тиіс. Бағдарлама компьютерде Times New Roman шрифтісімен 1,5 интервал аралығында 14 кегельмен жазылғаны дұрыс.

Бағдарламаға мөр басылып, мекеме басшысының қолымен бекітілгеннен кейін бағдарлама бойынша жұмыс жасауға рұқсат етіледі.

Бағдарлама мәтінін нөмірлеу екінші (немесе 3-4) бетінен бастауға болады. Тек мәтіні сол бетінен басталуы тиіс. Парақ беттерінің нөмірі жоғары жақтың ортасына қойылады.

Авторлық оқу бағдарламасы – педагогикалық құндылық пен жаңалықтардан хабардар ететін авторлық педагогикалық шығармашылықтың нәтижесі. Ол оқу пәнінің білім беру мазмұнын анықтайтын мемлекеттік білім беру стандартының

негізінде жасалады. Авторлық бағдарламаның мазмұндық құрылымы мен тұжырымдамасы жалпы білім беру стандартына сай келуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы «Сараптамалық кеңес туралы ереже» Нұр-Сұлтан, 2020 жыл;
- 2.«Заманауи білім беру бағдарламаларына қойылатын талаптар» <https://melimde.com/tairibi>;
- 3.А.Душабаева «Авторлық бағдарлама». Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, <https://melimde.com>.

УДК 372.874

МЕТОДИКА НАПИСАНИЯ АВТОРСКОЙ ПРОГРАММЫ

Нарикова Ж.М.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В этой статье дается методологические основы (концепты) для творческого развития учителей-предметников. Здесь дано понимание и необходимость создания авторской программы, ее содержательная структура и концепция, требования и задачи по ее созданию. Данная работа пригодна для руководства при обобщении и распространении опыта.

Ключевые слова: Авторская программа, Рецензия, Пояснительная записка, педагогическая практика, педагогическая ценность, творческий результат, практическая часть, тематический план.

ӘОЖ 81.36

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫН САЛЫСТЫРА ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШІЛІГІ

Дүйсенғалиева Б.Ұ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл технологияларды пайдаланудағы мақсатымыз – оқушыларға сапалы да терең есте сақтау қабілеттерін жетілдіре отырып, еркін сөйлеу дәрежесін жеткізу. Ол – адамның табиғи ерекшеліктеріне, мәтіннің мазмұнын дауыстап оқу мүмкіндіктеріне тәуелді.

Кілт сөздер: Сөйлеу мәдениеті, тіл мәдениеті, тілаларлық интерференция, трансференция.

Ғаламдану үрдісі басталып, әлемнің бір-бірімен байланысы лезде жүзеге асып жатқан бүгінгі күні ағымға сай білім саласында туындап отырған жаңа сұраныстарды көріп отырмыз. Сондықтан әр мемлекет ұлтаралық құндылықтарға және халықаралық жетістіктеріне қарап бағалануда.

Көптілді білім беру проблемасы туралы зерттеу барысында отандық және шетелдік әдебиеттер мен мәліметтерге сүйенсек, әр мемлекет көптілді білім беру жүйесінде өзіне тән бір ерекшелігі бар екені көрініп тұр. Бірақ барлық жағдайларда ең маңыздысы – адам

факторы, яғни көптілді білім беру барысында жеке адамның ұлтына, мәдениетіне, тағы сол сияқты басқа да құндылықтарына мән берілуде [1].

Егер Қазақстан Республикасы білім беру жүйесін алып қарайтын болсақ, осы уақытқа дейін Жоғары оқу орындарында үш тіл оқытылып келді, мысалы: қазақ тілі, орыс тілі және бір шет тілі (ағылшын, неміс, француз және араб). Егер білім алушы осы үш тілді жетік меңгеріп шықса және осы тілдерде еркін сөйлеу мүмкіндігіне ие болса, онда сол білім алушы көптілді білуші болып саналады.

Ал дүниежүзінде көптілді білім берудегі оқиғалар мен өзгерістерді қарастаратын болсақ, жалпы дүниежүзінде 6000-ға жуық тілдің бар екенін шетелдік ғалым Grimes (1992) мәлімдейді. Бір топ ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда (Cheshire, Comrie, Edwards), ағылшын, француз, араб, бенгал, португал, орыс және испан тілдері дүниежүзінде көп және жиі қолданылатын тілдер болып саналғанымен олар көбінесе екінші, үшінші, төртінші және кейіннен меңгерілетін (ана тілінен кейін) тіл болып есептелінеді [2].

Лингвистиканың негізгі объектісі сөйлеу – адам іс-әрекетінің ерекше формасы. Ол адамзаттың ойлауымен және басқа да психикалық үрдістерімен тығыз байланысты. Сондықтан адамзаттың сөйлеу іс-әрекетін тексеру - бір ғана тіл білімі емес, сонымен қатар психологияның, физиологияның, логопедияның тағы басқалардың зерттеп, қарастыратын объектісі.

Әдетте, сөйлеу мен тіл деген сөздер бір-бірімен синоним ретінде қолданыла береді. Бірақ бұл екеуі бір нәрсе емес. Сондықтан сөйлеу мен тіл деген ұғымдарды бір-бірінен ажырата білу керек. Өйткені, сөйлеу мен тілдің бір-бірінен айтарлықтай айырмасы бар. Сондықтан да психология сөйлеумен айналысса, лингвистика тілі ерекшеліктерін қарастырады [3].

Бұл тәуелділік сөйлеу мен сананың, сөйлеу мен болмыстың, сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы қарым-қатынасқа байланысты. Философиялық сөздікте «қарым-қатынас» категориясы сана мен болмыстың бейнелеу әдісі ретінде қарастырылады.

Демек, адамның жеке тұлға ретінде өзін танытуы санасындағы ойын тіл арқылы сыртқа шығаруы болып табылатындықтан, оның ой-өрісі, білім деңгейі, сөздік қоры, оқытудың мақсаты үлкен рөл атқарады.

Сөйлеу - өте көп аспектілі және күрделі құбылыс болғандықтан, қарым-қатынас құралы қызметін атқарады. Екіншіден, ой-пікір айту нәтижесінде пайда болатын өнім екенін ұмытпау керек. Психолог-зерттеуші Б.Д.Парыгин атап көрсеткендей, адамдардың бір-бірімен тіл қатысып, әсер етуі және өзара түсінік түрінде жүретін күрделі көпқырлы және ақпараттық үрдіс қарым-қатынас ауызша, жазбаша түрінде де жүзеге асырыла береді [4].

Ғалым Л.Х.Ляховицкий «Шетел тілін меңгеруде ана тілінің ерекшелігін ескеру оқушы жаңа тілде кездесетін қиындықтарды түсіну үшін өте қажет. Тек ана тіліне сүйене отырып кездесетін осындай қиындықтарды жоюға болады, бірақ ана тілі оқушылардың санасында сақталады. Ал, егер сабақта ана тілінің ерекшеліктеріне көңіл бөлмесе, оқушылардың шетел тілін меңгеруіне кей жағдайда зиян келуі мүмкін. Яғни, сабақ тек шет тілінде ғана болса, оқушылар үшін түсініксіз тілдік материалдардың саны көбейе түсіп, оқушының шет тілін меңгеруге қызығуын төмендетеді», - дейді. Ғалымның пікіріне сүйене отырып, шетел тілін оқытуда ана тілінің рөлі жоғары, сондықтан шетел тілін ана тілімен салыстыра отырып оқыту жөн деп есептеймін [5].

Ана тілінің ерекшеліктерін ескеру қағидасын маңызды әдістемелік қағида ретінде мойындататын үш негізгі фактор бар. Олар:

1) әлемнің тілдік қалыптасуында көрінетін тіл, ойлау және қоршаған болмыстың арасындағы тығыз байланыс;

2) шетел тілін оқымастан бұрын оқушының тілінің ана тілінде қалыптасқан дағдысы мен іскерлігі;

3) әлем тілдерінің көбісінің тілдік жүйесіне тән тілдік компоненттердің болуы.

Оқушылардың ана тілінде лингвистикалық талдау қабілеті шетел тілі грамматикасын табысты меңгеруіне қолайлы фактор болып есептеледі, өйткені, олар өз ана тіліндегі лингвистикалық компетенциясы арқылы ағылшын тілінің грамматикалық құбылыстарын тез, әрі тереңірек түсіне алады.

Ағылшын тілі грамматикасын оқытуда ана тілінің ерекшеліктерін ескеру қағидасын сипаттайтын жоғарыда аталған факторлардың ішінде тілдік универсалдардың, яғни, әлем тілдерінің тілдік жүйесіне тән тілдік компоненттердің болуы аса маңызды. Универсалды тілдік категориялардың болуы лингвистикалық білімге өзіндік сипат беріп, басқа бір тілді меңгеруді жеңілдетеді. Ана тілін қолдану механизмін біле отырып, тіл үйренуші ол білімді шетел тілінде меңгеру процесінде қолдануға мүмкіндік табады [6].

Шетел тілін оқытуда ана тілінің тиімді ықпалымен қатар тиімсіз ықпалының болатыны да мәлім. Ана тілінің шетел тілін оқытуда тиімсіз ықпалын *тіларалық интерференция* дейміз.

Лингвистикалық әдебиетте интерференцияға әр түрлі анықтама беріледі. Л.Н.Зильберман бұл терминді ана тілінің заңдылықтарының үйренетін тілге килігуі деп түсіндіреді.

Грамматикалық тіларалық интерференция – ана тілінің тілдік жүйесінің грамматикалық нормалары негізінде қалыптасқан грамматикалық дағдылардың әсерінен үйренетін тілдің грамматикалық нормасының бұзылуы немесе грамматикалық нормадан ауытқуы болады [7].

Мысалы: қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістіктердің сөйлемдегі орын тәртібі. Қазақ тілінде етістік сөйлемнің соңында келсе, ағылшын тілінде сөйлемнің басында келеді.

Мысалы: Мен өткен жылы Алматы қаласына бардым. I went to Almaty last year. Осыған байланысты, оқушылар өз ана тілі грамматикасының тілдік нормасын бұзатын сәттер кездеседі.

Сонымен қатар, шетел тілін оқытуда ана тілінің тиімді де ықпалы бар. Оны ана тілінің шетел тілін оқыту процесіндегі тиімді ауысуы немесе *трансференция* деп атаймыз.

Трансференция – ықпал ететін, тіл үйренетін тілдің нормасын бұзбайтын, ол тілде бұрыннан бар заңдылықтарға дем беретін, оны қолдайтын процесс.

Оқушы қазақ тілі мен ағылшын тілдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жете білгенде ғана, ол тілді дұрыс, тез игере алады. Лингвистикалық тұрғыдан қарасақ, қазақ тілі түркі тілдер тобына жатады екен. Дегенмен, екі тілдің грамматикалық жағынан кейбір ұқсастықтары да кездеседі. Мұғалім осы ерекшеліктерді жан-жақты зерттеп, баланың көзін жеткізе алса, бұл оның үлкен бір жетістігі болады.

Мысалы: 9-сынып бағдарламасы бойынша өтілетін етістіктің ерекше грамматикалық категориясының бірі – етісті алып қарастырайық.

Істің істеушісіне және істелетін затқа, яғни объектіге қатынасына байланысты мағыналық және тұлғалық жақтан құбылуын етіс деп атайды. Қазақ тілінде етістің бес түрі (негізгі етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, ортақ етіс, ырықсыз етіс) болса, ағылшын тілінде екі түрі (негізгі етіс, ырықсыз етіс) бар. Ағылшын тілінде өздік, өзгелік, ортақ етістер ырықсыз етістер арқылы беріледі. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістіктің етіс категориясының беру жолдары ұқсас.

Сонымен қатар ағылшын тілі сабағында етістіктің шақ формаларын түсіндіргенде оқушылардың ана тіліндегі алған білімдеріне сүйене отырып түсіндіру мұғалім үшін де, оқушы үшін де жеңілдік. Себебі қазақ тіліндегі шақ түрлері ағылшын тілінде де бар.

Мысалы: Осы шақ, ауыспалы осы шақ – The Present Simple Tense, Өткен шақ – The Past Simple Tense, Келер шақ – The Future Simple Tense т.б.

Қорыта айтқанда, шет тілін өз ана тілімен салыстырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ескере отырып оқып үйренген - өте тиімді. Мұғалім тек салыстыруға мүмкіндік болған жағдайда ғана жөнімен пайдалана білу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбекова Г.Ә. Үш тұғырлы тіл – уақыт талабы //«Ағылшын тілі мектепте» журналы №7, 2008 жыл. 15-17 бет
2. Андақұлова К. Етістікті қазақ тілі және орыс тілімен салыстыру//«Қазақстан мектебі» журналы №7, 2003 жыл
3. Г.Қ.Рысбаева Ағылшын тіліндегі есімдіктің жасалуы және мағыналық топтары //Қаз ИЯШ №6,2009ж.
4. Жалекенова Г.К. Сын есімді қазақ тілімен салыстыра оқыту //«Ағылшын тілі мектепте» журналы №5, 2008 жыл.
5. Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдер. – А., 2003.
6. Аракин В.Д. Практический курс английского языка. 2 курс . М., 2002ж.
7. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002ж.
8. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық грамматикасы. Оқу құралы. Алматы, «Қазақ университеті», 2012ж.
9. Садыкова А.К. Ағылшын тілінің практикумы. Оқу құралы. – Алматы. 2004ж.

ӘОЖ 81.36

ОСОБЕННОСТИ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ГРАММАТИКИ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Дуйсенғалиева Б. У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается про использовании новых технологий путем сравнительного изучения грамматики двух языков -донести до учащихса степень беглости речи, совершенствуя качественную и глубокую память.

Ключевые слова: культура речи, языковая культура, межъязыковая интерференция, трансференция.

ӘОЖ 81.42

КӨРКЕМ МӘТІНГЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Куатова А.Ж., Абдульманов А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мәтін лингвистикасы - ғылыми ой-сана өркениетінің бір белесі. Мәтін талдау лингвистикасы антропоцентрилік жүйеге тән бағыттарды қамти алады. Сондықтанда кез келген тілді үйренуде көркем мәтін лингвистикасының ықпалы зор.

Мақалада осы мәселенің өзектілігі жөнінде айтылған. Көркем мәтін талдауда басшылыққа алынатын әдістер қамтылып, маңызы түсіндіріледі.

Кілт сөздер: мәтін, көркем мәтін, тіл бірлігі, лингвистикалық талдау, ұстаным, құзіреттілік, мәтінді қабылдау, мәтінді түсіну, интерпретациялау.

Көркем мәтінді лингвистикалық талдаудың өзіндік ұстанымдары болады. Қазақ прозасының тарихы тереңде, сондықтан таңдап алынған мәтіннің ішкі және сыртқы факторларын да ескерген жөн. Тілдік талдаудың алғашқы басқышы көркем шығарма текстің мәнерлеп оқу. Шығармадағы экспресивтік- эмоционалдық жүк көтеріп өзіне айрықша міндет көтеріп тұрған сөздермен оралымдарға мән бере интонациясын, әуенін сақтап сол арқылы жазушының сөз қолдану ерекшелігі толық ұғынарлықтай оқу көзделеді. Мәнерлеп оқуға тұтас бір бөлігін, не кішкене көріністі алуға болады. Бірақ оның өзі жазушы тілінің ерекшелігін танытатындай болуы керек [1].

Осыған орай, қазақ прозаларындағы аналар бейнесін тиімді, қызықты тәсілдермен талдай отырып оқытуды мақсат еттім. Жалпы, әйел-ана қауымының бойында болатын нәзіктікпен қатар қайраткерлік, оның ішкі сезімі, адал махаббаты, аналық жүрегі мен мейірімі жазушының шебер суреткерлігінің көрінісі.

Ғабит Мүсіреповтің «Ананың анасы» әңгімесі – ананың типтік образын сомдаған көркем туынды. Қазақтың жаугершілік заманының шежіресінде көркем өрілген ана махаббаты арқылы әлеуметтік теңсіздікті, қоғам бейнесін, адамдар тағдырын, адамзат өміріндегі ана рөлін автор мейлінше кең арнада танытады. Әңгіме бірнеше адамның баяндауында өрбиді. Әңгімедегі уақыт пен кеңістік те бірнешеу. Әңгіменің алғашқы баяндаушы кейіпкері шәкірт-бала қарт Әйтілестің әңгімесіне құлақ түрсе, қазына кеуде қарт та кезінде «іргеде отырып ойына тоқи беретін» құйма құлақ бала болғаны танылады. Қазақта көркем дүниенің мираскерлік сипаты да аңғарылады. «Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын» дейтін қоғамның бет-бейнесін автор мейлінше риясыз ашық көрсетеді. Басы бәйгеге тігіліп, бес қолдан өткен байғұс әйелге мұқалмас күш беретін де бір-ақ дүние. Ол – перзент тағдырына деген ананың байыз таппас жүрегі мен шексіз махаббаты. Ана парасаты мен өр рухына кез-келген сұрапыл күш қарсы тұра алмайтыны оқиға барысында анықталады. Ана қай ғасырда, қай жағдайда болсын ең биік тұлға. Егер қоғамда әйелдің рөлі төмен болса, ол анаға берілген баға емес, ол сол қоғамның әлеуметтік жағдайының төмендігін аңғартатынын автор ашық көрсетеді. Шығарма тілі көркем, образды. Шығармада көркем образдар типтік сипатта көрінеді [2].

«Ананың анасы» әңгімесінің негізгі мазмұны - ел арасына кең тараған аңыздан алынған. Мұнда елді шауып, жазықсыз жас қызды зорлап алып бара жатқан батырды қыз анасының сөзбен тоқтатып, жеңгені, сөйтіп, оның қызын жау қолынан азат етуі баяндалған. Шығарманың мазмұны, Әйтілес ақсақалдың «етектей сақалын балуан саусақтарымен салалап тарап қойып» өткен өмір оқиғасын баяндауынан басталады. Әңгімеде намысқа шабар білегі, әділетті таныр жүрегі бар, бірақ ел әкімдерінің алдауына түскен аңғал батыр Жалпақ балуанның Бала бидің қолшоқпары болуы, жүрегін жарып шыққан қызының тағдырына шырылдап арашашы бола білген абзал ананың өжеттігі айтылады. Шығармада ананың жарық дүние сыйлаған баласына деген махаббаты, содан туындайтын ана бойындағы күш-қуат, ізгілік, адамгершілік қасиеттер бейнеленеді. Ананың құдіреті баяндалады [3].

Осындай құндылықты оқытуда тәжірибеде кеңінен тараған, әрі тиімділігімен, нәтижелігімен көпшілік ұстаздар еңбегіне мол кірген талдаудың бірі – **проблемалық оқыту**.

Оқушылар осындай тапсырма негізінде сұрақтағы басты мәселелерді шешу үшін жұмыстанады. Өзіндік ойлауға, содан қорытынды шығаруға үйренеді, шығармашылық зерденің қалыптасуына септігін тигізеді.

Проблемалық сұрақтар	Жауабы
Бүгінгі қоғамдағы аналардың рөліне қандай баға берер едіңіз?	
Шығармада ананың жарық дүние сыйлаған баласына деген махаббатынан қандай қасиеттер байқадыңыз?	
«Менің атым әйел» дейді Ана. Әңгімеде Ананың нақты есімі неге берілмеген деп ойлайсыз?	
Қырық жігіт пен Жалпақты тізе бүктірген қандай күш, нендей күдірет?	

Сонымен қатар прозалық шығармаларды оқыту барысында ең көп қолданатын әдісімнің бірі «**Болжау**». Мысалы: 1. «Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр» деп Әйтілес қарт жанып-жанып жаңартып алып, жалт-жұлт еткізіп бастағалы отырған әңгімесі не туралы деп ойлайсыздар?

2. «Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды-қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік»- Әрі қарай оқиға қалай жалғасты?

Бұл әдістің тиімділігі: оқушы өз ойын жеткізіп айтуға дағдыланады, әрі болжамының сәйкестігін білу үшін шығарманы толық оқуға қызығушылығы артады.

«Ашынған ана» әңгімесіндегі ашынған ана Қапия – әділетсіз қоғамның қатал айыпкері, дүниеге өмір сыйлаушы, мәңгі сөнбес махаббат көзі, ғазиз ана болыс пен Қарасақалға қол көтереді, пышақ салады. Ананы осындай халге түсірген қоғамдық құрылыс, оның тіректері – қарасақалдар адам жауы, ана жауы, өмір жауы.

Жалба-жұлба болған Қапия ана бөтен үйге қонғалы кіріп келгенде «отқа төніп отырған балалар қорқып, кейін шегініп кетеді». Осы бір сөз арасында айтылған деталь алғаш оқығанда оқырманның көңілін дір еткізеді. От басында ұзақ отырып, бастан кешкен ауыр азапты ақтарғанда жаңағы «іргеде бүкқан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне асылып, аузына да қарап қалады». Бұл - шын шеберлік үлгісі. Бұл – шын өнерге тән сыр.

Ғабит Мүсіреповтің «Ананың арашасы» атты әңгімесінде Антоновтың ақ бандыларының қазақ ауылына ат ойнатып, жазықсыз жандарды атып-асуы, Нағиманы "большевик балаңды тауып бер" деп соққыға жығуы, ананың жан азабына шыдап бағып, ақтар армиясының солдаттарының шымбайына батар сөз айтып, солдаттарды өз командиріне қарсы қоюы, ақыры олардың Антоновты өлтіріп, Қызыл Армияға қосылуымен аяқталады [4].

Ақтар армиясының бандыларының жауыздығын жазушы былайша суреттейді: «... **Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйткіп жүр...** Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққандай тым-тырыс... **Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландай ысылдайды.** Аанада үн жоқ. Асыл жігер мен өктем күш текетіресіп кездесе қалып, біріне-бірі тізе бүгер емес. Қара көк жапырақты ақ көйлек қызыл қанға айналып, арқа жағы тілім- тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы **ана денесінің ашынған жерлерін иіскеп табатындай** жанға батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда, **ана көзінен от ұшқыны да жалт ете қалады.** Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана да тұр, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов та тұр. **Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты...** Бұдан әрі өжет ана Антоновтың адамгершіліктен жүрдай жауыздығын бетіне басып, өршелене түседі.

Жазушы қара күштің ана жүрегін мойыта алмағанын суреттеу арқылы «Ана алдында өлім де мойын ұсынады. Өлімді өмір жеңеді» дегенді бейнелеп беріп отыр.

Жалпы тәжірибеде кенінен тараған, әрі тиімділігімен, нәтижелігімен көпшілік ұстаздар еңбегіне мол кірген осы **проблемалық оқытуды** С.Мұқановтың «Ботагөз» романын оқытуды кестемен дәлелдейін.

- ✓ Автор романының «Жұмбақ жалау» деген атын «Ботагөз» деп неге өзгертті?
- ✓ Романды жазуға не себеп болды деп ойлайсың?

Түсіну: Ботагөз бейнесі неге романда басты-аяқайтылатын кейіпкер?

Қолдану: Автор тарихи оқиғаларды романның идеясына шуға қалай қолданған?

Анализ: «Ботагөз» романын қазіргі көзбен қарағанда қалай түсінуге болады?

Ұйтапсырмасын беруде, соның ішінде көркем шығарманы жайғана оқып келдемей, қызығушылықты оятатындай тапсырма беру арқылы жүргізудің тиімді жақтары мол. Сөзімді дәлелдеу үшін Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» шығармасын оқуға бергенде таразы белгісіндегі суретті пайдаланып, проблемалық сұрақтар қойылды.

Қойылатын сұрақтар:

-Таразының басын неге «Қайғы, мұң, зар» жеңіп, «Махаббат, қуаныш, бақыт» жағы неге жеңе алмады?

-Махаббат соңын қайғыға жеткізген кімдер, құрбаны болған кім екен?

Повесть бойынша шығарма құрылысына «Сатылай кешенді талдау» әдісі негізінде жүргізіледі. Сынып оқушылары бірнеше топқа бөлінді. Әр топ басшысы берілген прозалық шығарманы талдау түрі арқылы әрбір сатысына талдау жасайды.

«Шұғаның белгісі» повесі:

- 1.Авторы.** шығарма авторы бойынша қысқаша мәлімет айту
- 2.Тақырып-** бұл өнер туындысының іргетасы. Бұл-шығарма. Әдеби шығарма дегеніміз- белгілі дәуірдегі қоғамдық шындықтың сәулесі.
- 3.Идеясы-** жазушы тақырып арқылы өмір шындығын суреттегенде, оны көзқарасы, көңілі, өз дүниетанымы тұрғысынан бейнелейді.
- 4.Жанр түрі-** проза (повесть) повесть – бұл орта көлемді түр. Шығарманың композициялық құрылысы-оқиға желісі.
- 5.1.Экспозиция.** Жолаушы екі жігіттің әңгімесі
- 5.2.Оқиғаның байланысы.** Әбдрахманның Есімбек ауылына келуі. Шұғаны тұңғыш көрген кезі.
- 5.3.Оқиғаның дамуы.** Әбдрахман мен Шұғаның бір-біріне ғашық болуы. Айнабайдың қызы Күлпияға Әбдрахманды үйлендірмек болуы. Әбдрахманды қамауға алғызуы.
- 5.4.Оқиғаның шарық тау шегі.** Шұғаның құса болып ауруға шалдығуы. Есімбектің Әбдрахманды тұтқыннан босатуы.
- 5.Оқиғаның шешімі.** Шұғаның құсадан қайтуы.
- 6.Шығармадағы кейіпкерлер:** жағымды бейне, жағымсыз бейне, негізгі бейне, қосалқы бейне.
- 7.Әдеби-теориялық ұғымдар.** Эпитет, теңеу, тұрақты тіркес
- 8.Түсіндірме сөздік.**
- 9.Тәрбиелік мәні.**

Сайын Мұратбековтің «Ананың арманы» жазбасы арқылы өлмелі әженің тірлігін жазушы асқан шеберлікпен аша білген. Басы жерге жетіп тұрса да ұрпағының болашағына уайымдап, өзара дұрдараз болып төбелесіп жататын немерелерінің күйігін тартып, келінінің қас-қабағын бағып отыратын тілеуқор әже бүгін де бар. Алайда Сайын сомдаған ана портреті мәңгілік өшпес дүние. Қарапайым отбасының қазынасына айналған әженің келбетін, сөйлеу мәнерін, оның қуанғандағы, күйінгендегі көрінісін айнытпай беру арқылы да қаламгер өз талантына табындырып қояды. Оған әңгімедегі жеке үй болған қызы Мәржәпияның сұғанақтық танытып, көйлек тігемін деп келіні сандықта жасырып жүрген шытты алып кеткен эпизоды мысал бола алады. Әңгіме желісіне жүгінсек, кішкентай қыздың айтуымен көйлек тігер шытты Мәржәпияның алып кеткені белгілі болады. Сол-ақ екен сұғанақ қайын сіңлісінің қылығына долданып, сыртынан ғайбаттай жөнеледі. Ақылшы ана «тек» дегенде оны күйінген келін біз тілімен шабақтап өтеді. Келіннің кейісінен кішірейген ананың дәл сол сәттегі көрінісін қаламгер ерекше

кескіндеген. Одан кейінгі сәт-сәтімен сабақтасқан көріністердің барлығы да әженің қамқорлығын, дарқан көңілін көрсету, мейірімділігін таныту үшін берілген эпизодтар. Шағын әңгіменің де шарықтау шегі болатынын ескерсек, «Ананың арманында» адам санасына төңкеріс жасайтындай оқиға баян етілген. Ол хал үстінде жатқан әженің сақинасына таласқан мына бір тұс: – «Аулақ әрі, әпкел шешемнің жүзігін, өзім алам, – деді. – Ей, қыз-ау, жәйің-ңе отырсаң-шоу, – деп жылай сөйлеген күйінде Әсембайдың әйелі әжемнің қолына тағы еңкейді. Мәржәпия оны қағып жіберді. Ұмтылып кеп әжемнің қолына өзі жармасты. Бұл тағы да еңкейіп, әжемнің саусағын тілімен жалап, жүзікті ары тартты, бері тартты, бірақ шығара алмады. Мына екеуінің қылығы бәрінен де қатты батты. Әжем болса ықылық атып ақтық демін алып жатыр. Дереу ұшып бардым да егеу алып келдім. Әуре болып жатқан Мәржәпияны да ұрысқанына қарамастан итеріп тастап, жүзіктің бір шетін ептеп егей бастадым. Жіңішке жүзік біраз егеген соң қиылып кетті. Майыстырып әжемнің қолынан шығарып алдым да әйелдердің: – Маған бер, маған бер!.. – дегеніне қарамастан ашық терезеден сыртқа лақтырып жібердім. Біреу желкемнен нұқып қалды. Әкем екен. – Ақымақ, ол алтын жүзік, неге лақтырасың, – деп зекіді».

Ақселеу Сейдімбектің «Аққыз» хикаятында ХІХ ғасырдағы қазақ даласының тұрмыс-тіршілігін көреміз. Аққыз –Қараағаштағы Таймас байдың жеті перзентінен қалған жалғыз үкілі үміті. Әкесі қызын мал-дүние қызығын көру үшін емес, ұрпағын жалғастыратын жалғыз алданышы ретінде тәрбиелейді. Бар байлықтың иесі де, дәулетінің қорғаны, ел-жұртының қамқоршысы да, абыройын арттырып, атағын шығаратын –осы Аққыз. Таймас бай қартайғанын сылтау етіп, соңғы кезде көршілес ел арасындағы дау-дамайды шешуге де Аққызды аттандырып отырады. Аққыз әке дәулеті арқасында бұлаң қағып өсіп қана қоймай, Таймас бай қызын сұрап келгендерді жазалап, дүре соқтырғаннан кейін, маңайындағылар оның қыз екенін білдіруге де тартынатын болған. Осылай бойжетіп келе жатқан Аққыз да әке үмітін ақтап сабырлы, саналы болып ержетеді. Небір дау-дамайларға араласып, ел іші мен көршілес ел арасында атағы шығады. Ер жігіттер арасында да достары мен жолдастары көбейіп, оны бойжеткен қыз деп емес, адал жолдас ретінде көреді. Әке үмітін ақтаған Аққыз да ақылына көркі сай, уәдеге берік жан. Ел арасында болған даудың бірінде дұрыс шешім айтқан Аламан батырға уәдесін бергенімен, еркін өскен Аққыздың жанын жабырқататыны- әйел үстіне, яғни, тоқалдық қамытын кигісі келмегендігі. Бірақ берген сертінен тайқу-бұл Аққыз үшін емес еді. Көңілі жабырқаса да, Аламанға: «Бір аяғы көрде, бір аяғы жерде отырған әкемнің жалғызы едім. Тым болмаса көзі жұмылғанша көңілін күпті қылмасам деп едім. Қашан болса да, хабардың өзімнен болуына шыдам жасап күтсең, дегенің болсын»-дейді.

Аққызға өз серілігі мен батылдығының арқасында қол жеткізген Наймантай да Аққыздың батылдығын, ақылдылығын, биязылығын, сертке беріктігін құрметтейді. Сондықтан да Аққызға өз көңілін білдіргенде қыз оған: «..Қанша бұлғақтағанмен қыз болып дүниеге келген соң, тағдыр тұзағынан қашып құтылмайды екенсің. Әрі ойлап, бері ойлап сол тұзаққа менің де бас иген жайым бар. Және де табиғат тартуына бағынып, өзім іздеп, өз еркіммен бас иіп едім. Қинағаныңмен арымды аттап, уағда бұзып кете алмаспын», - деп жауап береді. Аққыз да Наймантаймен сөйлесіп, достасып жүріп, сынап оны ұнатады, бірақ өзі берген уәдені бұзу Аққыз үшін арын аттап өтумен бірдей. Бұл туралы Аққыздың өзі «Қыз байғұстың уәдені аттағаны, арын аттағаны емес пе?» деген сөзінен байқаймыз. Осыдан –ақ Аққыздың сезімге берілетін байдың қызы емес, сертке берік азаматтығын көреміз. Бұл бір жағынан өз арын аттап кеткісі келмеген ару мен ата-анасы мен елін дау-жанжалға қалдырғысы келмеген перзенттік парыздың жоғарылығы деп ойлаймын. Аққыздың осы іс- әрекеті-ақ қазіргі таңда тек қазақ қыздарына ғана емес, ер азаматтарға да үлкен үлгі болатын қасиет екенін жазушы көрсетпек болған.

Бірақ Наймантай да өз сүйіктісінен бас тартатын жігіт емес, қыз ауылынан аттанар кезде: «Егер **тұзаққа түскен кептерді** бұрын босатқан кісі қолына қондырып кетсе қалай

болады?»-деген сұрағына, «Несі бар, тұзақ иесінің бітіспес дауынан құтылар айласы болса, айып-шамы жоқ қой!»-деген сөзі оған үміт береді. Қыздың осы бір ауыз әзіл сөзінен үміттенген Наймантай бар амалын салып, Аламан батырға Аққыздың атынан хат алып келіп, «қыздың өтінішін» жеткізеді. Батырдың күрең жорғасы мен сауыт-сайманымен Таймас байдың ауылына түнделетіп келіп, Аламан батыр сынды сақал-мұрт жалғап қызбен кедеседі. Бірақ мұның Аламан емес екенін Аққыз да, қыз жеңгесі Айкүміс те байқамайды. Торғай шырылдаған кезде қыз отауынан кетіп бара жатып, тосын өтінішін білдіріп Аққыздың басындағы бөркін, қолындағы білезігі мен мойнындағы алқасын сұрап алып кетеді. Жазушы осы детальдарды енгізу арқылы халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі салт-дәстүр үлгілерінің бір көрінісін әдейі кіргізгенін байқаймыз. Яғни, қыз бала өз отауында болған азаматпен өз қалауымен кездескенінің белгісі екенін ұқтырғандай. Бұл жайында оқиға барысында Аққыз отауында болған азаматтың өзі уәде берген Аламан батыр емес, Наймантай екенін кеш түсінеді. Оны да жеңгесі Айкүмістің жылап тұрып айтқан сөзінен соң аңғарады.

Айкүміс шын жеңгелік мұндастықпен құмыға жылады. Даусын шығармай булығы егіле отырып:

•Біліп ем...Сол түні бір түрлі секем алып ем!-деді.

Аққыз:

•Нені біліп ең?! Неден секем алдың? Айтшы жөндеп!- деп қадала сұрады.

•Маған ұнамағаны, белгі болсын деп сұраған заттары еді, Еркем.

•Онда тұрған не бар?!

•Онда мән бар ғой... Өзің ойлашы, білезігіңді алғаны білегіңді ұстадым дегені, Алқанды алғаны, кеудеңе шықтым дегені, Бөркінді алғаны басың мендік дегені емес пе?

Сонда ғана Наймантайдың ісіне қорланғандай болған Аққыз жанына ешкімді ертпей жігіт ауылына ақбоз атқа отырып, ақ найзасын алып, жалғыз аттанады. Жол бойы ойланып, уәдесін бұздырған жігіттен өш алу мақсатында келген қыздың алдынан ақ шымылдық ұстап шыққан қыз-келіншек пен жігіттердің тобы, тағдырына мойынсұнғандығын білдіреді. Жазушы суреттегендей: «Ақ ниеттей ақ жібек шымылдық тақалғанда Аққыз шолақ найзасын Ақшоқының басына қалдырып, атынан түсті».

Қорыта келе айтарым, оқушы көркем мәтінді талдай білу арқылы нақты, дәлелді сөйлеуге дағдыланады, сөз құдіреті мен қасиетін ұғынады. Сол себептен, ең алдымен көркем тілмен сөйлеуге талаптандыру керек. Әр сөйлемнің негізінде нақты ой, сол ойды анық, айқын кестелейтін сөз оралымдары болу керек. Мағынасыз сөздер, шұбалаңқы сөйлемдер, айтатын ойын нақтылап беруге шорқақтық көркемдеп сөйлеуге зиянын тигізеді. Сондықтан көркемдеп сөйлеуді әр сабақта жүйелі түрде жүргізген тиімді болмақ. Көркем сөйлеу оқып отырған көркем шығармаға да тікелей байланысты. Оқушыларды әңгімелеу, мазмұндау кезінде жиі мәтінге үңілдіріп, кейбір негізгі мәселелерді мәтінге жуық айтуды талап ету-осы көркемдеп сөйлеуге баулудың басты жолы. Көркем сөйлеудің негізгі белгілері троптар, фигуралар түрін меңгерту, теңеулер мен баламаларды сөйлемде жиі қолдану болмақ. Көркем мәтінді оқу барысында керекті дәйектемелерді ала білуге, бейнелі оралымдарды теріп алуға баулу. Көркем шығарма тілін талдауда жазушының суреткерлік шеберлігін, эстетикалық мүмкіндігі, тілдік құралдарды поэтикалық деңгейге сай қолданылуы, сөздің, фразаның құдіретін дұрыс танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қ.Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесі» Алматы, «Рауан» 1997 ж.

2.Қ.Бітібаева. М. Әуезов шығармашылығын мектепте оқыту А., «Жазушы», 1994.

3.К.Ә.Әбдірейімова «Қазақ әдебиеті» (Н.А.Оразахынованың «Сатылай кешенді талдау» технологиясы бойынша жалпы білім беретін мектептердің таңдау курсына арналған) оқу құралы. Алматы, 2012 ж

4.Р. Сыздықова, Б. Шалабаев, Көркем тексті лингвистикалық талдау, А., «Мектеп», 1989.

УДК 81.42

МЕТОДИКА ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Куатова А.Ж., Абдульманов А.А.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Текстовая лингвистика является вехой в цивилизации научной мысли. Лингвистика анализа текста может включать в себя направления, характерные для антропоцентрической системы. Поэтому лингвистика художественного текста оказывает большое влияние на изучение любого языка. В статье говорится об актуальности данного вопроса. Рассмотрены методы, используемые в анализе художественного текста, и объяснено их значение.*

Ключевые слова: *текст, художественный текст, единство языка, лингвистический анализ, позиция, компетентность, восприятие текста, понимание, интерпретация текста.*

ӘОЖ 37.013

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ АҒЫЛШЫН ӘЗІЛДЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Мырзабайқызы Ж., Хазиева Ә. С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Бұл мақаланың зерттеу жұмысы ағылшын тіліндегі әзіл-ысқақ мәтіндерін қазақ тіліне аударудың ерекшеліктері, оның спецификасы, сонымен қатар аудармашы тікелей аударма барысында кездесетін мәселелерге арналған. Бұл жұмысты жүзеге асыру аясында аудармашының кәсіби қызметіндегі аударма сапасына кері әсерін тигізетін, ерекше кедергілер анықталып, талдау жасалып, олардың шешілу жолдары ұсынылатын болады.*

Кілт сөздер: *Синхрондық аударма, жазбаша аударма, оратор, ауызекі, әзіл-ысқақ, психолінгвистика, түпнұсқа, көркем аударма, әзіл-күлкі, грамматика, стилистика, орфография.*

Бүкіл адамзат үшін әзіл өте маңызды рөл атқарады. Ол барлық халықтың менталитеттерімен қатар мәдениетін құрайды. Ең біріншіден, әзіл-күлкі ол қуаныш ойларын байланыстыратын құрал болып есептеледі. Бүгінгі қоғамда адам өмірінің түрлі салаларында мәдениетаралық қарым-қатынас жеткілікті қарқынды дамуда. Бұл әр түрлі ұлттың мәдениетаралық коммуникациясының тиімділігін арттырып, бара-бар түсіну жолдарына жеткізудің маңызы зор [1].

Негізінде аударма екі топқа бөлінеді: бірінші топ түпнұсқаның жанр және стилистика ерекшеліктерімен, ал екінші топ – жазбаша және ауызекі тіл дамытудың психолінгвистикалық ерекшеліктерімен байланысты. Бірінші топтық аударманың екі түрі

бар: көркем-суретті аударма және ақпараттық (арнайы) аударма.Әдеби шығарманың аудармасы көркем аудармаға жатады. Көркем шығармалардың мақсаты – адамға шығарма не поэма арқылы әсер ету. Ал аударатын шығарма не шығарманың үзіндісі негізгі нұсқадан алынғаннан кейін,оның өзара өзіндік қасиеттері мол.Көркем аударманың жанрмен байланысты бірнеше түрі: поэзия, пьеса, сатирика шығармаларының аудармасы, проза (қарасөз), өлеңдер аудармасы. Ақпараты бар мәтіндер аудармасы ақпараттық аудармаға жатады. Бұл аударманың негізгі мақсаты оқырманға эстетикалық әсер ету емес, тек информация, ақпаратты жеткізу. Осы аудармаға ғылыми мәтіндер, іскерлік, саяси-қоғамдық, тұрмыс саласымен байланысты мәтіндер аудармасы жатады. Бірақ бір мәтінде осы екі аударманың түрі жиі кездеседі [2]. Психолінгвистикалық аударма тобы екіге бөлінеді: жазбаша және ауызша.Ауызша аудармаға дәл сөйлесіп жатқан сәтте аударылып жатқан аударма жатады. Аудармашы қайтадан тіл арқылы айтылған ақпаратқа келе алмайды. Ол мәтінді, ақпаратты не үзіндіні бір рет ғана тыңдап аударды. Қате тауып, оны түзетуге уақыты болмайды.Ауызша аударма – бұл түпнұсқа мен оның аудармасы аударма барысында жазбаша емес нысанда болатын аударма түрі, ол аудармашының түпнұсқаның үзінділерін біркелкі қабылдауын және кейіннен сәйкестіндіруге немесе оны орындағаннан кейін түзетуге мүмкіндік жоқтығын білдіреді. Ауызша аударманың классикалық мысалы ретінде аудармашы түпнұсқаны акустикалық нысанда («естілуі бойынша») қабылдауын және өзінің аудармасын ауызша нысанда орындауын айтамыз. Ауызша аудармада аударма мәтінін құрау түпнұсқаны қабылдаумен параллельді түрде, не түпнұсқаны қабылдау біткеннен кейін жүзеге асырылады. Соған сәйкес ауызша аударманың екі түрі болады: синхрондық және ілеспелі аударма.Синхрондық аударма – бұл аудармашы оратордың сөзін тыңдай отырып, тура сол сәтте (2-3 секундқа ғана қалып отырады) аудармасын айтып отыратын ауызша аударманың тәсілі. Синхрондық аударма оратор микрофон арқылы сөйлеп, оның сөзі аудармашыға құлаққа киетін аппарат арқылы естілетін, арнайы кабинада техникалық құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылады, сол жерден аударма рецепторларға жеткізіліп отырылады. Осындай құралдың арқасында аудармашының дауысы оның түпнұсқаны тыңдауына кедергі келтірмейді [3].

Синхрондық аударма – ауызша аударманың қиын түрі, өйткені ол аудармашыдан бір уақытта бірнеше қимылдарды қатар аудару білуді талап етеді: бір тілде тыңдау, оны басқа тілге аудару және оратордың сөйлеу темпінен қалмай сол тілде сөйлеу. Осы үш әрекеттің барлығын синхронизациялау жадының үлкен жұмысымен, жоғары қадағалаулықпен, сөйлеу компрессиясын жүзеге асырудың қажеттілігімен, түпнұсқаның келесі бөлімдерін бағдарлаумен, тез арада шешімдер қабылдаумен және т.б. байланысты.

Жазбаша аудармаға келетін болсақ: аудармашы жазбаша түрде аударғанда тіларалық өзгертулер немесе түпнұсқаны еркін түрде аудару тәсілдерін қолданады. Сондықтан да ауызша аудармамен салыстырғанда жазбаша аудармаға қойылатын талаптар өзгеше: грамматика, стилистика және орфография жағынан мөлшері ойдағыдай болу керек. Жазбаша аударудан ауызша аударманың айырмашылығы ерекше. Жазбаша аудармада мәтіннің барлығы аудармашының алдында болады, ол оны бірнеше рет оқып, автордың идеясын толық түсінеді. Ал ауызша аудармада аудармашы ақпаратпен сегмент арқылы танысады, ол ақпаратты толық білмейді.Жазбаша аудармада аудармашы оратормен тіл қатысып, ештеңе сұрай алмайды (мысалы: түсінбеген сөз, термин не ақпарат).Жазбаша аудармаға түпнұсқадағы мәтіннің жазбаша түрдегі аудармасы жатады. Аударушы мәтінге және оның үзінділеріне бірнеше рет қайта оралып, керек болса түзеп, негізгі нұсқамен салыстырып, рецепторға автордың идеясын жеткізуге тырысады.

Мақаладағы материалды талдауға кіріспес бұрын, сұрақтарға жауап бере кетейік, атап айтқанда: «Қазіргі аудармашы әзіл-сықақ мәтіндерді аудару кезінде қандай қиындықтарға тап болады?».Қарапайым мәтінді ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару сияқты, әзіл-ысқақ мәтіндерін аударуда да аудармашы әрқашан ерекше әзіл-ысқақ сөз

тіркестерін талдайды. Терминдердің көп мағыналылығы мәселесін шешу үшін аудармашы аударма әдістерінің әртүрлі түрлерін қолдануы керек, мысалы, «Ace» сөзін аудару кезінде бұл сөздің көптеген мағыналары бар, бірақ олардың негізгілері - ойында бір тұзды, «to have an ace in the hole / up one's sleeve »(жасырын артықшылығы бар) идиоматикалық сөз тіркесіндегі, күшті аргумент, сондай-ақ, өз ісінің шебері деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар, бұл эквиваленттердің барлығы контекстке азды-көпті сәйкес келеді және жаңа бастаған аудармашыны шатастырып жіберуі мүмкін. Мұндай жағдайларда контекст жағдайдың не туралы екенін шешеді, мысалы, сленгте бұл таңғажайып, шынымен керемет деген мағынаны білдіреді, сонымен қатар кез келген әрекетті мінсіз орындау (ең жоғары балл үшін, яғни «А» бағасы үшін) , мысалы, «Ace! I just got a promotion at work!» (Қандай керемет! Осы жаңа мені жұмысымнан көтерді) немесе "Robert aced his physics exam" (Роберт физикададан емтиханды тамаша тапсырып шықты [4].

Дегенмен, бұл аудармашыға тап болатын жалғыз қиындықтар емес. Күлкілі мәтіндердегі терминдерді аударудағы келесі мәселе – соңғы аударма тіліндегі аударма терминінің баламасының болмауы.

Тағы да бір мысал келтіретін болсақ.

-Knock, knock!

-Who's there?

-Toby

-Toby who?

-To be (Toby) or not to be (Toby)

Жоғарыдағы әзілдің күлкілі әсері салынған екі мағынаның қарсы тұруы туралы, оның пайдалануы Тобиесіміңды быстықұқсастығымен көсемшемен to be етістігінің тіркесуіне байланысты.

Аленді осы әзілдің қазақша нұсқасына қарайық:

-Тук-Тук!

-Бүлкім?

-Қасиет! (қайсыеді)

-Қайдағы қайсы еді..

Бұл әзілді аудару барысында эквиваленттік аударма әдісін қолданған болатынбыз. Аудару барысында барынша түпнұсқадағы әзілдің мәнін жойып алмауға тырысқанбыз. Аудармашы үшін туындайтын қиындықтардың бірінің ішіне ағылшын тіліндегі әзілдің мәнін, ойын яғни сөз ұйқастығын дәл түпнұсқадағыдай сақтау қиынға соғады. Күлкілі әсерді антитезаны қолдану арқылы жасауға болады, мысалы: "I had walked into that reading-room a happy, healthy man. I crawled out a decrepit wreck

Сондай-ақ ағылшын тіліндегі әзіл-ысқақ телешоуларында даулы тұстар немесе мәтіндер туындауы мүмкін, онда жаңа сөз тіркестер жазылуы мүмкін, аудармашы алдын ала талдаусыз және дайындықсыз аударма алмайды, бұл қолайсыз жағдайды тудыруы мүмкін. Мұндай жағдайларды болдырмау үшін ол әзіл-ысқақтың мәнін, сондай-ақ олардың басқа елдердің мәдениетін және ол елдегі әзілдің баламалылығын түсінуге толыққанды жетілуі керек. Осы және басқа әдістердің арқасында аудармашы сөйлеушінің ойын тыңдаушыға толық жеткізе алады. Дегенмен, аудармашының өзі жиі стресске ұшырайды, әсіресе бұл оның бірінші тәжірибесі болған жағдайда. Жазбаша аударма барысында аудармашы ана тілінде сөйлейтін адаммен тікелей араласпағанмен, бірақ ауызша аудармада аудармашы жинақталып отыруы керек. Егер аударма процесін телебағдарламаны аудару контекстінде қарастыратын болсақ, бұл аударушының қазіргі әлемде қаншалықты дамығанын дұрыс атап өтуге болады. Бүгінгі таңда телешоуларды қарауды қамтамасыз ететін интернет-ресурстар кез келген адамның аузында (олардың арасында «Netflix», «Youtube» және басқа да көптеген қызметтер бар).

Тиісінше, аударма ғылымының дамуының осы кезеңінде материалды сапалы және бір мезгілде сауатты аударма алатын немесе медиа саласындағы соңғы жаңалықтарға субтитр жаза алатын жан-жақты мамандар қажет. Жалпы, аударматану саласына ықпал ете отырып, заманауи технологияның қаншалықты қарқынды дамып келе жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Қазір біздің қолымызда лингвистикалық сөздіктердің орасан зор корпусы бар, олар бірте-бірте онлайн форматтарға ауысып, аудармашының жұмысын «жеңіл» етеді. Бірақ сонымен бірге мұндай көп қол жетімді онлайн аударма қызметтері кәсіби аудармашылардың жұмысын төмендетеді, өйткені аударма мәселелерінде тәжірибесі жоқ адам материалдық шығындарды болдырмай, онлайн аудармашы қызметтерін өз бетімен пайдалана алады[5].

Әрине, технология тірі адамды әлі алмастыра алмайтынын түсінетін адамдар бар, әсіресе әртүрлі елдердің өкілдері арасында іскерлік әңгіме жүргізуге келгенде. Бұл ретте аудармашының елдің жай-күйінен, оның мәдени-рухани құндылықтарынан қаншалықты хабардар болуы, сайып келгенде, сөйлеушінің ойын аударма тілі арқылы қаншалықты жақсы түсіндіре алуы маңызды рөл атқарады [6]. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бүгінгі күні аудармашы тез дамып келе жатқан технологиялардың әсерінен күйзеліске бұрынғыдан да көп ұшырайды және оның кәсіби қызметі аясында кездесетін аударма қиындықтары аударма сапасына айтарлықтай әсер етеді деп дұрыс қорытынды жасауға болады. Дегенмен, аудармашы – сөздіктерден лексикалық аналогтарды таба алатын жай ғана адам емес, ол, ең алдымен, мәдениетаралық қарым-қатынасқа қатысушылар арасында ақпараттық көпір қызметін атқаратын өз ісінің кәсіби маманы болып табылады [6,7,8].

Ал ендігі мақаланың тақырыбына сәйкес ағылшын әзіл-күлкі мәтіндерінің аударылу ерекшеліктерін зерттеу бойынша ағылшындық бәріне танымал телешоу “Jimmy Kimmel live” кештік теле бағдарламасы сараптама жүзінде таңдалып алынған болатын. Бұл бағдарламаның негізгі мәні біздің қазақстандық шоу бизнесіне өзіндік аналогы бар телешоулар есепте бар. Мысал ретінде “Түнгі студия” теле бағдарламасын алатын болсақ, бұл шоуның басты мәні танымал қазақстандық және шетелдік жұлдыздарды қонаққа шақырып, сұхбат ала отырып, шағын ойын ойнатылады және кейін жұлдыздар өз таланттарымен бөліседі. Джимми Киммел шоуының мұндай форматтағы басқа бағдарламалардан ерекшелігі - оның қонақтары тек жұлдыздар мен саясаткерлер ғана емес, көшедегі қарапайым адамдар да. Оны отбасымен, тіпті балалармен бірге көруге болады. Жұлдыздар Twitter әлеуметтік желісіндегі жазбаларды оқитын тұрақты айдар көрермендерге ерекше ұнайды. Алғашқы бір сағаттық түнгі эпизод 2003 жылы 26 қаңтарда көрсетілді. Ток-шоуды Jackhole Productions компаниясы ABC Studios серіктестігімен шығарды. ABC алдыңғы эпизодты таңғы сағат 7-де қайталайтын, бірақ енді олай емес.

Jimmy Kimmel Live шоуында қонақ ретінде келген Chris Evans және Robert Downey Jr. жұлдыздардың эпизод бөлімі қарастырылатын болады. Аталған жұлдыздар қазіргі таңда жастар арасында өте танымал “Avengers/Мстителі/Кек алушылар” атты фильмінде ойнаған болатын.

Осы мақаланың материалдарына сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: қазіргі таңда заманауи технологияның арқасында әзіл-ысқақ телебағдарламалары барлық елдерде қарқын дамуда. Маманның әзіл-ысқақ мәтіндерін аударудағы кәсіби қызметіне келетін болсақ, бұл жерде тілдік базалық біліммен қатар, мәдениеттің өзін де жақсы түсіну қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Б. Барсақбаева Аударма негіздері.– Қостанай 2017-
[Электрондық ресурсы]file:///C:/Users/User/Downloads/audarma_neg_zder.pdf
2. American Slang: Top Words and Dictionaries to Use .-[Электрондық
ресурсы]https://grammar.yourdictionary.com/slang/american-slang-dictionary.html

3. Англо-русский словарь. [Электрондық ресурс] - <https://www.wordreference.com/enru/to%20be%20convinced>
4. Бархударов, Л. С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода) Учебное пособие / Л. С. Бархударов. М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001.
5. British slang words & phareases .-[Электрондық ресурс] <https://www.oxfordinternationalenglish.com/dictionary-of-british-slang/>
6. Влахов, С. И. Непереваемое в переводе. Учебное пособие / С. И. Влахов, С. П. Флорин. М.: Р. Валент. 2006.
7. Демина, И. Н. Сущность экономической журналистики [Текст] / И. Н. Демина // Известия Байкальского государственного университета – 2011. – № 1
8. Definitions of slang. -[Электрондық ресурс] <https://www.vocabulary.com/dictionary/slang>

ӘОЖ 37.013

ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКОГО ЮМОРА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Мырзабайқызы Ж., Хазиева Ә. С.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Исследовательская работа этой статьи посвящена особенностям перевода юмористических текстов на английский язык, его спецификации, а также вопросам, с которыми переводчик сталкивается в ходе прямого перевода. В рамках реализации этой работы будут выявлены особые барьеры, которые негативно влияют на качество перевода в профессиональной деятельности переводчика, проведен анализ и представлены пути их решения.*

***Ключевые слова:** Синхронный перевод, письменный перевод, оратор, устная, юмористическая, психоллингвистика, оригинал, художественный перевод, юмор, грамматика, стилистика, орфография.*

УДК 37.013

ОБУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ОБЩЕНИЮ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ МАГИСТРАНТОВ НАПРАВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Сапиева Ж. Ғ.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** Актуальность данной темы обусловлена тем, что психолог является одной из востребованных специальностей на сегодняшний день. В данной статье рассматривается английский язык как язык профессионального общения, рассматриваются различные методики и технологии и инновации преподавания языка для лингвистических направлений.*

***Ключевые слова:** английский язык, профессиональное обучение, психология, педагогические технологии, инновация.*

Язык – один из важнейших показателей профессионализма специалиста. Языковая картина мира сегодня очень стремительно развивается и меняется в связи с последними

событиями в мире. Основной задачей вузов и учебных заведений состоит в том, чтоб подготовить конкурентноспособного специалиста [1].

Современная система образования в Республике Казахстан перешло на обновленный, трёхязычный уровень. Целью обновлённой системы является развитие студента как коммуникабельного, развитого, мобильного, образованного, стрессеустойчивого, конкурентноспособного гражданина своей страны. С трёхуровневой системой обучения (бакалавриат, магистратура, докторантура) английский язык дает возможность развиваться на международном уровне [2].

Изучение английского языка для магистратов в казахстанской системе образование предусмотрен более самостоятельное изучение. Обучение профессиональному английскому языку предусматривает:

- свободно читать оригинальную литературу на иностранном языке в соответствующей отрасли знаний;
- оформлять извлеченную из иностранных источников информацию в виде перевода или резюме;
- делать сообщения, доклады на иностранном языке, связанные с научной работой
- вести беседу по специальности.

Основной целью изучение профессионально английского языка является формирование коммуникативной компетенции, то есть, в практическом применении во всех сферах речевой деятельности, в письменности и аудировании. Кроме того, на наш взгляд, научное общение играет ключевую роль в формировании творческой личности будущего ученого. Студенты на занятиях по иностранному языку в магистратуре осваивают навыки ведения научных переговоров (дискуссий, споров, полемики), в результате которых рождаются новые научные идеи и гипотезы, формулируются новые проблемы и предлагается поиск решений научных проблем. При совершенствовании навыков написания научной прозы, то есть диссертаций, рефератов, обзоров, статей, текстов выступлений на конференциях, презентаций диссертаций. Выпускники магистратуры развивают навыки поиска и обновления научной информации, формулирования целей и задач исследований, что способствует развитию их научного мышления и дальнейшему развитию творческой личности будущих ученых [3].

Освоение иностранного языка- процесс не из легких, поэтому многие современные лингвисты, педагоги, филологии внедряют творческий подход, используют креативные, игровые методики, тем самым развивают критическое мышление, концентрируют внимание на достижении определенной цели в процессе изучения языка, повышают эффективность освоения.

Актуальность статьи неразрывно связана с модернизацией системы образования на сегодняшний день связана с использованием инновационных педагогических технологии в организации обучения. Для начала определим, что значит педагогическая технология. В статье описываются виды современных инновационных технологии на уроках английского языка, дается определения таким терминам как: педагогическая технология и инновация.

М. Кларк считает, что смысл педагогической технологии заключается в применении в сфере образования изобретений, промышленных изделий и процессов, которые являются частью технологии нашего времени.

Г. Эллингтон и Ф. Парсеваль считают, что термин «технология в образовании» включает любые возможные средства представления информации. Это оборудование, применяемое в образовании, такое как телевидение, различные средства проекции изображений. Другими словами, технология в образовании – это аудиовизуальные средства. [4]

Д. Финн подчеркнул, что педагогические технологии — это способ организации, это образ мыслей о материалах, людях, учреждениях, моделях и системах типа «человек-машина» и только наивные люди считают, что технология это просто комплекс аппаратуры и учебных материалов. Это значит гораздо больше.

П.Д. Митчелл проанализировал более ста источников, связанных с изучаемой дефиницией, считает, что педагогическая технология — это область исследования и практики (в рамках системы образования), имеющая связи (отношения) со всеми аспектами организации педагогических систем и процедурой распределения ресурсов для достижения специфических и потенциально воспроизводимых результатов.

По мнению Г.Ю. Ксензова педагогическая технология – это такое построение деятельности педагога, в котором все входящие в него действия представлены в определенной целостности и последовательности, а выполнение предполагает достижение необходимого результата и имеет вероятностный прогнозируемый характер.

Е.А. Леванова определяет педагогические технологии как упорядоченную и задачно структурированную совокупность действий, операций и процедур, обеспечивающих диагностируемый и гарантированный результат в изменяющихся условиях. [5]

Из перечисленных определений технологии можно сделать вывод, что педагогическая технология — это научный аспект, применяемый в процессе воспитания и обучения.

Инновация с латинского переводится как новый. Инновация — это нововведение. Инновация в образовании – это модификация известного, связанные с усовершенствованием. Главная цель использования инновационных технологий на уроке английского языка – это формирование интереса у обучающихся к изучению языка, развитие коммуникативных навыков и творческого потенциала. В процессе изучения языка задействуются все виды инновационных технологий.

Виды инновационных технологий:

- Информационные технологии: компьютерные, сетевые, дистанционные, мультимедиа, Интернет.

- Сегодня, Интернет дает колоссальные возможности для получения любой информации (страноведческий материал, современные журналы, газеты). Учащиеся могут участвовать в видеоконференциях, чатах, тестах, олимпиадах, конкурсах и так далее. Налаживать связь с англоязычными друзьями, тем самым улучшать формирование навыков устной речи, совершенствовать письменную речь, расширять кругозор.

- Игровые технологии: ролевые, театральные представления, имитированные, социодрама и психодрама.

- Личностно-ориентированное обучение. Развивает творческие способности, познавательную деятельность и самостоятельность. [6]

Многие учебные пособия ориентированы на smart изучение языка, то есть доступность, компактность и последовательность изучения материала. Авторы делят свои труды на 3 и более этапы изучения языка: первый этап – это базовый курс; второй курс-деловое общение; последний этап профессиональное общение. Последний этап не имеет сходства с первыми этапами изучения английского языка. Профессиональное общение – это огромное количество словарного запаса в научном стиле, самостоятельное изучение научной литературы. Новшество в изучении профессионального английского языка направлено на самостоятельные работы, что означает необходимостью магистранту работать с иностранной, научной литературой.

Изучение самостоятельно научной литературы зарубежных ученых возможно при различных видах чтения, при достаточном запасе лексических единиц, терминологии, используемой в научном контексте. Обогащение словарного запаса при обучении профессиональному английскому языку в магистратуре является основной задачей. В

рамах своей специальности, магистрантам направления психология и педагогика необходимо составить словарь терминов, для максимального понимания научного текста при прочтении в научную литературу в оригинале. Словарь должен включать основные понятия, характеризующие любой научный текст: human, concept, science, definition, define, assume, etc., так же включать узкоспециальные термины: psychology, psychological, psychoanalysis, Gestalt, humanistic.

Принцип словообразования так же необходим для составления терминологической лексики. Производные слова, синонимы, встречающиеся в научном контексте, определяет важность овладения языком у магистрантов. При работе с составлением терминологического словаря, развивается лингвистическая интуиция, функционально- когнитивный опыт. Регулярность и специальные упражнения помогают при изучении профессионального обучения английскому языку у магистрантов.

Ранее мы отмечали, что различные виды чтения так же положительно влияют на изучении языка. Долгачева в своем учебно- методическом пособии подобрала упражнения с различными видами чтения.

Surveyreading– ознакомительное чтение. Целью данного вида чтения- ознакомление с основами содержания текста.

Skimming– просмотровое чтение. Просмотр текста с целью определения какие вопросы рассматриваются в тексте.

Scanning-поисковое чтение. Данный вид ориентирован на поиск определенных фактов, данных.

In- depthreading– изучающее чтение, цель данного вида является полное понимание содержания текста, запоминая определенные подробности. Для введения словаря данный вид чтения является дополнительным стимулом. [2]

Чтение — это интересный процесс, который ставит четкие цели и задачи перед студентами. Научный текст – один из сложных видов текстов. Для работы с научным текстом зарубежного опыта необходимо владеть базовыми академическими знаниями в сфере педагогики и психологии. При работе с такими текстами необходимо учитывать уровень обучения на том или ином курсе; определить эффективность сочетания цели и текста. Основная задача дисциплины — это научить работать с текстами больших объемов с учетом нарастания лингвистических трудностей, грамматического и лексического материала, новой, непривычной для них структурной организацией текста. Так, логично сначала методом Brainstorming активизировать знания магистрантов о науках психология и педагогика.

Грамматический материал при изучении профессионально-ориентированного английского языка для магистрантов усложнен, поэтому необходимо владеть базовыми навыками грамматики английского языка. Для чтения и перевода и написания научной литературы, основное внимание уделяют сложным синтаксическим конструкциям, используемые в научном стиле глагольные обороты, инфинитивы, герундии, пассивная конструкция и модальные глаголы.

При использовании навыков чтения научного текста студенты- магистры так же учатся навыкам аннотирования и реферирования. Овладения такими навыками помогает не только при изучении научного материала в оригинале, но и при дальнейшем развитии своей научной деятельности. Так же обучение профессионального английского языка развивает у магистранта навыки говорения и аудирования. Все эти навыки они применяют на обсуждении научного вопроса и составлении научного проекта, а также при участии в научных конференциях.

Изучения английский язык на профессиональном уровне, у магистрантов развивается аналитический склад умственной деятельности. Для достижения целей, поставленных при изучении, необходима дисциплинированность и систематичность. В

качестве инструмента формирования навыков англоязычной коммуникации, необходимых для общения на английском языке в профессиональной и научной областях, современные коммуникативные навыки предназначены для овладения межкультурными взаимодействиями, включая лингвистические, дискурсивные, социолингвистические компетенции, коммуникативные стратегии и тактики, способность обращаться к английскому языку для академического профессионального сотрудничества, а также умение переводить, реферирования и аннотирования профессионально ориентированных текстов. Изучение профессионального английского языка развивает навыки совместной работы, социального взаимодействия, коллективную направленность, ценностные установки присущие специалисту.

Список использованной литературы:

1. Алешугина Е.А., Лошкарева Д.А [Текст]: Профессионально-ориентированный английский язык для магистрантов: учеб. пос. для вузов / Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т – Н. Новгород: ННГАСУ, 2016. – 95 с. ISBN 978-5-528-00113-5.
2. Бурдынская С.П. [Текст]: Особенности построения образовательной программы по английскому языку для магистров по направлению подготовки «Психология» // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки», №5, г. Москва, 2017. С. 52-56, ISSN – 2223-2982.
3. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг.
4. В.П. Беспалько: Слагаемые педагогические технологии – г. Москва.: Педагогика, 1989
5. Л.С. Выготский: Мышление и речь, г. Москва.: АПН РСФСР, 1966
6. Дж. С. Браун: Игра и ее роль в развитии и эволюции, 1976

УДК 37.013

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ БАҒЫТЫ МАГИСТРАНТТАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КӘСІБИ ҚАРЫМ ҚАТЫНАСҚА ҮЙРЕТУ

Сапиева Ж. Ғ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Тақырыптын өзетілігі психология мамандығы бүгінгі танда сұранысқа ие мамандықтардың бірі екедігіне дайланысты. Бұл мақалада ағылшын тілі кәсіби қарым-қатынас тілі ретінде қарастырылады, тілдік емес бағыттар үшін тілді оқытудың әртүрлі әдістері мен технологиялары мен инновациялары қарастырылады.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, кәсіптік оқыту, психология, педагогикалық технологиялар, инновация.

УДК 37.13

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ӘДІС- ТӘСІЛДЕРІ

Саматова Ж.М., Какимова Д.М

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Қазіргі білім беру - бұл бірыңғай жүйе, оның нәтижесінде оқушының өзіндік шығармашылық өнімі анықталатын, қалыптасатын, оқушының шығармашылыққа және мұғалімнің оларды қалыптастыруға қабілеттерінің жаңа бағыттарымен айқындалады. Мақалада оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытуда оқытуды ұйымдастырудың жалпы дидактикалық принциптерін басшылықта ұстай отырып, түрлі әдістерді тиімді қолданудың маңыздылығы туралы айтылады.*

***Кілт сөздер:** мобильділік, креативтілік, шығармашылық қабілет, орфографиялық ойындар, шығармашылық ойындар*

Қай салада болмасын ондағы жұмыстың нәтижесі сапамен өлшенеді. Сапалы оқыту және өздігінен оқып білім алып алуға баулу негізінде ғана оқушылардан парасатты азамат тәрбиелеп шығаруға болады. Білімнің сапалы болуы тікелей мұғалімге, оның білім дәрежесі мен іздену шеберлігіне байланысты. Сапаны көтерудегі ең өзекті мәселелердің бірі – мұғалімдерді даярлау және кәсіби шыңдау мәселесі болып отыр. Жаңа заман мұғалімі «дайын» білім көзі ғана болмай, оқушылардың танымдық іс - әрекетінің ұйымдастырушысы және үйлестіруші бола білуі, білімнің құндылық ретіндегі сипатына терең мән беруі, нәтижеге бағытталған білім беруде жаңа жолдар мен әдістер табуға дағдыланған маман болуы қажет.

Қоғамдағы аса маңызды өзгерістер білім берудің қарқынды дамуын жеделдетуде. Уақыт оқушыдан мобильділік, креативтілік, шығармашылық қабілет талаптарын, сондай-ақ өз білімдерін тәжірибеде қолдана білуді, стандартты емес ойлай білуді қажет етеді.

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту - заманауи педагогиканың өзекті мәселесі, оның шешімі белсенді шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу үшін айрықша мәнге ие. Шығармашылық қабілет, өзіндік жұмыс істеу іскерлігі мен дағдылары өздігінен пайда болмайды, ол мақсатты түрде ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті мен шығармашылық, тәжірибелік сипаттағы әртүрлі тапсырмаларды орындау процесінде қалыптастырылады. Тұлға шығармашылығының маңыздылығы көрнекті қазақ ойшылдары мен ағартушылары Өл-Фараби, Ж.Баласағұни, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ы.Алтынсарин, М.Көпейұлы, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов және көптеген ғалымдар еңбектерінде ашып көрсетілген.

«Шығармашылық» ұғымына әртүрлі анықтамалар беріледі. Мысалы, С.И. Ожеговтың сөздігінде «Шығармашылық - жаңа материалдық және мәдени құндылықтардың өмірге келуі» деген анықтама берген [1].

С.Л.Рубинштейн «...Шығармашылық деп нәтижесінде жаңа түпнұсқалық және әлеуметтік құнды өнім дайындалатын іс-әрекет аталады», - деп көрсеткен [2].

Б.Д.Эльконин «Шығармашылық - бұл ерекше тұрғыдағы жасампаздық, жаңадан жасалған нәрсе, бұрынғы нәрселердің механикалық қайталануы емес, ол өзінің біртұмалығымен ерекшеленетін болса, өзін-өзі куәләндыратын, дәлелдейтін болса, онда бұл нәрсені туғызған шығармашылық акт туралы сөз қозғауға болады» - деп нақтылаған [3].

Оқыту процесінде баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесін шетел педагог-ғалымдары Ю.К.Бабанский, В.С.Ильин, В.В.Давыдов, Л.С. Выготский, Л.В. Занков, Л.Н.Леонтьев, Н.С.Лейтес, Г.С.Альтшуллер, Б.М.Теплов, А.Г.Ананьев, сондай-ақ, қазақстандық көрнекті ғалымдар Қ.Б.Жарықбаев, Т.Т.Тәжібаев, М.М.Мұқанов және т.б. қарастырған.

Педагог Б.А.Тұрғынбаева: «Оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі» - деп көрсетіп, оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы дамитындығын баса айтады. Ғалымның пікірінше, ойлауға үйрететін сабақтар ғана дамыта оқыту сабақтары деп танылады [4].

Шығармашылық - адам табиғатының өзіндік ерекшеліктері. Тәрбие мен білім беру ісінде "шығармашылық" ұғымы әдетте "қабілет", "даму", "жеке тұлға", "дарындылық" ұғымдарымен байланыстырылады. Шығармашылыққа дарындылық критерийлеріне сай келетін балалардың қабілет-қасиеттері жатады[5]:

- ақыл-ойдың жедел дамуы: танымдық қызығушылықтар, байқаушылық, сөйлеу, ой-пікір, міндеттердің ерекше (стандартты емес) шешімдері;
- көптеген балаларда қызығушылықтың, интеллектінің, эмоциялардың ерте мамандануы: математикамен, музыкамен, техникамен, бейнелеу қызметімен, құрастырумен, шет тілдерін үйренуі;
- белсенділік, көшбасшылыққа ұмтылу, қойылған мақсатқа жету қабілеті;
- жақсы жады, дамыған танымдық қабілеттері;
- орындаушылық қызмет түрлеріне дайындық және танымдық қабілеттілігі.

Баланың шығармашылық қызметін ынталандыратын оқытудың ықпалды жүйесі қабілеттілікті қалыптастыру және дамыту үшін шығармашылық процестің ерекше сипаты қажет, ол барынша күш- жігерді талап ететіні сөзсіз.

Мектеп мұғалімі сабақта және сабақтан тыс баланың шығармашылық көріністерін байқап, оларды жүзеге асыруға көмектесуі, жаңа мүмкіндіктер көкжиегін ашуы, қызықтырып, шабыттандыруы - білім мен тәрбиенің маңызды факторы болып табылады.

Қазіргі замандағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында мектеп үшін шығармашылыққа ұмтылу аса маңызды. Ұстаз өзіне қойылатын талаптарға сай дами отырып, білім-тәрбие беріп отырған шәкірттерін белсенді, жаңалыққа сезімтал тұлға ретінде қалыптастыруы тиіс. Шығармашылық қабілеттерінің дамуымен баланың жеке басы да дамиды. Оқушының шығармашылық әрекеті сабақтар және сабақтан тыс жұмыс арқылы іске асырылды. Бұл жағдайда біз оқушының ойына, түйсігіне, өзіндік ойлауына негізделген шығармашылық үдеріспен айналысамыз.

Барлық пәндер сияқты шетел тілін оқытуда төменгі сыныптан бастап оқушылардың шығармашылық қабілеттерін табысты қалыптастыруда педагогтың балалар шығармашылығының негізгі ерекшеліктерін есепке алуы және шығармашылық қабілеттерін дамытудағы орталық міндеттерді шешу негізінде ғана мүмкін болады.

Оқушылардың дағдылары мен біліктерін жан-жақты жетілдірген сайын, олардың қиялдары, нақты ойлары бай, күрделі тапсырмаларды орындауда ерекше қабілеттерін көрсете біледі. Шығармашылық ойлау тәсілі келесі негізгі ерекшеліктерімен сипатталады [7]:

1. Жылдамдық - идеялардың ең көп санын айту қабілеті (бұл жағдайда олардың сапасы емес, олардың саны маңызды).
2. Икемділік - идеялардың кең алуан түрлілігін айту қабілеті.
3. Түпнұсқалық - жаңа стандартты емес идеяларды тудыру қабілеті.
4. Аяқтау - айтылатын мәселеге аяқталған көрініс беру қабілеті.

Шығармашылық қабілеттер кез келген адамға, кез келген қалыпты балаға тән. Оларды ашып, дамыту керек. Ғалымдар мен педагогтар адамның шығармашылық әлеуетінің құрамдас бөліктері ретінде төмендегі қабілеттерді атап көрсетеді [4]:

1. Тәуекелге қабілеттілік.
2. Дивергенттік ойлау.
3. Ойлау мен әрекеттердегі икемділік.
4. Ойлау жылдамдығы.
5. Өзіндік идеяларды айту және жаңаларын ойлап табу қабілеті.
6. Бай қиял.
7. Заттар мен құбылыстардың біркелкі еместігін қабылдау.
8. Жоғары эстетикалық құндылықтар.
9. Дамыған интуиция.

Баланың шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың екінші бағыты - шығармашылық қиялды дамыту болып табылады. Қиял-бұл барлық шығармашылық қызметтің негізі. Ол адамға ойлау инерциясынан арылуға көмектеседі, ол есте сақтау көрінісін түрлендіреді, осылайша, ақырында жаңасын жасауды қамтамасыз етеді.

Оқытудың негізгі қағидаттарының бірі қарапайымнан күрделіге қарай оқушының шығармашылық қабілеттерін біртіндеп дамыту болып табылады. Шығармашылық қабілеттерін дамытуға оқытуды ұйымдастыру барысында үлкен мән бере отырып, жалпы дидактикалық принциптерді басшылыққа ұстау маңызды. Ол принциптер: ғылымилық, жүйелілік, бірізділік, қол жетімділік, көрнекілік, белсенділік, беріктігі, жеке көзқарасы.

Шет тілі сабағында оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытуда түрлі әдістерді тиімді қолданудың да әсері зор. Мысалы, шығармашылық дамытушы ойындар - өз әртүрлілігімен ортақ атаумен біріктіріледі, олар жалпы идеядан туындайды және өзіне тән шығармашылық қабілеттерге ие болады[6]. Практикалық әдістерге сондай-ақ, жаттығулар, көрнекі, сөздік әдістер жатады.

- Жаттығулар - бала берілген жаттығуларда ақыл-ой әрекеттерін бірнеше рет қайталайды. Жаттығулар конструктивтік, еліктейтін болуы қажет, олар оқушының орындаушылық, шығармашылық қабілеттерін шыңдай түседі.

- Көрнекі әдістерге суреттерді қарау, диафильмдерді қарау, пластин кала рды тындау жатады.

- Сөздік әдістер: әңгіме, оқу, сөйлеу.

Осы әдістер сабақта және сабақтан тыс бір-бірімен үйлесім табуы және жүйелі қолданыста болуы тиіс. Оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл педагогке тиесілі. Ол оқушының жеке қабілеттерін дамытуды оны өнімді шығармашылық қызметке тарту арқылы жүзеге асыру міндетін басшылыққа алуы тиіс.

Жеке тұлғаға әсер ете отырып, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру эмоциялық және практикалық тәжірибені байытады, психиканы дамытады, интеллектуалдық әлеуетті қалыптастырады, эстетикалық және ақыл-ой қабілеттерін тәрбиелеуге ықпал етеді. Мұғалім оқушылардың рухани қажеттіліктеріне жауап беруі тиіс, олардың тұлғалық қасиеттерді көрсетуге деген ұмтылысын қанағаттандыруға, белсенділігі мен саналы шеберлігіне көңіл бөлуі қажет. Осының барлығы тұлғаны кешенді дамытудың, оның шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Өйткені, заман талаптарындағы прогресстерге сай, бүгінгі мектепте ағылшын тілінен әр түрлі әдістерді, технологияларды қолдана отырып сабақтарды ұйымдастыру үшін қолайлы жағдайлар жасалған.

Мектеп мұғалімдерінің ситуативті, диалогтық, ойын, ұйымдастыру-практикалық сабақтары, үй тапсырмалары, компьютерлік бағдарламалары, іскерлік ойындары, сөз тіркестерін синхрондалған аудару, бейтаныс сөздерді жазу, оқытылатын тіл елдері бойынша сырттай экскурсиялары, пәндік-жағдайлық, интегративтік сабақтары сияқты

дидактикалық жұмыстарының әр түрлілігі - оқушылардың мақсатты шығармашылық ұстанымдарының алуан түрлілігін туындатады, өзіндік жұмысқа жұмсалатын уақыт көлемін арттырады. Шетел тілі оқулығындағы лексикалық ойындар, грамматикалық ойындар, фонетикалық ойындар, орфографиялық ойындар, шығармашылық ойындарды тиімді қолдана білу оқушылардың санасын, ақыл-ойын, олардың қиялдарын синхронды байланыстырып, қарым-қатынастары бекіп, қызығушылығы күшейеді.

Білім, білік және өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын меңгеру оқушыларды шығармашылық жұмысқа үйретеді, шығармашылық ойлауды дамытады, оларды қызметте қолдану үшін алғышарттар жасайды, ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасау қабілетін жетілдіреді, пікір, эмоциялар мен сезімдерді білдіруіне, сондай-ақ дәлелдей білуге артықшылық береді.

Оқушыларды оқытудың, дамытудың және тәрбиелеудің дәстүрлі емес түрлерін жүзеге асыратын әдістемелік жоғары тиімді сабақ- спектакль, сабақ-мереке, бейне-сабақ, экскурсия-сабақ, сұхбат-сабақ және басқа да дәстүрлі емес сабақтар балаларға ұнайды, өйткені оларды шығармашылыққа, өзбетімен ізденуге белсендіреді. Егер оқушылар белсенді процеске тартылған болса, оқытуда неғұрлым тиімді болатынын озат тәжірибелер көрсетіп отыр.

Міне, әр түрлі әдістерді дұрыс, қажетті жері мен кезінде қолдану балаларды шет тілімен қызықтыруға көмектеседі, тілді үйренуде табысқа жету үшін жағдай жасайды. Әрбір шет тілі мұғалімі үнемі шетел тілін оқытудың сапасы мен тиімділігін арттыру резервін іздестіруі тиіс.

Қоғамның қазіргі даму деңгейі, оның технологиялық және материалдық-технологиялық базасының өзгеру жылдамдығы білім беру жүйесінің алдына, оның ішінде мұғалімдер алдына шығармашылық тұлғаны қалыптастыру міндетін қояды. Өзіндік шешім қабылдау, өз қызметінің бағыттарын анықтау, білім мен біліктілікті тұрақты арттыру негізінде өзінің экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету қабілеті - бұл іскерліктер өмір мен өндірістің тез өзгеретін жағдайларында бейімделуге көмектеседі.

Шығармашылық тұлға талап етілмейтін өмір саласын елестету қиын. Шығармашылық - бала тәрбиесі мен өзін-өзі тәрбиелеудің ең маңызды тетіктерінің бірі болып табылатынын атап өту қажет. Шығармашылыққа жетелеуде тек қызмет өнімдеріне ғана емес, оқушының қабілеттерін қалыптастыруға назар аудару керек.

Оқушының шығармашылық қабілеттердің табысты дамуы олардың қалыптасуына қолайлы белгілі бір жағдайлар жасалған кезде ғана мүмкін болады. Мұндай шарттар:

1. Балалардың физикалық және зияткерлік дамуы.
2. Баланың дамуын анықтайтын жағдай жасау.
3. Балаға еркіндік беру,
4. Балаға ақылды мейірбандық көмек беру.
5. Жайлы психологиялық жағдай жасау, балалардың шығармашылыққа деген ұмтылысын көтермелеу.

Ендеше, шығармашылық жүйе - оқу бағдарламасы шеңберінен шығуды талап ететін тапсырмалардың болуын көздейтін ашық жүйе болып табылады. Бұл интеллектінің шығармашылық жағынан соқтығысу жолы, өнертапқыштық және зерттеу талантының даму жолы. Біздің міндетіміз-балаға осы жолға түруға көмектесу.

Қорыта айтқанда, жаңа технологиялардың әдіс-тәсілдерін сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда үнемі түрлендіріп, тиімді пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың бірден-бір жолы. Соның негізінде ғана тіл байлығы мол, сауатты да шығармашыл, елінің ертеңін ойлар жас жеткіншектерді тәрбиелей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аристова Л.П. Активность учения школьника. М.: Просвещение, 1987 -139с.

2. Выготский, Л. С. Память и ее развитие в детском возрасте // Лекции по психологии. - М.: Владос, 1999. - 234с.
3. Козвонина В.П. Развитие творческих способностей учащихся. Начальная школа -2000 - №7 - 25с.
4. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранному языку. // ИЯШ - 2000 - №4. С.14-19.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь //М.,ОНИКС Мир и Образование - 2005-1035С.
6. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие для учителей и студентов пед. вузов. - 3-е изд. - М.: Просвещение, 2000. - 232с.
7. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности // Вопр. философии. 1989. №4. С. 89-95.
8. Смирнов, А. А. Возрастные и индивидуальные различия памяти. - М.: АПН, 1999. - 221с.
9. Тұрғынбаева Б.А. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту Алматы, 1999 ж. 47с.

УДК 37.013

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Саматова Ж. М., Какимова Д. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Современное образование-это единая система, в результате которой определяется, формируется самостоятельная творческая продукция учащегося, определяется новыми направлениями способностей учащегося к творчеству и учителю к их формированию. В статье рассказывается о важности эффективного применения различных методов при развитии творческих способностей учащегося, сохраняя при этом под руководством общедидактические принципы организации обучения.

Ключевые слова: подвижность, креативность, творческие способности, орфографические игры, творческие игры

УДК 81.38

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ОВЛАДЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКИМИ ЕДИНИЦАМИ

Жусупова Н.Қ.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются лингвистические трудности, с которыми чаще всего сталкивается преподаватель начальной школы, обучая младших школьников лексическим единицам, а также приводятся возможные пути их решения.

Ключевые слова: Английский язык, преподавание, начальная школа, школьники, словарный запас, обучение.

Роль лексики в процессе изучения велика – именно лексикой передается непосредственный предмет мысли. Невозможно создать прочную языковую базу у учащихся без усвоения им лексического материала. Роль лексики для овладения иностранным языком не менее значительна, чем грамматика. Традиционная лингвистическая теория предполагала, что грамматика является наиболее важной для достижения беглости речи. Тем не менее, в последние годы большое количество преподавателей иностранных языков начали верить, что получение знаний является ключом к достижению беглости. Также есть некоторые трудности на пути пополнения словарного запаса.

Независимо от того, какова ваша цель при изучении нового языка, вы должны свободно владеть им, чтобы достичь ее. Это означает владение всеми аспектами вашего целевого языка, такими как грамматика, словарный запас, система письма, а также фонетика. Большинство учащихся чувствуют себя комфортно с основами языка, однако, когда им предоставляется возможность использовать свои новые языковые навыки, они, похоже, тратят гораздо больше времени на поиск незнакомых слов в словаре, чем на фактическую речь, чтение или письмо. Это заставило каждого школьника или преподавателя задуматься над ответом на этот вопрос: "Каково решение проблем прохождения начальных этапов обучения и достижения реального свободного владения вторым языком?" [1]

Цель исследования – является определение наиболее эффективных методов и приемов формирования лексических навыков; выявление трудностей учащихся при изучении иностранного языка.

Вот три исследовательских вопроса, которыми руководствуется данное исследование, следующим образом:

1. Что такое лингвистические трудности?
2. Какие лингвистические трудности возникли?
3. Что нужно сделать чтобы преодолеть лингвистические трудности?

Здесь мы попытались дать общие словарные задачи для учащихся. Прежде всего, Что такое лингвистические трудности? Лингвистические трудности могут быть классифицированы как лексические, синтаксические или семантические в зависимости от их контекста. Лексические трудности связаны с интерпретацией конкретных слов или фраз, а не целых классов. Эти проблемы существуют независимо от контекста, хотя они очевидны только в нем.

С какими проблемами сталкиваются учащие при изучении лексики? Обычно из-за скудного словарного запаса учащие не любят читать и избегают его. У них могут возникнуть такого рода дилеммы при изучении лексики.

- Незнание префиксов и суффиксов;
- В некоторых случаях они могут читать книги или тексты выше своего уровня в классе.
- Они могут быть неспособны перевести новые слова в словарный запас реальной жизни. В этом случае новые слова легко забываются и никогда не используются. Таким образом, преподаватель должен использовать слова, которые близки к реальной атмосфере;
- Использование одних и тех же слов снова и снова. Отсутствие описательных слов, прилагательных и наречий означает, что учащиеся придерживаются тех немногих слов, которые они знают.

Учащие, которые хотят овладеть иностранным языком, также испытывают некоторые трудности в изучении словарного запаса. Обучаясь самостоятельно или в рамках урока, они могут иметь три основных источника информации о словах: словари, части слова, контекст. Все это важно, но каждое из них может быть проблематичным.

Словари. Хотя использование словаря является основной особенностью большинства лексических занятий, большое количество учащихся не получают правильных инструкций, необходимых им для того, чтобы научиться эффективно пользоваться словарем. Многие из учащихся обучение использованию словаря фокусируется на поиске новых слов и применении найденной информации из перевода. Студенты также часто испытывают трудности с выбором соответствующее значение из словаря.

Части слова. Способность учащихся использовать части слов, например, префиксы, суффиксы, корни, может в значительной степени способствовать росту их словарного запаса. Тем не менее, части слов не всегда надежны. Это может быть связано с тем, что они могут иметь разные значения. Для иллюстрации, знака/дизайна, появления/чрезвычайной ситуации

Контекст. Учащиеся могут приобрести много словарных знаний, поскольку они извлекают значения слов из контекста. Однако значение одного определенного контекста может быть ненадежным в другом. Студенты должны всегда помнить об этом, не путаясь.

Преподаватель, а также родители должны применять какие-то советы для решения этих проблем, с которыми сталкиваются учащиеся. Мы можем привести в качестве примера следующие:

- Обратите внимание на словарный запас учащихся. Регулярное использование новых слов и добавление их в повседневную беседу считается подходящим методом обучения словарному запасу. Кроме того, использование синонимов также полезно;

- Позитивное и мягкое исправление ошибок путем повторения;

- Обучение родственным словам. Изучение слов в группах и установление связей может быть действительно полезным;

- Играем в словарные игры. Такого рода игры - отличный способ пересмотреть слова, которые они выучили на предыдущем уроке. Вы можете улучшить их словарный запас с помощью забавных словесных игр;

- Даем простые определения друзьям. Преподаватели должны стараться давать студентам максимально дружелюбные объяснения нового слова. Например, можно сказать, что слово "огромный" означает "очень большой".

- Использование слов в повседневной жизни. Используя эти слова каждый день, учащиеся могут исправлять свои собственные ошибки в произношении и правописании.

Эти способы могут помочь обучаемым запомнить и улучшить словарный запас. Более того, многие исследования показали, что наиболее полезный способ изучения словарного запаса - это увидеть слово более одного раза по-разному. Попробуйте применить это слово в разных ситуациях.[2]

Учитывая все обстоятельства, словарный запас является наиболее важной стороной аргументации при обучении определенному иностранному языку. Если у кого-то есть такого рода проблемы, о которых мы упоминали выше, они должны сосредоточиться на активном словарном запасе учащегося, а также на пассивном. Когда они сталкиваются со словами во время чтения и говорения, эти слова обычно добавляются к их пассивному словарному запасу. Другой способ, который подходит для всех, - это учить новые языковые слова с их синонимами, похожими словами и антонимами. Этот метод действительно полезен, потому что ваши ученики легко усваивают это слово. Если они не могут запомнить слово, большинство учителей языка дают им совет, что они могут пропустить это слово или просто перейти к другому предложению. Это может прийти человеку в голову позже, во время разговора. Вот некоторые основные проблемы и основные стратегии работы со словарным запасом, причем наиболее эффективные из них. Выполняя эти действия, вы можете повысить словарный запас, а также уменьшить

проблем во время учебы. На самом деле многие люди сталкиваются с такого рода проблемными ситуациями. [3]

Как утверждают психологи, восприятие и запоминание лексических единиц носит ассоциативный характер. Каждое новое слово вступает в ассоциативные связи с уже имеющимися словами. Например, в 3 классе мы изучаем тему «Погода». Дети знают слово «snow», следовательно слова «snowman, snowball, snowdrops» могут быть введены на беспереводной основе, с помощью наглядности: таблиц, картинок, иллюстраций. Следует отметить, что выбор ассоциаций зависит от особенностей не только самого слова, но и характерных особенностей группы обучаемых. Можно привлечь изобразительную наглядность и наглядность действием, звуковую и контекстуальную. Но критериями для выбора определенного вида наглядности должны быть доступность, простота и целесообразность. Во 2 классе хорошо работает в начале урока в качестве речевой разминки рифмовка, создающая положительные эмоции:

Today is Monday, today is Monday,
Is everybody happy?
Yes, of course, we are.

Вводим на последующих уроках новый день недели на знакомом речевом материале диалогического единства.

Опыт показывает, что главное внимание в усвоении лексики должно быть уделено не запоминанию изолированных слов, не количественному увеличению активной лексики, а формированию умения оперировать уже усвоенной, причем, необходимо подбирать наиболее употребительные для школьников речевые ситуации. Часто бывают эффективны беспереводные средства семантизации. Так при изучении темы «Кино» в 5 классе определение дефиниции “cinema” можно выразить так: «theatre wherewecanseefilms».

На уроках учащиеся могут определять слова на основе контекстуальной догадки, которая основана на понимании общего содержания предложения, на знании фактов. Например, Columbus discovered America in 1492. [4]

Семантизация осуществляется определением значения слова на основе его внутренней формы. Например, известный корень и знакомые словообразовательные элементы – to work – worker. Сложное слово, состоящее из двух знакомых компонентов – suitcase; слова, сходные по написанию и звучанию в родном языке – patriot.

Над новыми словами мы работаем преимущественно в контексте, так как контекстуальное значение слова не всегда является его основным номинативным значением. Упражнения, обеспечивающие первичное закрепление лексики мы вводим в общую систему упражнений, предназначенных для развития умений и навыков использования лексического материала во всех видах речевой деятельности.

Для таких упражнений характерны следующие они должны составлять неотъемлемую часть объяснения, выполнять иллюстративную, разъясняющую и контролирующие функции;

новые лексические единицы должны предъявляться в знакомом лексическом окружении и в уже усвоенных грамматических формах и структурах;

в упражнениях должны предусматриваться не только элементарные операции, но и сложные умственные действия, развивающие творческие возможности учащихся в устных формах общения – слушании и говорении.

Роль театральной деятельности и ролевых игр. Он связан с деятельностью по говорению. Несмотря на старания преподавателей факт потери интереса школьников к предмету, увы, существует. Что-же можно предпринять, чтобы избежать этого?

Известно, что учащиеся хорошо и быстро запоминают то, что интересно и вызывает у них эмоциональный отклик. Если освоение материала происходит в атмосфере творчества и дружеской партнерской обстановки это способствует раскрытию творческих

способностей личности ребенка, развивает коммуникативные способности и обогащает его опыт. На наших уроках мы уделяем большое внимание разыгрыванию сценок или ролевым играм, когда учащийся вынужден решать нестандартные задачи, что требует развития самостоятельного мышления, оперативности, целеустремленности, инициативности и креативности в решении проблем. Что как не театральная деятельность на английском языке способствует этому. В это время происходит обучение различным типам речи на основе различной лексики, развитие фонетических, лексических и грамматических навыков, углубление страноведческих знаний, подготовка к практическому использованию знаний в коммуникативной сфере, раскрытие потенциальных творческих способностей учащихся. В ней, как и в жизни, переплетаются речевое и неречевое поведение партнеров. Это одна из форм обучения диалогическому общению, где язык используется в реальном действии. С этой точки зрения театральная деятельность повышает эффективность обучения и помогает сохранить интерес к английскому языку. Например, к теме «Космос», которую мы начинаем изучать уже с 3 класса, мы написали сценарий внеклассного мероприятия «Необычное путешествие в космос». Диалоги и некоторые отрывки из этого спектакля можно использовать на уроках, а не только на занятиях по дополнительному образованию. Уместен подход test-teach-test, который позволяет развивать самостоятельность учеников и их уверенность в себе.

Первоначальное чтение учащиеся осуществляют самостоятельно. Работая со словарем, находят перевод лексических единиц и готовят вопросы преподавателю. Вместе разбираем непонятные, повышенной сложности части текста – затем распределение ролей, что всегда вызывает немалый интерес. На основе данных диалогов создается проблемная ситуация, ставится проблемная задача. Например, Why can't we fly to the Sun? Why does our planet look blue from the space? Talk to the alien now! Таким образом, можно использовать проблемный подход уже на ранних стадиях обучения английскому языку. Это важно в контексте современного состояния и перспектив образования, так как «проблемность в преподавании иностранных языков...направлена на совершенствование образовательного процесса». [5]

Использование ролевых игр на уроке иностранного языка способствует созданию реальной ситуации общения, в ролевой игре происходит существенная перестройка поведения учащегося – оно становится произвольным. Это значит, что в ролевой игре учащиеся не чувствуют той напряженности, которую он может ощущать при обычном ответе, он более раскрепощен и свободен. Ролевая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового материала, закрепления и развития творческих способностей, а также для формирования обще-учебных умений. Игра остается в младшем школьном возрасте пока еще основным подходом в обучении иностранному языку.

Изучение развивающего потенциала в обучении английскому языку учащихся позволяет сделать следующие выводы: использование театральной педагогики, обогащенной технологиями обучения иностранным языкам, позволяет создать образовательную модель, соответствующую возрастным особенностям и индивидуальным потребностям учащихся, что ведет к повышению интереса, а следовательно изучение иностранного языка способствует формированию положительного образа нашей страны за рубежом, способствует развитию мотивации в изучении английского языка. Это имеет важное значение, так как роль иностранного языка в настоящее время возрастает в связи с развитием экономических связей, с интернационализацией народной дипломатии.

Список использованной литературы:

1. (Рогова Г.В., Сахарова Т.Е., Рабинович Ф.М. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 1991. С.89.)[1]

2. Щукин А. Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика / А. Н. Щукин, Москва, 2014. - 480 с. [2]
3. Конышева А. В. Современные методы обучения английскому языку /А.В. Конышева, Москва, 2011. - 304 с.[3]
4. Щерба Л. В. Преподавание языков в школе. Общие вопросы методики / Л.В. Щерба, Москва, 2013. - 160 с.[4]
5. Ковалевская Е.В. Роль проблемного обучения в современном образовании. М.: Компания Спутник+, 2007. – С.3-4.[5]

УДК 81.38

ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ИГЕРУ КЕЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ТУЫНДАЙТЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚИЫНДЫҚТАР

Жусупова Н. Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада бастауыш сынып оқушыларында лексикалық бірліктерді игеру кезінде туындайтын лингвистикалық қиындықтар қарастырылады және оларды шешу жолдары келтірілген.

Кілт сөздер: Ағылшын тілі, оқыту, бастауыш мектеп, оқушылар, сөздік қор, оқыту.

ӘОЖ 398.91

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Сарсенбаева А.Н.Макашева Ф.Н.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктері мен ұқсастықтары талданады. Мақал-мәтелдер адамды сөз қадірін білуге, жақсы мен жаманды, қас пен досты айыра білуге, айналасындарға мейірімді, сезімтал болуға, халықтың інжу-маржанын бағалай білуге баулиды. Өркениет қарыштап дамыған заманда көпшілігіміздің сөйлеу мәдениетіміз төмендеп, сөздік қорымыз азайған шақта адам бойында жақсы қасиеттерді қалыптастыру мақсатында тәрбиелік мәні зор мақал-мәтелдерді насихаттау керек.

Кілт сөздер: Мақал-мәтелдер, сөздік құрамы, мағыналық бірліктері, ауыз әдебиеті

Мақал-мәтелдер — сөздік құрамның халық өміріндегі арқылы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай белігі. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған [1].

Аталмыш тілдік бірліктер арқылы жас ұрпақты елін-жерін сүйуге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға үндеп, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақтық тәрізді қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген.

Ағылшын тілінің фразеологиясына қатысты кешенді зерттеулерімен, дәйекті тұжырым, пайымдауларымен танымал А.В. Кунин де жоғарыда аталған ғалымдардың көзқарасын ұстанады, алайда, аталмыш тұрақта тұлғалардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктерін негізге ала отырып, оларды "коммуникативтік фразеологиялық бірліктер" деп атап, жеке қарауды ұсынады [2].

Сондай-ақ, автор құрамындағы сыңарлары тура мағыналы болып келетін мақалдар тобын яғни, "all is well, that ends well" (сөзбе-сөз ауд.: сәттіаяқталған істің бәрі жақсы), "Appearances are deceptive" (сөзбе-сөз ауд.:келбет — алқамшы), "Better late than never" (сөзбе-сөз ауд.: ештен кеш жақсы) тәрізді оралымдарды фразеологиядан тыс, "фразеологиялық емес тұрақты құрылымдар" аясында қарастырды. Мақал-мәтелдерді инақтап, сұрыптап, белгілі бір жүйеге келтіруде, тілдік бірліктер табиғатының кейбір қырларын айқындауда зор еңбек сіңірген ғалым Г.Л. Пермяков аталмыш тұрақта тұлғалардың тілші ғалымдар тарапынан да, әдебиетші мамандар тарапынан да зерттелуі қажеттігін ескертеді [3].

Осы "келтірілген ой-пікірлерге және өзіндік зерттеу нәтижелеріне сүйенер болсақ, мақал-мәтелдердің тұлға тұрақтылығы, тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы, қолдануға даярлығы тәрізді сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

Паремиология мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты-нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге айланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңасалаларының бірі. Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы менкұнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер тіл атаулының баршасына тән,өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсалдық құбылыс. Қазақ тіл білімінде барлық тілдердің екі түрлі қызметін атап көрсетеді: оның біріншісі қоғам мүшелерінің өзара түсінуіне; пікір алмасуына қажетті қатынас құралы ретіндегі коммуникативтік қызметі де, екіншісі-өмір шындығын, барлық болмысты өзінде бейнелеп көрсету қызметі. Мақал-мәтелдердің табиғатына тән қасиет тілдің осы екінші қызметіне байланысты, өйткені олар белгілі бір гілде сөйлеуші халықтың өткен өмірі мен барлық болмысының куәгері іспеттес, оның дүниетанымы мен, даналығын бойында сақтап, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпақа үзілмей ауысып келе жатқан асыл мұра, рухани қазына болып табылады [4].

Мақал-мәтелдердің ең бойында поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас ырғақтылық байқалады. Онда басы артық бір сөз болмайды, барлығы өз орнында екшелген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ішкі мазмұнына сыртқы формасы сай үндестік тапқан болып келеді. В.Виноградов мақал- мәтелдердің тұрақты сөз тіркестерімен бірге зерттелуі қажет дейді. Өйткені, олардың мағыналық бірліктері тұрақты сөз тіркестеріндегідей дәстүрлі, сазды және дайын күйінде қолданылады.

Қазақ тілінде мақал-мәтелдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі бір формада тұрақталған, мазмұны жағынан біртұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері. құрылымы жағынан қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің өзара ұқсастықтары жиікездеседі:

1. Бұйрық райлы сөйлемдер:

Make hay while the sun shines- Темірді қызғанда соқ.

Let sleeping dogs lie –Жатқан жыланның құйрығын баспа.

Cut your coat according to your cloth – Көрпеңе қарай көсіл.

Catch the bear before you sell his skin –Қашпаған сиырдың ұзынан дәмепте.

First think, then speak –Ойнасаң да ойлап сөйле.

2. Болымсыз түрдегі бұйрық рай, яғни тыйым салу;

Never say die - Салық сұра кетпесін.

Don't count your chickens before they are hatched –

Tiгілмеген етігінді мақтама, орылмаған етігінді ақтама.

Don't cross a bridge before you cote it- Байыбына бармай бал ашпа.

Don't hallo until you are out the wood -Асатпай жатып, құлдық деме.

Don't look a gift horse in the mouth- Алғанды білген-анайы, бергенді білген сыпайы.

Don't trouble until trouble troubles you - Жатқан жыланның құйрығын баспа.

3. Шартты райлы сөйлем түрінде:

When cat is away, the mice will play- құлан құдыққа құласа, құрбақа құлағында ойнар.

If it were not for hope, the heart will break- Үмітсіз шайтан.

4. Болымсыз жай сөйлемдер түрінде:

All are not friends that speak us fair - Жалған дос көзіңе мақтар, сырт айналып сойылып сатар.

All are not hunters that blow the horn - Мылтық ұстағанның бәрі аңшы емес.

All are not thieves that dogs bark at - Ит үргеннің бәрі ұры емес.

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданады.

Тіпті кейде сөз тастап кетіп отырады. Мысалы: "No sweet with out some sweat" деген мақалда бастауыш та баяндауыш та, ал "Ақыл-жастан, асыл-тастан" дегенде "Шығады" сөзі қалып қойған.

Мақал-мәтел құрылыс жағынан сырттай ұқсас болып келгенмен, олардың мазмұнды түйіндеуінде, ойды шешуінде өзіндік ерекшелігі байқалады. Мақалдарда бір-біріне сай қарама-қайшы ұғымдар мен нәрселерді салыстырып, шендестіру арқылы ой-пікірді айқындау тәсілі басым болып келеді. Мысалы:

"It is useful to lock the stable door, when the steed is stolen"

«Ақымақтың ақылы түстен кейін кіреді, ырысы кеткеннің, иті ұры кеткен соң үреді»

Business before pleasure Еңбек түбі-бейнет, Бейнет түбі-зейнет.

East or West, home is best Туған жердей жер болмас, Туған елдей ел болмас.

Great boast, small roast Сөзге көп-іске жоқ.

No sweet with out some sweat Жылай-жылай жер қазсаң, Күле-күле су ішерсің.

Мақал-мәтел тұлғасына тән дәстүрлі тұрақтылық (оны паремология «клише» деп атайды.

Қаншама берік және тіл үшін нормаға айналған стандарт болса да, абсолюттік ұғым емес, ол тілдің тарихи дамуына байланысты, көрші тілдердің әсерінен, сондай-ақ тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес, стильдік қолданысқа сөз зерерлеріне сөз саптау шеберлеріне байланысты ертүрлі өзгерістерге түсіп отырады. Бірақ бұл өзгерістер мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына, мағынасына, бүкіл тіркеске негіз дәнекер болып тұрған образ бейнеге бөленгенуі сан келтіре қоймайды./25/

Мақал-мәтелдердің осылайша әртүрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияларға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін инварианттар деп атаймыз. Инварианттық, өзгерістер авторлық тек өз еркіне, асыл тасты ер қырынан бір көрсетіп құбылта білетін шебердей, мақал-мәтелдердің көркемдік өрнегін, образы мен бейнелеушілік әсерін, эмоция-экспрессивтік қуатын бойында сақтай отыра, пайдаланатын талантына байланысты.

Мақал-мәтел инварианттары бірде олардың компоненттеріне инверсия жасау арқылы, бірде оларды түсіріп, иллиписис түрінде айту арқылы, бірде дербес екі түрлі мақал-мәтелдердің элементтерін өзара шебер қиыстыру арқылы, т.б. жолдармен жасала береді.

1. Компоненттерін өзгертіп айтуға байланысты инварианттар: «Қырық жұт қырғын болса да ажалды өлер, Қырық жыл қырғын болса да ажалсыз адам тірі қалар» деген... (М.Мағауин «Қияндағы қыстау», 37-бет) «A living dog is better than a dead lion» (From the

Bible) "Haslit was unable to appreciate the writer till he was dead-that he thought a dead ass better than a living lion".

Мақал-мәтелдердің жеке элементтері ғана сақталатын инварианттар:

«Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам, Есеней оңай түсінді... Қазақ айласының құйрығы бір-ақ тұтам (Ғ.Мүсірепов Ш.Ж, 5-том, 400-бет) "The last straw breaks the camel's back" "He can't stand to the last straw" (MartinEden, p 45) Компоненттерінің орнын ауыстыруына байланысты инварианттар: Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.

- Уай, жарандар! Бұл түстен кейін маңырайтын ақсақ қой дейсіңдер ғой. (М.Әуезов, Абай жолы 1-том, 82-бет)

"All is not gold that glitters" It will be an age not, perhaps, of gold but at least of glitter (Arnold "The English Word) Мақал-мәтелдерден біз белгілі бір халықтың этнос болмысын, оның рухани-заттық мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімін т.б. туралы бай информация табамыз.

Мақал-мәтел халық ауыз әдебиетінің ең көне түрі. Ол ғасырлар бойы әр халықтың сақтап келген тәжірибесінің жиынтығы, ой-пікірлерінің түйіні, өмір тіршілігінің айнасы, атадан балаға қалдырған асыл мұра. Мақал-мәтелдер адамды сөз қадірін білуге, жақсы мен жаманды, қас пен досты айыра білуге, айналасындарға мейірімді, сезімтал болуға, халықтың інжу-маржанын бағалай білуге баулиды. Өркениет қарыштап дамыған заманда көпшілігіміздің сөйлеу мәдениетіміз төмендеп, сөздік қорымыз азайған шақта адам бойында жақсы қасиеттерді қалыптастыру мақсатында тәрбиелік мәні зор мақал-мәтелдерді насихаттау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зимняя И.А. Коммуникативтік құзыреттілік: психологиялық мінездеме// «Орыс психологиялық қоғамы» Бүкілресейлік қоғамдық ұйымының V съезі. Съезге қатысушылардың материалдары. Т.1-М.: Орыс психологиялық қоғамы, 2012. Б.122-123.
2. Белоусова М.М. «Кәсіби қарым-қатынастағы шет тілі (ағылшын тілі)» пәнінің жұмыс бағдарламасы. Оқыту бағыты «Биология» 06.04.01. Білім деңгейі: магистратура. Ростов-на-Дону: Оңтүстік федералды университеті, 2015. 226.
3. Гальскова Л.Д. Шетел тілдерін ғылым ретінде оқытудың заманауи әдістері: мәселелері мен болашағы. // Мәскеу мемлекеттік аймақтық университетінің хабаршысы (электрондық журнал). 2013. № 1. URL: vestnik-mgou.ru/Articles/View/281.
4. Елизарова Г.В. Мәдениетаралық коммуникация мен коммуникацияның айырмашылығы туралы. Санкт-Петербург: Studia Linguistica. 2013. № 18. бірге. 55.

УДК 398.91

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СХОДСТВА ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ НА КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Сарсенбаева А.Н.Макашева Ф.Н.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Пословицы побуждают человека знать достоинство слова, различать хорошее и плохое, брови и друга, быть добрым, чутким к окружающим, ценить жемчужину народа. В эпоху бурного развития цивилизации когда у большинства из нас снижается речевая культура и сокращается словарный запас воспитательное значение с целью формирования у человека хороших качеств надо пропагандировать громкие пословицы.

Ключевые слова: пословицы, словарный состав, смысловые единицы, устная литература

УДК 82.9

КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН АШУДАҒЫ ПОРТРЕТТІҢ ҚЫЗМЕТІ

Абужалитова А.Т., Оңғарбай Э. Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: С.Шаймерденовтың шығармашылық даралығы, образ сомдаудағы шеберлігі мен көркемдік тәсілдерді қолдануындағы ерекшеліктері, жазушы ізденістері бүгінгі талаптар тұрғысынан зерделеленеді. Жазушының прозалық шығармаларында кейіпкерлердің адамгершілік әлемін бейнелеудегі жазушының өзіндік даралық қолтаңбасы анықталды.

Кілт сөздер: образ, шеберлік, диалог қызметі, портрет, кейіпкер, характер, жазушы стилі.

Көркем прозада портреттің алатын орны ерекше. Портрет арқылы кейіпкердің сыртқы кескін-келбеті ғана емес, ішкі сезім иірімдері де беріледі. Кейбір жағдайда кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастары да қамтылып, олардың өзін-өзі ұстау ерекшеліктеріне, жекелеген қасиеттері де көрсетіледі. Портрет арқылы кейіпкердің ойы, бет әлпетінің сипаты беріліп, кейіпкердің мінез-құлқын ашылып, толық образы шығады. Сафуан Шаймерденов шығармаларында кейіпкердің бет-әлпетін, қозғалыс ерекшеліктерін, киім киісін суреттеу арқылы оның толық образын жасап шығарады. Автор соныменқатар, кейіпкердің мінез-құлқын, өскен ортасын шебер түрде суреттеп біртұтас кейіпкер тұлғасын сомдаған.

Сафуан Шаймерденовтың портрет жасаудағы өзіндік шеберлігі жөнінде белгілі сыншы Б.Сарбалаев «...С.Шаймерденов творчествосында атап айтуды тілейтін үшінші бір басты, құнды ерекшелік – оның қоршаған орта, қоғамдық болмысы, талайлы тағдырды емес, адамды, оның жан дүниесін, нақтылаңқырай түскенде, мінез-құлқын, психологиясын басты нысана етіп, соны жарқырата ашып, бедерлі суреттей білуі. Сафуан шығарманың сюжеттік желісін:оқиғаларды, әрекет-қимылды адамның ой-сезім, мінез, характерінен туғызып отырды; кейіпкер тағдырға, өмірге бағындырылмай, керісінше адам өмірге әсер етіп, тағдырды өзгертеді; немесе өмірдің қырқысты тұңғиықтары, сыр-сипаты адам мінезінен айқын аңдалады; осы арқылы өмір мен адамның өзара ықпалды қарым-қатынасы көрсетіледі» [1,165]. Бұдан, әрине С.Шаймерденовті суреткерліктің басқа қырларына келгенде шоршақ екен деген қорытынды шықпайды.

Білекті балуанға оңы да, солы да бірдей болатыны сияқты, ол қай жағынан алсаң да шебер. «Түте білген жүнді жібек етеді» деген осы. Оның туындысы «дәл де сұлу тілмен құндақтауы, жылылыққа бөліп, тебірене жазуы, романда ғана емес, әңгімеде де сюжеті шымыр да ширақ құруы, аз сөзбен көп нәрсені аңғартуы, әйтпесе прозаның бір жанры повесті драмалық тәсілмен жазуы, екі тектің элементін қосып, синтездеп жіберуі, немесе өзін журналистік салаға қоса сын жанрында да сынап көруі – бәрі-бәрі құптап, қол соғар қасиеттер» [1,166].

Қаламгердің кейіпкер бейнесін сомдап, портрет жасаудағы стильдік тәсіліне назар аударамыз. Жазушы өз еңбектерінде кейіпкер бейнесін беруде, түр-тұлға, кескін-келбетті ғана суреттеп қоймайды, оның ішкі көңіл-күй ерекшелігіне де тоқталып, мінез-

күлқын айқындап береді. Айталық, «Ашу» шығармасында үй иесінің әйелі былай берілген: *«Ұзын бойлы, тарамыс денелі, әдемі ақ сұр келіншек Ұмсындық. Жұртпен жылы сөйлесетін, ойнақы, сынық мінездің кісі: Ұмсындықтың әсіресе көзі керемет. Иек бітімі дөңселеніп келген ат жақты өңіне кейде тереңде жатқан алыс бір күлкінің ізін білдіріп, үлкен қара көзің төңкеріп тастайтыны бар»* [2, 255]. Келтірілген үзіндіде Ұмсындықтың сыртқы келбетімен қоса мінез ерекшелігі, қылықтылығы сипатталған.

«Әкем менің шапеті шағын, денелі, қағілез кісі еді. Әр мінезі де жұмсақ, көп сөйлеуді білмейтін-ді. Әңгіме айтқандарды кезек құптап, қиықша келген моңғол көзін күлімдетіп, үн-түнсіз отыра беретіні көз алдында. Өзі дебір бақ деген малды бағып, істе деген шаруаны істеп жүребереін, көлденең сөзде шаруасы жоқ, қой аузынан шөп алмастың өзі еді» [2,45]. Қойшыбайдың мінезінің жуастығын жазушы ең алдымен қимыл, әрекетін суреттеу арқылы беріп алып, соңынан қой аузынан шөп алмас деп шегелейді.

С.Шаймерденов стиліне бір көзге түсерлік ерекшелік шығармаларында ажуа, мысқылмен астарлап бейнелеу. Мысалы, «Алтын сағат» әңгімесінде Түйемойынның бейнесін сағат арқалап жүргенін суреттеу арқылы береді. Автор айтпақ ойын астарлап жеткізеді. Өлім мен өмір араласқан ортада сансыз сағаттарды арқалап жүрген. «Түйемойынның қылығы бірден оқырманның жиркеніш сезімін тудырады. Түйемойын еңкелектеп қалған бірдеме еді. Жирен шашытікірейіп тұратын. Сарғыш көзі түксиген жарлауыт қабағының астынан ұрлана қарайды. Соған орай үлкен мұрыны да құстың тұмсығына ұқсап ұп-ұзын, іп-істік. Үшкілденіп біткен иегі де тамағына қарай имііп, кішкене бір шошқа сақал сияқтанып тұратын» («Алтын сағат», 368-б) . Кейіпкердің көзқарасынан, өңкелектеп жүрісінен ұнамсыз бейнесі сомдалады. Ал шығарманың кейіпкері Баржақсының кескін келбетін автор былай суреттейді: «Мен далаға шығып олай-бұлай жүріп бой жазып, қайтіп келсем, купемде осы бір жуантық сары отыр. Үстінде макинтош. Қолында белбеулі жуан портфель. Ең алдымен менің көзім оның кейпіне түсті. Жоғары қарай әнтек көтерілген дөңгелек иегі, май басқан үлкен бұғағынан мүлде көрінбейді. Екі танауы кішігірім екі апан сияқты, кеңсірікке тік түсіп, таңырайып қалыпты. Мұрын дегеннің бір белгісі осы ғана. Ал қабақ болса, ернеусіз көлдің жағасы секілдің, жылмағайланып барып, жалпақ маңдайымен астасып жатыр. Осы бір кейпіне әуендесіп селдір шашы да шалқасынан жатқыза таралған. Сонсына қарамайды, кеудесін де тік ұстап, шалқақтай береді» [2,363].

Жағымсыз бейне Түйемойын деген есімге ие болса, жағымды бейне Баржақсы атаныпты. Түйемойынның қимыл әрекеті, сөйлеген сөзі «сенің қарақан басың, ал менде балалар бар, қатын бар. Олардың қамын ойламасақ болмайды...Сағаттың реті басқа, Елге оралған соң тамаша өтіп үй саламын», - деуі болашағын ойлаған, бала қамын ойлаған адам ретінде көрінгендей, ал анығында Отан үшін өліммен алысып жүрген арпалысқан кезеңде дүние жинауын ажуалайды.

Шығармасында жазушының жеңіл юморға, мысқыл мен ажуаны сөз мағынасын ойнатып, астарлы жұмсап, кейіпкердің мінез күлқын береді. Қаламгердің осы шеберлігін ұлы жазушы Ғ.Мүсіреповпен салыстыруға болады. Мысалы, Байжан мен Сейіт үйге кіріп келгенде, құдыққа үймелеген қойға ұқсап, бастарын төмен салып жіберіп, арқалары ғана бүкілдеген он шақты адам астау толы етті жәудемдесіп жатыр еді. Жуан мұрты майға малшынып, еі ұрты кезек бұлтылдап, кезек жылтырап Омар аша майдай жаяның сүйегін сүйреп, табақтан сытылып шыға берді де: – Байжеке, жоғары шық. Қожекең табағына кел! – деп өз орнын ұсынды. Мәтінде «Табақтан сытылып шыға бере» тіркесі Омардың тамақты қомағайлылықпен ішіп отырғандығын ажуалайды. «Сүйегін сүйрей» деген сөз иттің сүйек мұжуын көз алдымызға әкеледі. Яғни Омардың қимыл әрекетінің өзі иттің іс-әрекетіне ұқсас алынып отыр. Автор сол арқылы сын, мысқыл, ажуа тудырады. Көркем әдебиетте ғалымдар *портретті* жалпы

және ситуациялық портрет деп екіге бөледі. Әдебиеттегі портрет жөнінде: «Әдебиеттегі портреттің өзгешелігі, мысалы, суретші кескінделген портреттен айырмасы-ол адамның бет-әлпетін, кейпін тұтас бейнелемей, көбінесе, жекелеген ерекшеліктер, есте қаларлықтай сипат белгілер, көркемдік детальдар арқылы көрсетеді. Суретші жасаған портретте адамның бет-пішініне, өң-шырай, келбеті қалайда бүтіндей ашылады, ал әдебиет шығармасында портрет бояумен емес сөзбен мүсінделгендіктен кейіпкердің бет-пішіні, кескін-келбеті суреттелген жеке сипат белгілері негізінде ойша толықтырылып, көзгеелестетеді» [3, 240] деген анықтама беріледі.

Сафуан Шаймерденов шығармаларында *ситуациялық портрет* түрлері жиі қолданылған. Автор ситуациялық портрет арқылы кейіпкерлердің мінез- құлқын немесе бір сәттік сезім күйлерін суреттеген. «Портрет ситуация – белгілі бір жағдай үстіндегі кейіпкердің сырт тұлғаның өзгерісін, қимылын суреттейтін портрет түрі. Бұл түр динамикалық портретке сәйкес келеді. Портрет-ситуация түрінде кейіпкерлердің сыртқы кескін-келбеті ішкі психологиялық жай-күйлерімен тығыз байланыста көрінеді. Нақты бір жағдай үстіндегі адамның көңіл-күйін, сезім діріліп танытады» [3,75].

Мәселен, «Жыл құсында» Битабардың бір сәттік бейнесі былайша берілген: «Қыз алдында шөккен нарға ұқсап, бір тізерлеп отыра қалды да, ойындағысын лақ еткізді» [3,157]. Немесе «Битабар қара тас сияқты, не дерге сөз таппай түйіліп тұр» [3,157].

Мысалдарда кейіпкерлердің бір сәттік қана күйлері көрсетілген. Аз ғана уақыт ішіндегі шамалы суреттеуге тұтас портретті сыйдыру шеберлігі жайлы С.Қирабаев «...Қысқа жасалған портреттік суреттеудің өзінен характер танылып қалады» дейді [4,96].

«Манап деп аталатын шикіл сары бері қарады. Жалпақ сары маңдайын төмен ала бере ретгі жерің осы болар-ау» – деп, екі жерден ұстарамен екі тартып жасай салған қысық көзі күлімдей қалды» [2,13]. «Әлім қарт шалқалап жатыр екен. Өңі құп-қу. Шүңірейіп, ішіне түсіп кеткен көзі жұмулы. Жарланып біткен қалың қабағы аппақ. Айрықша өсіп, салаланып кеткен ақ сақалы омырауын түгел жатқан» [2,160]». Бірінші мысалда түсі, бет-әлбетін суреттеу арқылы кейіпкердің бейнесі ашылса, екінші мысалда қартадамның келбеті арқылы оның сол сәттегі хал суреттеледі.

Қаламгер портрет жасаудың түрлі әдістерін толықтай меңгерген. Жазушының кейіпкер бейнесін беру жолдарын: а) кейіпкер портретін екінші кейіпкердің көзімен беру; ә) сырттай суреттеу арқылы кейіпкер бейнесін ашу; б) диалог арқылы портрет жасау; деп даралап көрсетуге болады. а) *Кейіпкер портретін екінші кейіпкер көзімен беру*: «Инештің бар табиғи кейпін Мәулен осы шақта ғана байқады. Тіпті қыз кескіні бұрынғысынан өзгере қоймаған. Сондағы бір балалық қалпы. Жалғыз- ақ балаға тән беті енді таралып, ашандап кеткен. Кішкене мұрны бұрыңғы түзу қалпымен созылып, көтеріле, қырлана бастаған. Бет ұшындағы қара меңі енді мүлде айқын, көз қарашығындай мөлдір қара нокатқа айналған. «Өсіп, сұлуланып кеткен. Онда мүлде бала еді», - деп түйді ол өз ойын» [2,19]. Мұнда Мәуленнің көзімен Инештің толықтай кескіні берілген. Кескіннің әсерлі де нақты шығуына бет ұшындағы қара меңі, мөлдір қара нокат сияқты эпитеттер қызмет еткен. «Инеш киініп далаға шықты. Әсет әже жүн түтіп отыра екен. Қасында қыли көз, істік мұрын, сопақ бет бір әйел отыр. Алдында кір-кір ал жапқыш. Аяғына киген үлкен етік тегі күйеуінің етегі болса керек. Ұзын қонышына сүт шашырапты» [2,330]. Ұнамсыз кейіпкердің толық портреті екінші кейіпкердің көзімен берілген. Түр әлпетінің ажарсыз екендігін, үстіндегі киген киімдері әрі ол киімдердің ластығы және өзінікі емес ер адамдікі қосылып оның салақтығын білдірсе, сонымен қатар, оқырман сезіміндегі ұнатпаушылық сезімді қоюландыра түсті еді. ә) *Сырттай суреттеуге арқылы кейіпкер бейнесін ашу*: «... Әйел болса Ұмсындықтай болсын. Үй ішіне қыл жұқтырмайды. Өзінен тумаған балалардың үсті-басын қарашы, кіршік жоқ, тұянадай. Тумаған деуге аузың бармайды тіпті...» [2,

256]. Шығармадағы «қыл жұқтырмайды» сөзінен Ұмсындықтың тазалығы суреттелсе, «кіршік жоқ, тұянадай» сөздері кейіпкердің ұқыптылығын, еңбекқорлығын айқындайды. «Тумаған деуге аузың бармайды» деген сөз кейіпкердің мінез ерекшелігін, яғни бауырмалдығын аңғартады. б) *диалог арқылы үшінші адамның портретін береді*: «- Ұнады. - Гүлшат тағы күлді. - Мәулен секілді жақсы жігіт ұнамай қалушы ма еді? Білімі аздап төмендеу болар, ә? Айып емес, армияда болғандығы ғой. Көзін айтсаңшы! Ақылға болғандығы ғой. Көзін айтсаңшы! Ақылға біткен байсалды, мейірбанды көз» [2, 57]. б). Екі кейіпкердің әңгімесі арқылы, үшінші кейіпкердің кескіні, портреті беріледі. Енді бірде адамның көзін суреттеу арқылы оның мінез ерекшелігінен хабар береді.

Жалпы, портрет «кейіпкердің сырт-пішін, тұлғасы сияқты боп көрінгенімен ол мінез-құлықты, іс-әрекетті, характерді де қамтиды. Кейіпкердің жүріс-тұрысынан, әдетінен, бет пішінінің құбылысынан да адамның ішкі сарайы, жан күйі сезіліп тұрады. Әлімсақтан белгілі ақиқатты қамтысақ - портрет қатып қалған тас сурет емес, адам пішінінің, тұлғасының, мінез-құлқының жанды көрінісі» [5,174] екенін білеміз.

Кейіпкер портретін беруде *дене мүшелерін көрсету* ерекшеліктерінен бірінші, *дене бітімін* суреттейтін сөздер: сұңғақтау, талдырмаш, зор денелі, толық денелі, кең кеуде, кең құшақ, т.б. болып келеді. «Оның талдырмаш кішкене денесі үлкен киімге оралғандай, кең құшаққа кіріп, жоқ болды» [2, 23]. «Зор денелі, шикіл сары бір жігіт келді...» [2, 13].

Екінші, *шашты* суреттеуі: ұзын шаш, кірпі шаш, биік прическа, иірім- иірім шаш, дудар бас, жирен шаш, өлең шаш, қалың қара шаш, бұйра шаш, т.б. Мысалға: «Бір уақытта ақ өңді, доға мұрын, шашы құлжаның мүйізіндей иірім-иірім болып құлағын жауып кеткен біреу кірді...» [2, 340], «Бұйра шаш әйел шоколадты алды да, бірдей етіп беске бөлді» [2, 442]., «Бірі – қалың ерін, дудар бас, жирен шаш ұзын әйел» [2, 350], «Жасы он үште ғана болғанымен селдір өскен өлең шашын төбесіне қоқайтып, сәндеп тарайды» [2, 446].

Үшінші, *мұрынды* суреттеуі: доға мұрын, кертте мұрын, дөң мұрын, кішкене мұрын. т.б. Мысалға: «...Сыртқа ұзақ қарап, дөң мұрын бір жас жігіт отыр» [2, 8], «Оның үстіне мына бір келте мұрын кеспелтек келген түйеші жігіт те пәле болды» [2, 323]. Үшінші, *бетті* суреттеуі: секпіл бет, томпақ бет, дөңгелек жүз т.б. Айталық, «- Бәле, -деп қарсыласты секпіл бетті, ұзын бойлы бала» [2, 374]. «Оны дөңгелек жүзді, қара көзді, кескінді әйел қарсы алды» [2, 398]. б.) «Аздап томпақтау біткен бет ұшы үшкірлене, айқындала түсті» [2, 374].

Қаламгер адамның *қас-қабағын, бет-пішінін* де суреттеу арқылы кейіпкердің мінез ерекшелігін ашқан. *Қабақты, қасты* суреттеуі: жүндес қабақ, қасты, қалың қабақ, жадыраңқы қабақ, жіңішке қас, жарлауыт қабақ, т.б.

«...Қалың қасты жайпақ, жадыраңқы қабақ астынан жымыңдаған кілең біркішкене қара көздер» [2, 148], «Сарғыш көзі түксиген жарлауыт қабағының астынан ұрлана қарайды» [2, 368], «Жүндес қабақ қалтасынан кір-кір орамалын суырды» [2, 80].

Мойынды суреттеуі: мықыр мойын, түйе мойын, ұзын мойын, жуан мойын, т.б. Мәселен, «... Түрі тас құдайға ұқсаған мықыр мойын бір көзілдірікті газет қарап отырған еді» [2, 6], «Менің алдымда түйе мойын жатыр» [2, 370].

Қол-аяқты суреттеуі: тарамысты ақ саусақ, мұжық қол, арбиған саусақ, т.б. Мәселен, «...Мұжық қолымен жігіт қолын батырлатып қысып жібереді» [2, 45], «Айна алдына барып, бурыл араласқан ұзын шоқша сақалын тарамысты ақ саусақтарын тарамдады» [2, 130].

Маңдайды суреттеуі: қайқы маңдай, ақ маңдай, кең маңдай, биікмаңдай, т.б. «Ал ана парасатқа біткен әрі кең, әрі биік маңдайдан иегіне қарай жіңішкере түскен екі жақ мысқылдап өлшеп тең соққан зергер қолынан шыққан секілді» [2,372]. «Содан да әйтеуір, осы бір қабағына кеп тік біткен қайқы маңдай мұғалімді Аманова ұната

бермейтін» [2, 53].

Көзді суреттеуі: қисық көз, қара көз, қоңыр көз, шегір көз, өткір көз, т.б.

«...Қисық көзі күлімдей қалды» [2, 13]. «Айнала ажим басқан шегір көзін қадап бір қалақ тұр!» [2, 15]. «Саян өткір көзін тағы шешесіне қадады» [2, 384].

Сақал-мұртты суреттеуі: орақ мұрт, шоқша сақал, буырыл сақал, қауға сақал, селдір мұрт, ақ сақал, қара сақал, қаба сақал, көсе, т.б. «Ақсақал, қарасақалдар жиналып құран оқып жатқанда еріксіз қол жаятын» [2, 303]. «Көрші шопан өзенінің жоғарғы бетінде отыратын қаба сақал Әбікеш деген кісі екен» [2, 286]. «Айрықша өсіп, салаланып кеткен ақ сақалы омырауын түгел жапқан» [2, 160], «Селдір өскен шоқша сақалын сипай күліп, жаңғырыққа келіп отырды» [2, 74]. «Сөзді шаштараз болып істейтін қауға сақал алды» [2, 419]. «Қауға сақал дегені шапаты бойлы, селдір мұрт, бір көсе шал екен» [2, 405].

Қаламгер кейіпкерлердің сыртқы пішінін суреттей отырып, портрет жасағанда олардың мінез ерекшеліктерін бет әлпеттеріне сәйкестендіре отырып, дара портрет құраған. Мұндай даралық кейіпкерлерді бір-бірінен алшақтатып, өмірдегі әрқайсысы болмысын өз орындарында, өз ақыл-ой өресіне сәйкес жалғастық тапқан.

«Ұш жағы сәл көтеріңкілеу келген мұрны мен тік маңдайы, жұқа еріндері айна-қатесіз» [2, 21]. «Осыдан соң ол рамбыға қарап ұқсастау қушық шекелі, сүйекті жалпақ бетті, сүйір иекті, безеулі кескінін кенет өзгертіп қарқылдап күлді» [2, 33]. Демек, ситуациялық та, жалпы портрет те жазушы қолданысында кіріге отырып, тұтас кейіпкер бейнесін өте шеберлікпен, дәлдікпен көз алдына әкеледі.

Кейбір жағдайда автор кейіпкер есімін атау орнына оның ерекше белгілерін айту арқылы да портрет тудырады. Мұндай өзгешелік тұрғысында зерттеуші Г.Сәрсекке: «Кинетемалар кейіпкерлердің алуан түрлі сезім дірілін, психикалық, эмоциялық жай-күйін танытады. Кейіпкерлердің бет өзгерісін, қимылы мен іс-әрекеттерін суреттеу арқылы кейіпкердің мінез-құлқын, ішкі сезімін береді» [3,105],- деп түсіндіріледі. Мысалы, «Қысылмайды, *екібеті бал-бұл жанып* не айтса да әдеппен, орасымен тауып айтады» [2, 25]. Ал орыс ғалымы Г.В.Старикова осы қимылдар туралы «Жест – это значащее телодвижение, с помощью которого непроизвольно выражается душевное состояние человека или общающиеся сознательно передают друг- другу информацию. Мимика – это значащее положения человеческого тела. Позы – значащее положения человеческого тела» [6,104] деп анықтама берген. Дене қимылын көрсету және ымдау арқылы жасалатын әрекет түрлерінен портрет жасау С.Шаймерденов шығармаларында молынан кездеседі. *Қоштасуды білдіреді:* қол бұлғау, саусақтарын жыбырлатты, саусақтарын қыбырлатты, т.б. Айталық, «Күн қағып қоңыр тартқан ашаң, балғын жүзінде қуаныш нұры ойнаған Гүлшат қолын бұлғап, вагонмен жарыса аяңдап, біраз жүрді де кейіндеп алыстай берді» [2, 12]. «Жанкүміс қарсыласқан жоқ. Бертшекпен бірге ілгерлей беріп, Битабарға күле қарап, көтерген оң қолының саусақтарын қыбырлатты» [2, 154]. Келтірілген мысалдардағы «қол бұлғау, қыбырлатты, жыбырлатты» адамның ішкі сезімдерін білдіруге қызмет етіп, қимастықты, жақсы көргендікті де сездірген. Ғалым М.Серғалиев сөйлеу барысында дене қимылдарының, яғни, бет-пішін, дене қимылы, бас шұлғу, иық қағу сияқты әрекеттерінің көп ретте әнді сүйемелдегендей әсер беретіндігі жайында айтады [7,62].

Біз қарастырып отырған прозалық шығармаларда кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті кезіндегі дене қимылдары табиғи қалпында беріліп, оның сол сәттегі сезімін ашуға қызмет еткен. «*Қабағын бірде көтеріліп, маңдай қыртыстарын қалыңдатып, бет бейнесін ілгері шығарады. Кейде сол қыртыс әжімдері де көзінің алдына жиыстырып, ұрланып қана қарайтын көзін сығырайтып, сүзіледі*» [2, 279]. Берілген мысалда кейіпкердің бет бейнесіндегі құбылулар шынайы көрсетілген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сарбалаев Б. Өткірдің жүзі. Әдеби-сын мақалалар.— Алматы: Жазушы, 1992.— 288 б.
2. Шаймерденов С. Төрт томдық шығармалар жинағы.— Алматы: Жазушы, 1996.— Т 2.— 354 б.
3. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы.— Алматы, 1973.
4. Қирабаев С. Революция және әдебиет. Мақалалар мен зерттеулер. Екі томдық. Т.1.— Алматы: Жазушы, 1977.— 376 б.
5. Оразалинов С. Шындық пен көркемдік шешім.— Алматы, 1977.— 198 б.
6. Старикова Г.В. Лексика портретных описаний.— Алматы, 1984.— 188 с.
7. Серғалиев М. Стилистика негіздері.— Астана, 2006.— 273 б.

УДК 82.9

ОСОБЕННОСТИ ПОРТРЕТА В РАСКРЫТИИ ОБРАЗА ГЕРОЯ

Абужалитова А. Т., Онгарбай Э. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. *Творческая индивидуальность С. Шаймерденова, мастерство в изображении и особенности применения художественных приемов, поиск писателя изучаются с точки зрения современных требований. В прозаических произведениях писателя выявлена своеобразная индивидуальность писателя в изображении нравственного мира героев.*

Ключевые слова: *образ, мастерство, диалог, портрет, персонаж, характер, стиль писателя.*

ӘОЖ 811.51

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ БӘРІНЕ ОРТАҚ ТҮБІР РЕТІНДЕ САНАЛАТЫН ОР ТҮБІРІНІҢ ТАРИХИ ДАМУ ҮРДІСІ

Байтуғанқызы А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Бұл мақалада ор түбірінің тарихи даму үрдісі, ор түбірінің сөз тіркестері құрамында қолданылуы, тұрақты тіркесінің құрамында сақталуы, ор түбірінің алғашқы формасы, ғалымдардың еңбектерінде зерттелуі берілген.*

Кілт сөздер: *түбір, ортақ түбір, синкретті түбір, туынды түбір, алмастыру, түбіртек, дыбыстық ұғым, мағыналық ұғым, ұялас түбір.*

Түркі тілдері түбірінің өткен бір дәуірлердегі о бастағы қалпын, білдірген ұғымын анықтау үшін тіліміздегі сан алуан ұялас және тектес туынды түбірлердің этимологиясына жан-жақты (паремиологиялық, жыр-эпостық, мифтік, археологиялық, тілдік) реконструкция жүргізгенде және мағыналарын жалпыдан жалқыға, бүтіннен бөлшекке немесе керісінше салыстыра талдағанда ғана аңғаруға болады.

Түркі-моңғол тілдерінің бәріне ортақ түбір ретінде саналатын **ор** түбірін синкретті түбір ретінде танымыз, әрі қазақ тілінде өте өнімді қолданылады, тек кейбір туынды сөздердің құрамында ғана қызметі мен мағынасы күңгірттеніп дербес, жеке сөз ретінде қолданылмайды. Профессор Е.З.Қажыбеков синкретті **ор** түбірінің үш түрлі қатарын

көрсетеді: I. **Or** зат. «ров (ор), яма (шұңқыр)». II. **Or** зат. «находиться где-либо» // «место, которое кто-либо занимает». III. **Or** ет. «жать», «полоть», «стричь» // «то чем стригут», «жатва», «пропалка» [1, 253 б.]. Бұл қатарға сын есім мағынасын білдіретін **or at** тіркесіндегі **or (IV)** – күрең қызыл мен сары реңнің арасындағы жылқы түсін беретіндігін де жатқызамыз. М.Қашқари сөздігінде жылқының түріне, түсіне байланысты **ор** ат (жирен ат) сипаты берілгендігі туралы М.Бисенованың мал атауларына қатысты зерттеген диссертациясынан кездестіре аламыз [2]. Ал Жамбыл, Шу өңірінде **ор** ат деп құланмен шағылысқан жылқы тұқымын айтады. Бұдан бөлек **ор** түбірі «ор қояндай жалт-жұлт ету»; **ор** қояндай секектеу; **ор** қояндай ата жөнелу» секілді тұрақты тіркестердің құрамында және жыраулар тілінде көрініс тапқан. Мысалы, Шалкиіз, Ақтамберді жырау толғауларында:

Ор, ор қоян, ор қоян.
Ор қоян атлы бір қоян, (Шалкиіз жырау)
Ор қояндай жүгінтіп,
Аш күзендей бүгілтіп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екенбіз?! (Ақтамберді жырау)

Осы тіркестердегі **ор** сөзі «ірі» деген мағынаны білдіреді, түс атауын білдіреді дейтін болсақ, қояндар әр маусымда әр түрлі түске енетіні белгілі. Сондықтан да «ор қоян» атауы - қояндардың ішіндегі ең ірісі деген мағынаны білдіреді.

Ортеке атауының шығу тарихына қатысты Е.Жуасбековтың зерттеуінен мынадай деректерді кездестіреміз. Мәселен, жабайы аңдарды аулау үшін әдейі **ор**, шұңқыр қазылған. Сол шұңқырға көбінесе түсетін ешкілер мен текелер секіріп шығатын жер іздеп, түрлі қозғалыстар жасайды. Мұндай қозғалыстар адамдарға қызық көрінген және «секіру» сөзі - «орғу» деген мағынаны беретіндіктен тау текенін қимылына сәйкес екінші атау ортеке деп аталған дейді.

Тілімізде «орғу» сөзі **ор** текедей орғыту тұрақты тіркесінің құрамында сақталған.

Сонымен **ор** - зат есім, сын есім, етістік бола алатын бірнеше ұғымды беретін синкретті түбір. Осы түбірден туындаған туынды тұлғалардың табиғаты, шығу төркіні өте қызық. **Ор** - табиғи түрде болған немесе қолдан қазылған шұңқыр жер. Бұл сөз апан, ұра, қамба, шұңқыр, құдық сөздерімен синонимдес. М. Қашқари сөздігінде ұра сөзі **орұ** түрінде келген. Яғни, бидай шалқан тағы басқа нарселерді сақтау үшін қазылған ұра [3, 117 б.]. Құдық - қолмен қазылған терең шұңқыр. Құдықтың шыңырау, орпа секілді түрлері болады. Таяз құдықты *орпа* деп атайды. Орпа сөзі екі құрамнан тұрады. Бірінші **ор** «табиғи түрде болған немесе қолдан қазылған шұңқыр жер», ал екінші сыңары «па» туралы профессор Б.Сағындықұлы: «па» түбіртегінің әдепкі формасы **аб** екендігі, оның «су» деген мағына беретіндігі кейін табылған жаңа әдіс-тәсілдердің арқасында толық ашылды. Сөйлеу тілінде «естідім», «есіттім» деп айтыла береді. Мұндағы **і** дауыстысының **т** дауыссызының бірде алдынан, бірде соңынан келуі метатеза құбылысының, яғни дыбыстардың орын алмастыруының әсерінен. Ап-па тұлғалары да осындай құбылыстың нәтижесі екендігіне тілдік талдаулар көз жеткізеді. Көнерген «ап» сөзінің «су» мағынасын беретіндігін «су жалыны» ұғымын беретін **абжылан** атауы да дәлелдей алады – дейді [4]. Сонымен «орпа» атауы «**ордың суы**» деген лексикалық мағына береді.

Түркі халықтарының дүниетанымында құдық қасиетті ұғымдар қатарына жатады. С.Қондыбай «құдықтың», «үңгірдің» аузы/тесігі екеу болады, құдыққа не үңгірге түсу әрекеті «басқа дүниеге, үңгірлік дүниеге бару, үңгірден/шұңқырдан/құдықтан қайтадан кері шығу, осы дүниеге қайта оралу» деп түсіндіре отырып, жер астынан шығу есігін немесе тесігін екінші ауыз деп қарастырған [5, 62 б.]. «Құдық» категориясы қазақ ертегілері желісінде **ор**, апан, зындан түрінде көрініс тапқан. Мысалы, ең ескі дәуірде шыққан бақташылық, тарихи дәуірден қалған ерлік жыры болып табылатын Ертістік

ертегісінде Төстіктің жер тесігі арқылы жылан Бапы ханның ордасына баруы, ертегілік қаһарман Аю алпаң да құдық астына түскенде жерасты ауылына кезігеді. Халыққа су бермей отырған жер астындағы айдаһар екен. Айдаһарды өлтіруге алып самұрық құс көмекке келеді, әрі Аю алпаңды жер бетіне шығарады. Аю алпаңның тағы бір оқиғасында айдаһарды өзі өлтіреді, жерасты халқы айдаһардан құтылғандарына үш күн той жасайды. Бұдан «су культі» мен «жылан культінің» және «құдықтың» бір-бірімен байланысты екенін көреміз.

Жазушы-ғалым Қ.Салғараұлы өз зерттеулерінде түркі тіліндегі Оран сөзінің этимологиясын гректер мифологиясында аталатын аспан құдайы - Уранмен салыстырады. Бірақ бұл атаудың грек тілінде сөздік мәні туралы нақты дерек жоқтығын жазады. Тек айғақ ретінде үндіран мифологиясындағы Варуна мен хеттердің мифологиясындағы теңіз құдайы - Аруна образдарының біртекті деп айтылуы, жалпы үндіеуропалық түбір ретінде саналатын иег - «окружать, охватывать, огораживать» түсінігінен шыққан дейді. Бірақ қазақ мифологы Қондыбайдың пікірінше бұл жерде жалған ортақ сөздерді туғызу мүмкін екендігі және басқа тілдерде де параллелдері болатындығы ескерілмегенін айтады. Ғалым Қ.Салғараұлы осы пікірлердің негізінде «вер(иер)» -ге «ор, иір» сөздері дыбыстық, мағыналық ұғымы жағынан сәйкеседі, яғни түркі тіліндегі «Оран» сөзі екі сөзден «ор» көне түрік тілінде су деген ұғымды білдірсе, «ан» - мекен деген ұғымды білдіріп, мифтік түсінікте «жерді қоршап жатқан алып бір тайпаның тотеміне, кейін этнонимге айналған. Оған дәлел қыпшақтардың бір тайпасы «Оран» деп аталған. Бұл тайпа Хорезм жеріне XIII ғасырда шығыс терістіктен «Ораңқай өлкесінен» келіп билік жүргізген. Қай сөзі көне түрік тілінде жылан, су, дария ұғымдарын білдірген. Ғалым осы дәлел-дәйектердің негізінде вер (иер) - «окружать, охватывать, огораживать» сөзі ор (орау, қоршау, орам), ир (иіру, жинау) секілді көне түбірлермен туыстас болып шығады, сонда «Оран (уран) сөзінің басқа тілден түрік тіліне ауысқан кірме сөз емес, өзінің ежелгі төл тумасы екенін айғақтайды», - дейді [6, 43-46 бб.].

Зерттеуші Ж.Бейсенбайұлы атап өткендей «Көнетүрік сөздігі» мен «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» дөңгелектеп, орап салу, қорған оры мағынасына жақындайтын «ор» сөзіне «да» аффиксінің қосылуынан орда сөзі шыққан. Шумердің орталық қаласыда Ур (ор, қорған, орда) деп аталғандығын чуваш тілінде ор сөзі «вар» деп айтылатынын жазады. Зерттеуші «ор варр - «Авестаға» түскен арғы түрік ұғымы» деп «вар» сөзі сол қасиетті уағыздар жинағында - адал жандардың мекен тұрағы деген мағынаны білдіреді дейді [7, 112 б.].

Профессор И.Н. Гумилев «уар», «кар» сөзі ғұн тілінде «өзен» атауын білдіретіндігін және Алтайда Урсула -Уар атты өзеннің бар екендігін жазады. Вархониттер дейді ғалым «өзен хиониттер» деген мағынаны береді және «уар», «вар» хионит(хуни) этнонимінің эпитеті болғандықтан гректер мен славяндар мұны этноним деп қабылдаған дейді [8, 13 б.]. Осы мәліметке қатысты орыс тарихшысы И. Коломийцев «Ұлы Скифияның құпиялары» атты еңбегінде былай «Мұнда бір ғана інжу бар - Алтайдан табылған Уар өзені. Қалғанының бәрі қажетсіз заттардың қоқысы, шын мәнінде сәтсіз болжамдар. Біріншіден, ғұндар бір ғана өзен - Днепрді «Вар» деп атаған. Бұл өзеннің өз атауы болды ма, әлде олар бұны бұрын өмір сүрген халықтардан мұра етіп алды ма, бұл жағдай да маңызды емес. Басқа маңызды. Олар басқа өзенді «Вар» деп атаған жоқ, демек, ғұндардың «вар» деген жорамалы қате. Олай болмағанда Шығыс Еуропа және Орта Азияда орналасқан көптеген өзендер атауында осы түбір сақталатын еді» [9].

Осы түбірдің негізінде жасалған Орал (тау, өзен) атауының шығу төркіні мен мән-мағынасы туралы Т. Жанұзақ: «Орал атауы ор + ал деген екі сөзден жасалған. Оның бірінші сыңарындағы ор - түркі тілдерінің көбінде «өзен» аты ретінде: Татарстандағы Ор, Иркутск облысындағы Ор, Ока алабындағы - Ур. Днепрдегі ғұндардың Вар атты өзен аттары барын көреміз. Ал Орал атауының екінші құрамындағы ал сөзі орал-алтай тіліне

тән «қызыл» ауыспалы мағынадағы «алтын» деп білеміз. Өйткені түркі тілдерінде Алтынкөл атты гидроним болған сияқты, Алтынөзеннің болуы да мүмкін. Олай болса, Орал атауының мағынасын «Алтынөзен» деп пайымдаудың реті бар сияқты. Ол тауда алтынның болуына байланысты әуел баста «қызыл», кейінгі кезеңдерде «алтын» сөзі қолданылып, сол таулы жерден ағатын өзеннің «қызыл» («алтын») шыққан жерден ағатын өзен» деп аталып кетуі мүмкін», - деп түйіндейді [10, 123-124 бб].

Академик Ә. Қайдар ор сөзінің басқашалау мағыналарға ие болғанына қатысты: «Оралдың барында ойна да күл. Бұл фразеологизмдегі орал сөз не? Біздің пікірімізше, ол оралым келмеді дегендегі орал сөзімен төркіндес. Ал, ол өз ретінде қазақ тілінде жеке-дара айтыла беретін орай сөзімен түбірлес. Қазіргі қырғыз тілінде орал «удобный момент»; «подходящее обстоятельство». Басқаша айтқанда, [й - н] дыбыс алмасуы негізінде пайда болған бір сөздің бұлар екі варианты. Орай қазақ тілінде, орал қырғыз тілінде жеке сақталған. Ал орал вариантының қазақ тіліндегі белгілі бір фразеологизмдер құрамында ғана сақталып қалуы заңды нәрсе. Сонда: Оралдың барында ойна да күл тіркесіндегі орал сөзі ораймен төркіндес» - дейді [11, 232 б].

Ора етістігіне қатысты профессор Ж.Манкеева «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты зерттеу еңбегінде: «Э.В. Севортян атап өткендей, ора= тұлғасы салыстырмалы түрде біршама кеш қалыптасқан сияқты, өйткені ол көне және ежелгі түркі ескерткіштерінде де кездеспейді. Ор түбірі өз кезегінде түркі тілдеріндегі материалдарда кездеспейді. «Буу», «орау, аудару мағыналары» М. Қашғари сөздігінде жорға= Оі ајагін јоргаді «Ол аяғын орады». Қазақ тілінде осы тұлға жөрме = «Тігу» (Тігіс түрлерінің бірі), жөргек, жөргем «қойдың ішегінен бір-біріне оралып, өріліп жасалған ұлттық тағам» атауының құрамында сақталған. Қазіргі әзірбайжан тілінде «орау» мағынасында, йорга етістігі қолданылады. Ал қазақ тілінде осы негіз тек баланы орауға (жөргек) арналған зат атауында ғана сақталған. Сөйтіп, мынадай гомогендік қатарды белгілеуге болады: jör//jor or. Осыдан келіп, жөрге => ора (jor//jor or) болып қалыптасуы мүмкін» [12, 96 б.]. Ғалым М.Сабыр «орау» сөзін «...Бүгінгі ж-мен сөйлейтін қазақтар дж-мен сөйлеген байырғы түріктердің мирасқоры екені анық. Көне қыпшақ тілінде қазақ тіліне тән ж белгісі де көрініс береді. Мысалы, жүбрәк - шүберек», журке - орау» т.б.» - дейді [13, 87 б.]. Профессор Р.Сыздықова ора, орау, орап алу етістігіне қатысты былай деп жазады: «Толға етістігінің ертедегі түркі тілдеріндегі бір мағынасы «орау» екендігін ХІ ғасырдағы Махмұт Қашғари сөздігі танытады. Ол өзіне жіп орап алды дегенді сол кездегі түркі тайпаларының бірқатары: ол өзүне йуң толғанды деп айтатындарын мысалға келтіреді [14, 11 б.].

Профессор Б. Сағындықұлының дауыстылардың түпкі тектеріне қатысты нақты зерттеуінің негізінде ор түбірінің алғашқы формасын анықтауға мүмкіндік туды. Ғалымның пікірінше дауысты о еріндік у мен ашық жуан айтылатын а дауыстыларының қосындысынан, әбден сіңісіп, кірігуінен жасалған. Осы себепті уа мен о өзара уа = о сәйкестігін түзеді. Бұдан айғақ ретінде араб тілінен енген у + қиға сөзінің о+қиға болып қалыптасқандығын жазады [15, 23 б.].

Сонымен ор түбірінің алғашқы формасы уар болып шығады. В дауыссызының түпкі тегі қоспасыз айтылатын таза У дауыстысы екендігін Б.Сағындықұлының еңбегінен кездестіреміз. Жоғарыда Ж. Бейсенбайұлының

зерттеулеріндегі «вар» мен Қ.Салғараұлының зерттеуіндегі «вер(uer)» түбірлері пайда болған. Дауысты о дами келе у дауыстысын еркін алмастыратын деңгейге жеткен. Сонда у-о сәйкестігі қалыптасқаннан кейін уар – ур болып айтылған.

Ғалым М. Сабыр у, ұ, о дыбыстарының генетикалық жағынын туыс екендігін айта келіп у-о сәйкестігіне қатысты мынадай пікір айтады: «Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдері арасындағы у-о сәйкестігі байқалады: ур «істеу, жасау» - ор, уз «шебер, ұста» - ос (та) «ұста», ум-ом, ул – ол. Бұл сәйкестіктің негізінен қыпшақ-бұлғар топшасындағы тілерге тән. У–о қыпшақ-ноғай топшасында көне түркілік у фонемасының

о фонемасына ауысуы сирек те болса ұшырасады: Көне түркі тіліндегі «қарапайым халық мағынасындағы бодан сөзімен сәйкес келеді. Көне түркілік бут//бот түбірлері құрамынан у-о сәйкестігі орын алған. Ескерткіштер тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі у-о сәйкестігінің бір сөзді тұлғалық варианттарында қолданылуы әрбір тілдің тарихи қалыптасу кезеңіндегі өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Бұл сәйкестік қыпшақ-ноғай топшасына тән» [13,77 б.].

Профессор Е.З Қажыбековтың еңбегінен мынадай мысалға кез боламыз: алтай тіліндегі ug/or «яма, отверстие» (моңғ. Уг «яма, отверстие түркм. or «канава яма») - драв. ug- «пронзать, дырявить»- картв. Qwt —«дырявить, прогрызть» - с.х. h (w) г- «дырявить, отверстие» (араб. ħgt «прорывать, протыкать», hurt «дыра», др. евр. hur, hor «дыра, яма») [1,179 б.].

Орыс тіліндегі овраг, ворог, варак сөздерінің шығу төркіні де түркі тіліндегі ор сөзінен бастау алады. Чуваш тілінде вар «терең жыра, аңғар, өзен арнасын» білдіреді. Өзге түркі тілдерде бұл сөз келесідей формаға ие: шор тілінде ора «жыра», хакас тілінде ора «шұңқыр, ор, жыра, шұңғыма», қазақ тілінде «ор», башқұрт тілінде ур «жыра» [16]. Ғалым О.Сүлейменов түркі тілдерінде және барлық тілдерде бұл сөз атау мәнінде көрінетіндігін жазады. Хакас тілінде ғана - етістік мағынасында кездеседі (or - «рыть», «копать») дейді. Осы етістіктен зат есімдер пайда болған - ого (ogow), ура - «ров», «рытвина», «яма». Яғни ғалым аффиксиз грамматика кезеңінде - ор (ur) лексемасы грамматикалық жағынан синкретті деп пайымдайды. Сөйтіп кейінірек бұл сөздің көршілердің тіліне енгендігі туралы былай дейді: «Севортян ogow сөзінен туындататын түркінің ого сөзі ерекше қызығушылық туғызып отыр. Бұл құрылымның дұрыстығын, менің ойымша, осы форманың угро-фин және славян тілдеріне енуі де дәлелдейді. Салыстырар болсақ, ogow - «ров», «овраг» (коми) сөздерін қателесіп тікелей түркінің ор (ur) сөзінен туындатады. Славян тілдерінде де ров «рыть, рою» сөзінен емес, ogow сөзінен шыққан, оның үстіне, сөздіктер осынау атаулы форманың жоғарыда келтірілген етістіктерден құралуының морфологиялық механизмінен көрсетіп отырған жоқ деп ойлаймын. Жорамалмен айта салады. Ендігі жерде литваның ravas- «ров» және басқа ежелгі пруссия тілдеріндегі rawus сөздері батыс славян тілдерінен кіргенін дәлелдеу қиын емес. Ал грекше ros - «ров» (лат. транскр. uros) тікелей түркінің ur сөзінен шығады. Кен таралу себебі бұл сөздің едәуір көне екенін көрсетеді» [17, 38 б.].

Бұл түбірдің кесте түріндегі эволюциялық дамуы мынадай болып шығады: уар-вар(вер(иг),вир)-> ур(ur)/(ұр,үр,ир)->ор(өр).

Түркітанушы Б.Сағындықұлы **уа**-ға керісінше **ау** тіркесі де о-ның пайда болуына себепкер болғандығын жазады. Оған дәлел араб тіліндегі т+ау+рат сөзі орыс тілінде т+о+ра болып айтылатындығы. Ал ғалым О.Сүлейменовтің «Атазаманғы түркілер» еңбегінде бұл пікірді дәлелдей түседі: «Егер де көне түркі тіліндегі аһут пайда болмаса - 1)»тяжелое»,2)»драгоценное», онда қазақ тіліндегі ауыр – «тяжелое» қалай естілсе, солай жазылған болар еді -аур (aur), бұл қырғыздар ооп(ōr), алтайша уур(ūr), хакасша азр (йг) дегенге сай келеді. Бұл жағдайда да латын сөзі төреші бола алады: aurum- «золото»; aur- «золото» (молдаван, румын), or (француз)<ōr; ого(итальян,испан)<ōrum. Бір кездері түркі тілдерінде бұл сөздің барлық фонетикалық нұсқаларының арғы латын тіліндегі сияқты aur мағынасы болған. Мұны қазақша ор - «золотистая», «жануарлардың (аттың,сиырдың қойдың) күрең түсі», мұның ōr-«золото»-және қырғыз диалектісінен қалған мұра екені анық көрінеді. Алтын басқа мәдениеттерде де түстің эталонына айналған. Мысалы, орысша жёлтый сөзінің славян тілінің арғы формасымен байланысты екені даусыз: «zolto»[17, 66 б.].

Сонымен ор сөзі мынадай мағыналарды білдіреді:

I ет.ор-қазу;

II ет.ор-ору (шөп, егін сол сияқтыларды шалғымен шауып алу,ору);

- III ет.ор-орау (бір нәрсені айналдыра домалақтау);
- IV зат ес.ор-шұңқыр (табиғи түрде болған немесе қолдан қазылған жер);
- V зат ес.ор-өзен;
- VI зат ес.ор-орын (место);
- VII сын ес.ор-ор ат;

VIII сын ес.ор-текес жан-жануарлардың ішіндегі ең ірісі, ең үлкені [ҚТТС];

Бұл келтірілген деректер негізінде шығатын қорытынды ор IV сөзі ор I лексемасы негізінде жасалған, яғни ор I-де бар объектіні жоқ ету көрініс тапқан және осы мағынаға ор II-де сәйкес келеді.

Ор VI сөзіне қатысты профессор М.Сабырдың мына пікірін негізге алып талдайтын болсақ: «-н жұрнағы іс-әрекеттің нәтижесін, үдерістің атауын білдіреді. Ақ етістігінен ақын «ағыс»; ек етістігінен екін «егін». Қазақ тілінде -ын, -ін, -н жұрнағы негізгі етістікке жалғанып, өздік етіс формасын жасайды, сонымен қатар кейбір етістіктер зат есім тудырады: боран, құйын т.б.» [18, 156 б.].

Сонда ор (қазу) етістігінен орын жасалған. М.Қашқари сөздігінде ұра сөзі «оги» деп аталады. Қазіргі кезде орын сөзінің көп мағыналыққа ие болуынан әуелгі мәні нақты білінбейді.

Ғалымдардың пікірінше көне түрік тілінде ор V «өзен» ұғымын білдіретіндігін айттық. Сөзді тұлға жағынан қарастырғанда, оның түркі тілдерінде бірнеше вариантының бар екендігін көреміз. Олар мыналар: ор-ур-ир-вар-вер-уар. Осылардың арасында көне форма **уар** болса, онда бұл сөзге ұқсас сөз - **уат** болуы мүмкін. Мағынасы - «Егін суару үшін қазылған арықтың бір түрі». Бұдан бөлек **ор-ир** (иіру, жинау) түбірімен туыстас екені белгілі. Өзен, теңіздерде табиғат әсерінен су иірімдерінің (водоворот) болатыны белгілі, яғни су бетінде оралған, иірілген цилиндр тәріздес шұңқырлар пайда болады немесе су ағысының қазып кетуінен ор пайда болады. Кейіннен ор ішіндегі су жалпы өзен ұғымына ие болған немесе өзен арнасы ор деп аталған.

Ор VII түс атауына қатысты М.Бейсенова жирен түсті білдіреді десе, А.Егеубаев М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінде бурыл түсті білдіретіндігін жазады, яғни күрең қызыл мен сары реңнің арасындағы жылқы түсі. Ор түсі бірнеше түстердің жалпы атауы болуы да мүмкін, яғни күрең, қызыл, сары түстерінің араласуынан жирен түс пайда болған. Жирен түстің өзі 21 түске бөлінеді. Солардың ішінде қоңыр жирен, күрең жирен түстері кездеседі. Қоңыр түс түркі халықтарында көбінесе күрең деп аталады. Бұл түстің этимологиясына қатысты мынадай пікір бар: «Топонимист-ғалым А.Әбдірахманов қоңыр сөзін монғол тіліндегі хонхор, хонхур (ор, шұңқыр, үңгір, сай, жыра) сөзінің дыбыстық тұрғыдан өзгерген түрі деп қараған. Бұл пікірді А.Жартыбаев та қуаттап, Қарағанды облысындағы Дарақоңыр орониміндегі қоңыр сөзін монғолдың хонхур сөзі дей отырып, Дарақоңыр оронимінің мағынасын «бөлек, дара тұрған сайлы, жыралы төбе» деп санайды. Біздіңше, бұл алтай тілдеріне ортақ сөз» - дейді [19]. Сонымен ор I-ден бастап ор VII-ге дейінгі мағыналардың арасында семантикалық байланыс сақталған деуге болады. Ал ор VIII сөзінің аталған мағыналармен семантикалық байланысы байқалмайды. Жалпы процестің атауы, нәтижесі, оның белгісі, іс-әрекеті, орнының өзара жақын болуында етістік - есім түбірлерінің шығу негізі бір екені туралы мәселе қоюға мүмкіндік береді. Ор деген сөздің бір өзі фоно-морфо-семантикалық процестің нәтижесінде, яғни тарихи даму процесінде түрлі мағыналарға ие болса да, әуелгі мәнін сақтап, бүгінге жеткен тарихтың куәгері, байырғы түбір.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Наука, 1986
2. Байталиева Ж.Д. Жылқы малының түр-түсіне байланысты саралау // Argymaq.kz

3. Қашқари Махмұт. Түркі тілінің сөздігі: (Диуани-лұғат ат-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. -376 бет.
 4. Сағындықұлы Б. Тіліміздегі әр сөз – шежіре // <https://anatili.kazgazeta.kz/>
 5. Қаратаева Т. Су культі: анықтамалық // Т.Қаратаева, Г.Бексеитова, Е.Оспнаов. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. -158 бет.
 6. Салғараұлы Қ. Ұлы Дала. – Астана:Фолиант, 2013. – 520 бет.
 7. Бейсенбайұлы Ж. Ұлы Даланың ежелгі тарихының этномәдени төркііндері. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2017. -400 бет.
 8. Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым. (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очеркер, өлең-арнаулар). - Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2004. - 254 б.
 9. Коломийцев И. Тайны Великой Скифия. Записки исторического следопыта // <https://profilib.org/> 39
 10. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). - Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.
 11. Қайдар Әбдуәли. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 256-бет. 2014 ж.
 12. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. - 640 бет.
 13. Сабыр М. Қыпшақтану. - Алматы: «Liber» баспасы, 2021. - 256 б.
 14. Сыздыкова Р. Сөздер сөйлейді. - Алматы: «Ел-шежіре», 2014. - 412 б
 15. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. - Алматы: «Қазақ университеті». - 2011.-145 б.
 16. Куряева Р. И. Орографические термины тюркского происхождения в русской ойконимии среднего поволжья // <https://cyberleninka.ru/>
 17. Сулейменов О.О. Шығармалар жинағы. 4-том. Атамзаманғы түркілер (Тарихқа дейінгі түркілер). - Алматы: «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2016. 384 бет.
 18. Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен казак тілінің фоно-морфо- семантикалық сабақтастығы. - Алматы: «Liber» баспасы, 2021. - 464 б.
- Хасенов Б.Р., Әділова А.С.Түр-түс атауларының шығуы туралы <https://articlekz.com/>

ӘОЖ 811.51

ТЕНДЕНЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОРНЯ ОР, КОТОРЫЙ СЧИТАЕТСЯ ОБЩИМ КОРНЕМ ДЛЯ ВСЕХ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ

Байтуғанқызы А.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье представлены тенденции исторического развития корня ор, его использование в составе словосочетаний корня ор, сохранение в составе постоянной фразы, первичная форма корня ор, изучение в трудах ученых.

Ключевые слова: корень, общий корень, синкретизм корней, производный корень, чередование, звуковая концепция, семантическое понятие.

УДК 82.312

СТИЛЕВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ АВТОБИОГРАФИИ РЕДЬЯРДА КИПЛИНГА «НЕМНОГО О СЕБЕ»

Кужамберлиева Н.К., Кисметова Г.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются стилевое своеобразие литературной автобиографии Редьярда Киплинга, особенности их применения, языковая личность Редьярда Киплинга как носителя языка и культуры, отраженная в его многообразном творчестве.

Ключевые слова: стиль конкретного автора, система формирования образов и целостных текстов его произведений

Редьярд Киплинг является знаковым не только для его современников в Британской империи, но и для многочисленных поклонников его таланта во всем мире. По мнению многих исследователей его творчества, в Великобритании не было «другого английского писателя, исключая разве что Шекспира, из книг которого такое количество собеседников могло бы обменяться в разговоре практически точными цитатами» [1].

Общеизвестно, что «каждый язык по-своему членит мир, т. е. имеет свой способ его концептуализации» [2]. Лексический состав любого языка отражает характер и мировоззрение соответствующего сообщества людей, является объективной базой при изучении ментальности народа, на нем говорящего. Э. Сепир подчеркивал, что «язык – символическое руководство к пониманию культуры», а его лексика – «очень чувствительный показатель культуры народа». С точки зрения А. Вежбицкой, в каждом естественном языке существуют так называемые ключевые слова – слова, «особенно важные и показательные для отдельно взятой культуры».

Являясь коренными словами того или иного языка, ключевые слова и воплощенные в них концепты (понятия, образы, символы) отражают различные культурные идеалы, национальный характер и национальные идеи. Они сохраняют в своем значении опыт народа, его нравственную позицию, его, как принято говорить, Понятие «ментальность», или менталитет, этимологически связанное с латинским словом «mens», «mentis» (мышление, образ мыслей, душевный склад, даже «сознание» или «совесть»), по мнению В.В. Колесова, постоянно расширяло свой смысл в соответствии с исходными значениями латинского слова, постепенно насыщаясь символическими значениями. Поэтому под ментальностью следует понимать мирозерцание в категориях и формах родного языка, соединяющее в процессе познания интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных его проявлениях [3].

Изучение индивидуальной художественной картины мира писателей и поэтов, создающих в своих произведениях «вторую реальность», становится все более актуальным в когнитологии. Главным объектом исследования при этом становится художественный концепт как единица творческого мышления автора и важный структурно-смысловой элемент созданной им художественной картины мира (Мелерович, 2000; Шаховский, 2000; Слышкин, 2000; Красных, 2000; Карпенко, 2000; Болотнова, 2000; Реброва, 2000; Абакарова, 2000; Бабенко, 2000; Романова, 2001; Затеева, 2001; Дзюба, 2001; Пугач, 2001; Орлова, 2002; Тарасова, 2004; Маняхин, 2005 и др.).

Особое место в формировании индивидуальной художественной картины мира автора занимают ключевые (в иной терминологии базовые) концепты, изучению которых

также посвящен ряд исследований (см., напр., Медведева 2002; Митрофанова, 2006; Яцуга, 2006; Кудиновой 2006) (Бабарыкова 2007:7).

Ключевые слова в психолингвистике рассматриваются не только исходя из их возникновения, но и с точки зрения их понимания и восприятия. Считается, роль ключевых слов рассматривается не только со стороны порождения, формирования текста, но и со стороны его восприятия и понимания. В конкретном тексте «ключевое слово, будучи активизированным и извлеченным из памяти индивида, занимает центральное место в данной части высказывания» [4]. При этом данный термин используется и в случае описания словарного состава определенного исторического периода, для которого они были наиболее употребительны (что также могло рассматриваться в качестве известной стилистической характеристики данной эпохи), так же как и стиля конкретного автора или одного из им созданных произведений. О.А. Мануйлова считает, что ключевые слова, формирующие доминантные смыслы текстов, носят обычно концептуальный характер.

Именно в этой связи при анализе доминантных смыслов параллельно обычно изучаются, рассматриваются концепты и концептуальные системы. Термин «концепт», также имеющий разнообразные трактования, зачастую используется как синоним понятия или слова с его полной, объемной семантикой, но чаще наполняется более сложным содержанием. Первоначально слово «концепт» приводилось при ссылках на иноязычные первоисточники или использовалось из стилистических соображений, то есть чтобы избежать многократно упоминаемых понятий, а также фигурировало в качестве кальки англоязычного коррелята термина «понятие», что объясняет отождествление концепта с понятием большинством авторов, оперирующих термином «концепт» [5].

Содержание понятия «концепт» (лат. *conceptus/conceptum*), этимологически представляющее собой семантический аналог русского слова «понятие», которое можно считать для современной когнитивистики утвердившимся, также представляется по-разному отдельными исследователями и представляемыми ими школами. Тем не менее, по частоте употребления именно термин «концепт» (Аскольд-Алексеев, Арутюнова, Лихачев, Степанов, Нерознак) оказался наиболее жизнеспособным по сравнению с «лингвокультуремой» (Воробьев.) «логоэпистемой» (Верещагин, Костомаров, Бурвикова) и «мифологемой» (Лехтеэнмяки, Базылев).

Впервые в отечественной науке термин «концепт» был употреблен С. А. Аскольдовым-Алексеевым в 1928 г. в статье «Концепт и слово», в которой автор особо подчеркивал заместительную функцию концепта, определяя его следующим образом: концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода (Аскольдов 1997:267). Однако в тот временной период термин так и не стал общеупотребительным.

С точки зрения Е.С. Кубряковой, «концепт – оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания. Самые важные концепты выражены в языке» [6].

Для А.А. Залевской концепт – «объективно существующее в сознании человека перцептивно-когнитивно-аффективное образование динамического характера в отличие от понятий и значений как продукта научного описания (конструктов)»

В.И. Карасик определяет концепты как «ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизируемые фрагменты опыта ... многомерное ментальное образование, в составе которого выделяются образно-перцептивная, понятийная и ценностная стороны» В.В. Красных видит в концепте «максимально абстрагированную идею «культурного предмета», не имеющего визуального прототипического образа, хотя и возможны визуально-образные ассоциации, с ним связанные».

Следует отметить, что перечисленные дефиниции имеют немало общего в своей основе, так как по сути концепт определяется как самостоятельная, имеющая свой смысловой размер единица мышления, а также памяти, в которой отражены какие-либо существенные элементы культуры данной общности людей. То есть (по Ю.С. Степанову) концепту присуще «слоистое» строение, в котором каждый «слой» является проявлением культурной жизни в разные исторические периоды.

Известно, что никакой концепт не выражается в речи полностью, так как он не является результатом индивидуального познания, не имеет жесткой структуры, и поэтому его невозможно выразить полностью. Также не представляется реальным зафиксировать все языковые репрезентации концепта. Хотя именно благодаря тому, что концепт вербализуется в языке и имеет телесно-знаковую составляющую, он представляет важность для лингвистов. Во многих исследованиях, с разной степенью успешности, предпринимаются шаги по классификации концептов, исходя из сути предметов и понятий, подвергающихся «концептуализации».

Список использованной литературы:

1. Киплинг, Р. Ворота ста печалей / Р. Киплинг. [Электронный ресурс] URL: http://www.libok.net/writer/958/kniga/50769/kipling_redyard_dj_ozef/vorota_sta_p_echaley/read (дата обращения: 02.02.2016).
2. Киплинг, Р. Восток есть Восток. Рассказы. Путевые заметки. Стихи / Р. Киплинг. - М.: Художественная литература, 1991. - 462 с.
3. Киплинг, Р. Баллада о Востоке и Западе / Р. Киплинг // Рассказы; Стихотворения: пер. с англ. - Л.: Художественная литература, 1989. - 368 с.
4. Киплинг, Р. Бремя Белого Человека / Р. Киплинг. [Электронный ресурс] URL: <http://www.rulit.me/books/bremya-belogo-cheloveka-original-i-raznye-perevody-read-430921-2.html> (дата обращения: 23.12.2015).
5. Киплинг, Р. Избранные стихи из всех книг / Р. Киплинг. [Электронный ресурс] URL: http://royallib.ru/read/kipling_redyard/izbrannie_stihi_iz_vseh_knig.html#0 (дата обращения: 12.01.2016).
6. Киплинг, Р. Кое-что о себе самом (Автобиография) / Киплинг Р. // Заветные острова. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. - С. 261-371.

УДК 82.312

РУДЬЯРД КИПЛИНГТІҢ "ӨЗІ ТУРАЛЫ АЗДАП" ӘДЕБИ ӨМІРБАЯНЫНЫҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Кужамберлиева Н.К., Кисметова Г.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада Рудьярд Киплингтің әдеби өмірбаянының стильдік үйлесімділігі, оларды қолдану ерекшеліктері, Рудьярд Киплингтің тіл мен мәдениеттің Ана тілі ретіндегі тілдік тұлғасы оның алуан түрлі шығармашылығында көрініс табады.

Кілт сөздер: белгілі бір автордың стилі, оның шығармаларының бейнелері мен тұтас мәтіндерін қалыптастыру жүйесі

ӘОЖ:398.91

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Нугманова А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал қ.

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тіл біліміндегі мақал-мәтелдердің зерттелуіне толық шолу жасалған. Мақала-мәтелдер мен фразеологизмдерді бір топқа сыйғызып қарастыратын ғалымдардың пікірлері талданған. Мақал-мәтелдердің қазақ-ағылшын ұлттарының өмірінде алатын орны бағамдалып, ғасырлар бойы ұлтпен бірге жасасып кел жатқан даналық ойлардың нәтижесі екендігі жан-жақты зерттеліп, ашылған. Автор төзіндік тың тұжырымдар ұсынған.

Кілт сөздер:. Тіл білімі, мақал-мәтелдер, зерттеу, ұлттық дүниетаным

Халықтардың ғасырлар бойы жинақтаған рухани және материалдық мәдениетінің жетістіктері мен ұлт өркениетіне қатысты ақиқат белгілерін таңбалайтын тұрақты тілдік бірліктерді зерттеу - лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеудің теориялық негізі болады. Тіл білімінде тілдіөзжүйесіішіндеғана зерттеу парадигмасының антропоцентристік қағидасынегізіндесол тілдің иесі болып табылатын адаммен, оның (тілдің) функционалды қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық үрдіспен байланыстыра қарайтын зерттеулердіңнәтижесіндесоңғыжылдарда тіл мен мәдениеттің өзара байланыс тетіктері мен жалпы ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы пайда болды. Мақал-мәтелдерді лингвомәдени бағытта қарастырудың кешенді сипаты мен ғылымиаралық сабақтастығы зерттеу игілікті іс.

Мақал-мәтелдер —сөздік құрамның халық өміріндегі әрқилыкезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Аталмыш тілдік бірліктер арқылы жас ұрпақты елін-жерін сүйеге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға үндеп, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақтық тәрізді қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген.

Мақал-мәтелдердің қазақ және ағылшын тілдерінде зерттелуіне тоқталмас бұрын отандық және әлемдік тіл мамандары арасында пікірталас туғызған, олардың қай салаға қатыстылығы жөнінде айтылған тұжырымдарды атай кеткен жөн. Мысалы, фразеология саласының қалыптасуына, дамуына өзіндік үлес қосқан В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.Н. Телия, М. Чернышева, М.М. Копыленко, А.В. Кунин, И.В. Арнольд, І.Кеңесбаев, Ә.Т. Қайдар, Б. Манасбаев т.б. сынды ғалымдар мақал-мәтелдерді фразеология саласының еншісіне тиесілі деген ғылыми негіздемелер ұсынады.

Мақал-мәтелдерді жинақтап, сұрыптап, белгілі бір жүйеге келтіруде, тілдік бірлестіктер табиғатының кейбір қырларын айқындауда зор еңбек сіңірген ғалым Г.Л. Пермяков аталмыш тұрақты тұлғалардың тілші ғалымдар тарапынан да, әдебиетші мамандар тарапынан да зерттелуі қажеттігін ескертеді.

Осы келтірілген ой-пікірлерге және өзіндік зерттеу нәтижелеріне сүйенер болсақ, мақал-мәтелдердің тұлға тұрақтылығы, тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы, қолдануға даярлығы тәрізді сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді [1]

Қазақстан Республикасының егеменді ел, халықаралық қатынастар субъектісі болуына және қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына байланысты оның халықаралық қатынастар деңгейіндегі қатысымда қолданылу ықтималдығы күшейе бастағаны шындық. Өзара қарым-қатынастың нығаюы, тіл аралық байланыстардың, ағылшын-қазақ қостілділігінің жандануы, дамуы, осыған орай, классикалық, көркем әдеби шығармалардың, саяси ақпараттардың, халықаралық зор мәнділікке ие құжаттардың аралық тіл (язык посредник) ықпалынсыз тікелей қазақ тіліне аударылуы күннен-күнге өрістей түседі. Ал шет тілін үйретуде және аударма жұмысында аса бір қиындық туғызатын тілдік бірліктер — фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер.

Қазақ мақал-мәтелдері сонау VII ғасырдағы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алып, XIV ғасыр жазба ескерткіштер тілінде жалғасын тапқан. Орхон жазбаларындағы: «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» («Күлтегің» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдері қазақи таным-түсініктен алыс емес. Ал Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігіндегі: «Ұлық болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құдатғу біліктегі»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» [2, 56] деп келетін мақал-мәтелдерінен адамгершілікті ту еткен халыққа тән сөз өрнектерін аңғаруға болады. Келтірілген деректерді негізге ала отырып, қазақ мақал-мәтелдерінің сонау көне ескерткіштерден бастау алып, шығармалардың тілінде қолданыста болғанына көз жеткіземіз. Мақал-мәтелдер негізінен халық аузында ауызша сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып отырғандықтан ауыз әдебиетінің еншісінде қарастырылады. XVIII ғасырдың II жартысынан бастап қазақ мақал-мәтелдері жүйелі түрде зерттеліп, қағаз бетіне түсіріліп, баспасөз беттерінде жариялана бастады. Мақал-мәтелдерді сөз еткенде паремиология саласына тоқталудың маңызы зор. Паремиология — мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты-нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге байланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңа салаларының бірі [3, 221]. Сондықтан мақал-мәтелдердің шығу тарихын, дамуын, басқа тілдермен сәйкестігін зерттеу ісі — паремиология саласының еншісінде. Негізінен паремиология ғылымы мақал-мәтелдерді тілдік ерекшеліктері тұрғысынан зерттейді. Ал, мақал-мәтелдер бойындағы қасиеттерді бір ғана көркем сөз тәсілімен беру мүмкін емес. Мақал-мәтелдердің шығу тарихы мен пайда болу жолдары, тілі жақын туыстас халықтар үшін ортақтығы, логикалық сәйкестік, образдылық т.б. мәселелер паремиологияның зерттеу объектісі. Тіл дамиды, соған сәйкес мақал-мәтелдер де өзгерістерге ұшырап отырады.

В.В. Катаринский 1899 жылы жариялаған «Сборник киргизских пословиц» деген кітабында бір жарым мың қазақ мақал-мәтелдерін кіргізген. Қазақ мақал-мәтелдерін жинауда В.В. Радлов, Ә. Диваев тәрізді ғалымдар мол үлес қосты. Шоқан Уәлихановтың «Таңдамалы шығармалар» [4, 416] деп аталатын еңбегінде көрініс берген мақал-мәтелдер әлі күнге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Осы кезеңнен бастап қазақ мақал-мәтелдері түрлі жинақтарда, хрестоматияларда жазылып, жариялана бастады. Ш. Ахметовтың құрастыруымен шыққан «Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясында» әр түрлі тақырыптағы мақал-мәтелдер берілген. Қазақ мақал-мәтелдерін жинап, жариялауда Ш. Ибрагимов, М. Терентьев, Ы. Алтынсарин, Ә.Ә. Диваев, Я. Лютш, Ф. Плотников, И. Гродеков, В.В. Катаринский, А. Васильев, П.М. Мелиоранский, Н.Ф. Катанов, Н.Н. Пантусов, Ө. Тұрманжанов, М. Әлімбаев, Ә. Нұршайықов, Н. Төреқұлов т.б. отандық және орыс зерттеуші ғалымдарына тап көрсетуге болады. Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиетте 1879 жылы Орынборда шыққан, 1906 жылы толықтырылып қайта басылған Ы. Алтынсариннің хрестоматиясына қазақ халық ауыз әдебиетінің нұсқалары енгізілді. Хрестоматияда берілген мақал-мәтелдер бірнеше тақырыптарға бөлініп, жүйелі жинақталған. Аталған ғалымдардың халық ауыз әдебиеті жайындағы

зерттеу еңбектерінде қазақмақал-мәтелдері туралы шолужасалып, алғысөздерде азын-шоғынайтылғаны болмаса, қыркыншы жылдарға дейі жарнайысөз болып, тиянақты түрде зерттелген емес. Аталған кезеңдерде М. Әуезов 1927 жылғы «Әдебиет тарихында» [5, 234], С. Сейфуллин «Таңдамалы шығармалар» жинағында мақал-мәтелдерді қазақ халық ауыз әдебиетінің аясында зерттеп, мысалдар келтірілген. Сәкен Сейфуллин мақал-мәтелдерді шешендік сөздердің бір саласы ретінде қарастырған.

1940 жылдардың басында жарияланған М. Әуезовтің «Қазақ халқының эпосы және фольклоры» атты зерттеуінде қазақ мақал-мәтелдеріне тән екі ерекшелік атап көрсетілді: біріншісі, мақал-мәтелдердің тұлғасы өлең түрінде жасалатындығы болса, екіншісі, олардың мазмұны халықтың негізгі кәсібі малшылықпен байланысты екендігі. Қазақ мақал-мәтелдері «Қазақ әдебиетінің тарихында» басылған Б. Шалабаевтың «Мақал-мәтел» атты ғылыми очеркінде (Алматы, 1948) өз мәнінде зерттелген. Кеңес дәуіріндегі мақал-мәтелдерді жинау, жариялау жұмысы қарқынды дамыды, әсіресе 50-жылдары қанат жая бастады. Осы кезеңге дейін республикалық газеттер бетінде ғана жарияланып келген қазақ мақал-мәтелдері, енді «Қызыл ту», «Оңтүстік Қазақстан», «Ленин жолы», «Есіл правдасы», «Коммунизм жолы» сияқты облыстық газеттерде де жариялана бастады. Қазақ мақал-мәтелдерін бір жүйеге түсіріп зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі – Мәлік Ғабдуллин. Ғалым «Қазақ халық ауыз әдебиеті» [6, 70] атты еңбегінде қазақ мақал-мәтелдерін жинап, бастырушыларды атай кетіп, оның жанрлық табиғатын, әдеби-әлеуметтік мәнін анықтайды. Сонымен қатар Н. Төрқұловтың 1957 жылы шыққан «Қанатты сөздер» атты жинағына да біршама мақал-мәтелдер енгізілген. Кейінгі уақытта қазақ мақал-мәтелдері балаларға арналған жинақтарға да енгізіліп жүр. Мысал ретінде М. Жаманбалиновтың, Қ. Баянбайдың, Е. Елубаевтың, С. Қалиевтің, Е. Ерботинның, Б. Кірісбаевтың т.б. ақын-жазушылардың жинақтарын атап көрсетуге болады.

Мақал-мәтелдер салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан А. Нұрмаханов, Э. Мұқышева, А. Донбаева, Д. Бегалықызының т.б. жұмыстарында қарастырылған. Жалпы және орыс тіл білімінде В. В. Виноградов, Н. Н. Амосова, М. Т. Тагаев, Н. М. Шанский, Г. Л. Пермяков, Л. А. Булаховский сынды ғалымдар соны бағыт, ұстанымдарымен, құнды пайымдауларымен, нақты теориялық түйін-тұжырымдарымен белгілі.

Ағылшын мақал-мәтелдер пайда болуының осындай негізгі қайнар көздері әртүрлі. Мақал-мәтелдердің дені халықтық, әдебиеттік, Библия дұғаларынан алынған, басқа тілдерден енген. Сонымен қатар халыққа кең таралған Шекспир цитаталары да мақал-мәтелдерге айналған.

Ағылшын тіліндегі ұлттық болмыс және ұлттық таныммен тығыз байланысты мақал-мәтелдерді жан-жақты, түбегейлі зерттеген ғалымдар — Н. Барли, А. Дундэс, А. Крикман, М. Куузи, Г. Мильнер, А. Тэйлер, Г. Л. Апперсон, Линда және Роджер Флавэлдер.

Ағылшын тіліндегі жалпы халықтық мұраны жинақтап, жариялау жұмыстары сонау көне ғасырда қалыптасып, күні бүгінге дейін дәстүрлі түрде жалғасып келеді. Тарихи деректерге сүйенер болсақ, ете көне мақал-мәтелдер тізбегін қамтитын алғашқы "Book of Proverbs in the Old Testament" атты топтама XIV ғасырда жарық көрген. Кейінгі жинақтар халық игілігіне айналған осы іске етене араласып, зор еңбек сіңірген оқымысты ғалым Дезидериус Эрасмус есімімен тығыз байланысты. Оның 1500 жылы "Collectanea" (818 MM), 1508 жылы Венецияда "Chiliades" (3260 MM) деген атпен жарияланған жинақтары 1515-1536 жылдары аралығында толықтырылып қайта басылып шықты.

Артына өшпес тарихи із қалдырған ғалымдардың бірі Джон Хейуд (John Heywood) өзінің алғашқы "A Dialogue Containing the Number in Effect of all the Proverbs in the English Tongue" атты еңбегін 1546 жылы, кейінгілерін 1550, 1555, 1560 жылдары жарыққа шығарды. Сондай-ақ, 1610-1680 жылдар аралығында бірқатар мақал-мәтелдер жинақтары,

атап айтқанда, 1612 жылы ағылшын шіркеу қызметшісі Thomas Draxe "Bibliotheca Scholastica Instructissima or, a Treasure of Ancient Adagies, and Sententious Proverbs", 1639 жылы пастор Дж. Клардың (John Clarke) "Paroemiologia Anglo-Latina", 1640 жылы Дж. Херберттің "Outlandish Proverbs", 1659 жылы Дж. Хауэльдін "Proverbs", 1670, 1678 жылдары Дж. Рэйдін "English Proverbs" атты еңбектері жарық көрді. Ағылшын тілі мақал-мәтелдерін ғылыми тұрғыдан арнайы, жан-жақты қарастырған зерттеу жұмыстары орыс тіл білімінде де, ағылшын тіл білімінде де күн тәртібінен түскен емес. Л. И. Швыдкояның ғылыми зерттеуінде мақалдар мен афоризмдер "клише" деген атаумен бір топқа біріктіріліп, олардың синонимдік қатары берілген. С.И. Вяльцеваның ағылшын мақал-мәтелдерін стильдік, ал Э.Ахундованың зерттеуі синтаксистік ерекшеліктері тұрғысынан талдауға арналған.

Соңғы жылдары халықаралық, тіл аралық қатынастың дамуына байланысты құрылымы жағынан да мүлдем алшақ тілдерді сағастыра зерттеу тіл ғылымында дәстүрге айналып келе жатыр. Сағастыра зерттеу барысында екі тілдің өзіндік құрылымдық және жүйелік ерекшеліктері мен ұқсастықтары айқындалады. Сондай-ақ, тіл табиғатында осы уақытқа дейін зерттеушілер назарынан шет қалған кейбір құбылыстардың сыры ашылып, осы кезеңге дейін қалыптасқан тұжырымдар басқа қырынан зерделенуде. Р.Б. Жүсіпова тілдік құрылымы жағынан әр тектес тілдер топтарына жататын қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді арнайы зерттей отырып, [7, 128] олардың қолданыс аясын, тақырыптық топтарын айқындап, туыс емес екі тіл тұрақты бірліктерінің мазмұн-межесін бір-бірімен салғастырып, тың тұжырымдар ұсынды.

Мақал-мәтелдер тіл білімінде, оның ішінде, қазақ және ағылшын, қазақ және неміс тілдерінде әр тұрғыдан азды-көпті зерттеліп келгені мәлім. Р.К. Атаханова [8, 126] мақал-мәтелдердің өзіндік табиғатын, шығу тарихы мен даму жолдарын, тарихи даму барысындағы өзгерістерін айқындап, этнолингвистикалық тұрғыдан сипаттама беруге септігін тигізетін негізгі тұжырымдар жасады.

XXI ғасырда әр тектес тілдерді салғастыра зерттеу жаңа биікке көтеріліп, даму үстінде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. - Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1997. - 296б.
2. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). - Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004-306б.
3. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Москва: Наука, 1999.-289с.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. - Алматы, 1985. - 558б.
5. Әуезов М. Шығармалар, 2-том. Мақалалар, зерттеулер. Алматы, 1969. - 234 б.
6. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы. 1974. - 319 б.
7. Жүсіпова Р.Б. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты: дисс.-Алматы, 2004. - Б.128.
8. Атаханова Р.Қ. Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты (неміс және қазақ мақал-мәтелдері негізінде): дисс.-Алматы, 2005.- Б.126.

УДК 398.91

ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ -ПОГОВОРОК В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Нугманова А.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет. г. Уральск

Аннотация В статье представлен полный обзор изучения пословиц и поговорок в казахском и английском языкознании. Проанализированы мнения ученых, рассматривающих пословицы-поговорки и фразеологизмы в одной группе. Оценено место пословиц и поговорок в жизни казахско-английской нации, а также широко изучено и раскрыто, что пословицы и поговорки -это результат мудрых мыслей, формировавшихся вместе с народом на протяжении веков. Автор представил убедительные выводы.

Ключевые слова: Языкознание, пословицы-поговорки, исследования, национальное мировоззрение

ӘОЖ 81.367

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Джумашева Ж.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Оралқ.

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестердің зерттелуі жан-жақты қарастырылған. Қазақ тіл білімінде І.Кеңесбаевтан бастап, бүгінге дейін фразеологизм мәселесі кешенді түрде, сан-алуан қырынан зерттеліп келе жатқандығы жан-жақты талданған. Ағылшын тілі біліміндегі фразеологизм мәселесінің зерттелуіне автор жан-жақты шолу жасаған. Мақала барысында өзіндік тың тұжырымдар ұсынған. Этномәдени тұрғыдан зерттеу өзектілігі ашылған.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, ағылшын тіл білімі, салғастырмалы зерттеу, фразеологизмдер.

Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер, сыры ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіші –тілдің бейнелілігін, байлығын көрсететін сөздік қор. Сөздік қордың басты негізі фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған бүгінгі таңда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар.

Жалпы, тіл білімінде фразеология мәселесі көп зерттеліп келеді десек те, әрбір әдеби тіл кезең ерекшелігін ашатын оның бай фразеологиялық қоры мен құрамы туралы арнайы зерттеулер жүргізілген емес. Яғни біздің бұл тақырыпқа арнайы баруымыздың себебі, әдеби тіл дамуының ұлттық кезең сипатын танытатын алғашқы көркем қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер ғылыми тұрғыдан зерттеу нысаны болған емес. Бұл – бір. Екіншіден, ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тілі әр түрлі себептермен толыққанды зерттелмей келеді. Бұның үстіне осы кезең қазақ жазушылары шығармаларының аттары аталмай келгендері де болды. Шындығында, әдеби тілдің ілгері дамуына азды-көпті үлес қосқан ірілі-ұсақты кез келген қаламгердің аты аталып, шығармалары тілі жағынан да ғылыми айналымға енуі тиіс деген филологиядағы пікірлерді (профессор Б.Кенжебаев) ескеріп, алға тартар болсақ, зерттеу нысанының өзектілігі де осыдан анықкөрінетіні сөзсіз.

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Шын мәніндегі ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл дәстүрін әрі

қарай жалғастырған ағылшын жазушылары осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті.

Көркем шығарма тілінің фразеологиялық қорын зерттеу – бір жағынан жалпыхалықтық тілдің кезеңдік ерекшелігін терең білуге себептессе, екінші жағынан, әр суреткердің тіл шеберлігін жан-жақты ашып, оның әдеби тілімізді дамытудағы рөлін анықтаудың бірден бір жолы болып табылады. Себебі фразеологизмдер көркем әдебиет (проза) қажетін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын ақтайтын ең бір күшті тілдік құрал болып келеді. Сондықтан әдеби тіл дамуы кезеңдерінің көркемдік сипатын танытуда қомақты материалды «тілдің әдебиеттік сипаттарының біреуі» – фразеологизмдер береді.

Көркем шығарма тілін біршама терең зерттеген орыс ғалымы А.И.Ефимов әдеби тілдің негізі жалпыхалықтық екенін және сөз шеберлері сұрыптаған, байытқан тіл екенін айтады. Көркем әдебиет тілі, жеке жазушылар тілі – әдеби тілдің сипатын толығырақ көрсететін элемент және әдеби тілдің өзге стильдеріне қарағанда, жалпыхалықтық тіл нормасына көркем әдебиет тілі жақын тұр, яғни әдеби тілдің жалпыхалықтық сипаты көркем әдебиет тілінен көбірек сезіледі.

Көркем шығармада (прозада) тілдің сөз байлығы мейлінше мол жұмсалып, әр алуан ой мен сезімді білдіретін тілдік мүмкіндіктерді кеңінен пайдалану орын алады. Яғни мұнда көркем тіл үшін икемділігі мол фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жинақталады. Жазушы осы қазынаны пайдаланып, соның үлгісінде жаңаларын жасайды. Осы арқылы өз кезегінде әдеби тілдің дамуын жетілдіре, толықтыра түседі.

Фразеологизмдер – тілқазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: *suit the action to the word* – сөзді іспен дәлелдеу, *beat it on the hoof* – қара жаяу, жаяу жүру, *to eat one's words* – өз сөзін қайтып алу, *to make advances* – келісімге бару, *to take advantage* – алдау, пайдалану, *to win smb's affection* – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, *to be afraid of one's shadow* – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу, *after* – ақыр соңында, *to turn deaf ear* – көңіл бөлмеу, *in a jiffy* – бір сәтте.

Сөз тіркесінің көптеген мәселелері жете зерттелгенімен, оған фразеологиялық единицалардың қатысы арнайы зерттеудің объектісі болған емес. А.Н.Коклянова «О границах фразеологии тюркских языков» деген мақаласында фразеологияның мол зерттелгенін айта келе, «Тұрақты сөз тіркестері негізінде екі тұрғыдан қаралады: не жеке бір түркі тілдерінің фразеологиясы ретінде, не белгілі бір жазушы шығармалары тілінің ерекшеліктері», - деп көбіне таза фразеологиялық тұрғыдан зерттелгендігін көрсетеді. Фразеологиялық единицалардың тілдің басқа да салаларымен қатысып арнайы көрсететін еңбектер де шыға бастады. Л.Архангельский, Г.Ф.Булгаков, З.В.Валюсинская-Донскова, В.П.Жуков, П.В.Орлов, Х.М.Сайкиев т.б. авторлар фразеологиялық единицалардың ішкі ерекшеліктерін айтумен бірге олардың тілдегі басқа да ерекшеліктерін, яғни синтаксистік ерекшеліктерін де арнайы сөз етті. Фразеологиялық единицалар туралы көптеген мақала, еңбектер жазылды.

І.Кеңесбаев еңбектерінде фразеологиялық единицаның синтаксистік жағы онша еленбейді. Р.Сарсенбаев, Ө.Айтбаевтың еңбектерінде фразеология тек таза ФЕ аспектісінде зерттелініп, синтаксистік ерекшеліктері сөз болмайды. Т.Қордабаев, Х.Қожахметованың, М.Копыленколардың еңбектерінде тұрақты тіркестердің синтаксистік ерекшеліктері біраз айтылады.

Сонымен, жалпы фразеология туралы шыққан еңбектерге шолу жасай келгенде, біріншіден, ол еңбектер өте көп, екіншіден, олардың бір бөлігі таза фразеологиялық аспектіде жазылған, үшіншіден, синтаксистік өзгешеліктері туралы жазылған еңбектер жоқтың қасы.

Профессор М.Балақаев сөз тіркестері, оның ішінде түйдекті тіркестердің жасалу жолының бірі – тұрақтытіркестер дей келіп, қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестердің сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатындығын алғаш көрсетіп берді.

Тілдік фактілер әр уақытта да бір-бірімен тығыз байланыста қолданылуға тиіс десек, фразеологиялық единица да тілдің басқа салаларымен тығыз байланысты. ФЕ сол тілдік фактілердің ішінде синтаксис, оның ішінде сөйлем мүшесімен де, тіпті сөйлемнің түрлерімен де тығыз байланысты. Сол сияқты ФЕ сөз тіркестеріне де қатысы бар категория.

Академик В.В.Виноградов ФЕ туралы айта келіп, оның сөзден бүтіндей айырмашылығының барлығын, бірақ күрделі сөзге ұқсастығы болғанымен, екеуінің жігінің бір еместігін көрсетеді.

Америка және ағылшын лингвистикасында фразеологияға арналған еңбектер өте аз. Ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу, оларды аудару мәселесімен айналысқан А.В.Кунин. А.В.Кунин өзінің еңбектерімен ағылшын фразеологиясының және де жалпы фразеологияның дамуына өте көп үлес қосты. А.В.Куниннің бұл салада көптеген еңбектерін атауға болады. Мысалы: «Фразеология современного английского языка», «Англо-русский фразеологический словарь» т.б. А.В. Кунин [1-5, 174] фразеологиялық единицалар мен сөз туралы айта келіп, өзгешеліктерін көрсетеді. Соңғы 15-20 жыл ішінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстыра-салғастыра зерттеген біраз еңбектер жарық көрді. Мәселен, белгілі бір тілдің бейнелеу, көркемдеу жүйесін, оның ұлттық нақышын бүкіл бедері мен күллі бояуын айқын көрсететін анималистік фразеологизмдерді қазақ және ағылшын тілдері материалдары бойынша Т.Ж. Мықтыбаева жан-жақты қарастырды [2-6, 132]. Ш.Б. Арғынғазина [3-7, 17-35] ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика – мағыналық сипатын теориялық тұрғыдан салғастыра қарастырған. Ф.А.Оспанованың [4-10, 136] еңбегінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі уәж, уәжділік мәселесіне арнайы зерттеу жүргізілген. Зерттеуде фразеологизмдер уәждемесі, ішкі форма, аталым, этимология мәселелері өзара тығыз байланыста қаралып, олардың өзіндік айырмашылықтары мен сабақтастығы қарастырылып, екі тілдегі фразеологизмдердің уәжі мағына қалыптастыруда түрлі уәждік сатыдан көрініс табатындығы анықталған. Тіл біліміндегі жаңа ұстанымдар мен бағыттарды негізге ала отырып, жас ғалым А.Ә. Молдасанова [5-11, 25]

тіл мен мәдениет контактологиясы арқылы көрінетін әлемнің тілдік бейнесін ағылшын және қазақ тілдеріндегі ыдыс-аяқ атауларының мағыналық – уәждемелік табиғатына, этимологиясына, ішкі формасына сүйене отырып көрсете келе, олардың әлемдік бейнесі қандай идиоэтникалық заңдылықтарға байланысты айқындалатынын ашуға тырысқан.

Фразеологизм – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де, бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем, пәрменді, бояуы қанық алуан түрлі тұрақты тіркестерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді. Фразеологизмдер – тілқазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: *suit the action to the word* – сөзді іспен дәлелдеу, *beat it on the hoof* – қара жаяу, жаяу жүру, *to eat one's words* – өз сөзін қайтып алу, *to make advances* – келісімге бару, *to take advantage* – алдау, пайдалану, *to win smb's affection* – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, *to be afraid of one's shadow* – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу, *after* – ақыр соңында, *to turn deaf ear* – көңіл бөлмеу, *pi jdw* – насихат, *in a jiffy* – бір сәтте.

Екі түрлі топқа жататын ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді салғастыра зерттей отырып, екі тілдің этномәдени ұқсастықтарымен айырмашылықтарын саралау терең ғылыми нәтиже беретіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Кунин А.В. Английская фразеология.— М.,1970. —С.174. 1
- 2.Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: дисс. —Алматы, 2005.—Б.132. 2
- 3.Арғынғазина Ш.Б. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты: автореф.— Алматы,2004.— Б.17–35. 3
- 4.Оспанова Ф.А. Фразеологизмдер уәждемесінің лингвомәдени аспектісі: дисс.—Алматы, 2006.—Б.136. 4
- 5.Молдасанова А.Ә. Тұрмыс лексикасындағы әлемнің тілдік бейнесінің көрінісі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде): автореф.—Алматы, 2007. —Б.25. 5

УДК 81.367

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Джумашева Ж.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет. г. Уральск

***Аннотация.** В статье подробно рассматривается изучение устойчивых сочетаний в казахском и английском языках. В казахском языкознании всесторонне проанализировано, что со времен И. Кенесбаева до сегодняшнего дня вопрос фразеологии изучается комплексно, с разных сторон. Автор дал исчерпывающий обзор изучения проблемы фразеологии в знании английского языка. В ходе статьи были предложены собственные новые выводы. Раскрыта актуальность исследования с этнокультурной точки зрения.*

***Ключевые слова:** казахский язык, английское языкознание, сравнительные исследования, фразеологизмы.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 51:37.016

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЮ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ В 1 КЛАССЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Мухамбетова З.М., Муратова Ж.М., Жубаналиева Л.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Центральным звеном в умении решать задачи, которым должны овладеть учащиеся 1 класса, является усвоение связей между данными и искомым. От того, насколько хорошо усвоены учащимися эти связи зависит их умение решать задачи. Чтобы добиться этого, учитель должен предусмотреть в методике обучения решению задач одного вида ступени, имеющие свои цели.

Ключевые слова: текстовые задачи, логическое мышление, решение задач

Главная цель – научить детей осознанно устанавливать определенные связи между данными и искомыми в разных жизненных ситуациях, предусматривая постепенные их усложнение.

На первой ступени учитель ведет подготовку к решению задач рассматриваемого вида. На этой ступени ученики должны усвоить связи, на основе которых они будут выбирать действия при решении таких задач.

На второй ступени учитель знакомит учеников с решением задач рассматриваемого типа. Здесь дети учатся устанавливать связи между данными и искомыми и на этой основе выбирать арифметические действия, т.е. они учатся переходить от конкретной ситуации, выраженной в задаче, к выбору соответствующего арифметического действия. В результате такой работы учащиеся знакомятся со способом решения задач рассматриваемого вида.

На третьей ступени учитель формирует умение решать задачи рассматриваемого вида. Учащиеся на этой ступени должны научиться решать любую задачу рассматриваемого вида независимо от ее конкретного содержания, т.е. они должны обобщить способ решения задач этого вида. [5]

В 1 классе дети знакомятся с первыми задачами на нахождение суммы и остатка.

Ознакомлению с решением большинства простых задач необходимо предпослать упражнения по оперированию множествами, причем элементами множеств должны быть конкретные предметы (палочки, геометрические фигуры, вырезанные из бумаги, рисунки, сами дети, и т.п.) Дети должны хорошо усвоить, что операции объединения множеств соответствует действия сложения, а операции удаления части множества – вычитание. Задания по оперированию множествами следует включать в подготовительный период и в период изучения нумерации чисел первого десятка. По своей форме они не отличаются от задач, но выполняются чисто практически.

Очень важно, чтобы подготовительные упражнения включали разнообразные жизненные ситуации, например:

«На одной полке было 5 книг, на другой 2. Сколько книг на двух полках?»

Чтобы подготовить детей к выбору действия при решении задач без опоры на предметы, следует каждый раз устанавливать соотношения: когда придвинули еще 1 кружок, всего стало больше. Значит, когда прибавляли, становится больше. Чтобы дети лучше усвоили это соотношение, полезно предлагать такие задачи – вопросы:

«В комнате стояло 4 стула, принести еще 2. Стало стульев больше или меньше?»

Выполнение подобных упражнений, с одной стороны поможет детям усвоить, что операции объединения множеств соответствует действия сложения, а с другой стороны, дети уяснят соотношение: если прибавили, то стало больше.

Совершенно аналогично проводится подготовительная работа к решению задач на нахождение остатка.

В учебнике Т.К. Оспанова для 1 класса предлагаются следующие подготовительные упражнения:

Сколько было? Что изменилось? Сколько стало?

Составьте задачи соответствующим решениям. [2]

На этапе ознакомления с содержанием задачи по двум программам учащиеся знакомятся с задачей. Учащиеся учатся правильно читать задачу: делать ударение на числовых данных и на словах, которые определяют выбор действия, таких, как «было», «уехали», «осталось», выделять интонацией вопрос задачи.

Читая задачу, дети представляют ту жизненную ситуацию, которая отражена в задаче, и рассказать, как они представляют (нарисовать словесную картину).

На втором этапе – этапе поиска задачи учащиеся по двум программам устанавливают связи между данными и искомыми и на этой основе выбирают соответствующие арифметические действия. При введении задач нового вида поиском решения задачи руководит учитель, а учащиеся затем выбирают это самостоятельно. При этом используются специальные приемы, которые помогают вычленить величины, данные и искомые числа, устанавливать связи между ними. К таким приемам относятся иллюстрация задачи, повторение задачи, разбор и составление плана решения задачи.

По обеим программам иллюстрация (предметная) используется только при ознакомлении с решением задач нового вида. В учебнике Т.К. Оспанова используются для иллюстрации предметы, также рисунки предметов, о которых идет речь в задаче. Широко используется схематическая иллюстрация по двум программам. Это краткая запись задачи.

По программе Казахстана в 1 классе при краткой записи задачи используют следующую схему:

Сара – 4 пуговицы

Асель – 6 пуговиц

На третьем этапе – этапе решения задачи по двум программам учащиеся выполняют решение задачи устно и письменно. При устном решении соответствующие арифметические действия и пояснения выполняют устно. В 1 классе при решении текстовых задач учащиеся учатся записывать решение. Дети выполняют без записи пояснения, поскольку они еще слабо владеют навыками письма. Пояснение они просто проговаривают.

На последнем этапе – этапе проверки решения задачи методика работы практически одинаковая.

В 1 классе при решении текстовых задач используются следующие способы проверки:

способ прикидки результата.

Способ составления решения обратной задачи.

В учебнике Т.К. Оспанова предлагается множество заданий на составление обратных задач.

Сначала дети знакомятся с содержанием задачи, затем приступают к поиску решения задачи, далее выполняют решение и, наконец, проверку решения.

Анализируя литературу по роли текстовых задач, приходим к выводу, что задачи оказывают развивающее влияние на младшего школьника.

Интерес к связи между умением решать задачи и развитием мысли младшего школьника, привёл к созданию некоторых задач, способствующих развитию логического мышления учащихся.

В педагогической психологии разработано несколько вариантов определения уровня развития мышления у младших школьников. Так, А.З. Зак исследовал общее различие школьников по способу решения предложенных 22 задач: теоретических и эмпирических. До начала решения задач учитель должен сказать: «Дети, вам даны карточки с условиями 22 задач. Задачи 1 – 4 простые, для их решения нужно лишь внимательно прочитать условие. В задачах 5 – 10 использованы искусственные слова, они заменяют обычные. Когда вы будете их решать, то можете в уме заменить искусственные слова реальными. Задачи 11 и 12 – сказочные. Их надо решить, используя только те (хотя и необычные) сведения о животных, которые даны в задачах. В задачах 13 – 16 нужно в ответе написать, только одно имя. В задачах 17 и 18 одно или два, в зависимости от того, кто как считает. В задачах 19 – 20 обязательно два имени, в задачах 21 и 22 – три имени, даже если одно имя будет повторяться два раза. [4]

Если ребёнок решил только задачу 1, то это говорит о том, что он не сможет в уме заменить данное отношение на обратное. Если решены задачи 1 и 2, то, следовательно, ребёнок сможет действовать в уме, в минимальной степени. Успешное решение задач 1 – 4 свидетельствует об относительно хорошем развитии у него способности действовать в уме, так как он может заменить отношения данные на обратные в самом начале решения однотипных задач. Можно считать, что действие анализа у него развито, но в минимальной степени. Свидетельством этого является тот факт, что он отвлёкся от внешнего сходства формулировки вопроса с формулировкой первого или второго отношения объектов в условии задачи. Неверное решение задач с бессмысленными словами есть проявление недостаточно высокого анализа условий, неумение выделить структурную общность этих задач с предыдущими. Так задачи 5, 6, 9, 10 построены как первая, а 7 и 8 – как 3 и 4. О недостаточном развитии анализа может свидетельствовать неверное решение последующих трёх пар задач. Это связано с тем, что дети действуют на основе непосредственного впечатления от их условий. Если ребёнок в ответе к задачам 17 и 18 написал имя того человека, чьё отношение прямо совпадает с вопросом задачи, то можно говорить о недостаточном развитии рефлексии. Отказ от решения задач 18 – 22 или неверное их решение свидетельствует об относительно невысоком развитии действий в уме, поскольку именно при решении этих задач необходимо планировать ход и этапы своего рассуждения.

Успешное решение ребёнком всех задач позволяет говорить об относительно высоком уровне сформированности у него теоретического способа решения проблем, теоретического подхода к проблемным ситуациям.[3]

Содержание задания.

1. Толя веселее, чем Катя. Катя веселее, чем Алик. Кто веселее всех?
2. Саша сильнее, чем Вера. Вера сильнее, чем Лиза. Кто сильнее всех?
3. Миша темнее, чем Коля. Миша светлее, чем Толя. Кто темнее всех?
4. Вера тяжелее, чем Катя. Вера легче, чем Аня. Кто легче всех?
5. Катя выше, чем Лиза. Лиза выше, чем Лена. Кто выше всех?
6. Коля ниже, чем Дима. Дима ниже, чем Боря. Кто ниже всех?
7. Петя веселее, чем Люда. Люда веселее, чем Коля. Кто веселее всех?
8. Ваня слабее, чем Рита. Ваня сильнее, чем Гоша. Кто слабее всех?
9. Маша смелее, чем Назгуль. Назгуль смелее, чем Сауле. Кто смелее всех?
10. Попов на 68 лет Младше, чем Боров. Попов на 2 года старше, чем Семёнов. Кто младше всех?

11. Уткин на 3 кг. Легче, чем Гусев. Уткин на 74 кг. Тяжелее, чем Комаров. Кто тяжелее всех?

12. Маша намного слабее, чем Лиза. Маша немного сильнее, чем Нина. Кто слабее всех?

13. Вера немного темнее, чем Люба. Вера намного светлее, чем Катя. Кто светлее всех?

14. Петя медлительнее, чем Коля. Вова быстрее, чем Петя. Кто быстрее?

15. Саша тяжелее, чем Маша. Дима легче, чем Саша. Кто легче?

16. Вера веселее, чем Катя и легче, чем Маша. Вера печальнее, чем Маша и тяжелее, чем Катя. Кто самый печальный и кто самый тяжёлый?

17. Рита темнее, чем Лиза и младше, чем Нина. Рита светлее, чем Нина и старше, чем Лиза. Кто самый тёмный и самый молодой?

18. Юля веселее, чем Ася. Ася легче, чем Соня. Соня сильнее, чем Юля. Юля тяжелее, чем Соня. Соня печальнее, чем Ася. Ася слабее, чем Юля. Кто самый весёлый, самый легкий, самый сильный?

19. Толя темнее, чем Миша. Миша младше, чем Вова. Вова ниже, чем Толя. Толя старше, чем Вова. Вова светлее, чем Миша. Миша выше, чем Толя. Кто самый светлый, самый высокий, кто старше всех?[1]

Процедура проведения групповых проверок уровня развития мышления у детей начальных классов состоит в следующем. Детям раздают по два листа. На одном напечатаны задачи, а другой лист чистый, для ответов. Время выполнения задания 20 минут. При обработке полученных ответов каждая задача, в зависимости от того, верно или неверно она решена, отмечается знаками «+» или «-». Если ребёнок не успел решить задачу, то она отмечается знаком «0». Затем данные по каждому ученику заносятся в итоговую ведомость.

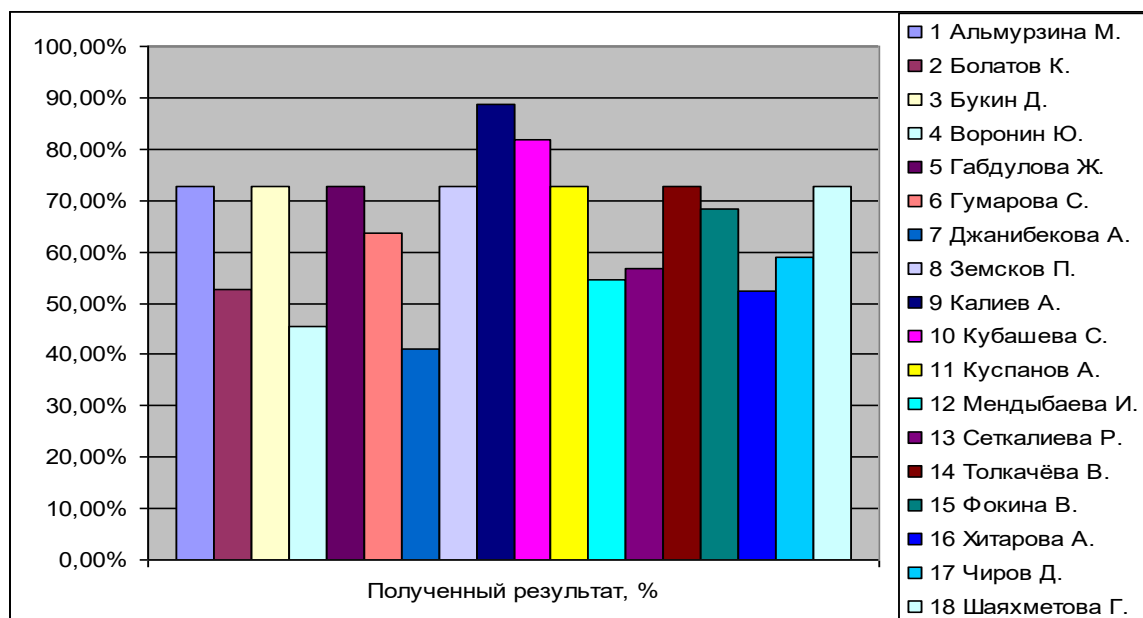
Пользуясь данными этой таблицы, можно легко подсчитать количество детей (в процентах), которые решили определённое число задач правильно. За каждую верно решённую задачу – 10 баллов, задача с верным ходом решения, но не завершённая 5 баллов, неправильно решённая – 0 баллов. Полученные результаты занесём в таблицу.

Таблица 1 Результаты решения задач

Фамилия ученика	Полученный результат, %
Альмурзина М.	72,7 %
Болатов К.	52,7 %
Букин Д.	72,7 %
Воронин Ю.	45,5 %
Габдулова Ж.	72,7 %
Гумарова С.	63,6 %
Джанибекова А.	41,0 %
Земсков П.	72,7 %
Калиев А.	88,6 %
Кубашева С.	81,8 %
Куспанов А.	72,7 %
Мендыбаева И.	54,5 %
Сеткалиева Р.	56,8 %

Толкачёва В.	72,7 %
Фокина В.	68,2 %
Хитарова А.	52,2 %
Чиров Д.	59,0 %
Шаяхметова Г.	72,7 %

Таблица 1.1 Результаты решения задач

Полученные цифры не дают возможность выявить чёткие результаты, но позволяют сравнить уровень развития логического мышления учащихся данного класса.

Убедимся в этом с помощью построенного графика. Наиболее высокий уровень развития логического мышления у Калиева Амандыка (88,6 %) и Кубашевой Салтанат (81,8 %). У многих учащихся одинаковый показатель – 72,7 %. Но есть ребята, у которых результат ниже среднего.

Таким образом, следует больше вводить на уроках математики текстовых задач, способствующих развитию логического мышления.

Список использованной литературы:

1. Математика: Учебник для 1 класса общеобразовательной школы /Т.К. Оспанов, К.А. Утеева, Ж.Т. Кайынбаев, К.А. Ерешева. -2-е изд., переработанное -Алматы: Атамұра, 2001.
2. Оспанов Т.К., Утеева К.А., Кайынбаев Ж.Т, Ерешева К.А. Методическое руководство к учебнику «Математика». /Для учителей 1 класса общеобразовательной школы - Алматы: Атамұра, 1998.
3. Оспанов Т.К. и др. Математика 1-4 классы – Алматы, «Атамұра», 1997-2004.
4. Оспанов Т.К., О.В. Кочеткова. Методика обучения математике в начальных классах по учебникам нового поколения. Алматы, Азаров Ю.П. Искусство воспитывать. – М., Просвещение, 1988.
5. Курманалина Ш.Х. и др. Задачи и упражнения, направленные на развитие интеллектуальных умений у младших школьников. Алматы, 2000.

УДК 51:37.016

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 1-СЫНЫБЫНДА МӘТІНДІК
МІНДЕТТЕРДІ ШЕШУДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мухамбетова З.М., Муратова Ж.М., Жубаналиева Л.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: 1-сынып оқушылары игеруі керек мәселелерді шеше білудің орталық буыны-деректер мен ізделетін арасындағы байланысты игеру. Оқушылардың бұл байланыстарды қанишалықты жақсы меңгергендігі олардың есептерді шешу қабілетіне байланысты. Бұған қол жеткізу үшін мұғалім оқыту әдістемесінде мақсаттары бар кезеңдердің бір түрін шешуді қамтамасыз етуі керек.

Кілт сөздер: мәтіндік есептер, логикалық ойлау, есептерді шешу

ӨОЖ 534.322.3:534835.464

ШУДЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ

Жумағалиев И.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада шудың адам ағзасына әсері ең көп таралған зиянды өндірістік фактордың бірі ретінде қарастырылады. Шу мен оның түрлерімен күресу әдістері жазылған. Өндірістегі санитарлық норма ережелері және жеке қорғаныс құралдарына талдау жүргізіледі. Сонымен қатар құлаққаптардың толық сипаттамасы берілген.

Кілт сөздер: Өндірістік шу, шудың жіктелуі. шуды оқшаулау, құлаққаптар, шу, дыбыс, діріл қорғаныс құралдары

Қазіргі уақытта елімізде еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жеткіліксіз деңгейі сияқты мәселе бар, бұл мәселе жазатайым оқиғалар мен кәсіби аурулардың көбеюіне байланысты маңызды бола түсуде. Мұндай жағдайлардың себептерін азайту және жою үшін еңбекті қорғауды басқарудың тиімді жүйесін әзірлеу қажет [1].

Кез-келген өндірістік қызметте, белгілі бір кәсіпорында жұмыс істейтіндер үшін әрдайым қауіп бар, ал кейбір жағдайларда жұмыс шарттары стандарттарға сәйкес келмейді. Сондықтан өндірістік орта мен еңбек үрдісінің шу, діріл, химиялық заттар мен қоспалар, ауа температурасы, жұмыстың жарықтандырылуы және т.б. сияқты зиянды және қауіпті факторларын зерттеу және өлшеу қажет. [2].

Кәсіпорындардың көптеген жұмыс орындары мен цехтарына тән өндірістік шу жұмысшыларға кәсіби аурулар туындататын, зор әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Осы ретте жыл сайын алғаш рет кәсіби аурулардың 12000 - 13000 тіркеу анықталған [3].

Өндірістік шу - машиналар, жабдықтар мен құралдардың жұмысы кезінде өндірістік процестің салдарынан жұмыс орындары мен кәсіпорындарда пайда болатын акустикалық шу. Еңбекті қорғауда шу оның денсаулыққа әсері тұрғысынан зиянды өндірістік фактор ретінде қарастырылады. Өндірістік шу тек өндірістік қызметте ғана емес, сонымен қатар көлікте (теміржол, автокөлік), ауыл және халық шаруашылығы сияқты салалар да

кездеседі. Шу өндірістік үрдістерді механикаландыру немесе белгілі бір автоматтандырылған болса, машиналар мен өндірісте қолданылатын басқа да әртүрлі қондырғылардың жұмыс кезеңдерін ауыстыру кезінде бөлшектердің жылдамдығындағы айырмашылық болса, жұмысшының ағзасына едәуір әсер етуі мүмкін.

Шудың негізгі көзі - бұл қозғалтқыш. Сондай - ақ, мұндай көздер өндірісте қолданылатын құрылғылардың компрессорлары мен турбиналары болуы мүмкін. Балғалар мен ұсатқыштар, жылжымалы механизмдер мен айналу бөлшектері, салынған қондырғылар шу көзі бола алады. Өндіріс жағдайында қозғалтқыштарды сынаушыларға шу ең үлкен әсер етеді. Тойтармалар мен кескіштерге, тракторшыларға айтарлықтай зиянды әсер етуі мүмкін, ал жұмыс шеберханаларының көпшілігі шудың пассивті әсерінде болады (токарлар, фрезерлер, жылтыратқыштар). Бірақ қазіргі кезде шу сияқты зиянды фактормен байланысты мамандықтар санының өсуі байқалады. Төменде адам ағзасына әсер ететін шулардың жіктелуі № 3.01.035–97 «Жұмыс орындарында, тұрғын үй, қоғамдық ғимараттардың үй-жайларында және тұрғын үй құрылысы аумағында шу». ҚР СанЕжН сәйкес 1 - кестеде келтірілген [4].

Кесте - 1. Шудың жіктелуі

Жіктеу әдісі	Шу түрі	Шудың сипаттамасы
1	2	3
Шу спектрінің сипаты бойынша	- кең жолақты	Ені бір октавадан асатын үздіксіз спектр
	- тоналды	Оның спектрінде айқын дискретті тондар бар
Уақыт сипаттамалары бойынша	- тұрақты	8 сағаттық жұмыс күніндегі дыбыс деңгейі 5 дБ (А) аспайды
	- құбылмалы; - уақыт бойынша ауытқу; - үзік-үзік; - импульстік.	8 сағаттық жұмыс күніндегі дыбыс деңгейі 5 дБ (А) - дан асады. Дыбыс деңгейі уақыт бойынша үздіксіз өзгереді. Дыбыс деңгейі сатылы түрде 5 дБ (А) аспайды, 1 секунд және одан көп аралықтың ұзақтығы өзгереді. Бір немесе бірнеше дыбыстық сигналдардан тұрады, аралықтың ұзақтығы 1 секундтан аз.

Шуды бір адам әр түрлі уақыт аралығында әрқалай қабылдауы мүмкін. Мұндай субъективті қабылдау көптеген факторларға байланысты болып келеді. Сондай - ақ, жұмысшының денсаулық жағдайы қоршаған ортаға тәуелділігі бар, тіпті адамның көңіл - күйіне байланысты болуы мүмкін. Қазіргі кезде өндірісте кең таралған жабдықтың жұмысында ОЖЖ (орталық жүйке жүйесі), сондай - ақ жұмысшының вегетативті жүйке жүйесіне әсер ететін негізгі гигиеналық стандарттардың мәнінен асатын шу пайда болады. Шу жұмысшыға адам құлағының іші уақыт өте келе зақымдалатындай әсер етеді, терінің кейбір қасиеттері өзгеруі де мүмкін, мысалы, терінің электр өткізгіштігі. Шудың үздіксіз ұзақ әсер етуімен ми белсенділігінің тежелуі, жүрек пен өкпенің жұмысына әсер ету, жұмысшының қозғалыс белсенділігінің төмендеуі, эндокриндік жүйенің өзгеруі, реакция жылдамдығының баяулануы сияқты салдар болуы мүмкін. Шудың үздіксіз әсерімен адам қатты бас ауруын сезіне бастайды, жүйке жүйесінің жұмысындағы бұзылулар ұйқының болмауына және тәбеттің айтарлықтай төмендеуіне әкеледі. Жүйке - сенсорлық есту қабілетінің жоғалуы деп аталатын шу ауруы, ол өндірістегі жазатайым оқиғалардың себебі болуы мүмкін, өйткені қабылдау ұзақ уақыт әсер еткенде айтарлықтай нашарлайды, сонымен қатар есту құбылысының орталық бөлімдерінің зақымдалуына әкеледі [5].

Дененің реакциясы әртүрлі шу деңгейлеріне де тәуелді болады. Жұмысшының жүйке жүйесі 70 - тен 90 дБ - ге дейінгі үздіксіз шу кезінде, ал 100 дБ-ден жоғары шу деңгейінде - есту қабілетінің төмендеуіне, саңырауға дейін әсер етеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) мәліметтері бойынша, уақыт өте келе жүрек ауруы адамда 50 дБ және одан жоғары түнгі шудың тұрақты әсерінен пайда болады, мұндай шудан көлік ағындарының аз немесе орташа қозғалысы бар көше шығуы мүмкін. 42 дБ шуға ұшыраған адамда ұйқысыздық ауруы дамиды. ДДҰ - ның кейбір зерттеулерінің нәтижелері бойынша, шудың ұзақ уақыт әсер етуіне байланысты жүрек ауруынан өлетін адамдардың саны жыл сайын артып келеді. Адамның есту анализаторының сезімталдығы 85 - 90 дБ әсер ету деңгейінде сезімталдықты жоғалтады, ал адам ұзақ уақыт бойы қатты бас ауруы, шаршау, әлсіздік сияқты белгілерге шағымданады. Жоғары жиілікті өндірістік шу болса, ол адамға қайтымсыз әсер етеді. Бір жыл - жұмыс істейтін есту анализаторының сезімталдығы айтарлықтай төмендейтін кезең, бұл шудың адам ағзасына әсері бірден емес, белгілі бір уақыт өткеннен кейін қайталанатын қалыптан тыс әсер ететінін білдіреді. Дәл осы себептерге байланысты шудың жұмысшыларға зиянды әсерін болдырмау шаралары мен гигиеналық стандарттарды сақтау қажеттілігі туындайды [6].

Жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, шу есту қабілетінің жоғалуына, кейбір жүйке ауруларына, жұмыс өнімділігінің төмендеуіне және кейбір жағдайларда өмірден айырылуға себеп болуы керек.

Шуды оқшаулау жүйелерін талдау

Жалпы өндірістік шудың теріс әсерінен қорғау құралдары, ұжымдық қорғаныс құралдары және жеке қорғаныс құралдары болып бөлінеді. Жұмысшыларды ұжымдық қорғау үшін келесі әдістер қолданылады [7]:

- шудың пайда болу көзін азайту;
- дыбыстық энергияның сәулелену бағытын ескере отырып, жұмыс орындарын орналастыру (шудың сәулелену бағытын өзгерту);
- шулылығын ескере отырып, объектідегі үй - жайлардың ұтымды өзара орналасуын көздейтін сәулет - жоспарлау іс-шаралары;
- үй-жайларды акустикалық өңдеу;
- шудың шығу көзден жұмыс орындарына таралу жолдарын азайту.

Шуды және оның пайда болу көздерін азайту шудан қорғаудың ең тиімді шараларының бірі ретінде әрекет етеді. Бұл жағдайда төмен шулы механикалық берілістер жасалады, мойынтірек түйіндер, желдеткіштерде және т.б. шу деңгейін төмендетудің әртүрлі тәсілдері әзірленеді.

Ұжымдық шудан қорғаудың сәулеттік - жоспарлау құралдары қалалар мен шағын аудандарды жоспарлау және салу жобаларында шудан қорғау талаптарын ескеру қажеттілігімен байланысты.

Қорғаудың негізгі қағидасы - шу деңгейі жоғары бөлмелерді топтастыру және олардың ғимараттың басқа бөліктерінен бөлек орналасуы.

Кәсіпорында шулы цехтарды әзірлеу және орналастыру кезінде мұндай жұмыс орындарын жалпы үй - жайларға орналастыру керек немесе бір-біріне мүмкіндігінше жақын және аумақтың жел бағытына қарай орналасуы керек. Бұл ретте шулы жұмыс орындары мен шуы төмен объектілер арасындағы тиісті қашықтық қамтамасыз етілуге тиіс. Сонымен қатар, шудың әсерін одан әрі азайтып, оны сіңіре алатын жасыл кеңістіктерді жобалау мүмкіндігі бар. Кәсіпорын қала ішінде болған кезде тұрғын үйлерден тиісті қашықтық қамтамасыз етілуі керек.

Шулы бөлмелер мен тыныш жұмыс орындары арасында осындай қашықтықты таңдау ұсынылады, осылайша бірнеше басқа бөлмелерге бөледі немесе тиісті дыбыс оқшаулауымен қоршау орнатылады.

Акустикалық өңдеу арқылы өндірістегі шу деңгейін төмендету үшін дыбысты сіңіретін қаптамаларды орнату арқылы цехтарда дыбысты сіңіру аймағын ұлғайту керек, мұндай цехтарда жалғыз дыбыс сіңіргіштерді орнату керек.

Дыбысты сіңіретін қаптаманы таңдағанда, олар әдетте тандалған қалыңдықтағы біріктірілген кеуекті материал қабаты түрінде әртүрлі конструкцияларға тоқтайды, оны қоршаудың өзіне де, сонымен қатар қоршаудан біршама қашықтықта орналастыруға болады. Ультра жұқа шыны талшықты дыбысты сіңіретін материал ретінде де жиі кездестіруге болады. Сондай - ақ, осы мақсатта кеуекті винилхлорид пен минералды мақта қолданылады.

Мүмкін болса, шудың таралу жолында, оның таралуын тежейтін осындай дыбыс оқшаулау құралдарының көмегімен қажетті шуды азайтуға қол жеткізу керек. Бұл әдісті қабырғалар, бөлімдер, қоршаулар түрінде дыбыс өткізбейтін құрылымдарды орнату кезінде қолдануға болады. Сонымен қатар, мұндай құрылымдарға әсер ететін энергия осындай материалдан өткеннен гөрі көбірек көрінеді.

Қорғаныс құралдарына шолу

Жұмысшының есту мүшелерін қорғау үшін құлаққап (наушники) немесе құлаққап (беруши, вкладыши) сияқты қорғаныс құралдары, сондай - ақ дулыға (шлем) мен костюмдер қолданылуы мүмкін.

Құлақтың ішкі арнасын құлаққаппен (беруши) қорғауға болады. Дулығаны қолдану қажеттілігі соншалықты жоғары жиіліктермен жұмыс істегенде керек болады, олар энергияны тек ішкі құлақ арнасы арқылы емес, адамның сүйектері арқылы өте алады. Құлаққаптардың көмегімен шу факторының зиянды әсерінің төмендеуі әртүрлі диапазондарда (7 – 38 дБ), жиілігі 0,125 - тен 8 кГц - ке дейін болуы мүмкін [8].

Есту мүшелерін қорғаудың белгілі бір құралын таңдау үшін негізі кәсіпорындағы өндіріс ерекшеліктері, үй - жайлар мен ашық кеңістіктердің ортасы, шу деңгейін белгілі бір мәнге төмендету қажеттілігі, азайтылған шуды нормаланған санатқа жатқызу болуы мүмкін. Шудан жеке қорғану құралдарын таңдауға бірқатар факторлар әсер етеді:

- төмендетілген дыбыстарды бір немесе қайталанатын дыбыстарға жатқызу;
- шу санаты,
- құрғақ немесе ылғалды болуы мүмкін бөлменің климаты.

Тандалған өнімнің тиімділігін дыбыс шуының төмендеу көрсеткіші (SNR) **дыбыстық шуды азайту** арқылы анықтауға болады. Мұндай көрсеткіштің мәнін өндіруші барлық пакеттерде немесе ЖҚҚ - да көрсетуі керек.

Ең тиімді жеке қорғаныс құралдары

Құлаққаптар диэлектрлік шуға қарсы COM3 - 5 дулығаға (шлем) бекітпесі бар орташа мөлшердегі шабуыл 1 - суретте көрсетілген.

Сурет 1. COM3-5 құлаққаптары - 5 Шабуыл, (Штурм)

Мұндай құлаққаптар дыбыстың адам ағзасына әсерін таңдаулы түрде төмендетуі мүмкін, яғни өндірістік шудан қорғайды, бірақ сонымен бірге әртүрлі командаларды, әдеттегі сөйлеуді және қауіп сигналдарын естуге мүмкіндік береді. Бұл құлаққаптарды пайдалану бөлменің ішінде де, сыртында да үлкен температура диапазонында болуы мүмкін (- 50°C - тан + 50°C - қа дейін). Шу деңгейінің ықтимал төмендеуі 30 дБ (SNR = 30 дБ) аспайды. Мұндай құлаққаптарды басқа дулығалардың модельдерімен бірге, бірдей

өлшемдегі дулығадағы арнайы ұяшықтармен байланыстырған кезде орнатуға және пайдалануға болады. Сондай - ақ, құлаққаптың осы түріне арналған адаптерлердің көмегімен бет қалқандарымен бірге бекіту мүмкіндігі бар. Оны цех ішінде де, ашық жерлерде де әртүрлі жұмыс түрлерінің қорғаныс шлемдерімен бірге пайдалануға болады. Құлаққаптың бұл моделі шу сияқты зиянды өндірістік фактормен тығыз байланысты әр түрлі қызмет салаларында қолдануға ұсынылады. 3 М 1100 шуға қарсы құлаққап, (беруши, вкладыши) 2-суретте көрсетілген [9].

Сурет 2. Шуға қарсы құлаққап 3 М 1100

Бұл жеке қорғаныс құралы шудың деңгейі 80 дБ - тан жоғары болып, қайталанатын болса, әсері кәсіби ауруларды тудыруына бөгет бола алмайды. Температура мен ылғалдылықтың ауытқуы мұндай құлаққапты пайдалану кезінде қиындық тудырмайды. Сыртқы есту арнасының пішінін қайталай алады және шу деңгейін гигиеналық стандарттарда көрсетілген мәнге дейін төмендете алады. Шуды азайту тиімділігі – 37 дБ (SNR = 37 дБ) болып келеді [10].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пушенко С.Л. Құрылыс индустриясы кәсіпорындарында еңбекті қорғауды ұйымдастырудың тиімділігін арттырудағы кәсіби қауіп факторларын анықтау // Воронеж Ғылыми хабаршысы. мемлекеттік архе.- құр. ун-ті. Құрылыс және сәулет. – 2012 ж.
2. «Қазақстан Республикасының құрылыстық нормалары, шудан қорғау», ҚР ҚН 2.04-02-2011, 01.07.2015 ж.
3. «Тұрғын және қоғамдық ғимараттарды қайта жаңарту, күрделі және ағымдық жөндеу», ҚР ҚН 1.04-26-2011, (25.05.2021 ж. өзгерістер мен толықтырулармен).
4. who.int/ru / Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы.
5. Шишелова Т.И., Малыгина Ю.С., Нгуен Суан Дат шудың адам ағзасына әсері // Қазіргі жаратылыстану ғылымдарының жетістіктері. – 2009. – № 8. – 14 - 15 ББ;
6. ГОСТ 12.1.029-80 «ССБТ. Шудан қорғаудың құралдары мен әдістері. Жіктеу».
7. Алешков Д.С., Бедрина Е.А., Гордеева С.А., Степанова Е.А., Столяров В.В., Суковин М.В. Техносферадағы қауіпсіздік: Оқу - әдіс. жәрдемақы / СибАДИ, Техносфералық қауіпсіздік каф.. Омбы, 2015. URL: <http://bek.sibadi.org/fulltext/esd56.pdf> (өтініш берген күні: 01.05.2016 ж.).
8. Алешков Д.С., Бедрина Е.А., Гордеева С.А., Степанова Е.А., Столяров В.В., Суковин М.В. Техносфера және тіршілік қауіпсіздігі [Электрондық ресурс]: Оқу - әдіс. жәрдемақы / СибАДИ, Техносфералық қауіпсіздік каф. Омбы, 2015. URL: <http://bek.sibadi.org/fulltext/esd59.pdf> (өтініш берген күні: 01.05.2016 ж.).
9. Алешков Д.С., Столяров В.В., Суковин М.В. Құрылыс - жол машиналарының дірілден қорғау элементтерінің конструкцияларын жетілдіру әдісімен дірілдің баламалы деңгейін төмендету [Электрондық ресурс] // Ғылымтану: интернет-журнал. 2015. 7 Том, № 5 URL: Тіл. орыс., ағылш. DOI: 10.15862/198TVN515 (қол жеткізілген күні: 01.05.2016).

УДК 534.322.3:534835.464

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ШУМА НА ОРГАНИЗМ ЧЕЛОВЕКА

Жумагалиев И.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В этой статье влияние шума на организм человека рассматривается как один из наиболее распространенных вредных производственных факторов. Написаны методы борьбы с шумом и его видами. Проводится анализ правил санитарной нормы на производстве и средств индивидуальной защиты. Также приведено подробное описание наушников.

Ключевые слова: Производственный шум, классификация шума, шумоизоляция, наушники, средства защиты от шума, звука, вибрации.

ӘОЖ 619: 611.01: 636.32

ӘРТҮРЛІ ЖАСТАҒЫ АҚЖАЙЫҚ ТҰҚЫМ ҚОШҚАРЛАР ҰМАСЫНЫҢ МОРФОМЕТРИЯСЫ

Днекешев А.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада етті-жүнді ақжайық тұқымды қошқарлардағы мерзім аспектіде ұманың морфометриясы салыстырмалы түрде қарастырылған. Қошқарларды перкутанды тәсілдермен пішітудің жоспарлы жас мерзімдерін нақты түрде тағайындау үшін морфометриялық деңгейде сыртқы жыныс органдарының анатомиясы жөнінде кейбір мәліметтерді білу тиісті және де ақжайық етті жүнді тұқымы қошқарларының анатомиясы туралы кейбір морфометриялық мәліметтер негізінде Бурдиццо қысқышына пішітудің оптимальды жас мерзімін анықтау керек

Кілт сөздер: ақжық тұқым қошқарлар, ұманың салыстырмалы морфометриясы, пішітудің перкутанды тәсіл, пішітудің оптимальды жас мерзімі.

Батыс Қазақстан облысында мал шаруашылығы салаларының ішінде қой шаруашылығы негізгі және шешуші салаларының бірі ретінде қарқынды дамып келеді. Қазақстан Республикасы аумағындағы етті жүнді қой тұқымдарының ішінде ең өнімдісі кроссбредті жүнді ақжайық тұқымы болып келеді. Аталған бағыт қойларының ет және жүн өнімділігін жоғары болып келеді және өнімді алу үшін жұмсалған азық құнын жақсы өтейді [1,2].

Соңғы жылдары, Батыс Қазақстан облыстың асыл тұқымдық шаруашылықтар зоотехниктері бекіткен жоспарға сай қошқарларды перкутандық әдіспен пішіту мерзімі тамыз айының соңғы кезеңіне тағайындалған, яғни, 3-4 ай жасында, бонитировка өткізіліп, қозыларды еселерінен айырғаннан кейін, ақжайық етті-жүнді қой тұқымын өсіретін бүкіл асыл тұқымды шаруашылықтар жоспарға сай қойлардың қолдан ұрықтандыруын қараша айында жүргізеді. Осыған байланысты мамыр айында дүниеге келген қошқарлар тамыз айының соңында жайылымдардың нашарлауы және дұрыс суарылмауы әсерінен дамуы жағынан қалып қояды. Осы кезеңде пішітірілген қошқарлардың 30 пайызының ендерінің толық дамымауы әсерінен енбаулар

қысқыштармен толық қысылмай қалады. Сондықтан да, көбіне енбаулардың дұрыс бекемделмеуі әсерінен кейде бір, кейде екі ен қайтадан қалпына келеді Қошқарларды перкутанды тәсілдермен піштірудің жоспарлы жас мерзімдерін нақты түрде тағайындау үшін морфометриялық деңгейде сыртқы жыныс органдарының анатомиясы жөнінде кейбір мәліметтерді білу тиісті және де ақжайық етті жүнді тұқымы қошқарларының анатомиясы туралы кейбір морфометриялық мәліметтер негізінде Бурдицко қысқышына піштірудің оптималды жас мерзімін анықтау керек [3,4].

Ұманың морфометриясы жөніндегі мәліметтерді зерттеу материалы ретінде піштіруге тағайындалған үш, төрт, бес және алты ай жастағы ақжайық тұқымының піштіруге бағытталған қошқарлары алынды. Жануарлар ұмасын өлшеуді циркуль, темір миллиметрлік сызғыш және штангенциркуль көмегімен, тікелей жануардың тұрған және жатқан қалпында өткіздік.

Анатомиялық түрде ұма - *scrotum* қошқарларда шат сүйектерінің деңгейінде, сан аралығында орналасады. Ұмада мойның, денесін, ұшын, алдыңғы, артқы, және бүйір беттерін ажыратады.

Қошқарлардың ұмасы қою жүн жамылғысымен жабылған, жамылғысы мойын және шап аумағында жойылады. Қошқарлардың ұмасының мойын аумағында, бүйір бетінде тері бүкпесі бар, оның қалыңдығында спецификалық иісі бар сұйық бөлінді өндіретін арнайы май бездері орналасқан. Ауада бөлінді қоюланып, ақшыл сары түстен қою сары немесе қоңыр түске өзгереді. Мойын негізінде, алдыңғы бетінде, кейде бүйірінде қошқарларда екі рудиментарлы еміздікше орналасқан. Еміздікшелердің биіктігі 5мм-ден 1см-ге дейін. Ұма терісінің қалыңдығында көптеген көлемде тер және май бездері орналасады. Ұшы және жартылай денесі аумағында ұма терісі биіктігі 2–4 мм көлденең бүкпелерге жинақталған.

Ұманы анатомо-морфометриялық зерттеу үшін 3–6 ай жастағы ақжайық етті жүнді қой тұқымының 20 қошқары зерттеуге алынды.

Ұманың ені өлшеу қошқарлардың шап каналы деңгейінде; енбаудың қан тамырлы конусының жоғарғы шеті деңгейінде; енбаудың қан тамырлы конусының төменгі шеті деңгейінде және ұманың ортаңғы деңгейінде жасалды. Ұманың биіктігін тігіс бойымен шап сақинасының ортасынан ұма ортасына дейін, сол жақ еннің биіктігінің ортасы, оң жақ еннің биіктігінің ортасы және ұманың төменгі бөлігінің ортасынан еденге дейінгі аралықтар зерттеуге алынды.

1 кесте – Өртүрлі жастағы қошқарларды піштіру алдындағы ұма енінің морфометриясы (см)

Ұманың ені және жануар жасы	n	Lim	$\bar{x} \pm Sx$	σ	Cv
Ұманың шап сақинасы деңгейі:					
3 айлық	5	1,5-2,6	$2,04 \pm 0,01$	0,11	5,3
4 айлық	5	2,3-3,1	$2,55 \pm 0,10$	0,08	3,13
5 айлық	5	2,9-3,5	$3,25 \pm 0,24$	0,06	1,84
6 айлық	5	3,6-4,0	$3,95 \pm 0,07$	0,05	1,26
Енбаудың қан тамырлы конусының жоғарғы шеті деңгейінде					
3 айлық	5	1,6-2,5	$2,13 \pm 0,02$	0,01	4,62
4 айлық	5	2,0-2,8	$2,58 \pm 0,01$	0,08	3,10
5 айлық	5	2,7-3,2	$2,92 \pm 0,12$	0,05	1,71
6 айлық	5	3,5-3,9	$3,73 \pm 0,04$	0,04	1,07
Енбаудың қан тамырлы конусының төменгі шеті деңгейінде					

3 айлық	5	2,0-3,3	$2,67 \pm 0,12$	0,13	4,86
4 айлық	5	2,7-3,8	$3,51 \pm 0,20$	0,11	3,13
5 айлық	5	3,8-4,4	$4,12 \pm 0,02$	0,03	1,77
6 айлық	5	4,6-5,1	$4,87 \pm 0,03$	0,05	1,02
Ұманың ортаңғы деңгейінде:					
3 айлық	5	4,2-5,1	$4,46 \pm 0,04$	0,09	2,01
4 айлық	5	4,5-5,7	$4,86 \pm 0,10$	0,12	2,46
5 айлық	5	6,5-6,9	$6,77 \pm 0,03$	0,04	1,59
6 айлық	5	7,4-7,7	$7,55 \pm 0,03$	0,03	1,39

Ұма енінің морфологиялық көрсеткіштерінің талдауы 2 - ші кестеде берілген. Аталған кестеге қарасақ, мәліметтердің ең үлкен аралық шамасына 3 - 4 айлық қошқарлар ие: шап сақинасы аймағында 1,5-2,6см және 2,3-3,1см; енбаудың қан тамырлы конусының жоғарғы шеті деңгейінде 1,6-2,5см және 2,0-2,8см; енбаудың қан тамырлы конусының төменгі шеті деңгейінде 2,0-3,3см және 2,7-3,8см және ұманың ортаңғы деңгейінде 4,2-5,1см және 4,5-5,7см.

Сәйкесінше, Cv вариация коэффициенті қалған келесі топтарға қарағанда, алғашқы екі топта төмендегіге тең болды: шап сақинасы деңгейінде 5,3 және 3,13; енбаудың қан тамырлы конусының жоғарғы шеті деңгейінде 4,62 және 3,10; енбаудың қан тамырды конусының төменгі шеті деңгейінде 4,86 және 3,13; ұманың ортаңғы деңгейінде 2,01 және 2,46.

Қошқарларды қысқыш арқылы перкутандық әдіспен піштіруді жүргізу үшін ұма енбаумен бірге өте жақсы анатомиялық түрде дамуы керек, әсіресе, енбаудың қан тамырлы конусы аймағында. Негізінен, бұл қысқыштар браншеялары салынатын орын және осы жерге салуды көптеген авторлар ұсынған. Бұл аймақтың анатомиялық дамуының жақсы көрсеткіштеріне орташа есеппен 5-6 жастағы қошқарлар ие болады: енбаудың қан тамырлы конусының жоғарғы шеті деңгейінде $2,92 \pm 0,12$ см және $3,73 \pm 0,04$ см және енбаудың қан тамырлы конусының төменгі шеті деңгейінде $4,12 \pm 0,02$ см және $4,87 \pm 0,03$ см. Алғашқы екі топта бұл өлшемдер сәйкесінше келесіге тең болды: енбаудың қан тамырлы конусының жоғарғы шеті деңгейінде $2,13 \pm 0,02$ мм және $2,58 \pm 0,01$ см; енбаудың қан тамырлы конусының төменгі шеті деңгейінде $2,67 \pm 0,12$ см және $3,51 \pm 0,20$ см.

2-ші кестеге назар аударып, ұма биіктігінің морфологиялық көрсеткіштерін салыстырмалы қарайтын болсақ, лимиттің үлкен аралық шамасына 3- ай қошқарлары ие болған: тігіс бойымен шап сақинасы ортасынан ұма ортасына дейін 4,5-7,6см және 6,3-10,1см; сол жақ ен биіктігінің ортасы 4,7-7,9см және и 6,6-10,6см; оң жақ ен биіктігінің ортасы 4,9-8,5см және 7,2-11,3см; ұманың төменгі бөлігінің ортасынан еденге дейін ара қашықтығы 30,2-35,1см және 29,5-33,7см тең.

2 кесте - Өртүрлі жастағы қошқарларды піштіру алдындағы ұма биіктігінің статистикалық өлшем көрсеткіштері (см)

Ұма биіктігі және жануар жасы	n	Lim	$\bar{x} \pm Sx$	σ	Cv
Тігіс бойымен шап сақинасы ортасынан ұма ортасына дейін :					
3 айлық	5	4,5-7,6	$6,94 \pm 0,03$	0,31	4,46
4 айлық	5	6,3-10,1	$8,18 \pm 0,10$	0,38	4,64
5 айлық	5	13,0-16,5	$15,25 \pm 0,02$	0,35	2,29
6 айлық	5	16,0-19,8	$18,85 \pm 0,09$	0,38	2,01
Сол жақ ен биіктігінің ортасы:					

3 айлық	5	4,7-7,9	$7,33 \pm 0,02$	0,32	4,36
4 айлық	5	6,6-10,6	$8,38 \pm 0,11$	0,40	4,77
5 айлық	5	14,7-17,2	$15,95 \pm 0,15$	0,05	1,31
6 айлық	5	16,9-17,7	$17,43 \pm 0,24$	0,08	1,45
Оң жақ ен биіктігінің ортасы:					
3 айлық	5	4,9-8,5	$8,53 \pm 0,01$	0,36	4,22
4 айлық	5	7,2-11,3	$9,64 \pm 0,04$	0,41	4,25
5 айлық	5	16,9-17,5	$17,25 \pm 0,17$	0,06	1,34
6 айлық	5	18,1-18,7	$18,54 \pm 0,14$	0,06	1,32
Ұманың төменгі бөлігінің ортасынан еденге дейін:					
3 айлық	5	30,2-35,1	$31,48 \pm 0,07$	0,49	1,55
4 айлық	5	29,5-33,7	$31,56 \pm 0,15$	0,42	1,28
5 айлық	5	24,8-25,3	$24,98 \pm 0,12$	0,05	1,20
6 айлық	5	22,4-23,2	$22,66 \pm 0,03$	0,09	1,20

Биіктік және еннің енбау аймағында төмен түсіп тұру деңгейі қошқарларды перкутандық әдіспен піштіруде маңызы бар. Төмен түсіп тұру деңгейі жоғары болған сайын бұл манипуляцияның техникалық түрде дұрыс орындалуы шамасы да жоғары болады.

Ұманың төменге түсіп тұру деңгейі қажетті түрде жоғары болуы орташа есеппен ақжайық етті жүнді тұқымының 5 - 6 ай жасындағы қошқарларда байқалады: тігіс бойымен шап сақинасы ортасынан ұма ортасына дейін $15,25 \pm 0,24$ см және $16,85 \pm 0,07$ см; сол жақ еннің биіктігінің ортасы $15,95 \pm 0,15$ см және $17,43 \pm 0,24$ см; оң жақ еннің биіктігінің ортасы $17,25 \pm 0,17$ см және $18,54 \pm 0,14$ см; ұманың төменгі бөлігінің ортасынан еденге дейін $24,98 \pm 0,12$ см және $22,66 \pm 0,03$ см.

Іштің терең фасциясына эластикалық талшықтармен бекітілген бұлшықетті-эластикалық қабықша қалыңдығы 3–6 мм ұзына бойы қалқа түзеді. Ол ұманы сол және оң қуысқа бөледі.

Ұма мойны аумағының дамуы қошқарларды перкутанды тәсілдермен піштіру барысында үлкен маңызға ие, яғни кестіргіш қысқыштарды ұма конусына салу кезінде. Ұма мойны аймағында, еннің сыртқы көтергішінің латеральды бетімен көлденең бағытта артқы күпек бұлшықетінің латеральды басы, ал медиальды бетімен бұл бұлшықеттің медиальды басы өтеді.

Қошқарлардың 6 ай жасында шап каналында қынап каналы бірте-бірте кеңейіп, ұзындығы 1,6-2,1 см болатын тері асты тесігімен аяқталады.

Ұма қуысында төселген жалпы қынап қабының каудо-медиальды бетінде жуандаған жолағы бар, одан ен баумен еннің өзіндік қынап қабына шажырқай шығады. Қосалқа құйрығының аумағында шажырқай ұма байламы деп аталады, ол өте жіңішке және ен қосалқасын ұма қабырғасымен байланыстырады. Ішкі қынап қабы көк еттің висцеральды жапырақшасы болып саналады, ен және ен қосалқасының белокты қабатын тығыз қаптайды. Жалпы қынап қабы қосалқы құйрығы аймағында тәжі секілді жуандайды және өткізгіш байлам деп аталады.

Осыған орай, ен қосалқасының денесі және құйрық бөлігі өзіндік қынап қабымен толық қапталмайды, жай ғана бір-бірімен белокты қабықшамен жанасады. Бұл піштірудің асқинуы кезеңде үлкен маңызға ие, яғни қабыну үрдісі бір органнан екінші органға өтуінде.

Қошқарларды перкутанды тәсілдермен піштірудің жоспарлы жас мерзімдерін нақты түрде тағайындау үшін морфометриялық деңгейде сыртқы жыныс органдарының анатомиясы жөнінде кейбір мәліметтерді білу тиісті және де ақжайық етті жүнді тұқымы

қошқарларының анатомиясы туралы кейбір морфометриялық мәліметтер негізінде Бурдиццо қысқышына піштірудің оптимальды жас мерзімін анықтау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кроссбредные мясо-шёрстные овцы Западного Казахстана / Б.Б. Траисов, Н.А. Балакирев, Ю.А. Юлдашбаев [и др.] Монография. М., 2019. 296 с.
2. Траисов Б.Б. Акжайыкские мясо-шёрстные овцы Западного Казахстана/ Б.Б. Траисов, К.Г. Есенғалиев, А.К. Султанова, С.Н. Урынғалиев // Известия ОГАУ. 2015. № 2 (52). С. 153-155.
3. Dnekeshev A.K. The effect of castration age on the productivity of meat from lamb hogs/ A.K. Dnekeshev A.K., Kereyev // African Journal of Agricultural Research – 2013.-Vol. 8 (1).- P. 32-35.
4. Бозымова А.К. Сравнительная оценка мясной продуктивности баранчиков разных возрастов кастрированных перкутаным способом/ А.К. Бозымова, А.К. Днекешев//Мат. нац. науч.-практ. конф. с меж. участием «Актуальные проблемы ветеринарной медицины и биотехнологии», посвящ. 70 летию засл. вет. врача РФ, д.в.н., проф. Жукова А.П., Оренбург, 2022.- С.241-245.

УДК 619: 611.01: 636.32

МОРФОМЕТРИЯ МОШОНКИ БАРАНОВ АКЖАЙЫКСКОЙ ПОРОДЫ РАЗНЫХ ВОЗРАСТОВ

Днекешев А.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье приводится сравнительная оценка морфометрии мошонки у баранов акжайыкской мясо-шерстной породы в возрастном аспекте. При плановом перкутанном способе кастрации баранчиков, крайне необходимо знать некоторые морфометрические данные по анатомии наружных половых органов и на основании некоторых морфометрических данных по анатомии мошонки у баранов мясо-шерстной породы необходимо определить оптимальный возраст кастрации на щипцы Бурдиццо.

Ключевые слова: бараны акжайыкской породы, сравнительная морфометрия мошонки, перкутанный способ кастрации, оптимальный возраст кастрации.

УДК619:616.24-002:636.32

КЛИНИКО-МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПРИ ОСТРОЙ ФОРМЕ БРОНХОПНЕВМОНИИ ЯГНЯТ

Днекешев А.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье приводится клинико-морфологическая картина при острых формах бронхопневмонии ягнят акжайыкской мясо-шерстной породы, которые более подвержены к заболеваниям дыхательной системы. Исследование крови является основным источником информации для диагностики патологического состояния организма у животных. Поэтому кровь является уникальной и чувствительной тканью

организма, которая обеспечивает взаимосвязь рабочих частей различных систем и органов. У ягнят на протяжении периода болезни (бронхопневмонии) отмечается увеличение количества лейкоцитов, что свидетельствует об повышенном воспалительном процессе в организме и снижение количества эритроцитов и гемоглобина в крови, все это говорит о нарушениях в иммунной системе животных.

Ключевые слова: бронхопневмония ягнят, анализ морфологии крови, клиника при бронхопневмонии, лейкоцитарная формула при бронхопневмонии.

Клиническая картина бронхопневмоний у ягнят разных природно-климатических зон страны описана в работах многих ученых. Выявление больных и дифференциация бронхопневмоний у ягнят требуют определенного клинического опыта и соответствующих знаний. Для точной и тем более ранней диагностики пневмоний необходимы тщательные клинические исследования всех подозреваемых в заболевании, и прежде всего всех ягнят, которые отстают от сакмана или отары на пастбище и перегонах. Ягнята часто лежат на земле, с ослабленным аппетитом, кашлем, поносом, низкой упитанностью, замедлением роста и т.д., при этом каждое животное необходимо обязательно исследовать при помощи общих методов: осмотра, пальпации, перкуссии, аускультации и термометрии[1].

При постановке диагноза на бронхопневмонию у ягнят и овец в любых производственных условиях нельзя ограничиваться только беглым осмотром животных, даже без перкуссии, и аускультации легких, как нередко поступают в действительности отдельные ветврачи-практики. Такая «диагностика» пневмоний приносит лишь плачевные результаты: не нужные перерасход медикаментов и удорожание стоимости оздоровительных мероприятий овцефермы от массовых пневмоний, вред для здоровья животных и увеличение затрат труда ветработников хозяйства. При постановке клинического диагноза следует исходить из выявления и оценки характерных для той или иной пневмонии симптомов, из которых наибольшее диагностическое значение имеют: затрудненное и поверхностное дыхание, тахипноэ, двусторонние носовые истечения, наличие и характер корочек засохшего экссудата вокруг ноздрей, кашель, а также обнаружение в легких притупленного или тупого перкуторного звука, аускультативно грубого бронхиального дыхания и различных хрипов, нахождение участков легких с ослабленными или полностью не прослушиваемыми дыхательными шумами. Важное диагностическое значение, помимо перечисленного симптомокомплекса, придается гипертермии и акцента второго тона на легочной артерии, иногда, сочетающемуся с тахикардией. Однако не следует забывать, что при пневмонии ягнят общая гипертермия, тахипноэ и тахикардия не обязательны и могут отсутствовать[2,3].

При пневмониях у ягнят происходят не только сложные функциональные расстройства органов и систем, но и довольно разнообразные структурные изменения в них. Функция крови и ее форменных элементов очень сложны и разнообразны. Кровь осуществляет гормональную регуляцию, защитную функцию и терморегуляцию в организме животных. Через кровь все органы и клетки тела получают из внешней среды кислород и питательные вещества, освобождаются от метаболитов, образовавшихся в процессе обмена веществ. Высокая интенсивность обмена между кровью и тканями осуществляется благодаря большому количеству эритроцитов, лейкоцитов, которые образуют огромную поверхность, способную адсорбировать различные вещества, поступающие в кровь[4,5,6,7].

Перед началом опытов проводили клинико-лабораторное исследование больных ягнят. Для диагностики бронхопневмонии ягнят исследование начинали со сбора анамнеза. При клинико-лабораторном исследовании больных ягнят учитывали характерные признаки острого и хронического течения бронхопневмонии, проводили

морфологическое исследование крови. Таким образом, клинико-лабораторное исследование дали возможность объективно оценить состояние больных ягнят и правильно поставить диагноз на бронхопневмонию.

При остром течении бронхопневмонии у больных ягнят установили резко выраженное угнетенное состояние. Ягнята подолгу лежали. Отмечали повышение температуры тела при исследовании в течении 5 суток, в первый день $39,5 \pm 0,11^{\circ}\text{C}$ на пятый день болезни оно повысилось до $41,8 \pm 0,15^{\circ}\text{C}$ (таблица 1).

Аппетит отсутствовал, у ягнят отмечался кашель. При пальпации гортани и трахеи отмечали повышенную чувствительность, сопровождающаяся приступом кашля. Дыхание было учащенное и поверхностное. Частота дыхательных движений колебалась у 4-х ягнят в пределах 35-60 уд./мин. и только у одного ягненка равнялась 22 уд./мин. при аускультации легких в начале заболевания было слышно усиленное бронхиально-везикулярное дыхание.

Таблица 1 - Динамика клинических показателей у ягнят при острой форме бронхопневмонии, (n=5)

Показатели	Дни исследований		
	1-ый	3-ий	5-ый
Температура, $^{\circ}\text{C}$	$39,5 \pm 0,11$	$40,1 \pm 0,10$	$41,8 \pm 0,15$
Пульс, уд./мин.	$84,5 \pm 1,24$	$88,1 \pm 1,38$	$89,9 \pm 0,14$
Дыхание, дых.движ./мин.	$28,8 \pm 0,73$	$30,4 \pm 0,93$	$31,8 \pm 0,73$

В среднем на 5 день болезни пульс у овец составило $89,9 \pm 0,14$ дых.движ./мин. Затем появлялись влажные хрипы. У отдельных ягнят из носа выделялось серозное, серозно-слизистые истечения. При перкуссии в области легких удавалось выявить очаги притупления преимущественно в верхушечных и сердечных долях.

Анализируя показатели клинического состояния молодняка овец при острой форме бронхопневмонии, можно отметить, что изменения в показателях температуры, пульса и дыхания в начале заболевания были незначительны, но на протяжении болезни они находились в пределах выше физиологической нормы (таблица 3).

При исследовании крови отмечалось нейтрофильный лейкоцитоз с регенеративным сдвигом ядра влево, лимфопения и эозинопения. Исходя из продолжительности (1-2 месяца) и тяжести течения симптомокомплекса, форму заболевания у этих животных характеризуют как хроническую.

Следует отметить, что деление признаков по отдельным диагнозам условное. Они редко присутствуют в чистом виде, так как воспалительный процесс находится в развитии, вовлекая все новые ткани и формируя новые признаки. Причинами изменений концентрации веществ, в крови являются изменения скорости обмена, а также нарушения в определенных органах, которые выделяют или забирают из крови определенные вещества. Поэтому кровь является основным источником информации для диагностики нормального или патологического состояния организма у животных.

Важное физиологическое значение эритроцитов состоит в осуществлении кислородно-транспортной функции: пластичность эритроцитов обеспечивает транспорт кислорода от легких к тканям и углекислого газа - от тканей к легким.

Анализируя показатели морфологического состава крови у овец при бронхопневмонии, можно отметить, что у больных животных на протяжении наблюдений во время разного времени заболевания происходило увеличение лейкоцитов $10,5 \pm 0,01$ $10^9/\text{л}$; $14,2 \pm 0,21$ $10^9/\text{л}$ и $16,6 \pm 0,05$ $10^9/\text{л}$, что свидетельствует об усиленном развитии

патологического процесса, который сопровождается резким выраженным угнетённым состоянием и т.д.

Таблица 2 - Динамика морфологических показателей крови у овец при острой форме бронхопневмонии, (n=5)

Показатели	Дни исследования		
	1-ый	3-ий	5-ый
Гемоглобин, г/100л	10,7 ± 0,10	8,5 ± 0,15	6,8 ± 0,01
Эритроциты, 10 ¹² /л	6,8 ± 1,05	5,6 ± 0,02	5,1 ± 0,05
Лейкоциты, 10/л	10,5 ± 0,01	14,2 ± 0,21	16,6 ± 0,05

Наряду с этим, в крови животных данной группы мы отмечали снижение количества гемоглобина и эритроцитов, что говорит о значительном понижении резистентности организма, обусловленном развитием бронхопневмонии (таблица 2).

Нами установлено, что морфологическая картина крови у ягнят, больных пневмонией зависит не только от тяжести, характера и течения болезни, но также от возраста животных, морфолого-функционального состояния гемопоэтических и депонирующих органов.

Анализируя показатели лейкограммы, следует отметить, что в первый день заболевания мы наблюдали высокое содержание нейтрофилов (палочкоядерных 3,7±0,03%, повышенный моноцитоз и пониженное содержание лимфоцитов 49,0±0,05%, что, по-видимому, связано с их дефицитом в организме (таблица 3).

Таблица 5 - Динамика показателей лейкограммы крови у ягнят при острой форме бронхопневмонии, (n=5)

Показатели	Дни исследования		
	1-ый	3-ий	5-ый
Лейкограмма, %			
Базофилы	0	0,1 ± 0,02	0
Эозинофилы	9,1±0,25	10,8 ± 0,04	12,5 ± 0,4
Нейтрофилы:			
- юные	0	0,5± 0,01	0,2 ± 0,01
- палочкоядерные	3,7 ± 0,03	2,8 ± 1,23	3,3 ± 0,02
- сегментоядерные	28,6 ± 1,3	32,2 ± 1,9	42,2 ± 0,7
Лимфоциты	49,0 ± 0,05	53,0 ± 1,18	54,6 ± 4,4
Моноциты	1,8 ± 0,02	0,7 ± 0,08	1,4 ± 2,12

В дальнейшем на третий день заболевания в лейкограмме мы отмечали увеличение содержания эозинофилов 10,8±0,04%, юных и сегментоядерных нейтрофилов, лимфоцитов и уменьшение количества палочкоядерных нейтрофилов, что составило в среднем по группе 2,8±1,23% и моноцитов, которые происходили вследствие истощения организма. С течением времени, на 5-й день заболеваний содержание палочкоядерных 3,3±0,02%, сегментоядерных нейтрофилов, моноцитов и лимфоцитов оставалось повышенным, а содержание юных – пониженным, что составило в среднем по группе 0,2 ± 0,01%. Результаты исследований, приведенные в таблице 3, свидетельствуют о значительном лейкоцитозе и эритропении у животных больных бронхопневмонией.

Таким образом, у ягнят на протяжении периода болезни отмечалось увеличение количества лейкоцитов, что свидетельствует об повышенном воспалительном процессе в

организме у животных. Наряду с этим, мы отмечали снижение количества эритроцитов и гемоглобина в крови, все это говорит о нарушениях в иммунной системе животных.

Список использованной литературы

1. Ковалева А. Клиническая диагностика внутренних болезней животных/ А. Ковалева А.П. Курдеко: Учебник, М. : ЭБС Лань, 2019.- 548с.
2. Курдеко А.П. Клиническая диагностика внутренних болезней животных/ А.П.Курдеко: Учебник, М. : ЭБС Лань, 2020.- 548с.
3. Жубантаев И.Н. Днекешев А.К., Закирова Ф.Б. Учебное пособие «Диагностические и лечебные методы в клинической ветеринарии» для обучающихся по специальности 6М120100/6D120100-Ветеринарная медицина/ И.Н. Жубантаев, А.К.Днекешев, Закирова Ф.Б. Уральск.: РГПЗКАТУ им. Жангир хана, 2015.-100с.
- 4.Дурдыев С.М. Возрастные изменения кроветворения и иммунологической реактивности у каракульских овец/ С.М. Дурдыев // Тр. / Туркм. СХИ. - 1983. - Т.26. - Вып. 2. - С.41-47.
- 5.Дурдыев С.М. Кроветворение и иммунологическая реактивность у овец в онтогенезе/ С.М. Дурдыев // Ветеринария. - 1984. - № 3. - С.65-67.
- 6.Борисов Д.Р. Некоторые биохимические показатели крови ягнят бурятского типа забайкальской тонкорунной породы в раннем постнатальном онтогенезе/Д.Р. Борисов // Труды Бурятской СХИ. - 1992. - Вып. 33. - С.107-110.
- 7.Кармолиев Р.Х. Участие белков крови в процессе иммунобиологической адаптации организма/ Р.Х. Кармолиев // Ветеринария. - 1988. - № 1. - С. 33-34.

ОӘЖ619:616.24-002:636.32

ҚОЗЫЛАРДАҒЫ БРОНХОПНЕВМОНИЯНЫҢ ЖЕТІ ТҮРІНІҢ КЛИНИКАЛЫҚ-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Днекешев А.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация:Мақалада тыныс алу мүшелерінің ауруларына жиі ұшырайтын етті-жүнді ақжайық тұқымды қозылардағы бронхопневмонияның жіті түрлерінің клиникалық-морфологиялық көрінісі берілген.Қан анализі жануарлардың ағзасының патологиялық жағдайын диагностикалаудың негізгі ақпарат көзі болып табылады.Сондықтан қан әртүрлі жүйелер мен мүшелердің жұмыс бөліктерінің өзара байланысын қамтамасыз ететін организмнің ерекше және сезімтал ұлпасы болып табылады.Қозыларда ауру кезеңінде (бронхопневмония) лейкоциттер санының көбеюі байқалады, бұл организмдегі қабыну процесінің күшеюін және қандағы эритроциттер мен гемоглобин санының азайғанын көрсетеді, мұның бәрі жануарлардың иммундық жүйесіндегі бұзылулар туралы айтады.

Кілт сөздер: қозылардың бронхопневмониясы, қанның морфологиясын талдау, бронхопневмония клиникасы, бронхопневмонияға лейкоциттер санының көрсеткіштері.

ТАРИХЫ ҒЫЛЫМДАР/ ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘӨЖ 72.025.01

ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ

Шуренбаева Э. Ә.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация. Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері - рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық құндылықтардың әрбір халықтың өмірінде алатын орны өзгеше екені белгілі. Сондықтан да әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие - ұлттық тұрғыдағы тәрбие үлгісі болып табылады.

Кілт сөздер: құндылық, тарих, ұлт, қоғам, тәрбие.

Қай тарихи уақытты қарасақ та, қоғам дамуы елдің экономикалық және саяси институттар жұмысының белсенділігімен емес. Қазіргі таңдағы жаһанданумен қатар келген қоғамның руханияты, әлеуметтік-мәдени өміріндегі өзгерістер барынша назар аударуды талап етеді. Қазақстан қоғамын дамыту жағдайында рухани құндылықтар сабақтастығы, жаңа қоғам мүшелерінің, жас ұрпақтың қарама-қайшылықтар кезеңінде өмір сүруінің әлеуметтік маңызын, сонымен бірге қоғамдағы діни көзқарастар қайшылығы, материалдық құндылықтардың алға шығуы, адамгершілік қағидаларының аяқ асты болуы сияқты маңызды мәселелердің алдын алу мен салдарын зерттеудің маңызы зор.

Құндылық - белгілі бір заттың маңыздылығы, керектігі. Сырттай құндылық зат не құбылыстың қасиеті болып анықталады. Алайда оның маңыздылығы мен пайдалылығы табиғаттан, объектінің ішкі құрылымының әсерінен емес, адам болмысына енген, адам оған құштар не қажеттілік сезетін нақты қасиеттердің субъективті бағалануынан болады. Құндылықтар жүйесі адамның күнделікті қоғамдық не жеке тұрмыстық бағдарында, оның айналасындағы заттар мен құбылыстарға қарым-қатынасының орнауында орын алады. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған. Қазіргі қоғамдағы адам ортасының негізгі сипаттамасы-әлеуметтік өзгерістер болып табылады. Қазіргі заманды ғана емес, кез келген дәуірді сипаттайтын жалпыадамзаттық құндылықтар қарама-қарсы құндылықтарға ашық қоғам құндылықтары мен жабық қоғам құндылықтарына бөлінеді. Мысалға алсақ, ашық қоғамда бостандық- бұл жеке адамның таңдауы және өзге адамдардың сәйкес еркіндігіне кедергі келтірмейтін дүниелерді жасай алуы болса, жабық қоғамда бостандық саналы қажеттілік, яғни жасау қажеттілігі. Бұл қоғамның басты мақсатын жүзеге асыру үшін не қажет дейтін болсақ, қоғам деңгейінде мемлекеттік деңгейде жарияланған нақты әлеуметтік құндылықтар арасындағы елеулі сәйкессіздік әлеуметтік наразылықты, сенімсіздікті тудырады. Жалпыадамзаттық құндылықтар – бұл барлық кезеңдегі адамдар үшін маңызды, аса қажетті, қалаулы өтініші емес, жынысына, ұлтына, нәсіліне, азаматтығына, әлеуметтік жағдайына, діни сеніміне және т.б. байланыссыз әр адам үшін іс жүзінде мағынасы зор құндылықтар.[1]

Жалпыадамзаттық құндылықтар қазіргі таңда адамдардың бірлігі үшін, қоғамға қажеттіліктері, адамзаттың қызығушылықтары мен мұқтаждықтары-на жауап беретін кез келген мемлекет үшін маңызы өте зор. Қоғам дегеніміздің өзі тұрақты қауымдастық, ұлт немесе бір аумақтағы экономикалық, мәдени және саяси байланыстарды және әлеуметтік сенімдерді тоғыстыратын үлкен топтастық. Құндылық-белгілі бір заттың

маңыздылығы, керектігі. Сырттай құндылық зат немесе құбылыстың қасиеті болып анықталады. Алайда, оның маңыздылығы мен пайдалылығы табиғаттан, объектінің ішкі құрылымының әсерінен емес, адам болмысына енген, адам оған құштар не қажеттілік сезетін нақты қасиеттердің субъективті бағалануынан болады. Құндылықтар жүйесі адамның күнделікті қоғамдық не жеке тұрмыстық бағдарында оның айналасындағы заттар мен құбылыстарға қарым-қатынасының орнауында орын алады.

Бүгінгі таңдағы Қазақстан үшін рухани, мәдени құндылықтардың өзектілігіне көп көңіл бөлуіміз керек. Осы тұрғыда ұлтымыздың, еліміздің жаңғыруына тірек бола алатын қазақ қоғамының мәдениеті, тарихы мен құндылықтарының инновациялық жағдайын нақтылау қажеттілігінен көрінеді. Сонымен қатар еліміздің бүгінгі жағдайында тұрақты, қалыпты дамуын қамтамасыз ету, қоғам мәдениеті, тарихымыз және саяси мәдениет құндылықтары оның нормаларын қалыптастыру, діни құндылықтар тұжырымдары, ұлтаралық, дінаралық мәселелерге назар аудару қазіргі таң заман талабынан туындап отырғаны сөзсіз. Қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың жолдауларында да Қазақстанды жүйелі жаңғыртуды реформалаудың тарихи маңыздылығы айтылуда. Осы мәселеде еліміздің барлық этнос өкілдерінің мәдениеті, тарихы, ментальді әлемі мен рухани, діни әртүрлілігінің роліне ерекше көңіл аударамыз. Соған байланысты еліміз өзінің мәдени дамуының үлгілеріне де баса көңіл бөлуіміз керек.

Бүгінгі таңдағы елімізде тұрып жатқан барлық ұлт өкілдерінің ұлттық мәдениеті мен тарихының діни көзқарастарының әртүрлілігінің маңызы зор. Сол себепті де басты құндылықтар мен стратегиялық идеялар ғылыми зерттеулердің негізгі өзегі болуымен қатар, қазіргі жағдайда әртүрлі мәдениеттердің байланысы мен ықпалдастығында жалғасын тапқаны жөн. Бүгінгі Қазақстанның құндылықтар әлеміне Батыстың ғана емес, Шығыстың әсерінің барын, қазіргі таңдағы жан-жақта көрініс алып отырған оқиғалар бізді мәдени-рухани, тарихи құндылықтарымызға өткенімізге оралып, қазіргі таңдағы осы шақ пен болашақ турасында ойлануға әсерін береді. Тәуелсіз еліміздің ұлттық идеясы тарихи құндылықтарымызға қауіп төндіретін әр түрлі этносаралық, мәдениетаралық қатынастардың байланысын, қоғамның, саяси биліктің арасындағы қайшылықтарды дұрыс қалыптастыруымыз керек. Ынтымақтастық, мәдени байланыстар адамдар арасында өркениетті дамуға әсерін береді. Бұл елімізде жақсы дамып келеді. Сонымен бірге, бүгінгі таңда тіл тақырыбы да қазақ әліп биін латынға ауыстыру да қоғамда әлі талдау, дұрыс шешімдер қабылдау қажеттігін көрсетеді.

Бүгінгі әлемдік мәдениет жағдайында құндылықтарды қайта бағалап қарауымыз артық болмас. Рухы мықты, жоғары ел ғана қазіргі дамыған жағдайда өзінің рухани құндылықтарымен рухани ұлт болып сақталып қалады. Елдің, ұлттың жарқын болашағы жастардың алған бағытының дұрыстығына байланысты. Біз ұлттық тарихи сананы қалыптастыра білуіміз керек. Бұл тарихи санаға барлық қазақ халқының дүниетанымы, өнері, әні, әдебиеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі жатады. Осылардың барлығы тарихи құндылықтарды қалыптастыруда маңызы зор. Қандай ұлт, халық болмасын ұлттық идеясыз, дінсіз, салт-дәстүрсіз болашағы тұман болатыны анық. Осыдан ұлттық сана мен тарихи танымды қалыптастыратын оның тарихы екендігі даусыз. Ұлттық құндылықтар жайлы айта беретін болсақ шегі жоқ. Қазақ оюлары, қазақ тілі, қазақ халқы, қазақтың құндылықтары десе ең алғаш ойымызға өз еліміздің өзіне тән белгісі, нышаны келеді. Әлем қазақ елін осы оюымен, оюлы домбырасымен және оюлы көк туымен таниды. Келесі құндылықтарымыздың бірі ол-мәдени ескерткіштеріміз. Сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, ұлтшылдық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын,

бойында ұлттық санасы қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған ұлы міндет болып отыр.

Бүгінгі күнде, әлемдік білім беру кеңістігінде жастардың бойына көптүрлі мәдениетті құрметтеуге, тәрбиелеуге, рухани-адамгершілік қызығушылықтарын оята отырып, өскелең ұрпақтың әлеуметтік белсенділігін дамыту барысында қоғам үлкен жауапкершілікпен баса назар аударып отыр. Сонымен қоса, еліміз білім беру жүйесін адамгершілік пен руханилықты дамытуға бағыттауда.[3]

Ұлттық отаншылдықты қалыптастыруда ата-бабаларымыздың ұлағатты ойлары ментәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Осы жерде қазақ халқының ұлы ақыны, ғалым М. Жұмабаевтың мына сөзі ойға оралады: «Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Және әр ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесі мен тәрбие қылуға міндетті». [2] Бала тәрбиесінің ұлттық сипатта болуына ерекше мән беру керектігін атап өтеді. Ал ұлттық сипат – сол ұлт тарихының таңбасы.

Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Көрнекті ғалым, қоғам қайраткері Амангелді Айталы «Ұлттың рухани мұралары мен дәстүрлерін, қаһармандық ерлік салтын қастерлеу - ұлттық идеяның басты көзі болады, оның дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік дербестігін нығайтады» - деп келтіреді. “Жас бала - жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қайтып алмақ”- деген тұжырым жасаған қазақ халқының ұлы ақыны ғалым М. Жұмабаев. Бүгінгі жас ұрпақты бала шақтан, яғни ерте жастан ұлт құндылықтарына сүйене отырып тәрбие жүргізу керек. Мұстафа Шоқай: «Ұлттық құндылықтардан жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды»-деген болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маданов Х.М.Қазақ мәдениетінің тарихы.-А:1998
2. Жұмабаев М. Жан сөзі: Өлеңдер мен дастандар.- Алматы: Раритет, 2005
3. Қазақстан тарихы ежелгі дәуірден бүгінгі уақытқа дейін. Бес томдық. Алматы: 2000. Т.3.

УДК 72.025.01

МЕСТО ИСТОРИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБЩЕСТВЕ

Шуренбаева Э. Ә.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. У каждого народа есть самое ценное, чего он достиг в своей исторической жизни-духовные и человеческие качества, моральные нормы, национальные ценности. Известно, что национальные ценности занимают разное место в жизни каждого народа. Поэтому значимое воспитание для каждого нового поколения является примером национального воспитания.

Ключевые слова: ценность, история, нация, общество, воспитание.

ӘОЖ: 314.(075.8)

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ КЕЛБЕТІ

Достанов А. М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: 1991 жылдан бастап қазіргі Қазақстан тарихында жаңа кезең бастау алып, ірі саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер басталады. Бұл кезеңдегі барлық өзгерістердің діңгегі қазақ халқының тәуелсіздік алып, өз алдына дербес тәуелсіз Қазақстан Республикасының құрылуы. Өткен жиырма жылда халықтың демографиялық дамуы өте күрделі – мүлде тоқырауға дейінгі жағдайға таянып барып барлық негізгі демографиялық сипаттамаларды қалпына келтіруге дейінгі жолдан өтті. Барлық кеңестік қоғам аясындағы кеңістікте кеңестік мемлекеттің құлауы экономикалық дағдарыс, туудың азаюы, отбасыларының ажырасуы, қылмыстың өсуі, өлім-жітімнің көбеюі салдары өмір сүру жағдайының нашарлауына әкеліп соқтырды. Халықтың ертеңгі күнге сенімінің жоғалуынан туындаған көш-қон тасқыны адамдар қауымының тек жаңа мемлекет ішіндегі ғана емес, одан тысқары жерлерде де сапырылысуына әкеліп соқтырды.

Кілт сөздер: демография, демографиялық процестер, динамика, халық, құрылым, факторлар, аймақ.

Батыс Қазақстан облысы бұл әдеттен тыс және күрделі процестерден тысқары қалған жоқ. Халықтың әлеуметтік-демографиялық келбеті түбегейлі өзгерді-саны азайды, жаңа әлеуметтік топтар және жаңа ұлттық құрылым қалыптасты. Тек қана XX ғасырдың соңына қарай ғана демографиялық жағдай тұрақтанып, 2002 жылдан бастап Қазақстанда халықтың біртіндеп қайта өркендеу процесі басталды [1,45].

Алайда демографиялық жағдай айтарлықтай өткір күйде қалып отыр және сол себепті де мемлекет пен қоғамның үнемі назарында болуға тиісті. Бұл проблеманы шешудің жолдары қоғамдағы тәуелсіз Қазақстанның толыққанды және тұрақты даму жолын қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды.

2009 жылғы 1 қаңтарда Батыс Қазақстан облысының халқы 618 785 адам құрады. Орал қаласында 2009 жылы 241468 адам тұрған [2,45]. 2020 жылы Орал қаласының халқы 316544 адамға жетіп, алдыңғы 2019 жылмен салыстырғанда 2 пайызға артқан екен [3].

1989-2009 жылдардағы кезеңде Қазақстан Республикасының халқы 687,9 мың адамға кеміді. Халықтың кемуі негізінен алғанда қала халқы есебінен болып, 2009 жылдың бас кезінде 1989 жылғы көрсеткішпен 1 миллионнан астам адамға төмендеп кеткен. Ауыл халқының 320 мың адамға аздап өсімі мұнда табиғи даму қарқынының төмендеп, ауылдан қоныс аударушылардың көбеюінен болып отыр.

Ал 1989-2009 жылдар аралығында Орал қаласының халқы 16 мың адамға артқан. Орал қаласының халық саны тәуелсіздік жылдарына дейінгі кезеңнен алғаш рет асып түседі. Өйткені, 1999 жылғы санақ бойынша Орал қаласының халқы 225 мың адамнан 221 адамға азайып кеткен болатын.

Кез-келген абсолюттік сандар Қазақстандағы демографиялық процестердің сипаты жөніндегі толық мағұлмат бермейді. Мамандар Қазақстандағы демографиялық жағдайдың өзгерісінің үш кезеңін бөліп көрсетеді. Бірінші кезең – 1991-1993 жылдар – демографиялық процесстердің серпінді даму; 1993-2002 жылдар – қоныс аударып

кетушілер мен табиғи дамудың төмендеуі салдарынан елде демографиялық жағдайдың нашарлауы; 2003 жылдан қазіргі кезге дейін – демографиялық дамудың баяу қалпына келуі.

Солай бола тұрса да тәуелсіздік жылдарында ел халқы дамуының негізгі нәтижелері мен тенденциялары көп өзгерістерге ұшырады. Бұл – халықтың этникалық құрылымының қазақ ұлтының үлес салмағының басымдылығына қарай өзгерісі; Қазақстанның барлық өңірлерінде жалпы халық санының кемігендігі; астаналық қалалар – Астана мен Алматыны қоспағанда қала халқы санының азаюы; демографиялық процестердің жаңа үлгісінің пайда болуы сияқты өзгерістер еді. Осы өзгерістер Қазақстанның барлық аймақтарына, оның ішінде Орал қаласы халқының демографиялық даму сипатына да тән еді.

Орал қаласы халқының даму процестерін 1991 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде қарастырмақпыз. Осы уақыт аралығында өткен процестердің мәнін түсіну және мақсатты әрекеттер мен шешімдердің жүйесі ретінде қала ауқымында тиісті демографиялық саясатты жүзеге асыруды ұғына түсуді талап етеді.

Тәуелсіздік жылдарында Орал қаласының халқы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл әуелгі кезекте ұдайы өсім режимінің, өмір сүру ұзақтылығының, жыныстық-жас құрылымының және т.б. өзгерістерімен сипатталатын табиғи дамуға қатысты. Отбасылық институт: некеге тұратын уақыт, балалар саны, дәстүрлі салттар және басқа көптеген мәселелер түбегейлі өзгерді.

Орал қаласы халқының этнодемографиялық келбетін қалыптастыруда көш-қон процестері де маңызды рөл атқарды. Халықтың көшіп-қонуы әртүрлі бағытта өрістеді. Егер 50-60 жылдары тың жерлерді игеру мен мұнай-газ кешендерін пайдалануға беруге байланысты жаппай ағылулар байқалса, XX ғасырдың 90 жылдарының бірінші жартысында халық қозғалысы басқаша сипат ала бастады. Облыс көлемінде ауыл тұрғындарының жалпы санының қысқаруымен кішігірім кенттер мен ауылдар қаңырап босап, халық қалаға қарай қоныс аудара бастады. Бұл тұтас республикаға тән құбылыс еді. Тәуелсіздіктің алдыңғы он жылдығында Батыс Қазақстан облысының шалғай аудандарының халқы Орал қаласына, қала маңындағы кішігірім кенттерге келе бастады.

Тұтастай алғанда, 1990 жылдан 2020 жылға дейінгі аралықта Орал қаласының халқының саны 225700 адамнан 316544 адамға дейін, немесе 90244 адамға өсті. Орта есеппен алғанда Орал қаласының халқы жылына 3 мың адамға өсті. Облыс халқының саны аталмыш жылдар аралығында 21 мың адамға артқан еді (кесте 1) [4].

Кесте 1. 1990-2020 жылдардағы Орал қаласының тұрақты халқының саны (адам)

	Батыс Қазақстан облысының аудандары	1990	1999	2009	2020
	Орал қ.	225700	221855	241468	316544
	Батыс Қазақстан облысы	629494	616800	618785	651316

Салыстырмалы кесте демографиялық процестердің әлеуметтік-экономикалық жағынан алдын-ала жобаланғандығын көрсетеді.

Тәуелсіздік жылдарында халықтың ең шұғыл өсімі облыс орталығы Орал қаласында жүзеге асты. Бұл екі жағдаймен байланысты еді. Қалаға ауылдық жерлерден тұрғындардың және облыстың тысқары жерлерінен өнеркәсіптік құрылыстарды жүргізуге мамандардың көптеп келуімен байланысты болатын. Орал қаласы XX ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап, қалалық келбетін өзгертті – патриархальдық өмір салтына бейімделген провинциялық қалашықтан өнеркәсіпті, студенттік қалаға айналды. 80-90 жылдары Орал қаласының халқы негізінен облыс ішілік көш-қон есебінен-ауылдық

жерлерден көптеп келушілермен толықты. Батыс Қазақстан облысында ауыл халқының басымдылығы сақтала тұра, қала халқының өсімі жалпықазақстандық деңгейден озып кетті.

Облыс халқының даму динамикасы көрсетіп отырғанындай, осы барлық көрсетілген мерзім ішінде халық саны XX ғасырдың 90 жылдары ғана кеміді. Бұл кему біртұтас кеңес мемлекетінің және біртұтас экономиканың түбірінен құлауына байланысты өткен демографиялық дамудың барысын тежеп тастады. 70 жылдардың соңында және 80 жылдары облыс халқының өсім қарқынының тұтас Қазақстандағы сияқты төмендеуі, қолайсыз әлеуметтік – экономикалық жағдайда «жаппай сипат» алды – туу күрт кеміп, өлім көбейді және бұл барлық этникалық топтарда да орын алды. Қазақстанға және облысқа 60 және 80 жылдардың бас кезіндегі қоныс аудару белсенді түрде жүзеге асырылғанда келіп қалған халық тобының кері қайтуына байланысты жағдай шиеленісе түсті. Қазақстанның барлық өңірлерінде халық санының өсімі кері сипат алып, ал Батыс Қазақстан облысында халық 629 мыңнан 616 мың адамға дейін кеміп, 1984 жылғы деңгейге дейін құлдырады [5, 197]. Сөйтіп, өтпелі кезеңдерде өріс алған жалпы жүйелік дағдарыс демографиялық дамудағы теріс процестерді жеделдетіп, тереңдете түсті.

Орал қаласында халықтың өсім динамикасында негізгі халық топтары саны бірыңғай болмады. XX ғасырдың 50-60 жылдарында облысқа тың және тыңайған жерлерді игеру нәтижесінде, әсіресе Украина мен Белоруссиядан көптеген өзгер ұлт өкілдері келді. 1970-1979 жылдары аталған ұлттық топтар санының өсімі облыста ең аз мөлшерге дейін төмендеп барып, тоқтады. Бұл аталған халық топтары өкілдерінің облыстан тысқары жерлерге қоныс аударуларының нәтижесінде мүмкін болды. Қазақстанда тың жерді игерудің белсенді фазасы аяқталып, тың игерушілердің келуі іс жүзінде тоқталды, және 70 жылдардың орта шенінен бастап жаңадан келгендердің кері қайту процесі басталды.

Абсолюттік сандар мұнда қазақтардан басқа барлық негізгі ұлттардың саны мен үлес салмағының ұдайы төмендеуінің қалыптасқан жағдайын көрсетеді. 70 – 80 жылдары аталған ұлттық топтар санының кемуінің негізгі себептері:

- Отбасыларында балалардың саны 1-2 –ден аспаған жағдайда жанұя қалыптастырудың жаңа режиміне көшу. Жаңа модель, аз балалы отбасылардың тұрпаты біртіндеп қазақтардан басқа барлық ұлттық топтардың негізіне айналды. Орыс тілді жастардың білім алу және жұмысқа орналасу мақсаттарында Қазақстаннан кетуі орта және егде жастағы адамдар басым жерлерде туудың азаюына, жас құрылымдарына әсерін тигізді.
- тың көтеруге және өнеркәсіптік құрылыстарға келген адамдардың Қазақстаннан кері қоныс аударулары.

Аталған процестер кеңес қоғамы мен экономикасы біртіндеп ене бастаған экономикалық, әлеуметтік және саяси дағдарыстың негізіне айналды.

Ресейге қарағанда ұлттық республикадағы неғұрлым өткір әлеуметтік және тұрмыстық мәселелердің шешілмеуі жастар мен Қазақстанның жаңа тұрғындарын «кері серіпті».

Сонымен қатар, жекелеген ұлттық топтардың, атап айтқанда немістер мен еврейлер Қазақстаннан тысқары тарихи отындарына кетіп азаюы.

80 жылдардың аяғына қарай облыстың да, еліміздің де демографиялық дамуында кеңес қоғамының дағдарысты жағдайына айғақ болатын тенденциялар қалыптасты. Сол себепті КСРО-ның құлауына байланысты үдей түскен бұл процес жаппай сипат алып, халықтың жалпы санының азаюына әкеліп соқтырды.

1989-1999 жылдар Орал қаласы халқының құрамында неғұрлым күрт өзгерістер уақытына айналды. Біріншіден, халықтың жалпы саны 629,5 мыңнан 616,8 мың адамға дейін азайды [2, 27]. Екіншіден, ұлттық құрам құрылымы өзгеріп, қазақ халқы басым роль

атқара бастады. Статистикалық мәліметтер бұл өзгерістердің негізгі параметрлерін дәл айқындауға мүмкіндік береді.

1999-2009 жылдардағы кезеңде бұл қарқын баяулай түскенімен қазақ халқынан басқа барлық ұлттық топтар халқының санында азаю тенденциясы айқындаушы күйінде қалды.

Облыс халқының этнодемографиялық дамуында басты тенденция соңғы жылдары бір ғана қазақ ұлттық тобының өсуі болды. Бұл процестің себептері объективті: табиғи өсімнің айтарлықтай жоғары қарқынының сақталуы мен орнығуы, жанұя институтының қадір-қасиеті мен беделінің сақталуы, 30 жасқа дейінгі жастағы халықтың пайызының жоғарылығы. Бұл облыста демографиялық жағдайдың біртіндеп қайта қалпына келуіне шешуші ықпал етті.

90 жылдары халықтың облыстан тысқары жерлерге кетуімен бірге табиғи қозғалыстың нашарлауындағы елеулі теріс факторға айналды. Демографиялық өзгерістердің күрделі факторлары мен ауқымы халықты қайта қалпына келтіру процесінде елеулі іркіліске әкеліп соқтырды.

Орал қаласы бойынша халықтың азаюы 2002 жылға дейін жалғасты. 1989-1999 жылдары Орал қаласы халқының саны 225 мыңнан 221 мың адамға дейін азайды. 1999 жылдан 2020 жылға дейін ол 221 мың адамнан 316 мың адамға дейін артты. 90 жылдардың бас кезінде халық санының азаюы халықтың, негізінен алғанда өзге ұлт өкілдерінің қоныс аударып кетуінен туындаған болса, 90 жылдардың орта шенінен бастап ауыл халқының қалаға қарай қоныстануы есебінен Орал қаласының халқы толығып тұр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX-началоXXI). Караганда: Изд-во КарГУ, 2007, - 45с.
2. Батыс Қазақстан облысының халқы. 1989-2009. Орал, 2010. -145с.
3. Stat.gov.kz. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми порталы.
4. Құрастырылды: Батыс Қазақстан облысының халқы. 1989-2009. Орал, 2010. -45с., Stat.gov.kz. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми порталының деректері.
5. Сдыков М.Н. История население Западного Казахстана (1897- 1989гг.). Алматы, 2004. – 408 с.; Россия-Казахстан: Фронтьерские миграции (сборник научных трудов под общей редакцией Ж.Зайончиковской,М.Сдыкова.), Москва-Уральск, 2002.-236 с.;

ӘОЖ: 314.075.8

ДЕМОГРАФИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА УРАЛЬСКА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Достанов А. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: с 1991 года начинается новый этап в истории современного Казахстана, начинаются крупные политические, экономические и социальные изменения. Стержнем всех преобразований этого периода является обретение казахским народом независимости и создание самостоятельной независимой Республики Казахстан. За прошедшие двадцать лет демографическое развитие населения перешло путь к восстановлению всех основных демографических характеристик, приближаясь к очень сложной – совершенно застойной ситуации. На всем пространстве советского

общества падение Советского государства в результате экономического кризиса, сокращения рождаемости, развода семей, роста преступности, увеличения смертности привело к ухудшению условий жизни. Наводнение, вызванное утратой доверия населения к завтрашнему дню, привело к тому, что население людей стало тесным не только внутри нового государства, но и за его пределами.

Ключевые слова: демография, демографические процессы, динамика, население, структура, факторы, регион.

ӘОЖ 349.2

ЖҰМЫС УАҚЫТЫ МЕН ДЕМАЛЫС УАҚЫТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Махсотова Ж.Р.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: 21 ғасырдың басында Қазақстанда саяси, экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, рухани және басқа салаларда орын алған түбегейлі өзгерістер, құқықтық, әлеуметтік мемлекетті құру бағытына бет бұру секілді жағдайлар жаңа жағдайда кез-келген мемлекеттік саясат құқықтық болуы тиіс деген байлам жасауға түрткі болды. Сонымен қатар нақты саясат түрлерінен басқа, жоспарлы өзгертулер мен жаңартуларды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін бірегей жалпыұлттық құқықтық саясатты құру қажет екендігі түсінікті болды. Мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеудегі әкімшілік құқық нормалары экономикалық саласында, әлеуметтік-мәдениеттік құрылыс, әкімшілік-саяси құрылыс саласында мемлекеттік басқаруды әкімшілік құқықтың қазіргі кездегі негізгі проблемаларының қатарына Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына “Қазақстан-2030” жолдауына сәйкес және оның жүзеге асыруға бағытталған Президенттің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі жарлығымен мақұлданған “Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасында” белгіленген маңызды міндеттер жатады. Олардың ішіндегі маңыздысы – мемлекеттік биліктің түрлі деңгейлерінің арасындағы қызметтер аясын, функциялары мен жауапкершіліктерін нақты ажыратуды қамтамасыз ететін заңдарды одан әрі жетілдіріп, сонымен бірге жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімді жұмыс істеуі үшін жағдайлар туғызу мақсат етіп қойылған.

Кілт сөздер: жұмыс, ақша, құқық, қоғам, әдіс, кредит, экономика, налог, шығын, еңбек ресурсы, мемлекет

Құқықтық реттеу механизмінде ерекше, өзіндік орын субъективті құқыққа тиесілі.

Тіпті активті түрдегі құқықтық қатынастардың өзінде құқықтық тұлғамен бекітілген заңды мүмкіндіктер оның танымал еркіндігін, дербестігін сипаттайды. Құқықтық тұлға көптеген жағдайларда өзінің өзінің мүдделерін ескере отырып, міндеттерінің орындалуын талап ету құқығынан бас тарта алады [1].

Бұдан да көп негізбен көрсетілген пассивті түрдегі құқықтық қатынастарға әсер ететін субъективті құқықтың сипаты туралы айтуға болады. Мұнда жалпы құқықтық тұлғаның қызығушылығы оның өзінің әрекеттерінің арқасында қанағаттандырылады. Бұл құқықтық тұлға өзінің қалауы бойынша рұқсат етілген әрекеттерді жасау алуын немесе жасай алмауын, оларды толық көлемде немесе бір бөлшегін ғана жасай алуын, қанағаттандыру үшін барынша ыңғайлы формада жасай алуын және т.б. білдіреді.

Құқықтық тұлғаға қандай да бір шектерде құқықтық реттеу кезінде еркінділік, құқықтық қатынасты жүргізу кезінде дербестік берілген [2].

Осылайша, құқықтық реттеу механизміндегі субъективті құқықтың мәні құқықтық қатынас орнатылатын тұлғалардың еркінділігі мен дербестігін орнатады. Міне сондықтан, демократияның дамуы азаматтардың субъективті құқықтарының дамуымен, олардың күшейтілуімен байланысты. Негізінен, азаматтардың конституциялық құқықтары – бұл олардың саяси, экономикалық, мәдени және басқа да еркінділіктерінің көрінісі. Қазіргі кезде болып жатқан демократияның әрі қарай дамуы құқықтық реттеу механизміндегі субъективті құқықтардың рөлін арттырады. Заңды міндеттердің құқықтық реттеу механизміндегі рөлі қандай? Егер де субъективті құқықтары субъектінің еркінділігі мен дербестігін сипаттайтын болса, заңды міндеттер субъектілерге қатысты құқықтық талаптарды білдіреді.

Құқықтық реттеу процесіндегі құқықтық қатынастардың бірінші қабаты – бұл жалпы жүйелеуші құқықтық қатынастар. Жүйелеуші құқықтық қатынастар (жалпы және нақты) қоғамдағы құқықтық қатынастардың негізгі массасын құрайды. Олардың мақсаты субъективті заңды құқықтар мен міндеттерді орындау арқылы қоғамдық қатынастарды реттеуде болып табылады. Сондықтан да олар құқықтық орнатылған деп те атала алады. Қоғам мен мемлекет жүйелеуші қатынастардың дамуына мүдделі. Олардың өз уақытында пайда болуы, тиісті іске асырылуы – заңдылықтың талаптарының өмірде толығымен және шынайы іске асырылуының куәлігі болады [3].

Мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеудегі әкімшілік құқық нормалары экономикалық саласында, әлуметтік-мәдениеттік құрылыс, әкімшілік-саяси құрылыс саласында мемлекеттік басқаруды әкімшілік құқықтың қазіргі кездегі негізгі проблемаларының қатарына Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына “Қазақстан-2030” жолдауына сәйкес және оның жүзеге асыруға бағытталған Президенттің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі жарлығымен мақұлданған “Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасында” белгіленген маңызды міндеттер жатады. Олардың ішіндегі маңыздысы – мемлекеттік биліктің түрлі деңгейлерінің арасындағы қызметтер аясын, функциялары мен жауапкершіліктерін нақты ажыратуды қамтамасыз ететін заңдарды одан әрі жетілдіріп, сонымен бірге жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімді жұмыс істеуі үшін жағдайлар туғызу мақсат етіп қойылған

Құқық қорғау мәніндегі әкімшілік құралдардың, яғни мемлекеттік басқару саласындағы заңдылық пен тәртіптілігін сақтауға жасалатын бақылау-қадағалау қызметінің маңызы арта түсуде. Прогрессивтік қайта құру барысында қабылданған заңдардың барлығы бірдей және барлық жерлерде түгелдей орындала бермейді, оларға мемлекеттік аппаратта терең тамыр жайған құқықтық мойын-ұсынбаушылық сияқты кеселдер айтарлықтай кедергі келтіруде [4,5].

Қазіргі кездегі ең бір қауіпті құбылыс-бұл қоғамдық өмірдің барлық салаларына барған сайын негізгі өріс алған сыбайлас жемқорлық. Ол қоғамның барлық салаларына мемлекеттің конституциялық негіздеріне қатер төндіруде.

Оның негізгі элементі әкімшілік жауаптылық, өкілетті мемлекеттік органның (лауазымды адамның) әкімшілік құқықтың қолданылып жүрген нормаларымен қаралған нақты әкімшілік-құқықтық санкцияларды құқық бұзушылықтың ерекше түрін - әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кінәлі жеке және заңды тұлғаларға қолдануынан көрініс табады.

Ел Президенті Қазақстан Республикасы әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру керек деп, еліміздің алдағы жүрер жолы, негізгі стратегиялық бағдарды айқындап берді. Бұл жағдайдың өзі де мемлекеттегі құқықтық жағдайдың нығая түсуін қажет етеді. Себебі мемлекеттің алдағы бағдарламаларын іске асырудың кепіл ретінде мемлекеттің құқықтық жағдайы айқындалады. Осыған да сәйкес мемлекетіміздің елеулі

қайраткер ғалымдары халық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында “мемлекет және құқық теориясы” пәні аясында белді еңбектер жаза бастады [6].

Бұл еңбектерде елдің өткені мен болашағының теориялық негіздері қаланды десе болады. Сол негіздер ең алдымен “құқық” пен “мемлекет” ұғымдарын түсініп білуге бағытталады.

Құқықтық реттеудің нысандары:

- 1) құндылықтарды алмастыру бойынша адамдардың қарым-қатынасы
- 2) қоғамды өктемдікпен басқарудың қатынасы.
- 3) құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша қатынастар, олар құндылықтармен алмасу процесімен және қоғамдағы басқару процестерімен қамтамасыз етуге шақырылған

Құқықтық реттеу келесідей сатылардан тұрады:

- 1) норма мен құқықты шығару және оған жалпы әсер ету (қоғамдық қатынастарды жариялау);
- 2) субъективті құқықтар мен субъективті заңды міндеттердің пайда болуы;
- 3) субъективті құқықтар мен субъективті заңды міндеттерді іске асыру, оларды қоғамдық қатынастардың нақты қатысушыларының мінезінде көрінуі;
- 4) құқықты қолдану.

Құқықтық реттеудің әдістері мен түрлері. Децентрализован реттеу әдісі қоғамдық қатынастағы тараптардың мақсаттары мен мүдделерінің координациясына құрастырылған және азаматтық қоғамның субъектілерінің қатынасын регламентациялау үшін қолданылады, олар бірінші кезекте жеке мүдделерді қанағаттандыру. Децентрализован императивті реттеу әдісі қоғамдық қатынастың қатысушыларының арасындағы субординациялау қатынастарына негізделеді [7].

Және керісінше, құқықтың көмегімен тіпті оларды қажет етпейтін, барлық қоғамдық қатынастарды реттегісі келген жағдайда мемлекеттің қоғамның барлық өмірін басқарудың жағдайы пайда болады, соның нәтижесінде мемлекет қоғамды қыспаққа алады.

Құқықтық реттеудің саласына қоғамдық қатынастардың үш тобын кіргізу дұрыс деп танылған:

- адамдардың материалдық немесе материалдық емес құндылықтарды алмастыру бойынша қатынастары (экономикалық қатынастар);
- билікті басқару бойынша қатынастар (саяси қатынастар);
- тәртіпті қамтамасыз ету бойынша қатынастар (бірінші екі топтың функциялануын қамтамасыз етеді).

Мысалы, жұмыс беруші қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге; еңбек қауіпсіздігінің және еңбекті қорғаудың жай-күйін бақылауды жүзеге асыруға; қызметкерлерді ұйымның аумағында және жұмыс орындарында болуы мүмкін зиянды өндірістік факторлар туралы хабардар етуге; өндірістік жабдықтар мен технологиялық үрдістерге профилактика жүргізу, оларды неғұрлым қауіпсізін ауыстыру жолымен жұмыс орындарында және технологиялық үрдістерде кез келген қатерді болдырмау жөнінде шаралар қабылдауға; еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі қызметкерлерді ережелер мен нормативтердің талаптарына сәйкес, соның ішінде жаңа жабдықтар мен жаңа технологиялық үрдістерді енгізу кезінде оқытудан және даярлықтан өткізуге; өз қаражаты есебінен қызметкерді арнайы киіммен, арнаулы аяқ киіммен және зиянды және (немесе) қауіпті өндірістік факторлардың әсерінен қорғайтын жеке қорғану құралдарымен белгіленген кию мерзімінде қамтамасыз етуге, жеке және ұжымдық қорғану құралдарының, арнаулы киімнің өз мақсатында қолданылуын бақылауды жүзеге асыруға; өз қаражаты есебінен қызметкерлерге қажетті санитарлық-гигиеналық жағдайлар жасауға, профилактикалық тазарту құралдарымен, жуу және залалсыздандыру құралдарымен, медициналық дәрі-дәрмек қобдишаларымен, сүтпен, уәкілетті орган

белгілейтін нормалардан кем болмайтын емдеу-профилактикалық тағамдармен, сондай-ақ арнаулы киімді және аяқ киімді жөндеумен қамтамасыз етуге және т.б. міндетті. Ал қызметкерге заңнама, өз кезегінде, еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі нормалардың, ережелер мен нұсқаулықтардың талаптарын, сондай-ақ жұмыс берушінің өндірісте жұмысты қауіпсіз жүргізу жөніндегі талаптарын сақтауға; арнаулы киімді, жеке және ұжымдық қорғану құралдарын өз мақсатында пайдалануға; өндірісте болған әрбір жазатайым оқиға туралы, кәсіби аурудың белгілері туралы, сондай-ақ адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін жағдайлар туралы өзінің тікелей басшысына дереу хабарлауға; Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда, сондай-ақ еңбек жағдайларын өзгерте отырып басқа жұмысқа ауыстырылғанда не кәсіби аурулардың белгілері пайда болғанда жұмыс берушінің қаражаты есебінен міндетті түрде алдын ала, мерзімдік (еңбек қызметі ішінде) медициналық тексеруден және ауысым алдындағы медициналық куәландырудан өтуге міндетін жүктеген.

Еңбекті қорғау түсінігі және оның маңызы бөлімі бойынша мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Еңбекті қорғау қоғамдық қатынастардың түрлі жақтарын қамтитын күрделі әлеуметтік-құқықтық санат болып табылады.
2. Қазақстан Республикасының заңнамасы еңбекті қорғау ұғымына мынадай анықтама беріп отыр: еңбекті қорғау –құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, ұйымдық-техникалық, санитарлық-гигиеналық, емдеу-алдын алу, оңалту және өзге де іс-шаралары мен құралдарын қамтитын, еңбек қызметі үрдісінде қызметкерлердің өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жүйе.
3. Еңбекті қорғау ұғымы кең және тар мағынада қарастырылады.

«Адамды адам еткен - еңбек» демекші, адамзат тіршілігінің барысында еңбек оның тіршілігінің негізгі нысаны және дамуының басты механизмі болған және болуда. Адам өзінің саналы ғұмырын рухани және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін еңбектенумен өткізеді. Қазіргі кезде еңбекке және оның негізгі элементі қызметкерге деген көзқарастың өзі мүлде өзгеруде. Еңбек пен денсаулық бір – бірімен тығыз байланысты, өйткені еңбектің негізгі мақсаты адамға игілікті жағдайлар жасау болып табылады. Еңбек қорғау дегеніміз- тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ету үшін, оның еңбек қабілеттілігін арттыруға, денсаулығын өндірістік ортаның әсерін қорғауға бағытталған мемлекет, кәсіподақтар, мекемелер, кооператив және қоғамдық бірлестіктермен бірігіп жасалатын ұйымдастыру- экономикалық, психологиялық, эстетикалық, емдеу – профилактикалық, құқықтық және тағы басқа да шаралардың жүйесі болып табылады.

Қоғамымызда мемлекет тарапынан ерекше қорғау мен қолдауды қажет ететін жекелеген санаттағы қызметкерлер бар. Олар өздерінің ағзасының физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты еңбек қызметін жалпы негіздерде атқара алмайды. Бұндай тұлғалардың еңбегін қорғауды қызметкерлердің бәріне бірдей қолданылатын жалпы нормалармен қатар, олардың ағзасының ерекшеліктерін ескеретін ерекше нормаларды белгілеу қажет.

Қоғамның әлеуметтік қорғалмаған топтарына, яғни әйелдер, жасөспірімдер және мүгедектерге қатысты жүргізіліп отырған мемлекеттің саясаты, олардың мүдделерін қорғау мақсатымен қабылдаған шаралары біздің қоғамымыздың адамгершілігінің, оның өркениетінің көрсеткіші болып табылады. Қазақстан Республикасының өзін әлеуметтік мемлекет ретінде бекітуі оның әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттарын анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы, Қазақстан 2019
- 2 Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі, 23 қараша 2015 ж. № 414-V ҚРЗ

- 3 «Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2004 ақпан №528-II
- 4 «Қазақстан Республикасындағы еңбек туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 1999 жылғы 10 желтоқсан №493-I. (2001 жылғы 6 желтоқсан №260-II ҚРЗ, 2003 жылғы 25 қыркүйек №484-II ҚРЗ, 2004 жылғы 23 желтоқсан №20 – III ҚРЗ енгізілген өзгертулер және толықтырулармен бірге).
- 5 «Қазақстан Республикасындағы мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 1991 жылғы 21 маусым №692-XII ҚРЗ. (1994 жылғы 14 шілде №137-XIII ҚРЗ, 1994 жылғы 22 қыркүйек №168-XIII ҚРЗ, 1995 жылғы 5 қазан №2488 ҚРП Жарлығы, 1997 жылғы 2 сәуір №88-1 ҚРЗ, 1997 жылғы 19 маусым №134-1 ҚРЗ, 1997 жылғы 22 шілде №168 ҚРЗ, 1998 жылғы 17 желтоқсан №323-1 ҚРЗ, 1999 жылғы 7 сәуір 374-1 ҚРЗ, 2001 жылғы 11 маусым №207-II ҚРЗ, 2002 жылғы 21 наурыз №308-II ҚРЗ енгізілген өзгертулер және толықтырулармен бірге).
- 6 Абайдельдинов Т.М. О генезисе трудового отношения: проблемы, поиски, решения // Вестник КазГУ. Серия юридическая 2000. №1 (14).
- 7 Абайдельдинов Т.М. Стороны коллективных соглашений // Конституция Республики Казахстан и вопросы совершенствования законодательства о труде: Сборник материалов международной научно-теоретической конференции. – Алматы: Общественный фонд политико-правовых исследований «Интерлигал» в Казахстане, 2001.
- 8 Абрамова О., Нуртдинова А. Защита трудовых прав работников // Хозяйство и право. 2002. №11; №12.
- 9 Азтаев Б. Государственная инспекция труда. – Правовой вестник. – 2002.- №32, сентябрь.
- 10 Время трудиться по другому. Парламентские слушания: «Об исполнении законодательства о безопасности охране труда в Республике Казахстан». – Правовой вестник. – 2003.- №22, июнь.

УДК 349.2

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВРЕМЕНИ РАБОТЫ И ОТДЫХА

Махсотова Ж.Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: кардинальные изменения, произошедшие в Казахстане в начале 21 века в политической, экономической, социальной, правовой, духовной и других сферах, поворот в сторону создания правового, социального государства, послужили толчком к созданию в новых условиях связи о том, что любая государственная политика должна быть правовой. Также было ясно, что помимо конкретных типов политики необходимо разработать уникальную общенациональную правовую политику, которая позволит проводить плановые изменения и обновления. Нормы административного права в правовом регулировании государственного управления в экономической сфере, социально-культурном строительстве, административно-политическом строительстве входят в число основных проблем административного права на государственное управление в соответствии с Посланием Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана “Казахстан-2030” и направлены на его реализацию указом президента от 20 сентября 2002 года “Казахстан Правовой Республики Казахстан

Ключевые слова: работа, деньги, право, общество, метод, кредит, экономика, налог, убыток, трудовой ресурс, государство

УДК: 94 (574)

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ҚОСҚАН
ҮЛЕСІ (XIX-XX Ғ. БАСЫ)

Бұйрашева А.С., Кашапова А.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университет, Орал қ

Аңдатпа. Бұл мақалада дағдарыс кезеңіндегі Қазақстанның дамуындағы қазақ зиялыларының қоғамды жаңғыртуға қосқан елеулі үлесі қарастырылады. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде қарастырылып отырған кезеңде орын алған соңғы құбылыстар қазақ қоғамының қоғамдық санасындағы елеулі өзгерістерге әкеп соқты. Мұндай елеулі өзгерістер ұлттық сана-сезімді оятуға жағдай жасады, қазақ қоғамында жаңа идеялардың, ой-пікірлер мен көзқарастардың қалыптасуын анықтап берді. Мәдениет тұрғысынан алғанда, дәуірдің жаңалықтары ең алдымен еуропалық өркениетті, жаңа құндылықтарды бастапқыда әлеуметтік үстем топ өкілдерінің, адамдардың шағын тобының меңгеруі орын алғанынан көрінді.

Ұлттық зиялылардың қалыптасу жолы бірдей болған жоқ, күрделі және ұзаққа созылған үрдіс болды. Бұл жағдайдың халық шаруашылығында да, мәдениетте де мамандар санының өсуінен көрінгені күмәнсіз. Оның барысын отаршылдық режим жағдайлары, патша өкіметінің бағындырылған халық жөніндегі кемсітушілік саясаты тежеп отырды. Дегенмен, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы халықтың интеллектуалдық күштері дамуындағы жаңа кезең болып табылады.

Ресейдегі саяси-әлеуметтік өзгерістердің ықпалы шет аймақтардағы отарлық езгіден әбден қалжыраған қазақ халқының да ой санасына игі әсер етті. Қазақ зиялыларының көрнекті өкілдері халқының империялық қанаудан құтылып, азаттық пен тәуелсіздікке қолы жетуі үшін оқу-ағарту ісі мен қатар тікелей саяси күрес жолымен өз халқына жан-тәнімен тынбай адал қызмет етті. Қазақ даласындағы ұлттық қозғалысқа жас интеллигенция жаңа тыныс берді. Тарихи тәжірибенің дәлелдеп отырғанындай, әлеуметтік күрт өзгерістер кезеңдерінде әрқашанда интеллигенция белсенділігі мен дербес бастамасымен ерекшеленіп отырған.

Кілт сөздер: оқу орындар, мектеп, сауаттылық, қазақ зиялыларының қалыптасуы, халықтық білім берудің қалыптасуы, революцияға дейінгі кезең, модернизация

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде, жаңаша ой-пікір мен көзқарастың қалыптасуы белесінде халқымыздың өткен жолы мен оның рухани түлеуін тану құралы ретіндегі тарихи ғылымының көкейкестілігі, мән-мағынасы күрт кеңейіп, толығы түсуде. Отандық тарихнамада тарихты бұрынғысынша түсінуден арылып, оны қайта қарап, соны талдау жасау белең алып келеді. Зерттеушілерге XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезеңі ерекше ынта-ықылас туғызатыны даусыз. Ресейде капиталистік қатынастардың дамуы орталықтағы ғана емес, сонымен қатар бүкіл отарлық шет аймақтардағы өмір салаларында да- экономикада, мемлекеттік құрылымда, мәдениетте ғаламат өзгерістерге жеткізді. Жаңа экономикалық укладтың объективті заңдарының ықпалымен қазақтың қоғамдық санасында елеулі өзгерістер орнығып, ұлттық интеллигенция қалыптаса бастады.[1]

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының озық ойшылдары қоғамды, адамдардың өздерін күш қолданатын революция емес, қоғам мүшелерінің санасын өзгерту мен адамдардың бүкіл қоғамды жаңғырту практикасына тартылуы ғана өзгерте алады деп

санап, қоғамдық сананы қалыптастыру процесін нақты жүзеге асырды. Адамдардың бүкіл бұқарасы мұндай өзгерістерге қатыса алмайды және оған қатысуға қабілетсіз, оны бірдей түсіне бермейді және оған бірдей дәрежеде мүдделі де емес. Қоғамдық тұрмыс пен қоғамдық сананың байланысын әдетте барша жұрт бірігіп немесе әрбір адам жеке дара белгілемейді, қайта адамдардың ерекше топтары, сананы әзірлеумен кәсіби түрде айналысатын интеллигенттер анықтайды. XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында Қазақ газеті мен Айқап журналы төңірегіне топтасқан жас қазақ интеллигенциясы осындай интеллектуалдар тобы болды. Ұлттық зиялы қауым XX ғасырда біршама тарих сынынан өтті. Монархтық Ресейдің XIX ғасырда жүргізген отаршылдық саясаты күрескер, ұлтшыл азаматтардаң өмір сахнасына шығуына себеп болды. Аталған режим өз бағытын негіздеу үшін қазақ даласында орыс-қырғыз школдарын ашып, ұлт интеллигенциясын ықпалында ұстағысы келді.[2]

Ресей империясындағы білім беру реформасы ұлттық интеллигенцияның жандану факторына айналып, осы жағдай қазақ отбасыларындағы білімді жастар санын көбейтуге айтарлықтай мүмкіндік берді. Дәл осы жастар зиялы қауымының бірінші буынын қалыптастырады. Ұлттық қазақ зиялылары адамдарды елдің даму жолына бағыттады: тәуелсіздік алу, білім, ғылым және өнермен айналысу үшін үгіт-насихат жүргізді. Бұл үдерісте қазақ халқының өмірі мен оның мүдделерін қорғауды бейнелеуге ықпал еткен қазақ әдебиеті үлкен рөл атқарды. Тағы бір маңызды деструктивті фактор болып саналатын отарлау факторы, зорлық-зомбылық христиандандыру және орыстандыру. Осының барлығы қазақ ұлтының генезисіне ұлттық санасының қалыптасуына ықпал етті [3].

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының озық ойшылдары қоғамды, адамдардың өздерін күш қолданатын революция емес, қоғам мүшелерінің санасын өзгерту мен адамдардың бүкіл қоғамды жаңғырту практикасына тартылуы ғана өзгерте алады деп санап, қоғамдық сананы қалыптастыру процесін нақты жүзеге асырды. Адамдардың бүкіл бұқарасы мұндай өзгерістерге қатыса алмайды және оған қатысуға қабілетсіз, оны бірдей түсіне бермейді және оған бірдей дәрежеде мүдделі де емес. Қоғамдық тұрмыс пен қоғамдық сананың байланысын әдетте барша жұрт бірігіп немесе әрбір адам жеке дара белгілемейді, қайта адамдардың ерекше топтары, сананы әзірлеумен кәсіби түрде айналысатын интеллигенттер анықтайды. XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында Қазақ газеті мен Айқап журналы төңірегіне топтасқан жас қазақ интеллигенциясы осындай интеллектуалдар тобы болды.

Ұлттық зиялы қауым XX ғасырда біршама тарих сынынан өтті. Монархтық Ресейдің XIX ғасырда жүргізген отаршылдық саясаты күрескер, ұлтшыл азаматтардаң өмір сахнасына шығуына себеп болды. Аталған режим өз бағытын негіздеу үшін қазақ даласында орыс-қырғыз школдарын ашып, ұлт интеллигенциясын ықпалында ұстағысы келді [2].

Бірақ бұл керісінше болып шықты. Жастардың бірден-сараны алдауға ергені болмаса, көбі отаншыл, елжанды боп өсті. Шоқан, Ыбырай, Абай, Мұхамедсалықтарды үлгі тұтты. Алайда бұлардың бәрін отаршылдық жүйенің құрбаны деп есептеді. Тіпті олардың тосыннан келген ажалына осы режим кінәлі деп санады. Сондықтан ендігі жерде топтаса күресудің, сауатты саяси текетірістің амалын қарастырды. Осы көзқарас жаңа тұрпатты интеллигенцияның ой-сана темірқазығы еді.

Қазақ тарихындағы өткен ғасырдың мемлекет қайраткерлерінің ішіндегі жарқын қайраткерлерінің бірі Бөкей Ордасының ханы Жәңгірхан Бөкеев (1800-1845). Ж. Бөкеев өз халқының тағдыры сол кезде Ресеймен терең байланысты жағдайда екенін терең түсінген көреген қайраткерлер десек те болады. Сондықтан ол еуропалық құндылықтардың қазақ даласына тарату ісіне белсенді қатысты. Қолайлы жағдайлар құру мақсатында қазақ

дворяндарының балаларын орыс жүйесіне тарту үшін Орынбордағы Неплюев училищесіне жіберді.

Сауаттылықты тарату және Орда балаларын білім алуға тартуға хан ерекше ықпал жасады. 1841 жылы 6 желтоқсанда Ж. Бөкеев өз қаражатына алғашқы орыс-қазақ мектебін ашады. Мұғалімдерге жалақы хан қазынасынан төленді. Балаларға үйретілген пәндер туралы айтқан кезде, Батыс Қазақстанда алғашқы ағарту ошағы болғандығын көреміз. Ол сол жылдары көптеген діни оқу орындарынан ерекшеленді. Татар, араб, орыс тілдері, арифметика, география, тарих, мұсылман заңнамасының негіздері зерттелді [4].

Зерттеуші Ж. Қасымбаев бірқатар үзінділерді талдап, әр түрлі авторлардың пікірлері келісетінін атап өтті, және одан шығатын түйін бір – Жәңгір хан Бөкеев қазақ тарихындағы интеллектуалды тұлға [5].

Қазақ даласының Ренессанс дәуіріне дейінгі рухани өмірінің бір ерекшелігі оның тұйықталуы мен оқшаулануы болды. Қазақ поэзиясы және өнері негізінен ежелгі дәстүрлердегі мысалдар арқылы және өзін-өзі байыту арқылы дамыды.

Енді қазақ ойшылдары мен ағартушылары уақыт талабына сай, Батыстық, Ресейлік өнерге, ғылымға, мәдениетке және әдебиетіне -бір сөзбен айтқанда, ұлттық тамырларды жоққа шығармай еуропалық өркениетке, бағдарлана бастады [6]. Нәтижесінде қысқа уақыт аралығында Қазақ әдебиеті мен мәдениеті, ұлттың рухани өмірі үлкен секіріс жасап, мүлдем жаңа сапа мен мазмұнға ие болды. Қазақ ұлтының рухани жаңғыруы Абай Құнанбаевтан (1845-1904 жж.) басталды деп айтуға болады.

Абай қазақ халқына жаңа жүйелер, ойлау мен таным әкелді. Шығыс пен Батыс мәдениеттері арасындағы көпірге айналды, қазақ мәдениетін орыстардың, арабтардың, немістер және т.б рухани жетістіктерімен байытты.

XX ғасырдың басында Қазақстан Ресей империясының құрамына кіргелі, дамудың да жаңа кезеңі басталды. Бұл үрдіс ұлттық зиялы қауымның құрылуына тікелей әсер етіп, ішкі, экономикалық процестер, дәстүрлі қоғамнан жаңа қоғамға, капиталистік қатынастарға бейімделуін көрсететті. Жоғарыда айтылғандардың барлығы "оқығандар" және "зиялылар" деген жаңа әлеуметтік қабаттың қосылғаны туралы айтуға мүмкіндік береді.

Ұлттық зиялы қауымның құрылуына метрополияның істегі еңбегін атап өткен жөн. Ресейдің кәсіптік оқу орындарында, сонымен қатар, алыс шетелде білім алған ұрпақтар өз санасында, әлемдердің шекарасында тұрғандай, оларға дәстүрлер де, инновациялар да тән болды.

Әр жылдардағы ғылыми басылымдарда цифрлық материалдар және революцияға дейінгі Ресей және бірқатар шет мемлекеттердегі белгілі бір жоғары оқу орнының түлектері, олардың санының динамикасы және аймақтың экономикасы мен мәдениетінің әртүрлі салаларында орналастыру жөнінде қазақ студенттерінің санына қатысты фактілері жазылған көптеген басылымдар бар.

Ғалымдар кәсіби дайындығы бар қазақ зиялыларының саны аз болды деген ойға келді. Себебі, 1917 жылғы революцияға дейінгі 70 жыл ішінде жалпы орта және жоғары білім алған қазақ ұлдары мен қыздарының саны 1000-нан аспады. Олар қазақ ақсүйектер отбасынан, шенеуніктердің ортасынан шыққан, ауыл шаруашылығы немесе сауда буржуазиясы, діни қызметкерлер, шаруа және т. б. қазақ қоғамын таныстырды. Қазақ жастарының мамандық пен ресей университетін таңдауы өте оңтайлы және саналы болды. Біріншіден, беделді жоғары оқу орындарына артықшылық берілді, екіншіден дәл осы мамандық өте қажеті мамандықтар болды.

Болашақ қазақ зиялыларының көбісі Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан, Томск университеттері мен институттарында оқыды. Жоғары техникалық оқу орындарында олар құрылыс инженері немесе экономист мамандығы, университеттерде заңгер немесе дәрігер, ауылшаруашылық мамандықтарынан – ветеринария мамандықтарын таңдады.

Сонымен, 1877-1917 жылдары 20 қазақ Императорлық Қазан университетінің дипломын алды. Олардың ішінде 14 адам заңгер факультетін, 6 адам-медицина мамандығын бітірді. Сол кезеңде Қазан ветеринарлық институтын 17 қазақ бітірді [7].

Ресейдің жоғары оқу орындарын бітірген қазақтар өз ауылдары мен қалаларына қайтып оралып, өз білімін, ағартушылық рухын жерлестеріне беріп отырды. Отарлаушылардың тілегеніне қарама-қарсы, жаңа зиялылардың таңдаулы бөлігі өз халқының мүдделерін қорғау жолына түсті, азапқа толы рухани ізденістерден өтіп, олар рухани құлдыққа қарсы шықты және азаттық қозғалысын басқарды.

Ұлттық мәдениет ұлттық интеллигенция өкілдерінің кейінгі ұрпаққа жетіп отырған рухани-әлеуметтік қызметінің өнімі. Сол себептен ұлттық интеллигенция өкілдерінің әлеуметтік тұлғасын ұлт мәдениетінен ажыратып түсіндіру мүмкін емес. Қоғам мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Кез-келген әлеуметтік мағынаға ие тұлғалық құбылыс мәдениеттен ғана орнын иеленбек. Тарих осы тұлғалық құбылыстың әлеуметтік шындығын сақтаушы. Тарихта әлеуметтік шындықтың нақты көріністері ғана бар. Ұлттық мәдениет әлеуметтік шындықтың нақты көріністерімен шектелмейді, осы шындыққа ұйытқы болып отыратын адам рухының туындыларына куәгер. Тұлғаның мәдени ізденісінің тарихи ішкі көрінісі руханилық, ал іс-әрекет оның сыртқы көрінісі ғана. Тұлғалық істің өзегі руханилық болса, рух оның әлеуметтік-мәдени көрінісі. Қашанда халық ішінен шыққан жекелеген тұлғалардың ішкі рух серпілісі алдымен өздерін, сонан соң халықты мәдени өзгеріске бастап отырған. Осы себепті ұлттық мәдениет ұлт пен зиялылар қызметінің негізінде өсіп, жетіліп отыратын тұлғалық сананың халықтық рух деңгейіндегі көрінісі және зиялылықтың сан ғасырлық жемісі.

Елді өркениетке жеткізудің жолы бір бөлек болса, оның дәстүрлі өркениетін сақтап, уақыт ағымына жаңастырылып отырудың жолы да бөлек. Ғылыми техникалық прогресс алға басқан сайын зиялыларымыздың адамның рухани құндылықтарын негіз еткен озық идеялары уақытынан қалмай, бүгінгі қоғам қажеттіліктерімен ұштасып отыр. Әсіресе, тұлғаларымыздың қиын уақытта ұлт мүддесін сақтау үшін елдің басын біріктіретін съезд ұйымдастырып, автономия құру ісін қолға алуы, қазақ зиялыларының өркениеттілігін паш ететін басты дерек. Адам құқығын қорғау, халық еркіндігіне ара түсу, қоғамды өркениеттілікке жеткізу жолындағы басты мәселелер. Олардың кешегі күннің тарихына айналған, демократия тұрғысындағы қоғамдық идеялары болашақта да өте маңызды. Бұл арнайы әлеуметтік-философия тұрғысында зерттеуді қажет етіп отыр. Олардың түсінігінде демократия халықтық ұғым, халықтың өмір сүру құқы, еркіндігі, мемлекет саясатының халыққа берер мүмкіндігі.

Қазақ зиялыларының қоғамдық көзқарастары өркениеттіліктің негізі. Өркениеттілік әр адамның, әр елдің өз мүддесінің қажеттіктерін тани білген тұлғалық істерінен басталған. Өркениетті қоғам бүгін немесе алда болғанымен, қоғамды өркениетке бастайтын құндылықтар ел мәдениетінің түп тамырында. Оны зерттеп, ел бойына таратудың үлгісі тарихтағы зиялы тұлғалардың әлеуметтік-философиялық идеяларында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлова С.О. Ұлттық интеллигенция және XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық мәселе: ы/ 07. 00. 02: тарих ғыл. канд... дис. Автореф. / - Алматы, 1999. – 25 б.
2. Әбжанов. Х. Қазақ интеллигенциясы қашан туған?: / Тарихи деректер / // Қазақстан коммунисті.- 1991. - № 2. – 68- 72 б.
3. Кендирбаева Г. "Мы - дети Алаша...". Казахская интеллигенция начала 20 века в поисках национальной идентичности и перспектив культурного выживания казахского народа / Г. Кендирбаева // Обзор Центральной Азии. - 1999. - № 18(1). - С. 5-36.
4. ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 2350. Л. 114.

5. Касымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств ХУШпервой половины XIX вв. Жангир хан (1801-1845). Т. 4. Алматы: Наш Мир, 2001. С. 24.
6. Абдакимов А. История Казахстана. Учебное пособие. Изд. Третье, перераб. и доп.- Алматы: Казахстан, 2002. С. 193.
7. Кенжетасов Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX - начале XX вв. Казань, 1998. С.

УДК: 94 (574)

ВКЛАД КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В СТАНОВЛЕНИЕ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА (XIX-НАЧАЛО XX В.)

Бұйрашева А.С., Кашапова А.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск
Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г.Уральск

Аннотация. В данной статье рассматривается значительный вклад казахской интеллигенции в модернизацию общества в развитии Казахстана в кризисный период. Последние явления, произошедшие за рассматриваемый период в социально-экономической и политической жизни Казахстана, привели к значительным изменениям в общественном сознании казахского общества. Такие существенные изменения создали условия для пробуждения национального сознания, определили формирование новых идей, мыслей и взглядов в казахском обществе. С точки зрения культуры, новшества эпохи отражались прежде всего в том, что европейская цивилизация, новые ценности изначально имели место овладения представителями социально доминирующей группы, небольшой группой людей. Путь становления национальной интеллигенции был не одинаковым, а сложным и затянувшимся процессом. Несомненно, эта ситуация отразилась на росте числа специалистов как в народном хозяйстве, так и в культуре. Его ход сдерживался условиями колониального режима, дискриминационной политикой царской власти по подчиненному народу.

Ключевые слова: учебные заведения, школа, грамотность, формирование казахской интеллигенции, формирование народного образования, дореволюционный период, модернизация

УДК: 94 (574)

ДЖАДИДИЗМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КАЗАХСКУЮ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЮ

Кашапова А.Н., Бұйрашева А.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск
Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г.Уральск

Аннотация: Сегодня в истории Казахстана усиливается интерес к проблемам конца XIX - начала XX вв. В этой связи изучение некоторых аспектов просветительского движения джадидизма, в особенности деятельности казахской интеллигенции в борьбе против духовной колонизации царской России путем реформирования системы народного образования, определяет актуальность данного исследования. В целом на постсоветском пространстве сторонники джадидизма, используя достижения образования и науки

исследуемого периода, стремились к реформированию системы народного образования и формированию национальных идей, что побудило к активизации казахской интеллигенции. Джадидизм как новая форма борьбы против колонизации получил поддержку в степи, где посредством благотворительного финансирования тюрко-мусульманской интеллигенции открывались новометодные школы. Привлечение ранее не использованных в научный оборот архивных материалов, их апробация и сопоставительный анализ с укоренившимися концепциями в советской историографии заложили основу методологического подхода. Несмотря на разнообразие взглядов деятельности казахской интеллигенции, противостоящей колониальному гнету и изучению проблем сохранения национального единства, в данной статье выдвигаются теоретико-методологические аспекты региональных особенностей джадидского движения.

Ключевые слова: Казахстан, джадидское движение, казахская интеллигенция, региональная особенность.

Вступление Казахстана на путь суверенного развития привело к значительным изменениям в интеллектуальной сфере, обращению к истинно национальным истокам, активному изучению истории казахского народа.

Полную и объективную историю Казахстана невозможно представить без исследования вопросов джадидского движения, оказавшего большое влияние на рост национального самосознания нашего народа в конце XIX – начале XX веков. Джадиды внесли свой вклад в просвещение тюрко-мусульманских народов, в развитие сети новометодных школ, периодической печати. Идеи джадидизма также направлены на усвоение и использование плодов российской и европейской культуры для решения национальных и конфессиональных проблем. Новые идеи поддерживались и на казахской земле, главным образом представителями прогрессивной части мусульманского духовенства, просветителями и представителями интеллигенции [1].

Период возникновения и развития джадидизма представляет собой уникальный процесс обновления и модернизации мусульманской культуры при сохранении традиции, нравственных основ и духовных ценностей исламской цивилизации. Особенно важно, что идеи джадидизма легли в основу нового политического мышления, скользящего к либеральным нормам и институтам, демократическому посторению межнациональных и межконфессиональных отношений, что вносило новую тенденцию в духовную жизнь. Модернизация политического сознания тюрко-мусульманских народов, должна была способствовать установлению политического и социального равноправия в полиэтническом государстве, достижению всех прав и свобод в решении национальных проблем.

Джадидизм внес огромный вклад в просвещение и прогресс тюрко-мусульманских народов. Деятельность И. Гаспринского для многих, считающих его родоначальником движения, смогла внести огромный прогресс в жизнь мусульман. Он является основателем нового звукового метода в преподавании языка – «Усуль ал-джадид» (от арабского слова «джадид» - новый), новометодной или джадидской программы, благодаря которой скорость усвоения материала увеличивалась во много раз. Его реформа в сфере образования стала альтернативной существовавшей и господствовавшей долгое время в системе мусульманского образования. Помимо нового звукового метода обучения, просветитель ратовал за внедрение светских дисциплин в процесс обучения. Для успешного распространения новых методов понадобилась принципиально новая учебная и методическая литература, которую он сам издавал в своей типографии. В 1883 году Гаспринский открыл первую джадидскую школу в Бахчисарае. Позже новометодные

школы стали открываться и среди жителей Казахстана, Туркестана, Поволжья, Приуралья, Сибири и других районах Российской империи [2].

По мнению И.Гаспринского, перед системой просвещения стоят следующие проблемы, которые следует решить:

- школа должна быть отделена от медресе;
- необходимо отдельно готовить учителей начальных классов;
- целесообразно обучать чтению и письму не примитивным путем, посредством нового звукового метода «Алифба»;
- отдельно открыть школы для девочек, уделять особое внимание обучению их чтению и письму;
- обучение должно вестись по определенной программе и учебникам.

Из этого следует, что выводы И.Гаспринского получены на основе жизненного опыта и имеют важное социально-культурное значение.

Для успешного распространения новых методов понадобилась принципиально новая учебная и методическая литература. К концу XIX века национальная школа столкнулась с острой проблемой нехватки учебной литературы. Для новометодных школ И.Гаспринским были написаны и изданы популярные учебные пособия. Среди них на особом месте стоят 4 выпуска знаменитого «Ходжа субьян» («Учитель детей»), ставшего первым светским учебником крымско-татарских мектебе. На его обложке были написаны такие слова: «В невежестве детей ответственны их родители». «Ходжа субьян» представлял собой классическое учебное пособие для учащихся начального звена образования. Именно по этому учебнику крымско-татарские дети занимались на протяжении 30 лет, изучая азбуку по звуковому методу. Кроме того, что «Ходжа субьян» был учебником для начальных новометодных школ, он так же был одобрен как учебник для земских министерских начальных школ и конфессиональных мектебов. Одним из составных успеха учебника являлся религиозно-духовное и прогрессивно-демократическое направление его содержания. Эти качества обеспечили букварю теоретическую и практическую актуальность для педагогической науки [3].

Гаспринский прикладывает огромные усилия для создания светской национальной элиты. Начальная джадидская школа давала лишь первичный уровень подготовки, поэтому в конце XIX века создаются учительские курсы и джадидские медресе, как центры подготовки новой элиты. Эти функции выполняли медресе «Хусания», «Расулия» и «Усмания» для Урала, «Муххамадия» и «Апанаевская» для Поволжья. Необходимо отметить, что эти школы играли большую роль и для становления казахской интеллигенции. В этих школах обучались сотни молодых казахов, выходявших по окончании учителями (мугалимами) и составлявших кадры казахской интеллигенции. Благодаря успешной деятельности И.Гаспринского на ниве просвещения, фонды тюрко-мусульманской педагогики пополнились десятком учебников, брошюр, многочисленной и разнообразной периодики и иной книжной продукции, учебного, научно-популярного, общеобразовательного, художественного направления и среди них учебники для преподавания светских дисциплин, таких как: анатомия, география, математика занимали одно из центральных мест. Учебные пособия, написанные И.Гаспринским, внесли в жизнь новометодных школ новые дидактические принципы, подняли значение урока как основной формы организации учебного процесса, став первыми светскими пособиями для мусульманских школ Российской империи [4].

Это движение в пользу просвещения проникло в Казахстан и Туркестан. Открываются новометодные школы в Петропавловске, Акмолинске, Уральске, Верном (Алмате). Начиная с 1900 г. отдельные старометодные мектебы и медресе постепенно преобразовывались в «новометодные». Например, из 30 старометодных мектебов Туркестана переходит к «новому методу» обучения 2 мектеба, возникший в 70-х годах

XIX в. в Казалы старометодный мектеб в 1903 г. преобразовывается в «новометодный», начиная с 1905 г. специально открыт «новометодный» мектеб в Перовске (Кызыл-Орда). Такую же картину мы наблюдаем и в других городах Казахстана: Верном (Алматы), Семипалатинске, Акмолинске, Петропавловске, Костане, Уральске, Актюбинске и др. Примерами могут служить старометодные мектебы, существовавшие с 1883 г. в Верном и с 1870 г. в г. Копале, которые были преобразованы в «новометодные» соответственно в 1904 г. и 1905 г. В Средней Азии, так же как в Крыму, Поволжье, реакционное мусульманское духовенство выступало против новометодных школ. Дело доходило до разгрома новометодных школ, избиения преподавателей и «прогрессивных мулл». В Казахстане были попытки недопущения новометодных школ, но эти попытки скорее сводились к «пассивному сопротивлению», к «бойкоту» новых школ со стороны реакционного казахского байства, подстрекаемого духовенством и царской администрацией.

Наряду с улучшением методов преподавания быстро росло также количество школ. В 1908 году в Казани было 36 медресе, из них 12 высшего типа, 12 - неполного высшего типа, 12 - среднего типа и 13 мектебов при них; в 1913 году в городе существовало 7 женских джадидских школ, еще в 1909 году джадидские женские школы были открыты в Троицке и Оренбурге. В 1909 году в Томске было создано общество мусульман-прогрессистов, распространявших свое влияние на всю Западную Сибирь. Джадиды были инициаторами первых театральных постановок на татарском языке любительскими объединениями, способствуя духовному развитию и расширяя культурный кругозор мусульманского населения края, которое существенно пополнилось в начале XX века благодаря вольному и целевому переселению тюркского населения, ссылаемым сюда из других регионов.

Все мектебы и медресе содержались на средства самого населения, расходы на них покрывались за счет добровольных пожертвований жителей. Государство никаких средств на них не отпускало. Народ не только строил школы, но и содержал их, отапливал и освещал, платил учителю, покупал учебники и оказывал помощь бедным детям. Некоторые школы содержали целиком отдельные состоятельные люди из татар. Как мектебы, так и медресе, даже реформированные, в которых изучались светские науки и европейские языки, считались религиозными; открытию татарских светских школ ставились правительством различные преграды, которые существовали вплоть до Февральской революции, точнее до 20-го марта 1917 года, когда Временным правительством было издано постановление «Об отмене вероисповедных и национальных ограничений».

К 1900 году, можно говорить о достижении основных идей просветительского этапа джадидизма. Сильный толчок джадидскому движению дали события, связанные с революцией 1905 года, в результате которого количество реформированных школ продолжало быстро расти. Однако с наступлением реакции усилилось преследование джадидских школ со стороны царских властей; наиболее активные деятели просвещения нового направления среди татар были арестованы и сосланы в Сибирь или на Север. В 1911 году казанский губернатор в секретном циркуляре предписывал местным полицейским властям всячески препятствовать развитию новометодной татарской школы, распространявшей светские знания - математику, географию, историю и т. д. В циркуляре говорилось, что «за деятельностью новаторов должно вестись неослабное, неотступное наблюдение...». Но ничто не могло задержать поступательного движения джадидизма, и ко времени Октябрьской революции 1917 года большинство татарских школ были уже джадидскими.

Таким образом, просветительские идеи джадидизма, при всем своем многообразии, несомненно, ставило перед собой одну конечную цель – видеть свой народ

просвещенным, свободным от невежества, национальной замкнутости, достойным, равным среди других народов империи. Достижению этой цели должно было служить все новое, имеющееся в цивилизованном мире – это достижения науки, культуры. Возможно, прав татарский философ Я.Абдуллин, когда утверждает, что: «термин джадид в соответствии с его семантическим значением стал синонимом нового в общественной жизни». Отвергнув схоластическую систему обучения, И.Гаспринский создал новометодные школы, в которых обучали светским наукам; сам писал учебники, облегчая алфавит арабского письма; следуя наукам, разрабатывать ускоренный метод обучения, который впоследствии получил название «звуковой метод». К 1917 году в Казахстане работали около 100 новометодных школ, где обучение велось по методу джадидов. Сегодня живя в светском государстве, где религия отделена от государства, мы должны не забывать о вкладе джадидизма и, в общем, конфессиональной школы при формировании казахской интеллигенции рубежа XIX – XX века.

Список использованной литературы:

1. Тарджеман. – 1905. – 4 марта; См. перечисление петиций: Татарстанский правозащитный энциклопедический словарь. – Казань, 2001. – с. 101-101.
2. Шаяхметов Н. «Ел бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін». Алматы, 2001. – с.64.
3. Касабеков С. Идеино-политические ориентиры политической деятельности мыслителей казахской степи. Журнал Казахская цивилизация. №3, 2006. с.78.
4. Нуртазина Н.Д. Духовное наследие народов Центральной Азии в снеге межкультурного диалога (суфизм и джадидизм)./Глобализация и диалог конфессий в странах центральной Азии. А.,2002,С.170.

УДК: 94 (574)

ДЖАДИДИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНА ӘСЕРІ

Кашапова А.Н., Бұйрашева А.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университет, Орал қ

Аңдатпа: бүгінде Қазақстан тарихында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы проблемаларға қызығушылық артып келеді.осыған байланысты джадидизмнің агартушылық қозғалысының кейбір аспектілерін, әсіресе халықтық білім беру жүйесін реформалау арқылы патшалық Ресейдің рухани отарлауына қарсы күрестегі қазақ зиялыларының қызметін зерттеу осы зерттеудің өзектілігін анықтайды. Жалпы посткеңестік кеңістікте джадидизмді жақтаушылар зерттелетін кезеңдегі білім мен ғылымның жетістіктерін пайдалана отырып, халықтық білім беру жүйесін реформалауға және ұлттық идеяларды қалыптастыруға ұмтылды, бұл қазақ зиялыларының жандануына түрткі болды. Джадидизм отарлауға қарсы күрестің жаңа түрі ретінде Пюрко-мұсылман зиялыларын қайырымдылық қаржыландыру арқылы жаңа мектептер ашылған далада қолдау тапты. Бұрын ғылыми айналымға пайдаланылмаған мұрағат материалдарын тарту, оларды апробациялау және кеңестік тарихтағы байырғы ұғымдармен салыстырмалы талдау.

Кілт сөздер: Қазақстан, жадид қозғалысы, қазақ зиялылары, өңірлік ерекшелігі.

ӘОЖ 94 (574)

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ТАРИХЫНАН: МӘСЕЛЕНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Ғұбайдуллин А.С., Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Мақала ағарту және білім беру тарихының мәселесіне арналған. Қазақстанда халыққа білім беру 1841 жылы Бөкей хандығында алғашқы мектептің ашылуынан басталады. Бұл тарихи оқиға отандық тарихта өте өзекті, әрі зерттеуді қажет етеді. Мәселе әр кезеңде жаңа методологиялық тұрғыдан зерттеліп отырды. Ал оларды атап өту, авторлар еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау бұл ғылыми мақаланың өзегі болып табылады.

Кілт сөздер: білім беру тарихы, мәселенің өзектілігі, Бөкей Ордасы, тарихнама.

Еліміздің егемендік алып, мемлекетіміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі жағдайында ұлттық төл тарихымызды тарихи шындық, идеология мен саяси қалыптардан ада, тарих ғылымында бұрын сыңаржақ баға беріліп келген мәселелерді мейлінше ашып көрсете отырып, ақиқат, ғылыми және қоғамдық саяси тұғырдан саралаудың маңызы зор. Сонымен бірге, бүгінде әрбір саналы азаматтың ұлттық тарихымыздың бастау көзі – өлке тарихына, шежіре, салт-дәстүріне барынша мән беріп және оны білуге деген құштарлығының артуы объективті шындыққа айналды.

Ұлттық тарихымызда XIX ғасырдың басында саяси-территориялық құрылым ретінде дүниеге келген Бөкей хандығының маңызы өте зор. Міне, осы тұрғыда 1801 жылы құрылып, Отандық тарихтың төңкеріске дейінгі кезеңінде үлкен орын алған Бөкей ордасының тарихы сол заманда-ақ көптеген саяхатшылардың, ғалымдардың, саясаткерлердің назарын өзіне аударды. Осындай қызығушылық бүгінгі күні де өшкен жоқ және қайталап, салалап зерттеу қажеттілігін алдымызға тартып отыр.

Әсіресе Бөкей ордасындағы білім беру ісінің тарихы, оның ерекшеліктері, рухани-мәдени өмірге деген әсері терең, әрі жаңаша зерделеуді талап етеді. Қазақстанның өзге бөліктерімен салыстырғанда Бөкей ордасы территориясының бір жағынан, отарлаушы Ресей империясы, екінші жағынан, Орда билеушілері бастамасымен реформаланғандығын, әрқайсысының өзіндік ішкі есептері болғандығын және олардың өзара байланысын ескерсек, тақырыптың өзектілігі ашыла түседі. Өйткені қазақ даласындағы жаңа сипаттағы алғашқы мектеп осы Бөкей ордасында Жәңгір ханның бастамасымен ашылған еді. Осыған орай бөкейліктегі білім беру ісінің тарихын бүгінгі күн биігінен жаңаша саралау тақырыптың өзектілігін айқындай түседі. Оның үстіне қазіргі кезде қоғамның дамуын, елдің экономикалық қуаты мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде білім беру жүйесінің, адам ресурстарының рөлі мен маңызы ерекше. Сондықтан Қазақстан Республикасының білім саласында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Бұл өзгерістер тиімді нәтижелер беруі үшін олардың ғылыми-теориялық негізіне, тарихи оң тәжірибеге сүйену қажеттігін өмір өзі дәлелдеп отыр.

Бөкей ордасындағы білім беру ісіне қатысты деректерді XIX ғасырдағы Ішкі орда тарихына арналып жазылған орыс зерттеушілері еңбектерінен табуға болады. Олардың қатарында А.Евреинов [1], И.Ф.Бларамберг [2], А.Е.Алекторов [3], И.С.Иванов [4], А.Воскресенский [5], т.б. зерттеулерін атауға болады.

А.Евреинов қазақ жастарын оқыту үшін үкіметтің рұқсатымен Жәңгір хан 1841 жылы Хан ордасында негізін қалаған мектепте татар, араб және орыс тілдері, арифметика

мен грамматиканың бастапқы ережелері, география мен тарихтың қысқаша түрі және шешекке қарсы егу ережелері оқытылатынын айтады. Онда он тоғыз оқушы білім алып жатыр. Үздік оқушылар оқуларын одан әрі жалғастыру үшін Орынбордағы Неплюев кадет корпусына түседі дейді [1, с. 46-47].

Миссионер А.Е. Алекторовтың «Оренбургский листок» газетінің 1887 жылғы бірнеше санында «Внутренняя Букеевская орда (Краткий исторический очерк)» деген мақаласы жарық көрді. Орыс миссионері бөкейліктегі мұсылмандық сауаттылықтың тез қарқынмен таралып жатқанына өкініш білдіреді. Соған қарамастан жергілікті тұрғындардың орыс-қазақ мектептеріндегі бастауыш білімге деген сұранысының жылдан жылға көбейіп келе жатқанына мән береді. Зерттеушінің бұл мақаласы «История Букеевского ханства» атты құжаттар жинағында қайта басылып шықты [3, с. 881-895].

И.С.Ивановтың «Внутренняя Киргизская орда (Краткий статистический очерк)» деген мақаласының бесінші бөлімі бөкейліктегі білім беру ісіне арналған. Ол Ішкі орданың ағарту тарихын басты үш кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезең, қазақтардың Жайық өзенінің Бұқар бегінен Самар жағына өткен күнінен бастап, 1841 жылға дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезең мұсылман мектептерінің басым болғандығымен сипатталады. Екінші кезең, 1841 жылы 6 желтоқсанда Хан ордасындағы алғашқы орыс-қазақ мектебінің ашылуынан 1868 жылдың қазанына дейінгі аралықты қамтиды. Үшінші кезең, 1868 жылы учаскелік (бөлімдік) мектептердің ашылуымен орыс сауаттылығының күшейе бастауы. Өз еңбегінде зерттеуші негізінен бөкейліктегі оқу-ағарту саласының үшінші кезеңіне қатысты деректерді молынан келтіреді. Мұндағы құжаттық мәліметтер бүгінде өзіндік құндылығымен ерекшеленеді. Сондықтан Бөкей ордасындағы білім беру саласына қалам тартқан зерттеушілердің барлығы дерлік бұл еңбекке соқпай өте алмайды [4, с. 140-230].

Зерттеу тақырыбына тікелей қатысы бар келесі құнды еңбектер қатарына Бөкей ордасындағы орыс-қазақ мектебінің инспекторы болған А.Воскресенскийдің «Школьный альбом Букеевской орды» атты еңбегін айтуға болады. Бұл зерттеуде Жәңгір училищесінің ашылу кезеңіне қатысты құнды құжаттық деректер бар. Ол мәліметтерді өз кезегінде ғылыми жұмысты жазу барысында тиімді пайдалануға тырыстық. Сонымен қатар бөкейлік қисымдардағы мектептерге де шолу жасалынған. Еңбектің өзге зерттеулерден өзіне тән бір ерекшелігі сол дәуірдегі түпнұсқа фотосуреттерді бүгінге жеткізуі дер едік. Солардың ішінде әсіресе, Қамыс Самар қисымының билеушісі Бақтыгерей Құлмановтың жеке портретін ерекше бөліп көрсетуге болады [5, с. 46-47].

Қазан төңкерісіне дейінгі зерттеушілер арасында Ішкі ордадағы оқу-ағарту мәселесіне қатысты құнды мәліметтер этнограф ғалым Мұхамбетсалық Бабажановтың еңбектерінде көрініс тапқан. Жасынан сезімтал, сергек өскен Салық, қазақ халқы үшін өнер-білімнің, ғылымның маңызын, оның ұрығын себуші мектептің, Кіші жүзде Бөкей ордасындағы алғашқы ұйымдасқан Жәңгір мектебінің маңызын жоғары бағалады. «Тек соңғы уақыттарда, Жәңгір Бөкейұлын хан етіп тағайындағаннан кейін ғана, біздің оқуымыз айтарлықтай кең түрде және жылдамырақ алға басты. Осы жанның арқасында, оның қамқорлық көрсетуімен және басқа да қажеттіліктердің нәтижесінде Орда ішінде сауатты адамдар шыға бастады. Қаза болып кеткен хан оқушылар және оқытатындар үшін ақшасын да, күш қуатын да, оқудың пайдалы екендігіне ордалықтарды жүгіндіруде ештеме де аяп қалған жоқ. Өзінің ордасында ол мектеп ашты, онда Мұхаммед хадистерін үйрететін және орысша сауаттылық пен орыс тілін оқытатын 60 адамдық орын болды. Бұл мектеп әлі күнге дейін Жәңгір мектебі аталып, ордада өмір сүріп жатыр, қазір мұнда 30 балаға Орданың шаруашылық қаражатынан ақша төлеп тұрады. Жасыратыны жоқ, айта кеткен жөн, Ішкі Орда халқы өздерінің мәдени өмірлерінің және де ақыл-ой қабілеттерінің дамуы жағынан Бөкей ханға, әсіресе Жәңгір хан алғыс айтуға міндетті. Бөкей қазақтарды дала төсінен астрахандықтардың жеріне көшіріп әкеліп, қала-қыстақ ғұрпын қабылдады: ал Жәңгір хан өзінің жеке үлгі көрсетуінің арқасында және татар

оқуына, ислам хадистеріне, орыс тілін ауызша, жазбаша білуге ұмтылуы нәтижесінде қашанда болсын оқудың ұят еместігін және ешқашанда кеш болмайтындығын қазақтарға дәлелдеп берді. Оқу ісімен, кәсіпшілікпен, саудамен және қолөнермен айналысатындарға ерекше көңіл бөліп, жанашыр қамқоршы болған Жәңгір ханның еңбегі зор» [6, 206.], - деп, жазды ол Санкт-Петербург қаласында тұратын өзімен көп мәселеде пікірлес досы, орыс оқымыстысы Павел Небольсинге жазған бір хатында. Бұл хатты П.Небольсин Санкт-Петербургте шығатын «Северная пчела» атты журналдың 1861 жылғы 3 қаңтарда шыққан 4 санында «Қазақтың қазақ туралы жазбалары» деген тақырыппен жариялады. Мұхамбетсалық Бабажанов өзінің жазбаларында қазақ балаларын оқытуға, қазақтардың мәдени дәрежесін өсіруге, ой-өрісінің кеңеюіне, қазақ даласынан тысқары жерлердегі әлеуметтік игі өзгерістер мен жаңалықтарды көріп білуіне, игеруіне құштар болып, қамқорлық жасап, Жәңгірдің көптеген қайырымды істер тындырғанын үлкен ризашылықпен атап өтеді.

Қазақстандағы ағарту ісінің және педагогикалық ойлардың даму тарихы, Қазақстандағы халыққа білім беру ісі, Қазақстан мектептеріндегі оқыту әдістері мен мазмұны туралы мәселелерге И.Я.Гармс [7], Қ.Б.Бержанов [8], А.С.Сембаев [9], Т.Т.Тәжібаев [10], Д.Сулейменов [11], В.Г. Храпченков [12] және т.б еңбектерінде қарастырылып талдау жасалынды.

И.Я. Гармс өз [7] зерттеуінде қазан төңкерісіне дейінгі Ресей құрамындағы қазақтардың арасындағы халыққа білім беру мәселелерін зерттеген. Ол Қазақстандағы діни мектептер мен медреселер туралы және мұсылмандық діни мектептерге қатысты патша үкіметінің саясатын, орыс оқу мекемелеріне (кадет корпусы, классикалық гимназиялар, реальды училищелер және ауыл шаруашылық мектептеріне) қазақтардың әртүрлі әлеуметтік топтарының балаларының тартылуын, бастауыш орыс-қазақ мектептерінің, оның ішінде Қазақстанда Жәңгір ханның басшылығымен және соның қаражатына ашылған алғашқы орыс-қазақ мектебінің құрылуы мен дамуын қарастырады.

С.З.Зимановтың «Россия и Букеевское ханство» [13] атты еңбегі өз тақырыбын жан-жақты қарастыруға тырысқанымен, мұнда Жәңгір ханның ағартушылық саясаты толықтай қарастырылмаған. Ғалым 1801-1845 жылдардағы көбінесе Ішкі ордадағы қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық және мемлекеттік-құқықтық салаларды, оның даму эволюциясы тенденцияларын, сонымен қатар, ордаға Ресей демократиялық институттарының және алдыңғы қатарлы мәдени жетістіктерінің ықпалын жан-жақты талдаумен шектелген. Дегенмен, бұл еңбек қарастырылып отырған тақырыпты ашуға өз септігін тигізе алады. Әсіресе, отаршыл патша үкіметінің жалпы және Бөкей ордасындағы ағартушылық саясаты маңызды. Сондай-ақ, ғалымның басқа да еңбектері қолданысқа енгізілген.

Келесі еңбектер қатарында Г.М. және В.Г. Храпченковтардың еңбектері қызығушылық танытады. Еңбек «История школы и педагогической мысли Казахстана» [12] деп аталып, революцияға дейінгі, кеңес заманындағы және егеменді, тәуелсіз Қазақстан мектептерінің және педагогикалық ойының теориялық-методологиялық мәселелері қарастырылған. Сондай-ақ, мәдениет, білім салалары белгілі қызметкерлерінің және осы салаларда белсенді қызмет жасап, еңбек сіңірген ел басшыларының қосқан үлесі, педагогикалық және ағартушылық іс-әрекеттері сипатталып, педагогикалық жаңашылдығы талданған.

Бөкей ордасындағы білім беру ісінің тарихы туралы Т.З.Рысбеков [14], И.Н.Кенжалиев [14], Е.А.Тарабановская [16], Р.Л.Абдрахманова [17], С.Тоқболат [18] секілді тарихшы ғалымдардың еңбектерінде мол мәліметтер кездеседі.

Академик Т.З.Рысбековтың Жәңгір ханның қоғамдық-саяси қызметін және тұлғалық қырын зерделеуге арналған еңбегінде хан кезеңіндегі және одан кейінгі Бөкей

ордасындағы білім беру ісінің жайы баяндалады. Тарихшы-ғалым «Жәңгір білімге, ағартушылық пен мәдениетке бой ұрмай халық мүддесін тиімді түрде қорғау алдағы уақытта мүмкін емес екендігін қазақ хандарының ішінде бірінші болып түсінді» [19, 226 б.], - деп жоғары баға береді. Т.З.Рысбеков 1841 жылы Бөкей Ордасында ашылған мектептің сол дәуірде бүкіл қазақ даласындағы жалғыз мектеп болғандығын, хан мектебі қазақ халқының зайырлы білімге қадам басуының алғашқы баспалдағы болғандығын баса көрсетеді, «Жәңгірді қазақтың алғашқы ағартушысы деп атауға толық негіз бар» [19, 226 б.], - деп батыл да әділ тұжырым жасайды.

Р.Л.Абдрахманованың «Народное образование Западного Казахстана: становление, развитие, противоречие (1841-1941)» атты монографиясында біздің зерттеу мәселемізге қатысты мәліметтер қамтылған. Автор Қазақстанның батыс өңіріндегі халық ағарту ісінің қалыптасуы мен дамуын қарастыра отырып, бөкейліктің өңірлік ерекшеліктерін, білім беру ісінің дамуындағы Жәңгір хан ашқан заманауи мектептің білім тарихында жаңалық болып енгендігін ашып көрсетеді. [17]

Дегенмен, Қазақстанның ағартушылық саясат тарихында әлі де болса жан-жақты қарастырылмаған ақтандақ мәселелер аз емес. Соның ішінде Бөкей Ордасындағы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы мұсылмандық білім беру мәселелері, оның ішінде Жәңгір ханның білім беру жүйесіндегі реформалары және еуропалық үлгідегі білім жүйесінің Қазақстан жерінде іргетасын қалауға бағытталған ағартушылық іс-әрекеті әлі де толық зерттелді дей алмаймыз. Бұл тәжірибенің қазіргі кездегі білім жүйесін дамытудағы тарихи-педагогикалық маңызы да ғылыми-педагогикалық тұрғыдан жете талданған жоқ. Бөкей ордасындағы білім беру жүйесіндегі реформалар және еуропалық үлгідегі білім жүйесінің Қазақстан жерінде іргетасын қалауға бағытталған ағартушылық іс-әрекетінің толық зерттелмеуі, бұл тәжірибенің қазіргі кездегі білім жүйесін дамытудағы тарихи маңызының ғылыми тұрғыдан жете талданбауының өзі тақырып маңыздылығын айқындап береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда // Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 4. – Алматы: «Өлке», 2001. – С. 29-86.
- 2 Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства // Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 5. – Алматы: «Өлке», 2001. – С. 5-190.
- 3 Алекторов А.Е. Внутренняя Букеевская орда (Краткий исторический очерк) // История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.: Сб. документов и материалов / Сост. Б.Т.Жанаев, В.А.Иночкин, С.Х.Сагнаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 881-895
- 4 Иванов И.С. Внутренняя Киргизская орда (Краткий статистический очерк) // Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 2. – Алматы: «Өлке», 2001. – С. 140-230.
- 5 Воскресенский А. Школьный альбом Букеевской орды // Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 3. – Алматы: «Өлке», 2001. – С. 164-203.
- 6 Бабажанов М. Этнографиялық мақалалар. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 80 б.
- 7 Гармс И.Я. Народное образование среди казахов дореволюционного Казахстана / И.Я. Гармс. «Ученые записки Петропавловского государственного пединститута», в. 1, 1957.
- 8 Бержанов К.Б. Русско-казахское содружество в развитии просвещения. – Алма-Ата, 1976. – С.140-154.
- 9 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. –Алма-Ата: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1962. – 368 с.
- 10 Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы в Казахстане во второй половине XIX в. – Алма-Ата, 1962. – С.17-23.

- 11 Сулейменов Д. Научно-педагогическая деятельность Алекторова А.Е. в Казахстане. – Семипалатинск: Государственный университет «Семей», 1997. – 304 с.
- 12 Храпченков Г.М. История школы и педагогической мысли Казахстана: Учебное пособие / Под общей ред. Г.М. Храпченков, В.Г. Храпченков. – Алматы: Университет «Кайнар», 1998. – 168 с.
- 13 Зиманов С. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы: Арыс, 2009. – 496 с.
- 14 Бөкейорда тарихы / Жауапты құрастырушы Т.З.Рысбеков. – Орал: «Дастан», 2001. – 197 б.
- 15 Кенжалиев И.Н. Бөкей Ордасы. 1801-1850 жж. – Орал, 2002. – 162 б.
- 16 Тарабановская Е.А. Становление системы государственного управления образованием в России: XIX – начало XX в. (на примере национального образования в Астраханской губернии): монография. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009. – 176 с.
- 17 Абдрахманова Р.Л. Народное образование Западного Казахстана: становление, развитие, противоречие (1841-1941): монография. – Орал: Полиграфсервис, 2020. – 152 с.
- 18 Тоқболат С.Т. Ішкі (Бөкей) орданы басқарудағы Уақытша кеңестің құрылуы және оның қызметі (1846-1917 жж.) // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасы тарихы). – Алматы, 2009. – 156 б.
- 19 Рысбеков Т.З. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 528 б.

ӘОЖ 94 (574)

ИЗ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ В БУКЕЕВСКОЙ ОРДЕ: АКТУАЛЬНОСТЬ И СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ

Ғұбайдуллин А.С., Құрманалин С.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *Статья посвящена проблеме истории просвещения и образования. Народное образование в Казахстане начинается с открытия первой школы в Бөкейском ханстве в 1841 году. Это историческое событие очень актуально в отечественной истории и нуждается в изучении. На каждом этапе проблема изучалась с новой методологической точки зрения. Отметить их, сделать историографический анализ произведений авторов и составляет суть данной научной статьи.*

Ключевые слова: *История образования, актуальность проблемы, Бөкей-Орда, историография.*

ӘОЖ 94(574)

1867-1868 жж. ЖӘНЕ 1886-1891 жж. РЕФОРМАЛАРМЕН ЖАҢА ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ОРНЫҒУЫ

Дуйсенбаева Н.Б., Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Ғылыми мақалада XIX ғасырдағы қазақ халқының әлеуметтік өмірін өзгерткен патшалық биліктің реформалары қарастырылады. Империялық өзгерістер өлкедегі дәстүрлі әлеуметтік жағдайды өзге арнаға бұрды. Нәтижесінде қазақ қоғамында материалдық игіліктерге байланған жаңа әлеуметтік топтар жіктеле бастады.

Кілт сөздер: реформа, саясат, дәстүрлілік, отаршылдық, әлеуметтік топтар, сословие.

Патшалы Ресейдің қазақ даласында жүргізген 1867-1868 жж. құқықтық реформалары қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайын өзгертті. Бұл өзгеріс әсіресе әлеуметтік құрылысты терең қамтыды. Көшпелі қоғамда Ресей империясының ішкі губернияларындағыдай қазақтар үшін мүлде жаңа әлеуметтік сословиелер қалыптасты. Олардың қатарында дворяндар, дін иелері, қалалық сословие өкілдері - құрметті азаматтар, көпестер, мещандар болды. Мұндай дәстүрлі қазақ қоғамы үшін жаңа әлеуметтік сословиелердің қалыптасып дамуының өзіндік тарихи себептері мен алғышарттары бар еді.

XIX ғасырдағы тарихи дамудың қарқыны халықаралық сауданың арнасына жаңа аймақтарды бірінен соң бірін тарта түсті. Дамудың объективті үрдісі ортаазиялық аймақтарды да қамтыды. XIX ғасырдың ортасына қарай жаңа өзгерістерге ұшыраған әлемдік жағдай, Қазақстанның ортаазиялық елдердегідей Ресей, Қытай, Иран, Ауғанстан елдерімен сыртқы сауда қатынастарын кеңейтті.

Қазақ жерінің Ресей шаруашылық өмірінің аренасына енуі өлкеде тауар-ақша қатынастарының дамуын туғызды және бұл қазақ қоғамының экономикалық, қоғамдық-саяси өмірін ғана емес әлеуметтік құрылымын үлкен өзгерістерге алып келді.

Ресей Қазақстанға қатысты отаршылдық саясатын жүргізуде сауда қатынастарын дамытудың қолайлылығын ұғынды. Граф К.Несельроденің айтып көрсеткеніндей сауда екі ел арасын тығыз жақындатады және ең дөрекі шет халықтарды жұмсартады, державаның уысынан шықпауына мүмкіндік береді. [1, с.78] Сөйтіп қазақ өлкесінің капиталистік қатынастар өрісіне тартылуы халықтың экономикалық өміріне, әсіресе сауданың мазмұны мен нысанына өзгеріс әкелді. Бұл тұста қазақ даласында ішкі тауар айырбасы да өзгерістерге ұшырады: көшпелі және отырықшы аудандар арасында тауар айырбасы өркендеді, ортақ ішкі рыноктың қалыптасу үрдісі басталды. Ішкі сауда айырбас және ақша арқылы жүзеге асырылды. Ақшамен сауданы қазақ жеріне қоныстанған орыс-украин шаруалары жасаса, айырбас саудасын көбіне қазақ шаруалары жүргізді.

Жекелеген шаруашылықтардың тұйықталуы жойылып, түрлі рыноктардың ортақ ішкі ұлттық рыноктарға айналу үрдісі жүріп жатты. Өлкеде көп укладты экономика және соған сәйкес әлеуметтік құрылым қалыптаса бастады.

Қазақ жеріндегі шикізатқа деген сұраныстың ұлғаюымен өлкеде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында ауыл шаруашылықтың тауарлы салалары шапшаң қарқынмен дами түсті. Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіретін өнеркәсіптік кәсіпорындар, темір жолдар салынды, қалалар өсе түсті. Қазақстан мен Ресейдің

шекаралық шептер бойындағы бекіністер мен экономикалық ошақтар, жаңадан құрылған қалалар мен көп адам тұратын қыстақтар айырбас саудасының орталықтарына айналды. Сауданың дамуында қалалардың атқаратын ролі белгілі.

Қазақстан мен Ресейдің сауда экономикасының дамуында жәрменкелі сауданың ролі зор болды. Жәрменкелер сауда орталықтарынан шалғай жатқан қазақ ауылдарының ішкі байлығын қолға түсірудің ең қолайлы түрі болды. Жәрменкелер округтік қалаларда, станицаларда көбейе түсті. Көкшетауда 1851ж. 14-21 қыркүйекте «Воздвиженский», 1860 ж. Ақмолада 21-10 маусым аралығында Константиновск жәрменкесі өткізілді. XIX ғ. II жартысында жәрменкелер Батыс Қазақстанның басқа аудандарында ашылды. Ақтөбе бекінісінде 1870 ж. бірінші жәрменке ашылды. Ол 15 шілде 15 тамыз аралығында өткізілді. Лавкалық сауда татарлардың қолында болды. Бірінші 3 дүкен Татар слободкасы деп аталған қаланың бөлек аймағында болды.

Қазақ даласындағы жәрменкелер тарихында 1897ж. 15 мамырында Қарқаралы қаласынан 50 шақырым жерде Талды-қоянды өзенінің бойында ұйымдастырылған Қоянды жәрменкесінің даңқы шықты. [2, с.5] Жәрменкелік сауданың басым бөлігі мал мен мал өнімдері еді. Бұлардан басқа Ресейден келген мануфактуралық тауарлар оның ішінде: май, қант, өңделген темір, шойын, шыны және фарфордан жасалған шаруашылық заттар да саудаға түседі. Жәрменкелік сауда қазақ ауылының өркендеуіне көп әсерін тигізді. Оның ішінде қоянды жәрменкесі Шығыс пен Батысты жалғастыратын негізгі орталық болды.

XIX ғасырдың аяғында қазақ капиталының қатысуымен өлкеде 355 тері өңдеу, май шығару, жүн түту, май шам жасау, май өңдеу зауыттары құрылып, олар жылына 2,8 - 3,1 млн сомдық тауар өндірді. XX ғасырдың басында тұрақты сауданы қалыптасуымен жәрменкелер саны азаяды және керуендер саны да сирейді, Керісінше, қалалар саны ұлғайып, ондағы қоймалар, дүкендер, айырбас алаңдарының қатары көбейеді.

Қалалардың өсуі әкімшілік және өнеркәсіп сауда орталықтарының дамуымен тығыз байланысты болды.

Қазақтар тұрмысында жергілікті кәсіпшіліктер де жете дамыған. Мұны А.Левшин, А.Гейнс мәліметтері растайды. Қазақтар жоғары сапалы және көркем безендірілген арқан, киіз үй әбзелдері, былғары өнімдері, жүннен әртүрлі бұйымдар жасады. Сырдария мен Арал теңізі бойындағы халықтар балық аулаумен айналысты.

Көптеген деректер қазақтар арасында аңшылық кәсіптің, оның ішінде, құстарға қарағанда ірі аңдарды аулау мейлінше жоғары болғандығын растайды. Әрине, осы аңшылықтан түскен терілер сауда айналымына түскені де белгілі.

Аймақтық ұлттық қоғамның әлеуметтік құрылым эволюциясын түсінуде XIX ғ. нарықтық қатынастың енуі, ру басшыларының қауымдық жерді тартып алуы, жақсы жайылымдық жерді иемденген патша үкіметінің оғаршылдық саясатының күшеюі, жерді пайдаланудың өмір сүріп тұрған тәртібін өзгергендігі, жайылымдық-мал өсіруші шаруашылық дағдарыстың негізгі себептері болған қазақ руларының дәстүрлі көшіп-қону жолдарын бұзғандығы маңызды факт болып табылады. Бұл тарихи факторлар қазақ қоғамының алдыңғы онжылдықтарға қарағанда, қазақ қоғамының мүліктік жеке меншікті топтарға бөлінуінің интенсивті жүруін қамтамасыз етті. Қазақ қоғамының әлеуметтік жіктерге бөлінуінің дәлелі, жалпыресейлік халық санағы мәліметтері парағында қазақтардың натуралды шаруашылыққа жатпайтын жаңа әлеуметтік топтары жазылды.

XIX ғ. II жартысында қазақ даласына шығыс славяндардың қоныс аударуының күшеюінен қазақ этникалық хал-ахуалы өзгерді.

Н.Е.Бекмаханова көрсеткендей 1870-1897 жж. Қазақстан территориясында қазақ халқының саны 5,2 пайызға төмендеді, мәселен Торғай облысы бойынша 9,07 пайыз. [3, с. 49]

XIX ғ. қазақ қоғамында қалыптасқан жаңа әлеуметтік топ - құрметті азаматтар тегі. 1832 ж. 10 сәуірде Ресей патшасы Бірінші Николай Құрметті азамат деген атаумен жаңа сословиені енгізу туралы Манифест шығарды. Бұл манифесті қабылдағанда үкімет мынадай мақсаттарды көздеді: көбейіп келе жатқан жеке дворяндардың санын қысқарту және бірінші гильдия көпестері, университет түлектері, жеке дворяндардың балалары, ғылыми дәрежесі бар тұлғалар сияқты тұрғындар категорияларына мейлінше аз құқықтар беру (рекруттық міндеткерліктер, жан басы салықтары, тән жазаларынан босату). 1892 жылдан бастап құрметті азамат атағы қоғамдық пайдалы қызметі үшін беріле бастады [4, с.202].

XIX ғ. әсіресе, қала тұрғындары арасында жаңа әлеуметтік тек - құрметті азамат сословиесі енгізілді. Құрметті азаматтарға жекелеген және тәуелсіз артықшылықтар берілді: жан басы салықтан босатылды, рекруттік міндеткерліктерден босады, қылмыс жасалған жағдайда тән жазасынан босады. қалалардағы сайлауға және 1,2 гильдиялық көпестерден төмен емес қалалық қызметтерге сайланды. Барлық заң актілерінде құрметті азамат атымен аталу құқығы берілді.

Ата тегінен бергі құрметті азамат атағын жеке және ата тегінен бергі дворяндардың заңды балалары өмірге келген бойда иеленді. Қалған сословие өкілдері бұл атақты иемдену үшін өтініш білдірді. Жеке құрметті азамат атағын Ресейдегі университеттердің кез келгенін үздік бағамен бітіргендігі туралы аттестаты бар тұлғалар, Көркем сурет академиясының толық курсы бітіргендігін растайтын аттестаты немесе дипломы бар суретшілер өтініш бере алды. Шетелдік ғалымдар мен суретшілерге, кәсіпкерлерге Басқарушы Сенаттың қаулысымен бекітілген тұлғаларға сыйға берілді.

Патша үкіметі өз саясатын күшейту мақсатында молда мен ахундық қызметке татарларды тағайындады. Тағайындалып қойылған татар молдалар дін қағидалары мен жоралғыларын дұрыс білмеді, сондықтан да олардың ел ішінде беделі болмады, өйткені олардың көпшілігі сауатсыз болды. Бұл жергілікті халықты қанау үшін, алдап-арбау үшін жақсы құрал еді. Татар молдалары көп жағдайда діни дәстүрлерді таратудың орнына өздерінің қалталарының қамын ойлап, пайда табуды көздеді. Ағартушы ғалым Ш. Уалиханов «Орыс үкіметі біздің өнегелі тәрбиемізді сеніп тапсырған татардың діни ағзамдары біздің пиғылымыз бен ниетіміздің азғындауына әсер етті, пара алды, екі жүзділікке үйретті... Дүниеде орыстың мұсылман ағзамдарынан өткен паракорлар бар ма екен ... » деп көрсетеді [5, с.77]. Осындай арамза әрекеттері үшін молдалар халықтың арыздануымен қызметтерінен тайдырылды.

XIX ғасырдың ортасына таман уез бастықтары жанында әрбір болыста бір молдадан қызмет атқарды. Сонымен қазақ көшпелі қоғамындағы мұсылман діндері басқарушы биліктің еркін білдірді және қазақтар даласында мұсылмандық дін дәстүрлі шамандық діни белгілермен өзара астасып жатты.

1867-1868 жылдардағы уақытша ереженің 251-ші параграфында жергілікті жерлердегі қырғыздардың дін ісін Ішкі Істер Министрлігінің қарамағындағы азаматтық басқармаға бағынған жергілікті молдалар басқаратындығы көрсетілген. Бір болыста бір молдадан болуы шарт еді және олар облыстық басқарма, әскери губернатордың анықтауымен қызметке тағайындалды немесе қызметінен алынды. Ресейдің отаршылдық саясатының бір көрінісі мұсылман діни өкілдері христиан діндарларымен салыстырғанда қоғамдағы дәрежесі рангалары бойынша салыстырғанда (шендері мен материалдық жағынан қамсыздандыру бойынша) төменгі сатыда тұрды. Әрбір молданың өмірі мен қызметі мемлекет тарапынан бақылауда болды [5, с.84].

XIX ғасыр бойы дін өкілдері қалалық сословие өкілдері мешандар санатына жатқызылды, мұның өзі олардың қоғамдағы қосалқы жағдайын көрсетті. Мұсылмандардың қажылыққа бару үшін іссапарға сәйкес жолдамалық билеті мен тұрғын жерінен анықтамалар, паспорты т.б. бірнеше құжаттары болғанда ғана рұқсат етілді.

Мұндай талаптар Меккеге баруға талап білдіруші барлық адамдарға қойылды. Осындай дін өкілдерінің үкіметке және оның саясатына ресми және лоялды қатынастары қазақтардың мұндай діннен бас тартқандығын көрсетеді. Бұған Сұлтан Тұрсын Шыңғысов пен Абылай Ғаббасовтың 1830 жылы Петербург қаласына императормен кездесіп берген өтініштері дәлел. Олар өз өтініштерінде қазақ жерінде мешіттер мен мектептер тұрғызуға қарсылығын білдіреді және ахундар мен молдаларды қажет етпейтіндігін айтады. Көшпелі қазақтардың өз молдасы бар, елді мекендерде болыс басқарушы аға сұлтанның жанында және би мен старшындар жанында хатшы қызметіндегі молдалар бар деп көрсетеді. Бұдан қазақтардың дәстүрлі қоғамның өкілдері патша үкіметінің рухани өмірдегі жүргізген саясатымен келіспейтіндігі көрінеді.

1867-1868 жж. Уақытша Ереже бойынша (258-параграф) қазақ даласында мешіттер тұрғызу генерал-губернатордың рұқсатымен ғана жүзеге асырылды. 1860 жылы қарқаралы округында 1 мешіт және 1 медресе, Ақмола округында 3 мешіт пен 2 медресе болған. Тарихи деректерде Ақмола округының аға сұлтаны Ибрагим Жайықбаевтың сұранысымен Батыс Сібір генералгубернатордың мешіт пен училище салуға рұқсат берілгендігі туралы мәліметтерді көруге болады [6, с.129]. Сол кезде 1863 жылы Сібір қырғыздары облысында қазақтар - 140013 ер және 123202 әйел адам болған, яғни шамамен 265 мың адам діни салттар ұстанған.

1860 жылдан бастап ресми мешіттер мен медреселерге қазақтар көптеп келе бастады. 1893 ж. Торғай облысында 24 мешіт болды [7, с.11]. Осы тұста Ә. Бөкейхановтың мына сөзін келтіруге болады. «Киргизы, еще недавно в половине XIX века были довольно равнодушны к религии, в частности к исламу». Бұл пікірден дінге деген қаншалықты құрмет болғаны байқалады.

Сөйтіп Қазақстан жерінде патша үкіметінің діни насихатшылары татарлар қуғындала бастады. Қазақ жерінде ашылған мектептерде мұғалімнің орыс тілін білуі міндеттелді. Қазақ даласында мектеп пен медресе салу үкіметтің ғана рұқсатымен жүзеге асырылды. Бұл жағдай мектептер мен медреселердің жасырын түрде ашылуына алып келді. Кейде мешіттер тұрғын үй сияқты мұнарасы көрсетілмей тұрғызылды. Сонымен қатар патша үкіметі Қазақстандағы мұсылмандыққа қатысты саясатын жүргізуде қазақтан шыққан діни қызметкерлердің іс-әрекеттеріне кедергі болып отырды. 1843 жылы ноғай руынан Тілеуов Бұқар қаласында 14 жыл медреседе діни білім алып келгенде оған қазақ жерінде болуға тыйым салынған, тіпті елден қуылған. Сол кезеңде Ресей империясының қол астында болса да, Орта Азиядан діни білім алғандарға Қазақстанға кіруге рұқсат етілмеді.

Ресми дін күннен күнге зорлықшыл сипатқа ие болды. Патша үкіметінің рухани отарлауы саясаты христиандандырумен ұштасты. Халық арасында зорлықпен христиандық дінін қабылдаған жайдайлар кездеседі. Сөйтіп, XIX ғасырда патша үкіметінің орыс емес халықтарды шоқындыруы саяси сипатқа ие болды. Соған қарамастан мұсылман дін иелелері ел тарихында әлеуметтік топ ретінде шоғырланып, қалыптасып, қоғамдық дамуда өзіндік рөл атқарды. Ресейге қазақтардың түгелдей бағынуы, өндірістік кәсіпорындардың дамуы, сауда жүйесінің кеңеюі қалардың қалыптасып дамуына барынша ықпалын тигізді. XX ғ. басына қарай қала халқының саны едәуір артты. қала халқының санын кедейленген, күйзелген қазақ кедейлері мен Ресейдің ішкі губернияларынан келген орыс шаруалары толықтырып отырды. Олардың арасында саны көп топ - мешандар болды.

XIX ғ. 60 ж. олардың көпшілігі мемлекеттік қызметке тұруға мүмкіндік алды немесе «ерікті мамандық» иелері болып саналды. Мещандық сословие Ресейде қазан төңкерісіне дейін сақталды.

Сонымен қалалардың дамуымен ондағы сауданың рөлі туралы мынадай қорытынды жасауға болады. Қазақстан территориясында бекініс-қалалардың негізінің қалануының басты себептерінің бірі - Орта Азия, Қытай; Үндістанмен сауда қатынастарының дамуы

еді. Қазақстан қалаларының қолайлы география жағдайы Ресей мен басқа да елдердің назарын бірден өзіне аударды. Қалалармен сауда қатынастарының нығаюын дамыған сауда транспорттық инфрақұрылым: керуен жолдары, темір жолдар қамтамасыз етті. Сауда айырбас сарайлары, жәрменкелер, стационарлы базарлар сауда үйлері түрінде жүргізілді.

Капиталистік қатынастардың енуімен сауда дами түсті және жаңа мазмұнға ие болды. Көптеген өсімқор саудагерлер - ірі кәсіпкерлік көпестерге айналды. Сауданың жетілуі саудагерлердің тұлғалық қоғамдық жағдайын көтерді. Мұның өзі саудагер көпестердің сословиелік қалыптасуына мүмкіндік берді. Көпестер негізінен сауда орталықтары - қалаларда шоғырланды.

XIX ғ. қазақ қоғамында жоғары дәрежелі әлеуметтік сословиелер көпестер сынды қоғамдық мәнге ие болған дін өкілдерінің де қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері болды. Жалпы алғанда, діни адамдар қазақ даласында алдыңғы ғасырлардан келеді. Бірақ әлеуметтік сословие ретінде қоғамдық рөлінің өсуі XIX ғ. саяси-әлеуметтік оқиғалармен анықтала түсті. Діни құндылықтар арқылы қазақтарды уысында ұстауға ниеттенген патша үкіметі алғашында татар молдаларын қазақ даласына жібере отырып, оларды отарлаушы құралға айналдырды. Бірақ татар молдаларының мұсылман дінін уағыздауы патша күткен нәтижені бермеді, бұл, өз кезегінде үкіметке татарлардың іс-әрекетін шектеруге итермеледі. Бұдан кейін Ресей үкіметі қазақтарға қатысты шоқындыру, орыстандыру шараларын үдете түсті.

Қала халқының арасында саны ең көп - әлеуметтік топ ретінде мешандар ерекшеленеді. Мешандарды қала тұрғындарының түрлі топтары: қолөнершілер, ұсақ саудагерлер, ұсақ үй иелері құрады. Әрбір қалада мешан немесе посадтық ерекше мешандық қоғам құрылды және оны мешандық староста мен оның көмекшілері басқарды.

Сонымен 1867-68 жж. құқықтық реформалар негізінде қазақ қоғамында жаңа әлеуметтік құрылым қалыптасты және олар қоғамның әлеуметтік құрылысының ажырамас бөлігін құрады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Султанғалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.). Монография. Уфа, 2001.-260 с.
2. Красовский М. Материалы для географии и статистики России. Область сибирских киргизов. – СПб., 1868.- 174 с.
3. Сундетов С.А. Проникновение торгового капитала в казахский аул в начале XX в. Изв.АН, КазССР, Сер.история, археология, этнография, 1962, Вып.2(19).
4. Еникеев С.М. Очерки истории татарского дворянства. Монография. Уфа, 1999.-355 с.
5. Сарсембаев М.А. Международные-правовые отношения государств Центральной Азии. – Алматы: Ғылым, 1995.-368 с.
6. Жиренчин К.А. Правовое положение Казахстана в составе Российской империи в XVIII веке. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 354 с.
7. Первая Всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. Т.XXXVIII. Уральской область, под. ред. Н.Тройницкого. Спб, 1904.-292 с.

ӘОЖ 94(574)

1867-1868 гг. и 1886-1891 гг. ФОРМИРОВАНИЕ, ЗАКРЕПЛЕНИЕ НОВОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ С РЕФОРМАМИ

Дуйсенбаева Н.Б., Құрманалин С.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В научной статье рассматриваются реформы царской власти, изменившие общественную жизнь казахского народа в XIX веке. Имперские

преобразования изменили традиционную социальную ситуацию в регионе. В результате в казахском обществе стали выделяться новые социальные группы, привязанные к материальным благам.

Ключевые слова: реформа, политика, традиционализм, колониализм, социальные группы, класс.

ӘОЖ 94(574)

ЖАНТӨРЕ ХАН ЖӘНЕ КІШІ ЖҮЗДЕГІ ОППОЗИЦИЯЛЫҚ КҮШТЕР (XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Бопылова Ш.М., Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Ғылыми мақалада XIX ғасырдың басындағы Батыс Қазақстандағы шиеленіскен саяси жағдай баяндалады. Кіші жүздегі ішкі саяси тартыс барысында Жантөре хан қазаға ұшырады. Ханның өліміне әкелген жағдай патша өкіметінің империялық-отаршылдық саясатынан туындап жатқан болатын.

Кілт сөздер: империялық саясат, ішкі тартыс, азаттық күрес, көтеріліс.

XIX ғасырдың басында Қазақстанның батыс өңірінде саяси жағдай өзінің шиеленістілігімен ерекшеленеді. Патша үкіметінің империялық саясаты Кіші жүздегі ішкі саяси тартысқа үнемі қозғау салып отырды. Осыған сәйкес біз бұл мақалада ханның өліміне әкелген тарихи оқиғаны ғылыми тұрғыда талдаймыз.

Ел ішіндегі беделді азаматтар арасындағы шиеленістің өзара талқыға түсуі, кездесуі 1807 жылы 2 шілдеде Орловск және Зеленовск форпостары аралығында өтті. Біздіңше бұл кездесуді ұйымдастыруда Бөкей беделі басты роль атқарғанымен, Жантөре хан, Орман сұлтанның да мүдделі болғандығын ескеруіміз қажет. Хабарды жеткізген Скрыпкин қазақтар 2 рет Кеңес өткізді, екеуінде де мені қатыстырмады деп хабарлады. Кездесу барысында талас мәселелерді шешудің 2 түрлі жолы байқалады. Біріншісі, хан ұсынған, халықты келістіру үшін "әскер және 10 зеңбірек" қажеттігін алға тартып оның астына сұлтандар мөрін басқызып, губернатордан көмек сұрау жолы. Екіншісі, сұлтандардың өзара, ешкімді араластырмай келісімге келтіру жолы.

Бөкей мен Орман сұлтандар әскер алдыруға ашық қарсылық білдірген. Содан келісе алмаған қазақтар жайылымдарына кеткен. Сөйтіп өзара келісу Жантөренің "күш көрсету, орыс әкімшілігін пайдалану" бағытының кесірінен сөзсіз аяқталды. Жантөремен кездесу барысын алдын-ала болжаса керек, Қаратай сұлтан Кеңеске қатыспады.

Кейін 1807 жылы 10 шілдеде Орман сұлтан Г.С. Волконскийге ханның қателіктерін дәлелдемек болды. Сұлтан пікірінше: Біріншіден, Хан Орда ішіндегі талас-тартыстың себебін анықтамады, сондықтан да елде тыныштық орнамады.

Екіншіден, халықтан бөлініп, тек Жетіру руларымен шектелді. Жайықтың дала бетін иемденіп, Байұлдары руларын жайылымдарға өткізбеді, орыс қорғандарына керек-жарактарын алуға барған қазақтарды ұстады.

Үшіншіден, осы әрекеттен қазақтардың бірі аштыққа ұшырады, екіншілері бізге келіп көмек сұрады.

Төртіншіден, халқымның қиналған сәтінде маған менің рұқсатымсыз Шекаралық комиссияға шықтың деп өкпеледі [1, 170].

Орынбор губернаторы қазақ даласындағы жағдайға басты кінәлі Қаратай сұлтан деп түсінді. Сондықтанда 1807 жылы жазда Ордада керуен тоқтатылды дегенді естіген

бойда Орынбор гарнизоны полкінің командирі, генерал-майор Д.И. Гертценберг бастаған 1023 жауынгерді 3 зеңбірекпен, 1471 жылқымен қарсы аттандырды. Д.И.Гертценберг Г.С. Волконскийге 28 тамызда берген рапортында Қаратай иелігіне жете алмағандығын, қосымша келген полковник Струковта сәтсіз кері оралғандығын жеткізді. Әскердің шығуынан хабардар болған Қаратай шекті руы қазақтары алған 8 түйедегі тауарды шектілер Мұсылман би және Сарышоңқай ұсынысымен керуенді 400 адамымен Елек бойымен кейін Ресейге қайтарды [2, 105].

Бұл саясаты арқылы Қаратай сұлтан өз дегеніне жетті. Алдымен өзіне Жантөренің күші жетпейтіндігін әкімшілікке дәлелдеді. Екіншіден, керуенді тоқтатып, оны, кейін қайтаруы сұлтанның сөзінің халық алдында өтетіндігін көрсетті. Үшіншіден, Г.С.Волконский Қаратайға әскер жіберу арқылы мәселені шешуге болмайтындығын түсінді.

Мұндай жағдайда ханда сұлтанның кейбір пікірлерімен санасуға мәжбүр болды. Осыған дейін, шекара бойынан кетуді жөн көрмеген Жантөре, енді губернаторға өзінің ел ортасына баруы қажеттігін сендіруге жұмыстанды. Губернатор 1807 жылы 1 қыркүйекте оны қолдағанымен ханға "кейбір қазақтар жағдайы анықталмайынша, ел ортасына көшуге рұқсат етпеймін" деп бұйырды. Сөйтіп Байұлдарының билері мен старшындарының Жетіру руларымен таластарды шешу үшін көтерген осы ұсынысы тағы да жүзеге аспай қалды. Енді оған тікелей жауапты губернатор болды. Оның түсінігінше қазақтар бар мәселені шекара бойында, орыс шенеуніктерінің қатысуымен шешуі тиісті еді. Қаратайдан қайтарылған керуендермен шекаралық комиссияға сұлтанның Бекберген би бастаған елшілер келді. Мақсат Өзбекқали сұлтанды босату еді. Бірақ Г.С. Волконский 17 қыркүйекте комиссияға Қаратаймен еш байланыс болмасын, жауап қайтармандар деп бұйырды. Губернатор мен Жантөре ханның Қаратайға деген көзқарасына қарамастан оның халық алдындағы абыройы, ықпалы ерекше өсуде еді. А.И. Добросмысловтың "Герценбергтің сөзсіз жорығынан соң Қаратай өзін ашық хан деп атай бастады; өзін мойындамаған қазақтарды жазалап, күшпен бағындырды. Бүлікшіл топтар бүкіл шеп бойында, Гурьевтен бастап "Сібір қорғандарына дейінгі аралықта шабуыл жасады" деп бағалауы да содан. Осы генерал-майор Герценберг жорығын Л.Мейер еш негізсіз 1808 жылға жылжытады[2, 184].

1807-1808 жылдары Кіші жүз қазақтары Жайықтың ішкі бетін еркін пайдаланды. Қазақ рулары ішкі бетке өтуде губернатордың арнайы билетін алып, аманатын қалдырып, ақы төлейтін. Мұндай мүмкіндікті жібермейтін Жантөре хан қорғандарға аманат ретінде өзіне қарсылас қазақтарды ұстауды ұсынды. Бірақ хан жоспары тағы да жүзеге аспай қалды.

1808 жылы 15 ақпанда Г.С.Волконский патшадан Жантөренің Бөкейге өшігіп, өз қазақтарын ішкі бетке енгізіп, тәртіпсіздікті тыя алмай отырғандығын дәлелдейтін құжаттар алды. Сол бойынша патша жарлығы жарық көрді. Ол бойынша Жантөре қарамағындағы қазақтарды дала бетке шығару, тоналған керуендер, мал-мүліктерді қайтару, оның жұмысына Астрахань кардонынан депутаттар қатыстыру, Жантөре ханның және оның "жауыздарының" еркінсулеріне тиісті шара қолдану бұйырылды. Әрине мұндай ханға деген батыл шешімнің Астрахань губернаторы ұсынысымен жүзеге асқандығын байқаймыз. Себебі көп ұзамай Г.С. Волконский патшаға жауап хатында ішкі бетке қазақтарды өткізбеу мүмкін емес, өйткені малы қырылса Кіші жүз рулары аштыққа ұшырайды, екіншіден, бұрынғы жылдардағыдай жиналған халықты тоқтату қиын, үшіншіден, әскер оларды тоқтатса, қазақтар Орда ішіне алыстап,, шекараға соққы береді,- деген шындықтың бетін ашты[3, 217].

1808 жылдың қаңтар-ақпанында Г.С. Волконский шекарадағы талас мәселелерді шешу мақсатында төменгі Орал шебіне майор Некрасовты жібереді. Комиссия құрамына қазақтар атаман Д.М.Бородинді қосуға шақырады. 28 ақпанда Жантөре хан, Орман сұлтан,

Үкі Төлеповтер, кейін Байұлы руларынан 43, Жетіру руларынан 17 старшындар атаманды қосу себебін "ол бұрыннан көршілес, қазақтарды біледі" деп түсіндіреді. Біздіңше, ел игілері реті келгенде ол арқылы қазақ, қазақ-орыс мәселесінде көтеруді көздеген. Хат жазушылар арасынан сұлтан Алмәмбет Қарабаев (Батыр ұрпағы) беріш Атанбек Бөденеұлы, масқар Қожақ Дөненұлы байқалады[3,217]. Осы тұста Жантөре ханға бағынатын дала беттегі Кіші жүз рулары соның ішінде есенқұл-беріш, жайық-беріш, есен-беріш, құңғыр-алаша, тоқбаш-алаша, қалқаман-тана, тана-Ашет, Асан-тана-масқар, қарақұл-ысық, батақ-байбақты бөлімдері Бөкей басқаратын ішкі бетке көшуге ниет білдірген. Оның негізгі себебі дала беттегі бей-берекесіздік пен Жетіру руларының күшеюі еді. Ішкі бетке мал өткізер уақытта Шекаралық комиссия атынан келген ассесор Созонович жасаған тізімде 1808 жылы наурыз айында Артықғали сұлтан басқаратын кеңшалбар-адай, тазеке-адай бөлімдері өзге де рулар Бөкейге қосылуға шығып, еш рұқсат сұрамастан 830 түтінді бастап Жайықтан өтіп кеткен. Бөкей атынан ноғай руынан Айтбай Мамбетқазиев шекараға қаруланып келіп, ассесордан ішкі бетке өтуші қазақтарға кедергі жасамауын талап етеді. Қазақтардың көшу себебін Созонович Бөкейдің пайдакүнемдігі мен мансапқорлығынан көреді". Ассесор қорытынды пікірінде, біріншіден, Бөкей Астрахань бағытына көшкенде тек ноғай бөлімімен көшті, ал басқа рулар кейін өткендер, сондықтан оларды дала бетке қайтару, екіншіден, қазақтар Нарын құмында ерекше көбеюде, орыстардың жайылымдарына зиян келтіруде, кейін қайта дала бетке өтеді. Қауіп күшеюде деген ұсынысын білдіреді. Мұның бәрінен хабардар жоғарыда аталған Орынборда ұйымдастырылған комиссияны генерал-майор Д.И.Гертценберг басқарған. Ол Бақсай қорғанына Жантөре хан, Бөкей сұлтанды келтіріп, тағы да келісімге қол қояды [4, 210].

Ішкі беттегі жайылым мен қазақтардың көшуі туралы мәліметтер алған соң, патша 17 маусымда жаңа жарлық шығарды. Жарлықта ішкі бетке өткен қазақтар өр жылдың наурыз айында Нарыннан дала бетке кейін қайтуы тиіс делінді. Сонымен бірге ішкі бетке өткізудегі Бөкейге берген артықшылықтар да жойылып, енді рұқсатты тек қана Шекаралық комиссия беретін болды. Мұның өзі бір жағынан қазақтарды бақылаудың жолы болса, екінші жағынан ішкі Орданы реттеу және Бөкейдің күшеюіне жол бермеу, Жантөре қарамағындағы қазақтарды ұстаудың бір амалы болатын.

1808 жылдан бастап Қаратай ашық Жантөрені хан деп мойындаудан қалды. 1808 жылы наурыз айында Өзбекқали сұлтан түрмеден босаған соң, оны Орда ішіне алып келген хоружный И. Исаков Қаратайдың үш айдан бері хан аталып жүргенін, оның атағының Жайықтан Сырдарияға дейін жайылғандығын хабарлады. 1806 жылдың тамыз-қыркүйегінен бері Ордада болмаған Өзбекқалиды босату арқылы губернатор Қаратай сеніміне ие болуды көздегенімен сөзсіз, сұлтан орыс әкімшілігіне сенбеді. Сұлтанның осы әрекеттеріне Сыр бойындағы шекті рулары да ашық қолдау көрсете бастады.

1808 жылы анық байқалған жағдай Нұралы хан ұрпақтарының бірлігі еді. Бұл кезеңде олар Кіші жүздегі біраз руларды басқарды. Мәселен Байұлы-жаппасты Абылай Нұралыұлы, Байұлы-адай мен Жетіру кетені Артықғали Нұралыұлын Байұлы-алашаны Шотқара, Орман Нұралыұлдары, Орта жүз-уақ уын (Кіші жүздегі бөліктерін) Қоңырау Нұралыұлы, байұлыназдарды Өзбекқали, Жетіру-таманын кейбір бөлімін Сары Есімұлын атауға болады. Ал Бөкей сұлтанға түгеддей ішкі беттегі қазақтар бағынды. Дегенмен Бөкей сұлтан 8 тамыздағы губернаторға хабарында дала бетке өту барысында оған Қаратай иелігінен Биек сұлтан бірнеше адаммен шабуыл жасады дегенді жеткізді. Бөкей сұлтан Бөлек қазір Қобда өзенінде деп ескертті. Кейін Г.С. Волконский Ішкі Істер басшысы Г.С. Курыкинге Қаратай Бөкейді шаты деп жеткізіп, оны қолға түсіру қажеттігін алға тартты. Міне осы деректі алғаш пайдаланған А. Рязанов болған шабушыға Қаратайды кінәлады. Оның анықтауынша "Қаратай 500 қазақты бастап Бөкей ауылын талқандап, малдарын тартып алған. Бөкей Кулагине қорғанына жетіп жасырынған соң ғана аман

қалған". Мұрағат қорындағы Бөкейдің бірде-бір хатында Қаратайға жабылған жала кездеспейді. Бөкей өз хатында анық Белек сұлтанды көретеді. Біздіңше бұл жағдай жайылымның шиеленіскен кезінде орын алған. Ал Г.Волконский пәлені Қаратайға жауып, бірден оны қылмыскер көрсетуі сұлтанды үкімет алдында қаралауы еді. Қаратай сұлтан қазан айындағы жазған хаттарында өзін алғаш рет шекара әкімшілігі алдында хан атады. 1808 жылы 13 қарашада Д.М. Бородин губернаторға Қаратайды ұстау мүмкін емес, Өзбекқали болса, Қаратай мен Жантөрені татуластырам деген уәдесін орындамады деп хабарлады. Содан соң 17 қарашада Г.С. Волконский атаманға сұлтанның сеніміне кіріп ұстау үшін арнайы 4 бөлімнен тұратын тапсырма берді.

Біріншіден, Қаратайды хан да жазбай-ақ, хат алмасуды жалғастыра беру.

Екіншіден, егер сұлтан ішкі бетке мал өткізуге рұқсат сұраса, көмектесу.

Үшіншіден, қалай болғанда да оны серіктермен бірге бір қорғанға кездесуге шақыру, егер жанындағы қазақтар мал өткізуді сұраса, оларға да жағдай жасау.

Төртіншіден, сұлтанды, інісі Өзбекқалиды ұстап, Орал қалашығына әкеліп, содан губернатормен кездесу қажет деп сылтауратып, күзетші айдауымен Орынборға әкелу.

Губернатор шешімінен байқағанымыздай, ең басты мақсат Қаратайды толықтай бейтарап қалдыру, қолдан келсе мүлдем Ордадан әкету еді.

Мұны сезген Қаратай да, Өзбекқали да Орынбор түгіл, Жайық бойы қорғандарына бармады. 1809 жылдың ақпанында амалы құрыған губернатор атаманға сұлтандарды әскермен ұстауға рұқсат етті. Атаман 400 қаруланған әскермен шыққанымен, Қаратайды таба алмады. Бірақ жол-жөнекей есаул Щювтың казак-орыстары адай, есентемір руларымен шайқасты. Мұндай есерсоқтықты Орман сұлтан 1809 жылы 13 наурызда губернаторға хабарлады [4, 221].

1809 жылдың көктемі Кіші жүзде жаңа шиеленісті әкелді. Ол алдымен, ханға Жетіру-табынның кейбір бөлімдерінің ашық қарсы шығуымен көзге түседі. Хан жанындағы казак-орыстарға арқа сүйеп, оларды жазалай бастағанда, қазақтар Қаратайға көшті. Екіншіден, Қаратай сұлтан жақтастары жер-жерде ханға қарсы ашық үгіт жүргізіп, елді шекарадан көшуге шақырды.

Көктем мезгілінде Нарын құмынан қыстаудан Бұхар бетке шығып алған қазақтар шекарадағы орыс ауылдарына шабуыл жасауды күшейте түсті. Мұның барлығы Қаратай үгітімен және Жантөре ханның соңғы әскерді пайдаланып, елді қорқыту іс-әрекетіне деген халықтың наразылығынан туындағанды. 1809 жылы 24 маусымда Илинск қорғанына жасалған шабуылда қазақтар 280 жылқыны қуып алса, артынан шыққан қуғыншы казак-орыстар 5 қазақты өлтірген. Содан Верхнеозерск қорғаны коменданты майор Климов губернатор рұқсатымен шекті Мұсылман, Сарышонқай билер ауылына аттанды. Кейін осы қанды әскери жорыққа қазақтар өкпе-назын білдірді. Майор өз рапортында не бәрі 406 жылқы алып қайттық дегенімен, Мұсылман би Шағатаев, Санамас Сейдалиндер шекаралық комиссияға казак-орыстар, башқұрттар 1084 жылқыны қуып алды деп көрсетті. Арыз бойынша тексерісті жүргізген ассесор Кукуранов 1809 жылы 20 шілдеде қазақтар әрдайым асырып көрсетеді дегенімен, кейбір башқұрттардың тонау барысында асыра белсенділік танытқанын дәлелдеді. Кейін қайта ұйымдастырылған тексерісте капитан Темиреевке Озерный қорғаны солдатты Астафьев 406 жылқыдан әлдеқайда көп жылқы қуылды, оның 8-ін подполковник Ханин, унтер офицер А. Семиновтер алды, командадағы солдаттар 36 ірі қараны сатып жіберді деген [4, 220].

Осы жылы Шекаралық комиссия шептегі қазақтарды далаға қарай 15 шақырым алыстату саясатын жедел жүргізді. Мұны Г.С.Волконский 1783 жылғы патша жарлығымен негіздеді. Бұған қарсы Батыр хан ұрпақтары Бабы Қайыпов, Жантөре Жиһангеров сияқты сұлтандар "қыс келіп қалды, отын-шөбімізді әзірлеп қойдық. Кедей қазақтар жас балаларымен қайда көшеді" деген наразылықтарын жеткізсе, Звериноголовск қорғаны коменданты подполковник Китаев "қазақтарды ішкі бетке өткізбеу, 15 шақырым

жақындатпау" қарсылық туғызуда деп анықтаған. Кейін комиссияның өзі бұл шешім "ауыл мен малға ұлы қиыншылық әкелді" деп мойындады.

Кіші жүз қазақтарының әсіресе шекара бойындағы Байұлдары" Жетіру рулары өз ауылдарының қазақ-орыстардан тоналғанын, енді мына жарлықтың батыл күшке енуін Жантөре ханның әлсіздігінен көріп ашына түсті. Қаратай сұлтанның әрекеттері оларға жаңа хан қажеттігін дәлелдеді. Мұны көре тұра қартайған Айшуақ хан Әбілқайыр ұрпақтарының үлкені ретінде өзара келісім мен татулықты жүзеге асырудың жолдарын іздеп қиналды. Ол баласы Жантөре ханмен бірге орыс шекарасына жақын жерде тұрақтап, мүлдем көпшілікпен байланысын үзіп алған-ды. Ал ел игілері бейбіт түрде ішкі мәселелерді шешіп, патша бекіткен ханды ауыстыруды Г.С.Волконскийден қайта-қайта сұрағанымен ол жүзеге аспады. Губернатор болса үкіметтің отарлау саясаты жолындағы — хандықты әлсіретіп, халықты біржолата алауыз етіп, ел бірлігін жоюдағы қадамдарынан бас тартпады. Мұның арты Жантөре ханның өліміне ұласты. Л. Мейер, А.И. Добросмыслов, А.И. Макшеев, А. Рязановтар 1809 жылғы 2 қарашадағы ханды өлтіру оқиғасына тікелей Қаратайды қатыстырады. Бүгінгі Ресейлік зерттеушілерде осы пікірді қайталайды. Біздіңше Қаратайды кінәлау Шекаралық комиссия төрағасы Г.Ф. Гене зерттеуінен алынған. Г.Ф. Гене Жантөре ханды "ақылды, батыл жүректі, әрқашанда мұсылмандық жолда болды" деп бағалап, Сахарный қорғаны тұсында тұрғандығын жеткізеді. Сонымен қатар Кіші жүз қазақтары ханнан ел ішіне көшуді талап етті дейді.

Г.С. Волконский 1811 жылы 15 қыркүйекте Н.П. Румянцевке жазған хатында Жантөре ханды өлтірген Орман Нұралыұлы, премьер-майор Қара Есімұлы, Шожық Есімұлы, Шүкірәлі Нұралыұлы өзге де қазақтарды көрсеткенімен, Қаратайды әңгіме қылмады.

Айшуақ хан 1811 жылы 19 тамызда Г.С. Волконскийге "баламды Қаратайдың серіктері өлтірді", "енді Қаратай Жантөре орнына өз ағасы Бөкейді хан сайламақ" дегенді жеткізді[1, 228]. Міне осы деректерді сараласақ, бірнеше жүз қазақтар қатысқан қанды оқиғаға тікелей Қаратай қатыспағанымен, оның ханды өлтірушілерге ниеттес, тілектес екендігін байқаймыз. Соған қарағанда Қаратай сұлтан Орман бастаған сұлтандарға негізгі ақылшы болса керек. Жантөре ханның өлімі атадан-балаға жеткен әңгімелердің бірінде былайша дәлелденеді. "Қаратайға ерген шекті руының бір топ адамы Жантөренің ауылының шаппақышы болып кешке көз байлана хан ауылының сыртындағы қалың ағаштың ішіне келіп жасырынады. Ауылдан сиырын іздеген бір әйел "ау-хаулай" тоғай жаққа қарай шығады. Сол кезде шектінің бір қу жігіті сиыр болып мөңірейді. Сиырын іздеп келген әйелді жігіттер ұстап алып, ауылда кім барын, қанша солдат жатқанын сұрайды. Хан ауылындағы қазақ-орыстардың көбі орыстардың бір мейрамы деп ауылдарына кеткен, қалғандары арақ ішіп өздерінше мәз-мейрам болып жатса керек.

Жігіттер хан ауылына таң алдында, жұрттың бәрі тәтті ұйқыда жатқанда ат қояды. Қолдарына түскен Жантөре ханды шектілер Қаратайға алып келіп: "Шап мынаның басын!" дейді. Қаратай, қанша айтқанымен немере туысын өлтіруге қолы бармай қипақтап тұрып қалса керек. Сонда Арыстан батыр: "Сен үшін басымызды тігіпжүргенде, неге жаның аши қалды? Шап басын, әйтпесе сенің басыңды мен шабамын" деп қылышын көтеріп алғанда Қаратай Жантөренің басын өз қолымен шауып түсірген екен" [5, 26-27].

Сонымен қанды оқиға жүзеге асты. Хан артында оның 4 әйелі - Апақай Шойтасова, Менілі Қарабаева, Тоқтан Мұратбекова, Маует Түркіменовалар мен 13 жасар Бекарслан, 4 жасар Рүстем, 3 жасар Беретам, 3 жасар Арсыландар қалды. Қанды оқиғаны Айшуақ қарт "үлкен ағасы ханды өлтірді, кіші інісі (Бөкей) хан болуды армандайтыны маған жағымсыз" деп сипаттады [6].

Сөйтіп, Кіші жүз тарихында ханды өлтіру үшінші рет қайталанды. Сонау 1748 жылы Әбілқайыр хан Барақтан, кейін Есім хан қазақтар қолынан қаза тапса, Жантөре хан өз бауырларының келісімімен өлім жазасына кесілді. Үш оқиға да қатысты айтылар жайт

оған патша үкіметінің араласуы болмақ. Әбілқайырды өлтірту арқылы империя кең түрде Кіші жүзді бақылауға алып, Нұралыны өз шенеунігі етуге тырысса, ал Жантөрені шекара бойына тұрғызып, ел ортасына жібермей, керісінше тұтас қазақтың өзара қатынасын шиеленістіріп, көре тұра халықтың Қаратайды қолдағанын ескермей тұтас хандықтың тұғырын әдейі шайқалта түсті. Халық алдында хан ел басы болудан қалды. Орыс деректері қанды оқиға себебі хандық таққа талас дегенімен басты мәселе, біздіңше, азаттық, тәуелсіздік, елдік үшін күресте жатыр. Қаратай тақ үшін күресу арқылы отарлау саясатына да соққы берді, дәстүрлі хандық басқарудың беделін көтермек болды, жік-жікке бөлініп, айтыс-тартысқа бой алдырып жатқан қазақты қайта бір қол астына жинамақ болды. Ал Жантөре хан болса елді басқарудың жолы Г.С.Волконский тапсырмасын орындау деп түсінді. Соның жолында орыс әкімшілігімен хат алмасудан әрі аса алмады. Ол хандық құрған кезеңде бірде-бір рет түгел Кіші жүз қазақтары жиналған Кеңес өтпеді. Ел ішіне бармады. Ақыры Әлімұлдары рулары, Байұлдары рулары ғана емес, кезінде өзі басқарған Жетірудің сенімінен шықты.

Қорыта айтқанда, патша үкіметі дегеніне жетіп, ағайынды Нұралы, Айшуақ ұлдарын бір-біріне айдап салды. Орыс әкімшілігінің саясатына қарсы күрес кезінде сұлтандар бауыры Жантөре ханның әрекетін түсінуден қалды. Азаттық, тәуелсіздік, хандық басқаруды күшейту жолындағы қадамдар ханның өліміне себепші болды. Иә, бұл тарихта хандық басқаруға біржолата дағдарыс енген кезең еді. Патша үкіметінің күткені де осы болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг).- Кызыл-Орда: Изд-во общества изучения Казахстана, 1926.-300 с.
2. Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында (Қазақстанның батыс өңірі: XVIII ғасырдың екінші жартысы және XIX ғасырдың бірінші ширегі аралығындағы тарихи жағдайлар).- Алматы: Ғылым, 2001.- 258 б.
3. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828).т.IV.- Москва- Ленинград: Изд. АН СССР, 1940.- 543 с.
4. Вяткин М.П. Сырым Батыр.- Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1951.-400 б.
5. Ахмедов Ғ. Жем бойында.- Алматы: Жазушы, 1992.- 288 б.
6. Мұқтар Ә. Қаратай Нұралыұлының қоғамдық-саяси көзқарасы // Қазақ тарихы, №2, 2001

ӘОЖ 94(574)

ЖАНТОРЕ ХАН И ОППОЗИЦИОННЫЕ СИЛЫ В МАЛОМ ЖУЗЕ (НАЧАЛО XIX ВЕКА)

Бопылова Ш.М., Құрманалин С.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Научная статья повествует о напряженной политической ситуации в Западном Казахстане в начале XIX века. В ходе внутривнутриполитической схватки в Младшем жузе погиб Жантөре хан. Ситуация, приведшая к гибели хана, исходила из имперско-колониальной политики царской власти.

Ключевые слова: имперская политика, внутренняя борьба, освободительная борьба, восстание.

ӘОЖ 94 (574)

ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІ ҚОРҒАУШЫЛАР КҮРЕСІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Тәжиев Р.Қ., Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Айылуына қарсылық ұлт-азаттық қозғалысты алып келді. Оның басында қазақ сұлтандарының белгілі өкілдері тұрды. Мәселе идеологиялық бағыттарға байланысты әр кезеңде бір біріне қарама-қайшы методологиялық ұстанымда қарастырылып отырды. Осыған сәйкес мақалада мәселенің зерттелуі талданады.

Кілт сөздер: тарихнама, қазақ тарихшылары, идеологиялық бағыт, ұлт-азаттық күрес, ұлттық көзқарас.

Қазақстанда хандық биліктің жойылуы және осыған сәйкесті дәстүрлі ұлттық мемлекеттілікті қорғаушылар мәселесі кеңестік дәуірде біршама зерттелді. Мәселенің бай тарихнамасы қалыптасқан. Тәуелсіздік жағдайындағы даму кезеңінде қазақ тарихшылары бұл тарихи жағдайға жаңа ұлттық көзқарас тұрғысынан келді. Осыған орай біз бұл мақалада мәселенің зерттелу деңгейін талдаймыз.

Сонымен тарихнамада XVIII-XIX ғасырларда Ресей империясының Қазақстанды жаулап алуын айқындаушы проблемалардың бірі және кең-байтақ аумақты отарлық шет аймаққа айналдыру көрсетілді. Бұл бір жолғы саяси акт болған жоқ, оның нысаналы және ұзақ уақыт жүргізілуі қазақ қоғамының тарихы мен өмірінің барлық жақтарына ықпал жасады.

XX ғасырдың 30-жылдарында көтерілістер туралы арнаулы зерттеулер жазылды. Қарсылық қозғалыстарын зерттеуді алғашқылардың бірі болып А.Ф.Рязанов бастады, [1] ол Орынбордың мұрағат материалдарының мол көзімен танысып, ғылыми айналымға енгізді. Жекелеген даулы мәселелеріне қарамастан, бұл зерттеулер бүгінгі таңда да өз мәнін жоғалтқан жоқ. Кіші жүз қазақтарының Сырым Датұлы басшылық еткен көтерілісіне М.П.Вяткиннің «Батыр Сырым» деген монографиясы арналды. Мәскеуден 1947 жылы жарық көрген монографияда, нақты деректемелерді кең көлемде пайдалана отырып, кәсіби қолдан шыққан орнықты зерттеуде Кіші жүз қазақтарының көтеріліс қарсаңындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайына, бірқатар әлеуметтік санаттардың және бірінші кезекте шаруалардың наразылығын туғызған себептерге, көтерілістің барысы мен оның жетекшілерінің көзқарасына; Игельстром бастаған Орынбор әкімшілігінің рөліне және оның хан билігін жою үшін жасаған сәтсіз әрекеттеріне деректемелік және тарихнамалық шолу жасалып, ол мәселелер кең көлемде егжей-тегжейлі көрсетілген. Көтеріліс кезеңдері айқын зерделеніп, Сырым Датұлына, ол сүйеніш етіп, мүдделерін қорғаған әлеуметтік топтарға иланымды сипаттама берілген; патша өкіметіне қарсы жаппай бой көрсетулердің бірі не себептен жеңіліске ұшырағаны ашып көрсетіледі.[2] Еңбек осы кезге дейін көтерілген тақырыпқа жасалған толық ғылыми талдамалардың бірі болып қалуда.

Сонымен қатар Е.Бекмаханов XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өмірі туралы зерттеу жазды. Кітаптың басым бөлігі Кенесары Қасымұлы басшылық еткен азаттық қозғалысына арналған. Мұнда көтерілістің қозғаушы күштері, оның Орта жүзде құлаш жаюы, Кенесарының қазақ мемлекеттілігін нығайту жөніндегі іс-шаралары, Қоқанға қарсы күресі, оның бұл күреске қырғыздарды тартпақ болған әрекеттері, сондай-ақ Кенесары мен оның жақындарының қырғыз билеушілері қолынан қаза табуы айқындалады. Қорытындысында автор Қазақстандағы 20-40-жылдардағы оқиғаларды жинақтап, олардың жалпы Орта Азиядағы қазақ халқының

содан кейінгі тағдырына жасаған ықпалын анықтап берді. 1992 жылы Е.Бекмахановтың кітабы екінші рет басылып шықты. XX ғасырдың 50-жылдарының аяғы - 60-жылдарының басында Кенесары Касымұлының көтерілісіне көзқарас түбегейлі теріс бағытта болды. Тұтас алғанда, көтеріліс феодалдық-монархиялық деп танылды, ал зерттеу авторы ұлтшыл деп айыпталып, қуғынға түсті. Көтеріліске ғылыми ден қоюшылық 1990-жылдарда қайтадан жаңарды. 1990 жылғы 27-28 шілдеде Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен «Вопросы истории» журналының редакциялық алқасы «Отаршылдық жағдайындағы ұлттық қозғалыстар (Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Кавказ)» проблемасы бойынша ұйымдастырған Бүкілодақтық «Дөңгелек үстел» нысаналы түрде өткізілді. Ғалымдар халық бұқарасының азаттық күресінің көп жақты объективті көрінісін жасауға және қоғамдық санада орын алып отырған таптаурын ескі сенімдерді жоюға, сондай-ақ зерттеу объектілеріне де, оның тарихнамасы мен деректеметану проблемаларына да жаңа методологиялық көзқарастар іздестіруге шақырды. Ұсыныстарда «ауызша айтылатын және фольклорлық материалдарды тарту арқылы XVIII-XX ғасырдың басында Қазақстанда, Орта Азияда, Солтүстік Кавказда, Еділ бойында болған ұлттық қозғалыстарды жан-жақты сипаттайтын құжаттар мен материалдарды анықтау, жинау және басып шығару», сондай-ақ С.Асфендияров, Е.Бекмаханов еңбектеріне жаңсақ берілген бағаны қайтадан ой елегінен өткізіп, олардың Қазақстандағы ұлттық қозғалыстарға арналған еңбектерін қайта шығару көзделді. [3] 1992 жылы Ақтөбе қаласында ғылыми-теориялық конференция өткізіліп, оның «XVII-XX ғасырлардағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс - біртұтас тарихи үрдіс: проблемалар, ізденістер, шешімдер» деген материалдары жарық көрді. Конференцияның айрықша белгісі қазақтардың тәуелсіздік жолындағы күресінің аз зерттелген проблемаларын көрсету және қазақ халқының азаттық күресінің тарихын зерттеу методологиясы мен тарихнамасы мәселелеріне жоғары деңгейде көңіл аудару болды. [4]

Ғылыми-зерттеу жұмысымыздың негізгі өзегі ұлттық мемлекеттілікті қорғаушылар болғандықтан да Кенесары хан бастаған қазақ халқының азаттық қозғалысының зерттелу жайына кең тоқталу аса қажет. 1837-1947 жылдардағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын дворяндық-буржуазиялық тарихнамада әртүрлі бағыттағы авторлардың қоғамдық-саяси көзқарасына орай әртүрлі деңгейде қарастырылады. Мерзім жағынан алып қарағанда, Кенесары көтерілісіне өз пікірін баспа бетінде ашық білдірген орыс әскерінің офицері, халқымыздың ұлы ғалымы Абылай тұқымының бір бұтағы Ш.Ш.Уәлиханов.

Кенесары ханның ұлы Ахмет Кенесариннің "Сұлтандар Кенесары және Садық" деген еңбегін терең арнайы зерттеу деп қарастыруға болмайды. Аталмыш еңбек естелік тұрғысынан жазылғандықтан көтеріліске қатысты мол мәліметтер назардан тыс қалған. Алғашында Кенесары көтерілісін жазу ол кезде біраз жасқа келген сұлтан Садыққа тапсырылған. Алайда аты шулы сұлтан Садықтың қаламының "шамалы" болуынан, бұл істі ол өз інісі Ахметке жүктейді. 1887 жылы қолжазба Сырдария облысының губернаторы, статистикалық комитеттің төрағасы Н.И.Гродековке тапсырылған. Қазақ тілінен орыс тіліне аударылған қолжазбаны профессор Е.Т.Смирнов өңдеп, көп кешікпей Ташкентте жариялайды. [5] Кітаптың бір данасын профессор Смирнов ол кезде Петербургте тұрып жатқан, кезінде Садық сұлтанмен жанталаса күрескен, Әулиеата, Шымкент, Түркістан қалаларын аяусыз атқылап басып кірген, қаталдық-қатыгездігімен атышулы болған генерал Черняевқа жібереді. 1889 жылы 2 тамызда генерал Черняев профессор Смирновқа жазған хатында осы кітап жөнінде өз пікірін білдіреді. Және "Русский вестник" журналында сыни мақала жариялап, кітаптың баспадан шығуын салқын қабылдағанын білдіреді.

1837-1847 жылдардағы көтерілісті зерттеуде елеулі оқиға 1947 жылы жарық көрген аса көрнекті тарихшы Е.Бекмахановтың атақты еңбегі. [6] Бұл монографияның Орта Азия мен Қазақстан өңіріндегі сол жылдардағы айрықша құнды еңбек болғандығын қазіргі кездегі тарих ғылымының даму барысы да дәлелдеп отыр. Архив деректері және әр түрлі сипаттағы құжаттар негізінде жазылған бұл еңбек ғылыми қауымды бір сілкіндіріп тастағаны мәлім. Алайда кітап баспадан шығып үлгермей жатып-ақ ғалымдардың бір бөлігі осы еңбекті табалап, өршелене қарсы шықты. Әрине, осы құнды кітаптың өзінде Кенесары көтерілісінің барлық жақтарын толық сипаттай алмайтынын кітап авторы арнайы атап көрсетеді. «Басшылыққа алып, сүйенетін басқадай еңбектер мен монографиялар болмаған жағдайда мына біз сөз еткелі отырғандай материалдарды зерттеу жұмысы көп қиыншылық туғызады, сондықтан автор өзі алға тартқан қағидалардың кейбірі әлі де болса иі қанбаған мәселе күйінде қалатынын, одан әрі тереңірек талдауды қажет ететінін толық мойындайды. Нақ осындай себептерден бұл еңбектің тарауларының бәрі бірдей өздерінде қозғалатын мәселелерді толық дәрежеде баяндап бере алмайды».[6, 5-66б.]

«Кенесарының қозғалысын прогрессивті, революциялық деп сипаттауға болатыны ол царизмнің отарлау саясатына қарсы күресті, алайда Кенесары өзінің феодалдық жеке мүддесін жақтағандықтан бұл күресті прогрессивті, революциялық деп қарауға болмайды» - деп екіұшты қорытынды жасайды Якунин тағы бір мақаласында. [7, 124б.]

Қалыптасқан ауыр саяси ахуал жағдайында партияның қысымын елемей, өмірлеріне қауіп төнсе де КСРО Ғылым Академиясының аса көрнекті бір топ әлемге аты белгілі ғалымдары С.В.Бахрушин, Б.Д.Греков, Н.М.Дружинин, А.П.Кучкин, М.К.Рожкова т.б. осы кітаптың талқылауына белсене қатысып, Е.Бекмахановтың көзқарасының дұрыстығын мейлінше құптады.[7,131б.] КСРО Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі С.В.Бахрушин Кенесарыны аяусыз зомбылықтың көрінісі деген айыптың орынсыздығына әріптестерінің көңілін аударды.

Е.Бекмахановтың соңына түсу тоқталмады, тіпті шектен асты. «Оның жаулары ғалымға буржуазиялық ұлтшыл деген күйе жағып, кітабы ғылыми басқа да қауымға теріс әсер етуде деп байбалам салды» - деп жазды сол жылдардағы кітап төңірегіндегі ахуалды академик Н.М.Дружинин. [8, 33б.] Е.Бекмахановтың монографиясын "талқылаудың" ұлттық интелгенцияны қуғынға ұшыратуда зардаптарының қаншалықты ауыр болғандығы барша қауымға белгілі. Тіпті Бекмахановтың жолының тарылып, үлкен тосқауыл қойылып, рухын жаншуға тырысқандықты айтпағанның өзінде, бірқатар белгілі зерттеушілер қиын заманның тұзағына түсіп қалмау үшін көзқарастарынан, идеялық сенімінен бастарын ала қашты. Солардың бірі көрнекті зерттеуші "Батыр Сырым" деген монографиясы үлкен КСРО мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанаған М.П.Вяткин. "Вопросы истории" журналы алқасына жолдаған хатында өзінің "адасуларының себептеріне тоқтала келе, ғалым бар пәлені біраз жылдар бұрын дүние салып кеткен А.Ф.Рязановқа аударды. «Буржуазиялық ұлтшыл А.Ф.Рязанов бірқатар еңбектерін қазақ халқының күресіне арнады, оның көзқарастары кең тамырын жайып кетті, мен де біраз еңбектерімде буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктерден арыла алмадым. Осылардың ішінде бір дөрекісі - Кенесары Қасымов көтерілісін сипаттаудағы қателігім».[9, 158б.]

1960-шы жылдарда көтеріліс мәселелерінде біржақты көзқарас терең орын алған жағдайда қырғыз зерттеушілері осы қозғалыстың белесті оқиғаларының маңызын, патша үкіметінің отаршыл саясатын айқындаудан бас тартпады. Бұған мысал Б.Жамгерчиновтың 1945, 1963 жылдары жарияланған зерттеулері. Ал 1984 жылы жарық көрген «Қырғыз ССР тарихының » I томында көтеріліске қомақты да, байсалды баға берілді. [10]

Кенесары хан бастаған көтеріліс жөнінде қоғамдық пікір қайта оянып, жаңа, тың мәліметтер жариялана бастаған 1990 жылдарда алғаш бұл мәселеге терең мән беріп, дөңгелек стол ұйымдастыруды, қолына алған көрнекті жазушы Мұхтар Мағауин болды.

Ол "Жұлдыз" журналында [11] тарихшы-әдебиетшілердің басын қосып, алғаш рет Кенесары қозғалысына әділ баға беруді қолға алды. Дөңгелек столға қатысып, пікірін ортаға салғандар академик М.Қозыбаев, мүше-корреспондент Р.Бердібаев, профессор Ж.Қасымбаев, зерттеуші М.Әбсеметов, жазушылар Ғ.Ахмедов, Т.Жұртбаев болды.

1991 жылы "Қазақстан коммунисті" журналының 3-санында жарияланған академик Р.Сүлейменов пен профессор Ж.Қасымбаевтың Кенесары қозғалысына арналған мақаласы [12, 62-72бб.] архив деректері негізінде жазылған, осы мәселенің әлі де басы ашылмай жатқан жақтарын зерттеуге түрткі болды.

1993 жылы белгілі ғалым Ж.Қасымбаевтың "Кенесары хан саясатшы және қолбасшы" атты еңбегі жарық көрді. Автор соңғы уақытқа дейін патшалы Ресейдің әскери-отарлау экспанциясына қарсы қазақтардың 1837-1847 жылдардағы көтерілісін ұйымдастырушы көрнекті қолбасшы Кенесары Қасымұлының қызметі біржақты жазылып, тарихи қиянат жасалынып келгендігін алға тарта отырып, қоғамдық пікірдің өзгеруіне байланысты тарихи құжаттарға сүйене отырып, көтерілістің шығу себебі мен сипатына, оның қозғаушы күшіне, империяның отарлық саясатына қарсы қазақтарды көтеріліске ұйымдастырудағы Кенесарының қызметіне жаңа көзқарас тұрғысынан тоқталады. Ж.Қасымбаев еңбегінде көтеріліс Абылай ханның тұсындағы тәуелсіз қазақ мемлекетін қалпына келтіру мақсатында жүргізілген ұлт-азаттық көтеріліс ретінде сипатталады. Бұл көтерілістің тарихи еңбектерде бағалануы арнайы қарастырылады. [13] Жанұзақ Қасымбаев Кенесары хан қозғалысына арнаған тағы бір зерттеуін 2002 жылы жариялады. «Кенесары ханның соңғы жорығы және оның күйреуі» атты монографиясы – тарихшы ғалымдар тарапынан жазылған үшінші еңбек болып табылады. Бұл еңбектің басқа зерттеулерден ерекшелігі – мұнда Кенесары көтерілісінің бастапқы кезеңі емес, бірден ақырғы кезеңі сипатталады. Автордың өзі еңбегінің хронологиялық мерзімін 1846 жыл желтоқсан – 1847 жыл сәуір деп нақты көрсеткен. Демек, ұзақ жылдарға созылған көтерілістің соңғы бірнеше айы ғана суреттелген. Еңбек мұрағат деректеріне сүйеніп жазылған, онда оқиғалар Кенесарының Жетісуға қоныс аударуынан, оның себептерінен басталады. Ханның өліміне байланысты зерттеуші өзіне дейінгі деректерді, Ш.Уәлихановтың, Б.Әбділдаұлының, Н.Маевтың, А.Добросмысловтың, Я.Полферовтың, Е.Бекмаханов кітабында айтылатын халық аңызын келтіреді. Зерттеуші Кенесары ханның соңғы жорығының себебін ханның «макиавеллилік ұстанымда» болғанынан, ал Хан Кене қолының жеңілуі сарбаздарының бір бөлігінің қорқып қашып кетуінен деп біржақты түсіндіреді. [14]

Кенесары жөнінде жазылған еңбектердің қатарында Е.Ж.Уәлихановтың 2004 жылы Мәскеу қаласындағы «Молодая гвардия» баспасынан жарық көрген «Кенесары» атты монографиясының ерекшелігі – кеңес билігі кезінде Кенесарының патшалық Ресей империясына қарсы күресін мойындамағандығы белгілі. Міне, осы олқылықтың орнын Едіге Уәлиханов «Кенесары» кітабын Мәскеу қаласынан шығара отырып, Кенесары күресін қалың көпшілік оқырманға танытты. Автор зерттеу еңбегінің өзіндік ерекшелігі Кенесары қырғыздар қолынан мерт болса, екінші рет оны зерттеген Е.Бекмахановтың айыпталып қуғынға ұшырауы арқылы Кенесары екінші рет қазаға ұшырады дей отырып, ол жөнінде арнайы тарау арнады. Сонымен қатар Кенесарыдан тараған кейбір ұрпақтарға тоқталған. [15]

2000 жылы қорғалған Х.А.Аубакированың «Участие Сибирского казачества в подавлении национально-освободительного движения казахского народа под предводительством султанов Саржана и Кенесары Касымовых (1824-1847 г.г.)» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясы біздің зерттеуіміздің тарихнамасында қарастырылатын еңбектердің бірі. Туындыда Сібір қазақтарының ширек ғасыр бойы осынау қазақтың дәстүрлі ұлттық мемлекеттілігін қорғаушыларды басып-жаншудағы қызметі ғылыми тұрғыда сараланады.

А.Қ.Қарамурзинаның 2006 жылы қорғалған «Қайыпқали Есімұлының қоғамдық-саяси қызметі (1789-1856жж)» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясы зерттеу нысанымызға сай тариханамалық талдауды қажет етеді. Еңбекте Қайыпқали сұлтанның қоғамдық-саяси қызметі арқылы ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы белгілі қазақ қайраткерлерінің мемлекеттілік, елдің тәуелсіздік жолындағы саяси қимылдары сараланады. Олардың Ресей, Хиуа, Бұхара елдерімен байланысы жаңа деректермен зерделенеді. Автор сұлтандар бастаған ұлт-азаттық күресті ХХ ғасырдың 50-ші жылдарындағы «феодалдық-монархиялық күрес» деп бағалаған айтыстардың қортындысын жаңаша пайымдап, мұрағат деректері арқылы оны фольклорлық мұралармен толықтыра, салыстыра отырып, заман талабына сай қорытады. Қайыпқали Есімұлының қоғамдық-саяси қызметі арқылы оның ата-бабасы, замандастары тарихын толықтырып, оларды дәстүрлі хандық басқаруды сақтау, отарлауға қарсы күрестегі түсініктері эволюциясын сезіну, сөйтіп, осы арқылы тарихи тұлғалар рөлін бағалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.) - Кзыл-Орда: Изд-во о-ва изучения Казахстана, 1926. – 300 с.
2. Вяткин М.П. Сырым батыр. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1951. – 400 б.
3. Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ (Материалы Всесоюзного «Круглого стола» 27-28 июля, 1990г.) Целиноград, 1991.-187 с.
4. «ХVII-ХХ ғасырлардағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс-біртұтас тарихи үрдіс: проблемалар, ізденістер, шешімдер» ғылыми-теориялық конференция материалдары. Ақтөбе, 1992. – 165 б.
5. Кенесарин А. Кенесары и Садык// Хан Кенесары. Уральск, 1992. – 210 с.
6. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында.– Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
7. Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы ХІХ века» Стенограмма 14-19 июля 1948г.- Алматы, 200, 187 с.
8. Дружин Н. М. Во имя научной истины. //История Казахстана: Белые пятна. Алматы: Жазушы, 1991. – 294 с.
9. Вяткин М.П. Письмо в редакцию //Вопросы истории. 1952. № 2. с. 158
10. История Киргизской ССР. Фрунзе. Т. 1, 1984, с. 570
11. Жұлдыз. 1990, № 7, 153-177 бб.
12. Сүлейменов Р.Б., Қасымбаев Ж.Қ. Тарихи тұлғалар: Кенесары көтерілісі- көне шындыққа жаңа көзқарас //Қазақстан коммунисті. 1991. № 3, 62-72 б.
13. Қасымбаев Ж. Кенесары хан. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 112 б.
14. Қасымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846- апрель 1847гг.)- Алматы: Санат, 2002. – 200 с.
15. Валиханов Э. Кенесары. Москва, 2004. – 155 с.

ӘОЖ 94 (574)

ИСТОРИОГРАФИЯ БОРЬБЫ ЗАЩИТНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Тәжиев Р.Қ., Құрманалин С.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Статья посвящена казахской историографии. В казахской степи противодействие упразднению ханской власти привело к национально-освободительному движению. Его возглавили известные представители казахских султанов. Проблема рассматривалась с разных методологических позиций на каждом этапе в силу мировоззренческих направлений. Соответственно, в статье анализируется изучение проблемы.

Ключевые слова: историография, казахские историки, идеологическое направление, национально-освободительная борьба, национальный взгляд .

УДК 94(574)

ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА В ПАМЯТИ НАРОДА И НА СТРАНИЦЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПУБЛИКАЦИИ

Абдрахманова Р.Л.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация: В статье раскрываются вопросы воспитания молодого поколения на примере героизма участников Великой Отечественной войны. На примере анализа одной публикации вышедшей в Западном Казахстане, городе Уральска. Особо ценным является то, что данный исторический труд носит региональный краеведческий характер.

Ключевые слова: Война, катастрофа, фронт, героизм, мужество, патриотизм, воспитание, мемуары, историки, военные специалисты.

Каждая страница исторического развития Казахстана имеет важное значение. 22 июня 1941 года страшная катастрофа обрушилась на страну, и хотя с тех прошло более 80 лет в памяти народной она осталась на века. И молодое поколение Независимого Казахстана должно воспитываться на традициях героизма предков. «Наша задача – воспитывать молодое поколение в духе патриотизма и направлять их усилия на благо страны, где бы они не находились. Человек не рождается патриотом. Он становится им, получая соответствующее образование и воспитание, социализируясь и формируя свою гражданскую идентичность» - пишет президент страны Касым-Жомарт Токаев [1, с. 1-3].

Ведь Великая Отечественная война принесла всем народам бывшего СССР, в том числе и казахстанцам великие муки и потребовала от них великого мужества. Народ действительно поднялся на защиту Родины, проявил чудеса выдержки и массового героизма, большой кровью заплатил за Победу, обеспечивая мирную жизнь последующим поколениям. В Великой Отечественной войне Казахстан участвовал как часть единой страны, население нашей республики восприняло войну как общую беду, ее сыновья и дочери мужественно сражались на фронтах, самоотверженно трудились в тылу. Каждый четвертый из ушедших на фронт, погиб на полях сражения. Отсюда нетрудно понять какой страшный урон был нанесен генофонду, образовалась большая демографическая дыра, последствия которой сказываются до сих пор.

Великой Отечественной войне посвящено огромное количество литературы, защищены десятки тысяч диссертаций, опубликованы тысячи мемуаров, выпущены сотни художественных и документальных фильмов. Особенно на протяжении последних десятилетий историками, военными специалистами, литераторами, публицистами сделано многое по объективному исследованию «белых пятен войны». Но это только начало той большой работы, которую предстоит сделать. Ведь и сегодня о войне мы знаем лишь то, что было канонизировано. За победными фанфарами иногда терялась правда о самой войне, рождались и множились мифы, ширились легенды в изложении той трагедии,

которая свалилась на голову простого народа. Осталась только одна правда - героизм, самопожертвование всего советского народа, каждой республики, области, каждой семьи и каждого в отдельности человека. Отсюда ценность каждой публикации вышедших в мирные дни, в эпоху демократии и Независимости Республика Казахстан. Мы – народ Казахстана – являемся правопреемниками этой Великой Победы, и поэтому важно всегда помнить подвиги наших отцов и дедов, вклад всего нашего народа в разгром фашизма.

Мне бы хотелось остановиться на одной из таких публикаций, вышедшей в Западном Казахстане в городе Уральске. Это сборник воспоминаний «Отты жылдар қаһармандары» («Герои огненных лет») составителями сборника являются доктор исторических наук профессор Шынтемирова Б.Г. и кандидат исторических наук доцент Боранбаева Б.С.. В сборник вошли рассказы о подвигах ветеранов войны и труда, их биографии, воспоминания, письма. Открывает сборник, в этом ее краеведческая ценность, статья доктора исторических наук Рысбековой С.Т. и доктора исторических наук Рысбекова Т.З, которая освещает многогранную деятельность и неоценимый вклад Западного Казахстана в дело Великой Победы.

С первых же дней Великой Отечественной войны в Западном Казахстане, пишут авторы, развернулось движение за единение фронта и тыла. Все предприятия региона были переведены на выпуск продукции необходимой для фронта, для Победы. Так, предприятия Уральска, перестроив производственный процесс, обеспечили бесперебойный выпуск боеприпасов, выполняли заказ по выпуску теплого обмундирования и гужевого транспорта. В силу этого, гитлеровское командование не случайно усилило подрывную деятельность в Западном Казахстане. Работники органов безопасности в Уральске обезвреживали фашистских диверсантов, дезинформировали агентурные сведения и тем самым оказывали большую помощь нашим войскам на фронте. В Уральске были размещены важные эвакуированные госпитали в лучших зданиях городских организаций, учебных заведений. В конце ноября 1941 года только в течение одной ночи прибыло в Уральск три эшелона с ранеными. Хотя Казахстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. считался глубоким тылом. Однако, запад Казахстана стал прифронтовой полосой, так как фашисты захватили Кавказ, приблизились к Каспийскому морю и Волге. 28 июня 1942 года Германия начала широкомасштабное наступление. На этот раз главной целью был Сталинград, выйдя к Волге, немцы отрезали бы страну от кавказской нефти. Наступление было столь стремительным, что уже 12 октября 1942 года они начали штурм Сталинграда. Причем слова «грудью встал на защиту» целиком и полностью отражают действительность. Немецкая военная мясорубка просто не смогла повернуть такую массу людей. Именно, здесь была надломлена немецкая военная машина [2, с. 9-36].

Доказательством того, что Казахстан был ближним тылом Сталинградского фронта, исследовал и посвятил все свои научные труды ветеран Великой Отечественной войны, за героизм и отвагу, награжденный многими орденами и медалями, ученый историк, создатель и хранитель военно-исторического музея Западно-Казахстанского университета им. М.Утемисова, герой книги «Отты жылдар қаһармандары» кандидат исторических наук доцент Букаткин Павел Романович. Доходило до тридцати налетов вражеской авиации в сутки, бомбили Сайхин, Шунгай, но больше всего досталось Джаныбеку, с Уральской области шло вооружение, продукты, привозили раненных, на Ворошиловском заводе города Уральска делали уникальные торпеды для военного флота, а сколько героев дала область, говорил в своем интервью ветеран, всю свою жизнь, посвятивший обучению и воспитанию студенческой молодежи [2, с. 350-357]. Действительно за проявленный героизм наши земляки были удостоены звания Героев Советского Союза, полных кавалеров орденов солдатской Славы, награждены многими медалями. Именно их жизнь, их биография, их судьба, их путь к победе, героев известных и не известных нашли

отражение в сборнике. В публикации показаны яркие примеры героизма и готовности к самопожертвованию. Но шли они на подвиги не ради высоких наград, пишет автор статьи о Герое Советского Союза Мажите Джунусове – доктор исторических наук Шинтимирова Б.Г. Мажит Джунусов - ему было всего лишь 27 лет, когда он погиб в битве за освобождение Праги (Чехословакия), пройдя весь военный путь и буквально месяц не дожив до победы [2, с. 37-43].

Яркие личности настоящие герои войны и мирного времени, верные супруги, отцы, которые воспитали не только собственных детей, но и стали наставниками для многих, дали им настоящую отеческую заботу, преданно трудились на государственной и партийной службе в послевоенный период это герои Советского Союза –Жаксыгулов С.Ш.. Оракбаев Е.Ш. И потому авторы статей общественный деятель Сапаров Т., ст. преподаватель Сулейменов С.Х называет их «Человек особой души, человек, совершивший неугасаемый подвиг» [2, с. 51-68].

Эти искренние слова, слова восхищения и уважения, в сборнике посвящены всем героям Абдулову М, ХусайыновуА, первому казахскому генералу Жексенбайұлы Ш, ветеранам войны, впоследствии внесшим огромный вклад в развитии сельского хозяйства, промышленности Западного региона. [21, с. 90-94]. Героям войны и тыла работавшим на руководящих должностях государственно-партийного аппарата районов и области Западного Казахстана Ажгулову М, Жакие Исатаеву и другим [2, с. 183-194].

Слова глубокой признательности выражены в издании ветерану войны и труда, ученому историку, воспитавшему не одно поколение педагогов многовоуважаемому Суюншалиеву Х. Ж. Секрет долголетия ветеран видит в неустанном труде, в умении преодолевать любые трудности, в любви к своей профессии, к своему Отечеству, к своей малой Родине городу Уральску, этим объясняется отказ Суюншалиеву Х. Ж. от предложенной должности ректора университета города Аркалык [2, с. 253-261].

Эти воспоминания искренне волнуют каждого из нас - в них есть, то чего нет в самых прекрасных фильмах, а именно –исторические факты и важнейшие детали о войне с уст самих ветеранов или близких их родственников, коллег по работе. Для изучения исторического процесса очень важны факты, и тогда и сейчас, из уст очевидца они льются по-настоящему горячо, живо и убедительно. Составители сборника , вместе с тем, особое внимание уделили женщине- матери, женщине –герою, женщине – труженице. Ведь именно наша Западно-Казахстанская область является родиной Героя Советского Союза Маншук Маметовой. О ней и о других девушках- казашках раскрывает ранее неизвестные исторические факты один из составитель сборника «Отты жылдар қаһармандары» кандидат исторических наук, доцент Боранбаева Б.С [2, с. 105-109].

О настоящем ученом, педагоге, воспитателе, и в трудные годы войны, и в мирное время наставнике молодых преподавателей, о человеке объявившем радостную весть о победе, о Жолдакайровой М. теплые слова авторов статьи сборника [2, с. 324-332].

Содержательность и историзм сборника состоит в том, что приведены достоверные факты, использованы и опубликованы ранее неизвестные исторические документы и фотографии, особую ценность имеют письма с фронта. Вместе с тем, в сборнике, предприняты попытки показать и дополнить имеющиеся данные о месте и роли Западного Казахстана в Великой Отечественной. И самое ценное, сделать это через призму биографических данных, отдельных известных и менее известных, героев войны и тыла. Особенно примечательны и то, что героями сборника , вместе с тем стали деды, отцы, матери и родственники авторов статей – Рысбеков Зейт, Шынтемиров Габбас, Измухамбетов Салахиден, Сары Айтимов, Мухамбеткалиев Кабдрахим, Шәкир Мажитов, Кайржан Дуйсенулы, Кабиров Рыскалы, Жидебаев Досмухан, Мухамбеткалиев Сабыр, Даупаев Оразалы, Иманбай Абекешев, Шакир Мажитов, Хамза Мергалиев, Бисембай Бакесов и другие нашедшие достойное место в издании.

Разумеется, что раскрыть героизм и даже назвать каждого воина и труженика тыла из Западно-Казахстанской области в одном сборнике статей, а мне перечислить в одной научной статье имена всех, биографии которых получили отражение в издании «Отты жылдар қаһармандары» просто невозможно. Думается, они найдут отражение в других публикациях. Однако, важным является то, что сборник выпущен и он стал достоянием специальной аудитории и широкой общественности. Так как, исторические факты героизма участников войны обязательно должны быть донесены до сегодняшних и будущих поколений. Отдавая дань уважения своим предкам, можно рассчитывать на признание следующих поколений. Охраняя и оберегая достояние, предыдущих поколений, общество становится сильнее и увереннее. Потому только почтительное отношение к собственным корням обеспечивает спокойствие на нынешнем историческом этапе, а также благополучие в будущем времени. Именно таким образом, воспитывается истинный патриотизм, благодаря которому Независимый Казахстан сможет занять достойное место в современном нестабильном мире.

Список литературы:

1. Касым-Жомарт Токаев. Независимость превыше всего. // Приуралье. 8 января 2021.
2. Шынтемирова Б., Боранбаева Б. Отты жылдар қаһармандары: Естеліктер жинағы. – Орал: Полиграфсервис, 2017. – 380б.

ӘОЖ 94 (574)

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ХАЛЫҚ ЖАДЫНДА ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖАРИЯЛАНЫМ БЕТІНДЕ

Абдрахманова Р. Л.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал

Аңдатпа: Мақалада Ұлы Отан соғысына қатысушылардың героігі мысалында жас ұрпақты тәрбиелеу мәселелері ашылады. Батыс Қазақстан Орал қаласында жарияланған бір басылымды талдау мысалында бұл тарихи еңбектің өңірлік өлкетану сипатында болуы ерекше құнды болып табылады.

Кілт сөздер: соғыс, апат, майдан, Геро,батылдық, патриотизм, тәрбие,естелік, тарихшылар, әскери мамандар.

ӘӨЖ: 314 (091)

XX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ

Толегенова А. Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы.

Аңдатпа: Мақалада XX ғасырдың II жартысындағы Батыс Қазақстан қала халқының этнодемографиялық ахуалы ашылады.

Кілт сөздер: Соғыс жылдары, құбылыс, ұлттар өкілдері, қазақ халқы, саны, даму, этнодемография

Соғыс жылдары Батыс Қазақстан аймағы күрделі көші-қон үрдісі жүрген өңір ретінде белгілі болды. Оның соңы қазақ халқының қайтымсыз көп шығынына әкелді. Табиғи өсімнің төмендеуі, өзге ұлт өкілдерінің тынымсыз қоныстандырылуы салдарынан халықтың жалпы санындағы қазақ халқының үлесі азайды. Батыс Қазақстан халқының

этникалық құрамы көп ұлтты құрамға айналды, жаңа ұлт топтары пайда бола бастады. Өзге ұлт өкілдерінің үлес салмағы арта түсті. Соғыстан кейінгі жылдар халық саны мен құрылымының қалыпқа келу уақыты болып есептеледі. Алайда бұл құбылыс баяу жүріп, тек 60 жылдарға таман соғыс жылдарының алдындағы халық санының деңгейі қалыпқа келді. Жалпы ұлттардың этнодемографиялық дамуының басты сипаты саны болып табылады.

XX ғасырдың екінші жартысында Батыс Қазақстандағы барлық ұлттар өкілдерінің санының артып, толығына қолайлы уақыт болды. Халықтың ұлттық құрылымында бұл жылдары көптеген өзгерістер болды. Кестеде осы кезеңдегі аймақ халқы санының тұрақты түрде өскендігін байқауға болады (1-кесте) [1, 65]. Ақтөбе облысында қазақ халқының саны жедел қарқынмен артты. 1959-1989 жылдар ішінде 172,2 мыңнан 407,2 мыңға, немесе 2,4 есеге көбейді. Халық санының жылдық өсімі 7833 адамды құрайды. Кестеге сәйкес, қаладағы қазақ халқының саны да Ақтөбе облысында жыл сайын өсіп отырған. 1959-1989 жылдар аралығында қалалық қазақтар саны 171957 адамға артқан. Әсіресе, 1959-1970 жылдардағы санақтар аралығында қазақтардың қала-қоныстарға тартылуы күшейіп, халық саны 73119 адамға артқан. 1989 жылы Ақтөбе облысындағы қалалық қазақ халқының саны 1989 жылы 159575 адамға жетті. Бұл қаладағы жалпы халықтың ішінде 46,0 пайызды құрайды. Ал, 1959 жылы аймақ халқының 24,0 пайызын ғана қазақ халқы иеленген болатын. Жалпы, 1989 жылы Ақтөбе облысындағы қазақ халқының 39,1 пайызы қалаларда өмір сүрді. Санақтар аралығында орыс тұрғындар саны 105,2 мыңнан 173,2 мыңға артты. Қалалық орыстар саны 1959-1989 жылдары 1,8 есе артып, 139420 адамға жетті. Аймақ халқының ішінде орыстардың үлесі 1959 жылы 42,9 пайызды құраса, 1989 жылы олардың үлесі 40,0 пайызға кемиді. Бірақ, орыс халқының қалалану көрсеткіші өте жоғары болды. 1989 жылы облыста олардың 80,5 пайызы қаланы мекендеген.

Облыстағы украиндықтардың үлесі Ақтөбе облысында төмендеді. Жыл сайынғы өсім 229 адамды құрады. Сонымен бірге, 70 жылдардан бастап, украиндықтардың жалпы саны да азая берді. Оған украиндықтардың өзге өңірлерге көптеп қоныс аударуы себеп болды. Бұл қаланы мекендеген украиндықтарға да тән оқиға болды. 1959 жылы олардың саны 28214 адам болса, 1970 жылы 9438, 1979 жылы 2838, 1989 жылы 5655 адамға артып, 46145-ке жетті [2, 5].

Ақтөбе облысындағы саны жағынан басым келесі ұлттың өкілдері немістер болатын. Немістер саны 1959-1989 жылдар аралығында баяу қарқынмен өсті. 1979-1989 жылдардың ішіндегі немістер өсімі 1544 адамды құраған. Қаладағы немістер санының көрсеткішінде сәл өзгерістер бар. Жалпы, қалалық немістер саны Батыс Қазақстан облыстарының ішінде Ақтөбе облысында ғана басым болды. 1959-1970 жылдары қалалық немістер 3704 адамға артады. Бірақ, кейін бұл көрсеткіш тұрақталып, 1989 жылы 19360 адамға жетеді. Сонымен бірге, татарлар санының өсімі де қарқынды болмады. 1959-1970 жылдары олардың саны 4 мың адамға артса, 1979-1989 жылдары 1357 адамға ғана көбейген. Ақтөбе облысында татар ұлтының басым көбі қаланы мекендеген. 1989 жылы татарлардың 92,0 пайызы қалада тұрды. Қаладағы татарлар саны 1959 жылы 7518 адам болса, 1989 жылы 13334 адамға жетеді. 1989 жылғы санақ бойынша Ақтөбе облысындағы өзге халық өкілдерінің үлесі 11,1 пайыздан 8,2 пайызға төмендеген [2, 25].

Орал облысының ұлттық құрылымында санақтар аралығында күрделі өзгерістер болды. Қазақ халқының саны екі есеге артты. 1959 жылы 175,3 мыңнан 1989 жылы 351,1 мыңға жеткен. Алайда, Ақтөбе облысына қарағанда жылдық орташа өсім қарқыны төмен болып, 5859 адамды құрады. Бірақ, қаладағы қазақ халқының өсімі артты. Егер, Ақтөбе облысында қаладағы қазақтар саны 3,5 есе артса, Батыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш 7,8 есеге өсті. Әсіресе, 70 жылдардан бастап бұл бағыт белең алады. Соның нәтижесінде, 1959 жылы қаладағы қазақ халқының үлесі бар болғаны 8,8 пайызды көрсетсе, 1989 жылға таман қазақтар үлесі 28,1 пайызға жеткен. Әйтсе де, облыстағы

қазақ халқының қалалану бағыты Ақтөбе облысымен салыстырғанда анағұрлым қалыс қалды. 1989 жылы қазақ халқының 21,4 пайызы ғана қалалар мен қала үлгісіндегі ауылдарда өмір сүрді.

Орыс тұрғындардың саны өсіп, 158,1 мыңнан 216,5 мыңға жетті. 1959 жылы облыста орыстар аймақ халқының 77,0 пайызын құраған болса, 1989 жылы 59,3 пайызға азайған. Жалпы, облыстағы барлық орыс тұрғындардың 73,3 пайызы қалада өмір сүріп, қалаланудың жоғары деңгейін көрсетті [3, 61]. 1979 жылдан бастап, украиндықтар мен татарлардың да облыстағы саны азая берді. Соған қарамастан, қалалық украиндықтар мен татарлар саны қала-қоныстарда жылма-жыл артып отырды. Облыстың қалалық украиндықтары мен татар халықтары саны жағынан Ақтөбе облысынан кейінгі екінші орынды иеленеді. 1959 жылы украиндықтар аймақ халқының 7,1 пайызын құраса, 1989 жылы 5,4 пайызын иеленеді. Сол сияқты, татарлардың үлесі 3,8 пайыздан 3,1 пайызға төмендеді. Қалалық немістердің саны бойынша облыс Ақтөбеден кейінгі екінші орынды иеленеді. Бірақ, Батыс Қазақстан облысындағы қалалық немістер өсімі баяу қалыпын өзгертпей, кеми түсті. 1970-79 жылдары саны 668 адамға артса, 1979-89 жылдары 412 адамға ғана артты.

Гурьев облысында халықтың этникалық құрылымында көп өзгеріс болмады. Қазақ халқының үлесі 1959-1989 жылдары арта түсіп, жалпы халықтың 79,6 пайызын құрады. Бұл жылдарда қазақ халқының саны 192,5 мыңнан 338,9 мыңға артты. Бірақ, өсім қарқыны төмен болып, жылына 4883 адамды құрады. Оның себебі, қазақтардың көпшілігінің көршілес Маңғыстау облысына қоныс аударуымен байланысты болды [4, 26].

Халықтың кері кетімі барлық ұлттардың өкілдеріне де тән болды. Облыстың қалаларында да қазақ тұрғындардың саны жылма-жыл артып, қалған ұлт өкілдерінің қатары 1970-1979 жылдары едәуір азайды. Тұтас Батыс Қазақстан бойынша Гурьев облысы ғана қазақ халқының жоғары қалалану деңгейімен ерекшеленді. Өйткені, 1959 жылы Батыс Қазақстанның аймақ халқының 60 пайыздан астамы осы облыстың қалаларында өмір сүрді. Тек, 70 жылдардан бастап, Батыс Қазақстанның басқа қалаларында қазақ халқының үлесі артып, 1989 жылы облыс қалаларындағы қазақ халқының үлесі 33 пайызға кеміген [5, 134]. 1959 жылдың өзінде облыстың қалалық қазақ халқының үлесі 47,0 пайызды құраған. Бұл уақытта Ақтөбе облысында осындай көрсеткіш 24,0 пайыз, Батыс Қазақстан облысында 8,8 пайызға ғана тең болған. 1989 жылы қалалану деңгейі 52,8 пайызға көтерілді. 1989 жылы орыс тұрғындар саны халықтың 14,9 пайызды құрап, 1970-1989 жылдары 13 мыңға азайды. Аймақ халқының құрамында қазақ халқынан кейінгі басым ұлттың бірі орыс халқы болды. 70 жылдарға дейін орыстар саны артса, кейін азайып, 1989 жылға таман мүлде төмендеп кетті. 1959 жылы орыстардың аймақ халқы құрамындағы үлесі 30,0 пайызды құраса, 1989 жылы 22,5 пайызға кеміді. Сондай-ақ, қаладағы украиндықтардың саны 1959-1989 жылдар аралығында 2226 адамға, татарлар саны 375 адамға ғана артқан. Керсінше қалалық немістер саны санақтар аралығында 401 адамға азайды.

Маңғыстау облысында халықтың қалыптасуына сыртқы факторлар тікелей ықпал етті. 1959-1970 жылдары облыстағы барлық халық саны 35,7 мыңнан 159,2 мыңға артты [6, 14]. Халық саны осы жылдары толығып, барлық ұлт өкілдерінің саны осы жылдары артты. 1970-1979 жылдары орыс тұрғындарының саны қазақ халқын басып озды. 1979 жылдан бастап, қазақ халқының саны артып, 1989 жылға таман 165,0 мыңға жетеді. Сәйкесінше, облыста аймақ халқының саны артып, қалалану үрдісі жедел қарқынмен жүрді.

1959-1989 жылдарда аймақ халқының саны 18,7 есе артқан. Оның ішінде барлық ұлттың өкілдерінің саны да өсті. Бірақ, 1979 жылға дейін аймақ халқының құрамында орыс тұрғындардың саны басқа ұлттардан анағұрлым көп болды. Тек, 1979 жылдан кейін ғана қазақ халқы аймақ халқының құрамындағы саны басым тұрғындарға айналды. Егер,

1959 жылы аймақ халқының құрамындағы қазақтар үлесі 37,0 пайыз болса, орыстар үлесі 45,0 пайызды құрады. 1989 жылы қаладағы қазақ халқының үлесі 44,9 пайызға көтеріліп, орыстардың үлесі 37,0 пайызға төмендеген.

Кесте 1 - Батыс Қазақстан аймақ халқының ұлттық құрылымындағы өзгерістер (адам)

	Жыл- дар	қазақ- тар	орыс- тар	украин- дықтар	татар- лар	неміс- тер	барлық халық
Ақтөбе облысы	1959	41881	74836	28214	7518	12620	174426
	1970	64569	107025	37652	10364	16374	247545
	1979	92794	120826	40490	11195	16837	295528
	1989	159575	139420	46145	13334	19360	346377
Маңғыстау облысы	1959	5696	6956	642	321	68	15280
	1970	45627	59466	7464	3115	611	131824
	1979	80670	98464	9145	4601	1017	216800
	1989	128443	106551	10134	5157	1130	287239
Гурьев облысы	1959	90623	43274	1240	4198	1639	146486
	1970	111210	66030	5441	4726	1714	198491
	1979	140743	61459	3668	4610	1534	221049
	1989	178180	57696	3466	4573	1238	256011
Орал облысы	1959	9962	87391	8087	4358		113381
	1970	19151	116134	10759	6275	923	157919
	1979	41041	146823	13902	7486	1591	217391
	1989	75488	158757	14590	8216	2003	267362

Аймақ халқының құрамындағы қазақ халқының үлесі Батыс Қазақстанда 1959 жылы 32,9 пайызды құраса, 1989 жылы 44,9 пайыздық көрсеткішке жетті [7, 87]. Сонымен бірге, Батыс Қазақстанда 1959 жылы қазақ халқының 26,8 пайызы қалада өмір сүрсе, 1989 жылы қазақ халқының қалалану деңгейі артып, 42,9 пайызы қаланы мекендеген. Өзінің өсімі бойынша қазақ халқы өзге ұлт өкілдерінен басым тұрды. Қазақ халқының санындағы өсім 1970-1979 жылдары айрықша байқалды. Осымен бір уақытта өзге ұлт өкілдері орыстар, украиндықтар, татарлар және басқалардың үлестері азайды. Тұтас алғанда, 1959-1989 жылдардың аралығы қазақ халқының санындағы өсіммен ерекшеленді.

Қарастырылып отырған кезең барысында Батыс Қазақстан халқының құрылымында басқа да, әртүрлі ұлттардың өкілдері қалыптасты. Олардың бірі айқын даму бағытын иеленсе, кейбіреулері көші-қон құбылысының қортындысына сай жаңадан пайда болып жатты.

Бұл кестеге 1989 жылғы халық санағы бойынша халық саны мың адамнан асатын ұлт топтары енді. Одан өзге де кестеге енген кішігірім бірнеше ұлт өкілдері Батыс Қазақстан территориясында өмір сүрді.

Аталған ұлт топтарының арасында немістер ерекшеленеді. Олардың басым көбі Ақтөбе облысының қалаларында мекендеген. Немістердің Батыс Қазақстан өңірінде пайда болуы Ұлы Отан соғысы жылдары күштеп қоныстандырылуы салдарымен тікелей байланысты. Азғана тобы 1959 жылғы санаққа да ілінген. Өйткені, қазан төңкерісіне дейінгі жылдарда Қазақстанға қоныстанғандар арасында немістер де болды.

Белорустар санының өсімі өнеркәсіптік даму белесінің басталуымен байланысты болды. Ақтөбе мен Маңғыстау облыстарының қалаларында белорус халқының өкілдері көптеп қоныстанып, аймақ халқының құрамына сіңді. Сонымен бірге, Батыс Қазақстан өңірінде шешен халқының өкілдері де өмір сүрді. Әсіресе, кейінгі онжылдықтар бойында

олардың саны едәуір артады. Олардың көбі өнеркәсіп пен құрылыс саласында қызмет етті. Кейіннен көпшілігі Батыс Қазақстан жерінде тұрақтап қалды.

Кәрістердің Батыс Қазақстан өңірінде пайда болуы республикадағы 50 жылдардағы қоғамдық-саяси оқиғалармен байланысты болды. Аймақ халқы құрамындағы кәрістердің басым көбі Гурьев мен Ақтөбе облыстарында мекендеген. Сонымен бірге, молдавандар саны баяу болса да артып отырды. Олар Ақтөбе облысының қалаларында көптеп шоғырланған. Әсіресе, 50 жылдардан кейінгі әлеуметтік-экономикалық бірқатар өзгерістердің барысында, жұмысшылар мен мамандардың келуіне байланысты молдавандар саны толықты. Батыс Қазақстанның қалаларында ежелден Еділ бойы халықтарының өкілдерінің бірі ретінде танылатын мордвалар да өмір сүрді. Олардың бірқатары 1959 жылғы санаққа ілінді [8, 21]. Ежелгі ұлттардың қатарына еврейлерді де енгізуге болады. Бірақ, олардың саны мен өсімі кейінгі жылдары төмендеді.

Қарастырылып отырған 1959-1989 жылдардың аралығында Батыс Қазақстанның этникалық құрылым кестесінде күрделі өзгерістер болды. Аймақ халқының этникалық құрамындағы қалыптасқан оқиға аймақтың этнодемографиялық әлуетін айқындайды. Әр аймақта қалыптасқан этнодемографиялық үрдіс Батыс Қазақстанның бүгінгі аймақ халқының қалыптасу сипатына негіз болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Об основных показателях Всесозных переписей население 1939, 1959, 1970, 1979, и 1989 годов. Алматы, 1996. -75с.
2. Ақ ОММ, 69-қ, 3-т, 92-і.
3. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. Алматы: 1989.
4. ҚР ОММ, 1208-қ, 1-т, 29-і.
5. ҚР ОММ, 1208-қ, 1-т, 16-і.
6. Кесте бойынша есептелді: Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. -125 с.
7. БҚ ОММ, 1553-қ, 1-т, 1-і.
8. БҚ ОММ, 693-қ, 1-т, 99-і.

ӘӨЖ: 314 (091)

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВО II ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Толегенова А. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье раскрывается этнодемографическая ситуация Западно-Казахстанского городского населения во II половине XX века.

Ключевые слова: годы войны, феномен, представители национальностей, казахский народ, численность, развитие, этнодемография

ӘОЖ: 355 (091)

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРУ ТАРИХЫНАН

Тулеугалиев А. Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: Мақалада ұлы отан соғысы жылдарындағы күштеп қоныстандыру тарихы сипатталады.

Кілт сөздер: Соғыс жылдары, құбылыс, ұлттар өкілдері, қазақ халқы, саны, даму

Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін шығысқа барлық өндіргіш күштерді көшіру қолға алынды. 1941 жылы маусым-желтоқсан айларында КСРО-ның түрлі аймақтарынан тылға 1530 ірі кәсіпорындар мен цехтар көшірілді. Оның екі жүзден астамы Қазақстанға орналасты [1, 535 б]. Қазақстан қуатты майдан арсеналына айналды. Алғашқы бес айда республикада өнеркәсіп консервациясы басталды. Әсіресе, шикізаттық базаға көп көңіл бөлінді. Әскери экономиканың қуаты ГУЛАГ-тағы тұтқындардың еңбегінің арқасында жүзеге асырылды. Қазақстан территориясында осы лагерьлердің тұтас желісі жұмыс жасады. Тұтқындар еңбегі кеніштерде, шахталарда, темір жол құрылыстарында пайдаланылды. Соғыс басталар алдында Қазақстан территориясында 93 мың колхоздар, 1876 совхоз және 2890 МТС жұмыс жасаған болатын. Қазақстанға соғыс жылдары армия мен халықты азық-түлікпен қамтитын орталықтар да көшірілді. 1941-1943 жылдары Қазақстанның ет өнімі 66,5 пайызға, сүт 18,7 пайыз, жүн 38,1 пайызға артқан [1, 536 б].

Майдан даласына еңбекке қабілетті халық, ер-азаматтармен бірге, кәсіби білікті мамандар, механизаторлар, шопырлар да алынды. Қазақстанда механизатор-мамандар саны 1941-1942 жылдары 164 мың адамға азайған. Колхоздардың ауыл шаруашылық қызметі балалар мен әйелдер еңбегінің арқасында жүргізілді. 1943 жылы қаңтарда Қазақстан колхоздарының еңбекке қабілетті халқының жалпы санында 20 пайыз ер-азаматтар мен 58 пайызы әйелдер мен балалар, 22 пайызы қариялар болған екен.

Соғыс басталғаннан кейін көп ұзамай республика колхоздарына Ресей, Украина, Белоруссия территориясынан 26 мың қоныстанушы шаруашылықтар келіп орныға бастады. Эвакуация бойынша кеңестің өкімімен 1941 жылы 31 қазанда Қазақстанға Қырым жерінен халықтарды қоныстандыруға бұйрық беріледі [2, 84 б]. Қазақ КСР Эвакуация бойынша басқармасының құжаттарында 1941 жылдың 25 қазанында Қазақстанға эвакуацияланған халықтардың көшірілуі мен орналасуы туралы мәліметтер берілді. Республикаға бұл бұйрықпен 137900 адам көшірілген.

1941 жылы қарашада Эвакуация кеңесінде республиканың өңірлеріне эвакуацияланған халықты орналастыру жоспары бекітілді. 1941 жылы 27 қарашада бекітілген жоспарға сәйкес, Ақмола облысына 10 мың, Қостанай облысына 13500 адам, Семей облысына 15 адам, Гурьев облысына 5 мың, Ақтөбе облысына 10 мың, Шығыс Қазақстан облысына 10 мың, Қызылорда облысына 11500 адам, Солтүстік Қазақстан облысына 20 мың, Қарағанды облысына 15 мың, Батыс Қазақстан облысына 20 мың адам келетінін көрсетеді. Барлық 172 мың адам Қазақстанға көшірілген [3, 6-7 бб].

Эвакуацияланған адамдар облыстар бойынша былайша бөлінді: Алматы облысы 26580 адам, Қостанай облысына 16490 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына 16100 адам, Ақмола облысына 15300 адам, Қызылорда облысына 12070 адам, Ақтөбе облысына 11090 адам, Жамбыл облысына 10940 адам, Қарағанды облысына 9710 адам, Батыс Қазақстан облысына 9500 адам, Семей облысына 9260 адам, Солтүстік Қазақстан облысына 7880

адам, Шығыс Қазақстан облысына 5380 адам, Павлодар облысына 4830 адам, Гурьев облысына 1590 адам көшірілді [4, 17 б]. 1941 жылы қарашада эвакуацияланған адамдардың ұлттық құрамы туралы мәліметтерге [1 кесте] назар аударамыз [2, 92-93 бб]. Кесте 1. 1941 ж. 30 қарашадағы эвакуацияланған халықтың ұлттық құрамы [2, 92-93 бб].

Ұлттар	Абс.	%	Ұлттар	Абс.	%
Орыстар	51758	32,0	Армяндар	10	
Украиндықтар	26635	16,5	Француздар	3	
Белорустар	3994	2,5	Қазақтар	2	
Еврейлер	75024	46,5	Осетиндер	1	
Поляктар	980	0,6	Испандықтар	1	
Немістер	423	0,3	Өзбектер	1	
Латыштар	339	0,2	Мордвалар	1	
Эстондықтар	247	0,2	Татарлар	1	
Литвалықтар	118	0,1	Басқа	1857	1,1

1941-1942 жылдары Қазақстанға эвакуацияланған, эвакуация мекемелерінде есепте тұрған адамдар саны: 1941 жылы 15 қазанда 97969 адам, 1941 жылы 25 қазанда 142895 адам, 1941 жылы 01 қаңтарда 1567720 адам, 1942 жылы 1 қаңтарда 386492 адам, 1943 жылы 1 қаңтарда 484149 адам болған. Эвакуациялау қарқыны бірдей болған жоқ. 1941 жылы 15 қазан - 1942 жылы 1 қаңтар аралығында 288796 адам келген болатын. Келген халықтың көпшілігі Алматы облысына 64897 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына 47038 адам, Жамбыл облысына 44988 адам, Қызылорда облысына 44594 адам, Батыс Қазақстан облысына 40487 адам қоныстанған [5, 16].

1942 жылдың аяғында Қарағандыға 14800 жұмысшы келді. Оның ішінде 794 адам Қырғызстаннан, 493 адам Өзбекстаннан келген. Одан кейін Донбасстан 5245 әртүрлі мамандық иелері келді. Республикадағы темір жолшылар қатары эвакуацияланғандар есебінен 30 пайызға артты [2, 85б].

Қазақстанға Ворошиловград паровоз құрылысы зауыты, Гурьевке Донбасстан Петровский атындағы машина құрылысы зауыты, «Грознефтекомбинат», «Артемнефт», «Майкопнефтекомбинат», «Азнефестрой» көшірілді. Оған сәйкес жұмысшылар, инженер-техник мамандар келді. 384 паравоз құрылысшылары, 179 машина құрылысшысы, 1020 мұнайшы келді. Өскеменге 6 мыңнан астам энергетик мамандар мен құрылысшылар келген. Воронеж пресс-автомат зауыты Шымкентке көшірілді. Оның ішінде 1027 адамның 42,7 пайызы жұмысшылар мен мамандар болды. 54252 адам ішінде 6184 адам ауыл шаруашылығы мен кәсіпорындардың білікті мамандары болды [2, 86 б]. Жергілікті билік өкілдері эвакуацияланған адамдарды жұмысқа орналастырды [2 кесте].

Кесте 2. 01.01.1943 жылы Қазақ КСР-не көшірілген халықты жұмыспен қамту туралы мәлімет [5, 10 б].

Облыстар	Барлық орналасқан халық	Оның ішінде еңбекке қабілетті	Еңбекке орналасқандар (1/1-1943 ж.)
Алматы	64897	29518	25154
Ақтөбе	21537	12629	10736
Ақмола	25864	14045	11757
Шығыс Қазақстан	23180	12621	10307
Гурьев	8477	6639	5005
Жамбыл	44988	24971	22752
Батыс Қазақстан	40487	27687	24648
Қарағанды	26288	15561	14958

Қостанай	31200	12797	11519
Қызылорда	44594	20503	20098
Павлодар	18147	6998	6201
Солтүстік Қазақстан	32174	19095	14308
Семей	28974	10140	8531
Оңтүстік Қазақстан	47038	25450	22259
Алматы қаласы	26304	7100	3228
Қазақ КСР бойынша барлығы	484149	245754	211461

Көшірілген 484149 адамның еңбекке қабілетті бөлігі 245754 адам болып, келген халықтың 51 пайызын құрады. 1943 жылы 1 қаңтарда 211461 адам жұмыспен қамтылды екен. Әсіресе Қызылорда облысы, Павлодар облыстарында бұл көрсеткіш жоғары болды.

Келген халықтың көпшілігі Украинадан 155206 адам, Мәскеуден 32638 адам, Белоруссиядан 24687 адам, Ленинград қаласынан 16632 адам келген болатын [3 кесте].

Кесте 3. Көшірілген халықтың келген аймақтары туралы мәлімет [5, 10 б].

Эвакуацияланған халықтың келген елі мен аймағы	Эвакуацияланған халық саны	Жалпы халыққа шаққанда %
1 Белоруссия КСР	24687	5,1
2 Украина КСР	155206	32,2
3 Молдава КСР	10431	2,2
4 Литва КСР	1729	0,4
5 Латвия КСР	1984	0,4
6 Эстония КСР	707	0,1
7 Карело-Фин КСР	2711	0,6
8 Ленинград қаласы	16632	3,5
9 Ленинград облысы	11651	2,4
10 Мурманск облысы	2880	0,6
11 Калинин облысы	3451	0,7
12 Смоленск облысы	5228	1,1
13 Мәскеу	32638	6,7
14 Мәскеу облысы	14302	3,0
15 Тула облысы	7498	1,5
16 Орлов облысы	5161	1,0
17 Курск облысы	9050	1,8
18 Воронеж облысы	9898	2,0
19 Ростов облысы	9089	1,8
20 Қырым АКСР	9477	2,0
21 Басқа облыстар	149739	30,9
Барлығы	484149	100,0

1943 жылы 10 желтоқсанда Қазақ КСР-не келген адамдар саны 417582 адам деп көрсетіледі. Қалалық жерде 145059 адам болған, ауылға 272532 адам орналастырылған. Еңбекке қабілетті 211236 адам келген. Оның ішінде 198411 адам жұмысқа орналасқан. Соғыс жылдарында Қазақстанға эвакогоспитальдар, балалар үйлері, интернаттар да көшірілді. 1942 жылы Қазақстанға эвакогоспитальдар бастап келе бастады. 1942 жылы 48 эвакогоспиталь, 1943 жылы 30, 1944 жылы 19, 1945 жылы 2 эвакогоспиталь келген [6, 374 б].

Эвакуациялауға дейін Қазақстанда 126 балалар үйі болған. Онда 15713 тәрбиеленуші мен 12 сәбилер үйінде 1534 сәби болған. 1942 жылы 1 шілдеде 111 балалар үйі (12969 бала) мен Мәскеу қаласынан 3 интернат көшірілді (23334 адам). Бұл

балалардың көп бөлігі республиканың оңтүстігіне орналастырылды. Оңтүстік Қазақстан облысында 2218 адам, Жамбыл облысына 2018 адам, Қызылорда қаласына 1850 адам, Алматы қаласына 1544 балалар келген [7, 46 б].

М.Қ.Қозыбаевтың пікірінше, Қазақстанға 1,5 млн адам көшірілген [8, 66 б]. Республикаға осындай көп адамның келуі халық шаруашылығында еңбек ресурстарын толықтыруға ықпал етті. 1943 жылы жұмысшылар мен қызметкерлердің саны 1940 жылмен салыстырғанда Кеңестер Одағында 38 пайызға азайса, Қазақстанда 7 пайызға артқан [9, 45 б]. Бұл уақытта Орал, Сібір, Орталық Ресейде құрылыс пен өнеркәсіптік кәсіпорындарда Қазақстаннан 200 мың адам келіп жұмыс жасаған.

Ұлы Отан соғысы жылдарында 1366000 адам соғысқа жұмылдырса, еңбек армиясында 700 мыңнан астам адам қызмет жасады [8, 69 б]. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы оқиғалар өсіп-өну көрсеткіштерімен табиғи өсімді төмендетіп, өлім-жітімді күшейтті. Реввакуация, майданға жұмылдыру, жұмысшылардың құрылыс пен өнеркәсіптік кәсіпорындарға кетуі республика халқының санын азайтты.

Күштеп қоныс аударудың негізгі операциясы Ұлы Отан соғысы кезінде іске асырылды. 1945 жылғы КСРО-да жалпы күштеп қоныстандырылғандардың саны 2 463 940, [10,649] ал басқа деректерде 2 826 419 адам деп келтірілді [11,713]. Олардың Қазақстан Республикасына жалпы жер аударылғаны 1 млн 200 мың адам болды [3,3]. Соғыс жылдары негізінен оларды еңбекке пайдалануына байланысты адам санындағы өзгерістері көп болды. Онда оларды лек-легімен басқа республикаларға жіберді немесе басқа республикалардан қабылдап алып отырды. Себебі соғыс жылдарында бірнеше мыңнан астам жер аударылғандарды орналастыру қиын болды. Оларға тұрғын үй жетіспеді. Олардың жаңа жерге бейімдей алмауынан жұмысқа орналасуында да көп қиыншылықтар туды. Қаншама халықты тұрғын үй және жұмыспен қамту ауылшаруашылық қаржының жетімсіздігінен шеше қою да оңай емес еді. Күштеп қоныс аударған халықтардың орналасу процесін, біріншіден, келген жерлерінде орналастыру, олардың адам шығыны мен тұрмыстық тіршілігінің ауыр кезеңдерімен белгілі. Екіншіден, облыстарға орналастыру, яғни ішінара қоныстарын жүйеленіп қалған орталарынан алыс аудандарға қайта көшіріп, ортадан аластатылуы да үлкен шығындардың, ауыр тұрмыстың белгілерімен жалғасады. Үшіншіден, орналасу процесінде екінші отанында ұлт ретінде қайта танылу, болашақтарын сақтап қалу күресі болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001. С.535
2. Базанова Н.Ф. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Алма-Ата, 1987. С. 36
3. ҚР ОММ. 1987 қор. 1 тізбе. 14 іс. 5 б
4. ҚР ОММ. 1987 қор. 1 тізбе. 14. 17 б
5. ҚР ОММ. 1987 қор. 1 тізбе. 17 іс. 1 б
6. Қазақстан тарихы. Көне дәуірден бүгінге дейін. Алматы, 2001. 374 б
7. ҚР ОММ. 1692 қор. 1 тізбе. 633 іс. 46 б
8. Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата, 1996. С.66
9. Оразов К. Рабочий класс Казахстана в великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1975. С. 45
10. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. - Алматы: Атамұра, 2010.
11. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.2. М., 1994.

ӘОЖ: 355 (091)

ИЗ ИСТОРИИ НАСИЛЬСТВЕННОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Тулеугалиев А. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье описывается история насильственного переселения в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: годы войны, феномен, представители национальностей, казахский народ, численность, развитие

ӘОЖ: 314 (091)

ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫНА КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Достанов А. М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада Орал қаласының демографиялық дамуына көші-қон үдерістерінің ықпалын сипаттайды. Батыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш орташа республикалық көрсеткіштен 2 пайыз төмен болып, халық 12,7 мың адамға кеміді. Халық санының кемуі негізінен алғанда жұртшылықтың сыртқы қоныс аударып кетуінен жүріп жатты.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан облысы, факторлар, экономикалық жағдай, көш – қон, көрсеткіш, демографиялық дамуы

Батыс Қазақстандағы қазіргі заманғы көш-қон процестері соңғы жылдардағы тарихпен ғана тұжырымдалмайды. Оған өткен, кеңес заманында қалыптасып, халық жаңа өмір шындығы тұрғысынан түйсініп жатқан жағдай да күшті ықпал етеді. Өткен тенденциялардың неғұрлым анық байқалатыны да сондықтан.

Көш-қон Батыс Қазақстан облысы халқының, оның ішінде біз қарастырып отырған Орал қаласы халқының қалыптасуына жиырмасыншы ғасырда үлкен ықпал етті және қазіргі кезде де Орал қаласы халқының құрамы мен құрылымына әсер ету үстінде. Орал қаласына қатысты көш-қон үдерістері тұтастай облыс бойынша да көш-қон процестерін де сипаттайтындығын атап көрсеткеніміз жөн. Бұл жиырмасыншы ғасырда қала жұртшылығының көш-қон факторларының есебінен айтарлықтай дәрежеде қалыптасқандығын, соның ішінде XX ғасырдың бірінші жартысында иммиграциялық (қоныс аударып келу) процестер, ал екінші жартысында эмиграция (қоныс аударып кету) процестері басым болғандығын көрсетеді.

Қалыптасқан саяси және экономикалық бөгеттердің алынып тасталынуы, жаңа мемлекеттер шекараларының қалыптасулары 90 жылдары жаппай эмиграцияға жол ашып, Қазақстаннан 1,5 миллионнан астам кетіп қалды. Бұл жылдары миграцияның теріс ықпалы халықтың табиғи өсімін толық дағдартып, екі еседен аса арттырып жіберді. Нәтижесінде ел халқының саны 7,7 пайызға кеміп кетті. Батыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш орташа республикалық көрсеткіштен 2 пайыз төмен болып, халық 12,7 мың адамға кеміді. Халық санының кемуі негізінен алғанда жұртшылықтың сыртқы қоныс аударып кетуінен жүріп жатты. Бұл кезеңде табиғи өсім мен қонның арақатынасы 1:4 құрады. 1994-1999 жылдар аралығындағы көш – қон процестеріне талдау көрсетіп отырғанындай бұл жылдары Батыс Қазақстан облысына 18466 адам келіп, 63558 адам кеткен. Теріс ықпал 45922 адам құрайды [1, 9]. 1994 жылы байқалған көш – қон үдерісінен соң республиканы тұтас алғанда да, соның ішінде Батыс Қазақстан облысында да қоныс аударып кету неғұрлым эмоциональдық сипат алып, аздап төмендеді. 90 жылдардың екінші жартысында көш-қон неғұрлым тиімді сипат ала бастағандығын атап көрсеткен орынды. 1998 жылғы көш – қон

карқынының төмендеуі Қазақстанда экономикалық жағдайдың жақсара бастағандығымен ғана емес, Ресейдегі жағдайлармен де байланысты болды.

XX ғасырдың бас кезіндегі көш-қон процестері басқаша бола бастады. Қазақстандағы да, Ресейдегі да экономиканың тұрақтануы мен өсуі көш – қонға да әсерін тигізді. 2000 жылдан бастап облысқа келушілердің саны қауырт өсе бастайды. Бес жылда (2000 – 2004 жылдар) облысқа 1995 – 1999 жылдардағы кезеңмен салыстырғанда келушілер 70 пайызға артты. Мұндай тенденция экономикалық факторларға, атап айтқанда, Қарашығанақ газ конденсат кенішін одан әрі игеруге инвестицияның құйылуымен де байланысты болды. Облыстан тысқары шығып кетушілердің санында айтарлықтай өзгерістер болған жоқ. Тіпті 14-19 мың адам аралығында құбылмалы сипат алған белгілі бір тұрақтылық байқалды. Ал қоныс аудару аракатынасында осыған қарамастан әлі де болса теріс ықпал маңыз алғанымен 2000 жылғы 7522 адамнан 2005 жылы 421 адамға дейін айтарлықтай төмендеді. 2002 жылы соңғы 20 жылда бірінші рет көш – қон сальдосы оң сипат алды [2, 11].

Өңірдегі көш – қон ахуалын екі ұлт қазақтар мен орыстар айқындайды. 1993-1999 жылдар аралығында облыста «нетто – миграция» 43990 адам құрады. Соның ішінде басым көпшілік сипат алған – 30580 адам орыстар болды. Этникалық топтардағы көш – қон ауданында соңғы 10 жылда өзгеріс байқалады. 1999 жылы көш – қон айналымына 12133 (51 пайыз) қазақтар және 8426 (36 пайыз) орыстар қатысса, 2008 жылы сәйкесінше 24950 (84 пайыз) және 3325 (11 пайыз). Бұл кезеңде қазақтардың көш – қон қарқыны айтарлықтай өсті. Әсіресе олардың үлесінің өсімі кетіп қалғандар құрамының арасында: 1999 жылы 40 пайыз, 2008 жылы 80 пайыз болды. Солай бола тұрса да олардың үлес салмағы миграция сальдосында өте аз. Басым бөлігі орыстардың үлесіне тиесілі болып келетін көш – қон сальдосынан бір айырмашылығы, орыстардың көш – қон процесіне қатысуы үш есе дерлік азайды.

Баршаға мәлім, көш – қонның абсолюттік ауқымы ең бастысы кез-келген аумақтық нысан халқының жалпы санына байланысты болып келеді және тұтастай алғанда процестің интенсивтілігін білдірмейді. Сол себепті екі ұлыс халқының көш-қон қарқындылығының есептелген коэффициенті (ХКҚК) көрсетіп отырғанындай, орыстардың көш – қон қарқындылығы жоғары болып 5 пайыз дерлік құраса, қазақтарда 3 пайыз (1 кесте) [3].

Кесте 1. Орал қаласындағы қоныс аударушылардың ұлттық құрамы

	1999 жыл			2008 жыл			ХҚАҚК
	келді	кетті	сальдо	келді	кетті	сальдо	
Қазақтар	5494	6639	- 1145	12460	12490	- 30	3,0
Орыстар	1256	7170	- 5914	855	2440	- 1585	4,8
Украиндықтар	224	783	- 559	123	251	- 128	5,1
Татарлар	116	276	- 160	105	170	- 65	3,9
немістер	27	240	- 213	21	51	- 30	11,0

Ішкі облыстық көш – қонда қазақтардың үлесі 70 пайыз болды. Таяу шет елдермен көш – қон байланыстары қазақ халқы үшін оң процестермен сипатталды. Әрбір келген 100 адамнан 14 адам ғана кетіп қалды. Орыс халқының көші-қоны қуатты болды. Орыстардың көші-қоны мемлекетаралық бағыт алған. Келген 100 адамнан 722 адам таяу шет елдерге кетеді. Орыс халқы ішкі көш – қонға қатысу деңгейі төмен болды. Қоныс аударушылардың отбасылық құрамын сипаттайтын статистикалық мәліметтер бойынша бұл екі этникалық топ арасында айырмашылыққа онша әсер етпеген. Таяу шет елдерге, әдеттегіше Ресейге кетіп қалған орыс халқының арасында ешқашан да некеге тұрмаған қоныс аударушылардың үлесі басым. Мұнда Ресейдің ЖОО оқу үшін қоныс аударғандар деп аталатындар да белгілі-бір үлес салмаққа ие. Орал өңірінде тұрып жатқан басқа халықтардан көш – қон белсенділігі украиндар мен немістерге тән болып келеді. Соңғы 10 жылда олардың әлеуметі екі есе азайды. Сонымен қатар, олардың 90 пайызының көш – қон айналымы эмиграцияның үлесіне тиеді. Қоныс аударып келушілердің ішінде 58 пайыз орыс Орал қаласына, 46 пайыз қазақ Орал қаласына орналасты. Ал қаладан кетіп қалғандар арасында орыстардың үлес салмағы екі есе жоғары – 66 пайыз. Қазақтар 30 пайыз. Орал қаласы үшін облыс ішілік көш – қон басым сипат алған және таяу шет елдермен көш – қон байланыстарының үлес салмағы айтарлықтай. Орал – Қазақстанның ежелгі қалаларының бірі. Бұл әкімшілік, өнеркәсіптік, мәдени, ғылыми, және басқа қызметтері дамыған көп құзиреттілікті қала. Егер 1997 жылға дейін Орал қаласы үшін қоныс аудару сальдосы теріс сипатта болып келсе, 1998

жылдан бастап енді жағдай өзгере бастайды және 2000 жылы оң сальдо 1866 адам болып үлгерді. Мұнан былай көш – қон ауаны инвестицияның құйылуларына байланысты бола бастады. Оның төмендеуі, 2003 жылдан бастап қала үшін көш – қон сальдосының қайтадан теріс сипат алуына әкеліп соқтырды. 1997, 1998, 1999, 2000 жылдары алыс шет елдерден қоныс аударып келушілердің деңгейі жоғары болды. Небәрі 4 жыл ішінде 896 адам Орал қаласына келген. Қазіргі кезде алыс шет елдермен көш – қон сальдосы теріс сипат алып, көш – қон айналымы айтарлықтай төмендеді (2 кесте) [3].

ТМД елдерінен келген қоныс аударушылар үшін көш – қонның оң сальдосы 1999 және 2000 жылдары қалыптасты. Бұған дейінгі уақыттарда халықтың таяу шет елдерге кетуі басым болды. Келушілер санының көбеюі Ақсай қаласындағы кәсіпорындардың жұмыс жасай бастауына байланысты экономикалық дамудың жеделдеуін туғызды. Қалаға кеңес заманында кеніште жұмыс жасаған адамдар орала бастады. Жергілікті халықтың тиісті біліктілігі пен кәсіби даярлығы болмады. Қажетті біліктіліктері мен кәсіби даярлықтары бар адамдардың жетіспеушілік факторы да өзінің маңызын ойнады. Қоныс аударушылардың жартысына жуығы Орынбор мен Самара облыстарынан (сәйкесінше 26 пайыз және 19 пайыз) келді. Саратов және Волгоград облыстарынан одан едәуір азырақ (17 пайыз және 11 пайыз). Башқұртстан мен Татарстаннан 7 пайыз қоныс аударушылар келді [4, 47].

90 жылдардың екінші жартысында және ХХІ ғасырдың басында Орал қаласындағы көш-қон ахуалы неғұрлым серпінді өзгерді. 1997-1999 жылдардағы көш-қондардың теріс ауқымы жөнінде есепке алынған ағымдағы статистикалық есептен соң 2000 жылдың бас кезінде оң көрсеткішке қарай ауысу жүзеге асты. 1995-2001 жылдардағы кезеңде Оралға 35668 адам келіп, 41138 адам кетіп қалды. Көш-қон сальдосы - 5470 адам, демек қала үшін де қоныс аударып кету процестері тән. 1999-2000 жылдары кеткен жұртшылықтың тұрақтануы байқалса, 2001 жылы кетушілердің саны күрт 5408 адамға дейін азайды. 2000-2001 жылдары 8623 адамға жетеді. Орал қаласынан кетудің негізгі себептері тұтастай облыс бойынша қалыптасқан жағдаймен бірдей.

Кесте 2. Батыс Қазақстан облысы және Орал қаласы бойынша халықтың табиғи өсімінің арақатынасы және көш-қон сальдосы

Аудандар	1995-2001			2002-2020		
	Табиғи өсім	Көш-қон сальдосы	Өсім/азаю	Табиғи өсім	Көш-қон сальдосы	Өсім/азаю
БҚО	13823	- 64797	- 50974	23133	- 4542	18594
Ақжайық	3058	- 4778	- 1720	2778	- 5620	- 2842
Бөкейорда	1248	- 1709	- 461	1013	- 1855	- 842
Бөрлі	1331	3554	+ 4885	2507	817	3324
Жаңақала	2636	- 1642	+ 994	1694	- 1403	291
Жәнібек	1037	- 2669	- 1632	985	- 627	358
Зеленов	- 521	- 6331	- 6852	- 5	1606	1601
Казталовка	2758	- 3843	- 1085	2577	- 4756	- 2179
Қаратөбе	1914	- 4295	- 2381	1287	- 2311	- 1024
Сырым	1945	- 6160	- 4215	1487	- 4845	- 3358
Тасқала	397	- 1707	- 1310	590	- 1392	- 807
Теректі	1346	- 5203	- 3857	1480	- 1715	- 235
Шыңғырлау	773	- 4276	- 3503	560	- 2797	- 2237
Орал қаласы	- 3528	- 5470	- 8998	6260	21054	- 27314

Орал қаласына қоныс аударып келушілердің арасында қазақтар 82 пайыз, орыстар 13,5 пайыз. Кетушілердің қатарының қомақты бөлігін орыстар құрайды – 49 пайыз, одан кейін – қазақтар 33 пайыз, сондай – ақ украиндар 3 пайыз, татарлар 2 пайыз және немістер 2,2 пайыз. Орал қаласы бойынша халықтың көш-қон қарқындылығының коэффициенті 3,5 пайыз. Көш – қон байланыстарын талдау көрсетіп отырғанындай облыс ішілік көш – қон басым болып келеді. Бұл ауыл халқының қалаға қарай ойысуынан байқалады. 2001 жылы Орал қаласына ауылдық жерлерден 61 пайыз адам келсе, қаладан ауылдық жерлерге 24 пайыз кетті. Қала халқы облысаралық көш – қондарға белсенді түрде қатысты және қаладан кетушілердің саны келушілер санынан асып түседі. Сыртқы көш – қон құрылымында таяу шет елдер, соның ішінде Ресей

басымдылық алады. Таяу шет елдерге келушілерден кетушілер көп. Тек үш жыл ішінде (1999, 2000, 2001 жылдары) Орал қаласынан таяу шет елдерге 64 пайыз кетсе, 14 пайыз келді [4, 54]. Алыс шет елдермен көш – қон байланыстары қоныс аударушылардың жалпы санының 1 пайызын құрайды.

Болашақта қоныс аударушылардың легі табиғи-климаттық жағдайы жақсы, еңбекке орналасуға мүмкіндік бар, өнеркәсіп өндірісі мен дамыған әлеуметтік инфрақұрылымы бар Орал қаласына бағытталады. Сонымен қатар қала ауыл халқының неғұрлым тегеурінді қоныс аудару қысымына ұшырап, қалалықтардың кету ықтималдығы арта түседі. Бұл процесте этникалық аспект белгілі бір маңызға ие болады. Ауыл шаруашылығының дағдарысы қазақ халқының айтарлықтай бөлігін ауылдан ығыстырды. Жұмыс орындарының проблемаларын бастан өткеріп жатқан облыс орталығы барлық жаңадан келгендерді бейімдей алмайды. Нәтижесінде Қазақстанның Ресей облыстарымен шектес орналасқан көптеген қалаларына тән болып отырған қайшылықты үрдіс қалыптасады: қала ішкі көш – қонға тартылған сайын мұнда таяу шет елге қоныс аударып кету қарқын ала түседі. Орал қаласында орыс тілді халықтың көш – қон әлеуеті бар, сол себепті Ресейге қоныс аударып кетуінің жоғары көрсеткіш сақталады. Республика ішілік көш – қонда көрші облыстармен көш – қон байланыстары жоғары күйде қалады, бірақ олардың қарқыны ең әуелі экономикалық факторлармен және әрине, неғұрлым жоғары экономикалық әлеуметтік әлеуеті бар астаналармен айқындалады.

Қазақтардың тарихи отандарына қайтып оралуының кейбір күрделі жақтары болғанымен облыс көлеміне қоныстандыру мен орналастыру тұрғысынан алғанда репатритацияның ауқымы кеңейе түседі. Елге қайтып оралушылардың негізгі легінің бағдары сақталады: Ресей мен Өзбекстан. Оралмандардың әлеуметтік – демографиялық сипаттамасын оларды облыс көлемінде, демек қалалық және ауылдық жерлерге орналастыру айқындайтын болады. Бүгінде көші-қон мәселесін саяси жағдай емес, әлеуметтік – экономикалық жағдай айқындайтын болады. Әлемдік қаржы дағдарысы, экономикадағы тұрақсыздық көш – қон процестеріне әсер етеді. Ал осыған байланысты халықтың көш – қон ауанында, ішкі де, сыртқы да көш – қон ең әуелі экономикалық факторлармен айқындалатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сдыков М.Н. История население Западного Казахстана (1897-1989гг.). Алматы, 2004. – 408 с.; Россия-Казахстан: Фронтьерские миграции (сборник научных трудов под общей редакцией Ж.Зайончиковской, М.Сдыкова.), Москва-Уральск, 2002.-236 с.;
2. Stat.gov.kz. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми порталы.
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми порталының деректері.
4. Население Западно-Казахстанской области. 2010год: демографическая ситуация. Орал, 2010. -127с.

ӨОЖ: 314 (091)

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА УРАЛА

Достанов А. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Урал.

Аннотация: В статье рассмотрено влияние миграционных процессов на демографическое развитие города Уральска. В Западно-Казахстанской области показатель миграционных процессов на 2 процента ниже, чем в среднем по стране, а население уменьшилось на 12,7 тысячи человек. Уменьшение численности населения происходило в основном за счет внешней миграции населения.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область, факторы, экономическая ситуация, переходный период, индикатор.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 372.41

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН МӘНЕРЛЕП ОҚУҒА ҮЙРЕТУ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Казкенова Г.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларын мәнерлеп оқуға үйрету әдістерінің теориялық негіздері қарастырылған. Әдебиеттік оқу, Ана тілі сабақтарында қолданылатын әдіс-тәсілдер туралы айтылған. Сонымен қатар тілші ғалымдардың зерттеулері сөз болады.

Кілт сөздер: мәнерлеп оқу, бастауыш сынып, педагог, көркем шығарма, оқушы, мәтін, тіл дамыту, дағды, есте сақтау.

Мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыру үшін Л.А. Горбушина былай дейді: «Бастауышта оқушыларды оқытқанда білім, білік және дағды қалыптасады, оқушылар алғаш мектеп табалдырығын аттағаннан бастап тақырыптың образдық мазмұнын түсінуі керек, оларды көркем әдебиет оқуға талпындыру, кітап оқуға деген құлшынысын арттыру, ал оқудың өзі мәдениетті жоғарылатады, яғни оқушылардың білімін байытып, көзқарасын үлкейтеді».

Оқу сауат ашу кезеңінің өзінде-ақ шағын көркем мәтіндерді мәнерлеп оқу түрінде басталып, одан кейін оқушылар түсінігіне лайық көркем шығармалар (ертегі, жұмбақ, әңгіме т.б.) тілдік материалмен интеграциялап оқытылады.

Тіл сабақтарында сөйлеу мәдениетін жетілдіру үшін тіл дамыту жұмысының бір бөлімі мәнерлеп оқуға үйрету болып табылады. Сондықтан мектеп мұғалімдеріне, соның ішінде бастауыш сынып мұғалімдеріне тіл дамытудың арнаулы саласы мәнерлеп оқу дағдыларын меңгерту мақсатында маңызды міндет жүктеледі.

Ғалым педагогтардың оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыру туралы көзқарастары. Қазіргі кезеңде бастауыш сыныптағы оқу сабағының түбегейлі мақсаты оқушылардың жеке басын қалыптастыра отырып, әдеби мұраларға деген талғамын тәрбиелеу, рухани дүниесін кеңейту, ақыл-ой мен ұлттық сана-сезімін дамытуға ықпал ету, кітап оқуға деген мұқтаждығын қалыптастыру.

Осы мақсатты орындауға келгенде оқу, сабағының алдына мынандай міндеттер жүктеледі:

- оқушылардың оқу икемділігі мен дағдыларын қалыптастыру және жетілдіру;
- көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылығын ояту;
- шығарманың түпкі мазмұн-мәнін түсінуін, эмоциялық қабылдауын (кейіпкерлердің көңіл-күйіне ортақтасу күйіну, сүйіну т.б.) қамтамасыз ету;
- мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерін, сөйлем мен сөйлеу үлгілерін үйрете отырып, ана тіліміздегі сол мағыналарының түрленуіне көңіл аударту;
- ауызекі және жазба тілде байланыстырып сөйлеуін (ойын еркін жеткізу, сауатты да мәнді жаза білу) дамыту;
- өзіндік ой-пікірін айта білуге баулу. [1].

Бастауыш саты – оқушыда, оның интеллектісі дамуының іргетасы оқу әрекеті қалыптасуының қуатты жүретін кезеңі. Осы жөнінде көрнекті ғалым педагог В.В.

Давыдов өз еңбегінде бастауыш мектепте оқушылардың оқу әрекетін қалыптастыруға жағдай жасау керек дейді. Ондағы негізгі мазмұн теориялық білім және оны бағыттайтын (негіздейтін) икемділік пен дағды бастауыш оқудың мектеп реформасының алдына қойылған шешуші міндеттердің бірі.

Біріншіден, оқу-әрекеті бастауыш сынып оқушыларының әрекеті ретінде жан-жақты дамудың негізі болып табылады.

Екіншіден, мәнерлеп оқу, сауатты жазу, дұрыс санай білу икемділігі мен дағдылары оқушылардың белгілі бір теориялық білімі негізінде дамиды деп қарастырады.

Ал атақты педагог Д.Б.Эльконин мәнерлеп оқуға үйрету процесі ауызша сөйлеу негізін басқаруды қайта құру, яғни автоматталғаннан қарапайымға ауысу, ары қарай автоматталатын саналы үрдіс ретінде түсінікті болу керек дейді.

Мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдысын арттыруда К.Бозжанова мыналарды ескеру қажет дейді.

Біріншіден, оқушының дұрыс және мүдірмей оқуын қамтамасыз ету. Олай етпеген жағдайда оқушының мәтінді толық түсінуін қамтамасыз ету мүмкін емес. Сонымен бірге, сабақта қолданылатын әдіс, тәсіл оқудың техникасын жетілдірумен бірге баланың кітапқа, оны оқуға ынтасын арттыратындай, ал көптеген жағдайда бір мәтінді әлденше рет жалықпай оқуға дағдыландыратынай болуы керек.

Екіншіден, оқу сабағында оқушының ойлау қабілетін, қызығушылығын, бір затты екіншісімен салыстырып, бірін екіншісіне қарама-қарсы қойып байқаушылығын, т.б. қасиеттерін дамыту керек.

Үшіншіден, оқушының шығармашылық қиялына әсер ете білу керек.

Әдіскер Ш. Әуелбаев және С. Рахметова пікірлері бойынша «Ана тілі» сабақтарында мұғалім балалардың қаншалықты сапалы, дұрыс оқуларын бақылай отырып анықтай алады дейді.

Сапалы оқу ауызша және жазбаша тапсырмалар арқылы тексеріледі. Мәтінді асығыстықтан шала түсінген оқушымен арнайы сабақ өткізіледі.

Мәтінді сапалы қабылдау арнайы берілетін тапсырмалар арқылы тексерілуі мүмкін. Хабарлама сипатындағы мәтін үш немесе төрт бөлікке бөлінеді де, араластырылады. Оқушы оны оқып, әр бөлікті жүйесімен біріктіруі тиіс. Мұны әрі тез, әрі дұрыс орындаған оқушы сапалы қабылдауға жақсы дағдыланған болып есептеледі.

Мәнерлеп оқи алмау сапалы оқуға олақтылықтан туады, яғни демді дұрыс ала алмау немесе дикция кемістігі. Ал мәтінді шала ұғынудың өзі де түрлі-түрлі жағдайларға байланысты ақыл-ой дамуының жеткіліксіздігі, сөздік қорының тапшылығы, оқушының ұқыпсыздығы т.б.

Л.С. Горбушина оқушыларды мәнерлеп оқуға үйретуде міндеттердің жалпылығымен және орындалуында оның күрделілігіне байланысты біртіндеп, тізбектеп орындау керек дейді.

Ал С.Желдербаеваның пікірі бойынша мәнерлеп оқуға жаттықтыру барысында мұғалім әңгімелеу үлгісінің бірнеше түрлерін магнитофон таспасына жазып алып тыңдауға болады дейді. Балалардың саяхат кезіндегі немесе белгілі бір кинофильмнен алған әсерлерін әңгімелетіп отырып, магнитофонға жазып алып, оны қағазға түсіріп, сол әңгімені айтқан баланың өзіне қайта оқытса, екеуі екі бөлек дүние болып шығады. Өйткені, оқушы өзінің еркін сөйлескен әңгімесінің мәтінін қағаздан оқығанда сөйлеу кезіндегі эмоциялық әсерінен айырылып қалады. Бұндай кезде сөйлеу аппаратының қызметі де, дауыс та оқушы дағдысы мен икемділігіне бағынады. [2].

В.П. Острогорский: «Мәнерлеп оқу дегеніміз – үйренуге болатын өнер», - деп көрсетеді. Мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыру үшін алдымен мынандай үш мақсат орындалуы тиіс деп көрсетеді.

1. Мәтінді оқуда мазмұнына қарамай құлаққа жағымды, естілетіндей, түсінікті болу;

2. Тыңдаушыларға оқылып тұрған мәтінді түсінікті етіп оқу;

3. Тыңдаушыларға оқылып тұрған мәтінді естілетін және түсінікті етіп ғана қоймай, тыңдаушы оның мазмұнын сезініп, қиялдауына әсер ету керек.

С.Тілешова оқушылардың ауызекі сөйлеу тіліне қатысы бар жұмыстың бірі – көркем мәтінді мәнерлеп оқу деп көрсетеді. Өйткені, көркем шығарманың мазмұнын сапалы меңгеріп оқудың нәтижесінде, оқушы мәтіннің идеялық мазмұнын, көркемдік қасиетін терең түсініп, одан жан-жақты әсер алады. Мәтінді оқу арқылы оқушылар әдеби шығармалардың сөз өнер екендігін, ана тілінің байлығын, өткірлігін, адамның жан дүниесін тебіренерлік құдіретті күшін, эмоциялық қасиетін, көркемдік формаларын толық ұғынып, бағалай білуге үйренеді.

Оқушыны мәнерлеп оқуға үйретсек оны мәдениетті сөйлеуге үйрете аламыз деген педагог М.Балақаев. [3].

Сонымен, көптеген ғалым педагогтардың еңбектерін зерттей келе оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыру туралы көзқарастарын қарастырдық.

XIX ғасырдан бастап оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыру мәселесі ғалым педагогтардың назарынан түспей, қазіргі таңда өзекті мәселе екендігіне көзіміз жетті.

Әлі де бұл мәселе толығымен зерттелмеген және зерттеуді қажет етеді.

Ғалым психологтардың оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыруда кезігетін проблемаларды жою туралы пікірлері.

Оқытуды дамытудың тиімділігі ең алдымен мектеп оқушыларының оқу әрекетіндегі белсенділігін арттырудан көрінеді.

Оқу процесінің сапасы мен оның тиімділігі педагогикалық, психологиялық және физиологиялық сыңайдағы көптеген факторларға байланысты. Осы тараптан оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттырудағы проблемаларды қарастырамыз. Әйгілі психологтар С.Л.Рубинштейн, В.А. Крутецкий, В.В.Давыдов және т.б. оқушылардың бойындағы мынандай психологиялық проблемаларды көрсеткен:

- ақыл-ой белсенділігінің жеткіліксіздігі;
- ойлау қабілетінің нашарлығы;
- есте сақтауының нашарлығы;
- мәтінді дұрыс қабылдамауы;
- түсінігінің төмендігі.

Физиологиялық факторлары:

- тіл кемістігі;
- дұрыс естімеуі;
- нашар көруі.

Педагогикалық кедергілер:

- сөздік қорының тапшылығы.

Осы проблемаларды жою жөнінде көптеген психолог, педагог, физиологтардың пікірлерін қарастырып өтейік.

Психологтардың айтуынша (А.Н Леонтьев, В.А. Крутецкий, А.А. Люблинская және т.б.), зейін дегеніміз ақыл-ой процесінің бағытын, тұрақталуын қамтамасыз ететін адамның ішкі белсенділігі. [4].

Оқушылардың ақыл-ой белсенділігінің жеткіліксіздігі – олардың сабаққа зейін қоймауының негізгі себептерінің бірі. Осыған байланысты әрбір оқушымен жеке жұмыс жасау мәселесі туындайды. Осы тұрғыдан мұғалім оқушылардың сабақты тыңдай білу икемділігін жаттықтыру жұмысын бастамас бұрын, олардың жұмыс істеу қабілетіне қарай үш топқа бөлетіндігін есте сақтау керектігін айтады. Бірінші топқа зейіні тұрақты, қоғамдық жұмыстарға белсенді қатысатын, екінші топқа жұмыс істеу қабілеті орташа,

үшінші топқа зейіні тұрақсыз оқушылар жатады, соңғылардың саны аз, белсенділігі де төмен. Сондықтан үшінші топтағы оқушыларға ерекше көңіл бөлінеді:

1. Әңгімені оқушылардың жасына қарайғы ерекшеліктерін ескере отырып құрып, түсінікті етіп баяндау. Қайталау, дауыс ырғағын келтіре оқу, тақтаға жазу арқылы негізгі ойды нақтылау.

2. Оқушылардың оқу материалын қабылдау белсенділігін арттыру үшін мұғалім тіл байлығын пайдаланып, кейбір жайлардың ерекшелігін дауыс ырғағы арқылы білдіру.

3. Тұрақты зейінді қалыптастыру жолында пысықтау үлкен роль атқарады. Қайткен күнде де оқушыларға «сылбыр» жұмыс істеуге мүмкіндік беруге болмайды деп тұжырымдайды.

Ғалым Л.В. Занковтың зерттеулері бойынша, бастауыш сыныптарда оқушылардың шамасы келетін қиындық дәрежесі жоғары сабақтар өткізу, олардың ақыл - ойының даму процесін тездетеді деп қарастырады [5].

Оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыруда Ф.И. Гоноболин мәтінді дұрыс есте сақтау үшін мынандай төмендегідей ұсыныстар береді:

- игермелік материалдарға бар зейін қою;
- оқу материалын жақсы ұғынып, оны бұрыннан белгілі нәрселермен байланыстыра білу қажет;
- оқылатын мәтіннің жоспарын жасап, ондағы негізгі ойды бөлектеп, мәтінді бірнеше бөлімге бөлген жөн;
- алған білімді іс жүзінде қолдануға тырысқан жөн. Бұл оны есте сақтаудың бірден-бір оңды тәсілі деп береді [6].

Ал психолог Ә.Алдамұратовтың пікірі бойынша есте сақтау үшін:

- арнайы мақсат қою, оны меңгеруге ұмтылу;
- есте қалдырудың қоғамдық, тәжірибелік мәнінің адам қажетіне байланысты болуы;
- есте қалдыруды жоспарлап, оқылған материалдарының жемісі мен оның ішінен есепке түсерлік түйінді мәселелердің ізін, мәнін білу;
- сол мән-мағыналарды түсіну үшін оларды ойлау процесімен тығыз ұштастыру.
- өз еңбегін, оқуын дұрыс ұйымдастыру;
- сапалы түрде қайталап, пысықтап отыру керек дейді .

Мұндай талаптарды орындау адамның ақыл-ой кені болып саналатын ес пен жадына сақтауын дамытып отыруға пайдалы ықпал етпек.

Сонымен, көптеген ғалым психологтардың еңбектерін ғылыми теориялық тұрғыдан зерттей келе мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыруда кездесетін мынандай проблемаларды анықтап алдық:

- ақыл-ойының жеткіліксіздігі;
- есте сақтауының нашарлығы;
- ойлау қабілетінің нашарлығы;
- мәтінді дұрыс қабылдамауы;
- түсінігінің төмендігі;
- зейін қойып тыңдамаушылығы;
- тіл кемістігі;
- дұрыс естімеуі;
- нашар көруі;
- сөздік қорының тапшылығы;
- денсаулығының нашарлығы;
- сабаққа деген ынтасының төмендігі;
- көңіл күйінің нашарлығы.
- оқушылардың мәнерлеп оқу икемділігі мен дағдыларын арттыруда жоғарыда берілген проблемаларды мынандай жолдармен жоюға болады:

- әрбір оқушымен жеке жұмыс жүргізу, яғни зейіні тұрақсыз, белсенділігі төмен оқушылармен жұмыс жүргізу;
- есте сақтауды мнемоникалық әрекеттер арқылы қалыптастыру;
- ойлау әрекетінің жасампаздық қасиетін арттыру;
- логикалық тапсырмалар беру арқылы;
- көрнекі құралдар қолдану арқылы;
- қабылданған нәрселердің мәнжайын, жалпы ерекше қасиеттерін түсінуді дамыту арқылы;
- оқушылардың байқағыштық қасиеттерін жетілдіру арқылы;
- ауызекі сөз бен көргендеріне бағыт беру және т.б.

Мәнерлеп оқуға үйрету жалпы білім беретін мектептерде әр түрлі аспектерде іске асырылатын оқыту әдістерінің негізгі түрлерінің бірі екені айқындалды.

Сонымен, бұл бөлімді аяқтай келе мәнерлеп оқуға үйрету жұмыстарына байланысты ғылыми-теориялық әдебиеттерді зерттей келе, біз мынандай қорытындыға келдік. Мәнерлеп оқу ғылыми әдебиеттерде көптен бері орын алып, зерттелініп келген. Бұл мәселеге К.Д. Ушинский, В.А. Крутецкий, С. Рахметова, С. Желдербаева, С. Мұқанов, Ә. Алдамұратов, Қ. Жарықбаев, А.С. Выготский, А.Әуелбаев, Д. Н. Богоявленский, Г.К. Бочарев, И.Д. Буртавой, А. Буяльский, В.П. Острогорский, Д.Б. Эльконин, С.А. Рубинштейн және тағы басқалар көңіл аударған.

Ғалым педагогтардың пікірінше, мәнерлеп оқуды меңгерту арқылы оқушылар әдеби шығармалардың сөз өнері екендігін, ана тілінің байлығын, өткірлігін, адамның жан-дүниесін тебіренерлік құдіретті күшін, эмоциялық қасиетін, көркемдік формаларын толық ұғынып, бағалай білуге үйренеді.

Ал ғалым психологтар оқушылардың мәнерлеп оқу дағдылары мен икемділіктерін арттыру үшін алдымен оқушылардың зейінін, есте сақтауын, ақыл-ойын, қиялын және т.б дамытуға көңіл бөлу керек дейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш сыныпта мәтін арқылы тіл дамытудың ғылыми негіздері мен оқыту әдістемесі. – Алматы: Ғылым, 2002. –331 б.
2. Әбдікәрім Т.М, «Мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы Ы.Алтынсарин атын. Қазақ білім академиясы. 2006. -250 б.
3. Желдербаева С. Мәнерлеп оқу (көмекші құралы) - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 112 б.
4. Әбдікәрім Т.М. «Әліппе» мен «Ана тілі» оқулықтарында мәтін түзудің ғылыми әдістемелік негіздері // докт. дисс. автореф. –Алматы, 2007. Қазақ университеті, 2007, -48 б.
5. Т.М.Әбдікәрім. Әдебиеттік оқу, А., 2014
6. Б.Т. Қабатай, С.Р.Рахметова, Ә.С. Амирова, А., 201

УДК 372.41

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СПОСОБОВ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ

Казкенова Г.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В данной статье рассмотрены теоретические основы методов обучения учащихся начальных классов выразительному чтению, методики, используемые

на уроках литературного чтения, родного языка. Также рассмотрены исследования ученых-корреспондентов.

Ключевые слова: выразительное чтение, начальный класс, педагог, художественное произведение, ученик, текст, развитие языка, умения, память.

УДК 796:022.7

БИОХИМИЧЕСКИЙ КОНТРОЛЬ ПРИ ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКИМИ УПРАЖНЕНИЯМИ И СПОРТОМ

Джумакаева Б.С., Мендигалиева А.С., Джумакаева К.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Биохимические процессы, протекающие в организме связаны и с образом жизни человека. Исследование влияния физических нагрузок на спортсмена определяет методики тренировок и пути восстановления, на понимание работы организма на субклеточном и молекулярном уровне. При обследовании спортсменов и лиц занимающихся физической культурой с использованием биохимических методов определяются уровень общей и специальной тренированности спортсмена, оценка реакции организма на тренировочные и соревновательные нагрузки., оценка соответствия применяемых тренировочных нагрузок функциональному состоянию спортсмена, выявление перетренированности.

Ключевые слова: функциональная биохимия, обследование спортсменов, биохимические методы.

Биохимия изучает химические процессы, происходящие в живых системах. Иначе говоря, биохимия изучает химию жизни. Наука эта относительно молодая. Она родилась в 20 веке. Условно курс биохимии можно разделить на три части.

Общая биохимия занимается общими закономерностями химического состава и обмена веществ разных живых существ от мельчайших микроорганизмов и кончая человеком. Оказалось, что эти закономерности во многом повторяются.

Частная биохимия занимается особенностями химических процессов, протекающих у отдельных групп живых существ. Например, биохимические процессы у растений, животных, грибов и микроорганизмов имеют свои особенности, причем, в ряде случаев очень существенные.

Функциональная биохимия занимается особенностями биохимических процессов, протекающих в отдельных организмах, связанных с особенностями их образа жизни. Направление функциональной биохимии, исследующее влияние физических упражнений на организм спортсмена называется биохимией спорта или спортивной биохимией [1].

Развитие физической культуры и спорта требует от спортсменов и тренеров хороших знаний в области биохимии. Это связано с тем, что без понимания того, как работает организм на химическом, молекулярном уровне трудно надеяться на успех в современном спорте. Многие методики тренировки и восстановления базируются в наше время именно на глубоком понимании того, как работает организм на субклеточном и молекулярном уровне. Без глубокого понимания биохимических процессов невозможно бороться и допингом – злом, которое может погубить спорт.

Наиболее важными задачами, которые решаются при обследовании спортсменов и, лиц занимающихся физической культурой с использованием биохимических методов являются:

- отбор и допуск к тренировкам (занятиям физической культурой) и соревнованиям;
- оценка реакции организма на тренировочные и соревновательные нагрузки;
- определение состояния тренированности (физической работоспособности);
- выявление признаков непереносимости повышенных физических нагрузок, перетренировки;
- оценка степени и скорости восстановления;
- оценка эффективности новых методов и средств развития скоростно-силовых качеств, повышения выносливости;
- выявление нарушений обмена, предрасполагающих к заболеваниям, по обоснованию направленности занятий физической культурой для их профилактики.

Решаются и более частные задачи: определение адекватности питания характеру деятельности, оценка воздействия климатических факторов, эффективности применения медикаментозных или физиотерапевтических средств и др.

Без биохимического контроля в спорте трудно ждать хороших результатов. Биохимические исследования в спортивной практике проводятся либо самостоятельно, либо входят в комплексный медико-биологический контроль подготовки спортсменов высокой квалификации [2]. Особенностью проведения биохимических исследований в спорте является их сочетание с физической нагрузкой. Физические нагрузки, которые используются при тестировании можно разделить на два типа: стандартные и максимальные.

Стандартные нагрузки являются строго дозированными. Их параметры определены заранее. Поэтому группы спортсменов для тестирования подбираются примерно одной квалификации. Упражнения используют, как правило, циклические, например, работу на велотренажере. Максимальные или предельные нагрузки не имеют заранее заданного объема. Например, можно использовать в работе «до отказа» плавание, велогонка, бег на лыжах, на коньках и т. д. Как уже подчеркивалось выше, эта работа может дать информацию об аэробных и анаэробных возможностях организма, в зависимости от мощности.

Объектами биохимического контроля являются *кровь, моча, выдыхаемый воздух, слюна, пот, биоптат мышечной ткани.*

При анализе крови исследуют следующие параметры:

- количество форменных элементов;
- концентрацию гемоглобина;
- водородный показатель – pH ;
- щелочной резерв крови;
- концентрацию белков плазмы;
- концентрацию глюкозы;
- концентрацию лактата;
- концентрацию жира и жирных кислот;
- концентрацию кетоновых тел;
- концентрацию мочевины.

При анализе мочи исследуют следующие биохимические показатели: объем; плотность; кислотность (pH); сухой остаток; лактат; мочевины; показатели свободнорадикального окисления; патологические компоненты: белок, глюкоза, кетоновые тела.

Анализ воздуха делается с помощью прибора газоанализатора. При сравнении вдыхаемого и выдыхаемого воздуха можно определить: МПК; кислородный приход; алактатный долг; лактатный долг.

Анализ пота, и слюны проводятся редко, но не потому, что они дают мало информации, а потому, что эти методы находятся в стадии разработки.

Биоптат мышечной ткани – это микробиопсия, когда делается маленький разрез мышцы и на анализ берется кусочек мышцы до 3 куб мм. Это нужно для того, чтобы определить состав мышцы и соотношение в ней быстрых и медленных волокон.

Наиболее важными объектами биохимических исследований в спорте являются пробы крови (сыворотки крови) и мочи, слюна и пот как объект исследования не получили широкого распространения. В последнее время все большее распространение получает использование проб мышечной ткани (методы биопсии), в которых определяют количество сократительных белков (актина и миозина), АТФ-азную активность миозина, показатели энергетического потенциала мышц (содержание АТФ, гликогена, креатинфосфата). Хотя анализ тканей наиболее прямо характеризует изменения химизма и обмена, которые произошли в мышце или другом органе, такие исследования проводят редко из-за сложности забора проб.

При обследованиях с целью биохимического контроля определяют различные биохимические показатели, которые по функциональному значению можно классифицировать следующим образом:

1. Содержание источников энергии (питательных веществ): глюкозы, триглицеридов, жирных кислот, свободных аминокислот.

2. Промежуточные продукты обмена: органические кислоты (наиболее часто молочная кислота, пировиноградная), кетоновые тела и др.

3. Состояние кислотно-щелочного равновесия: рН крови, парциальное давление CO_2 , резервная щелочность, дефицит оснований крови и др.

4. Состояние окислительных процессов оценивают по определению парциального давления O_2 , насыщение крови кислородом, и состав недоокисленных продуктов обмена крови и мочи. Наиболее простым методом оценки кислородной емкости крови (у здоровых людей) является определение концентрации гемоглобина, а также его общего количества.

5. Состояние белкового обмена оценивают, определяя содержание общего белка и белковых фракций сыворотки крови, концентрации в крови и выделение с мочой конечных продуктов белкового обмена (мочевина, аммиак, креатинин, креатин, мочевая кислота).

6. Для оценки функции эндокринной системы и совершенства регуляции обмена определяют гормоны и их метаболиты, биологически активные вещества (гистамин, серотонин).

7. Определение активности ряда ферментов, в частности, креатинфосфокиназы, лактатдегидрогеназы, аминотрансфераз (аланиновая или аспарагиновая) и др. в крови.

8. Состояние минерального и водного обмена оценивают, определяя минеральные вещества.

9. Патологические (ненормальные) вещества, к ним относят, обычные вещества организма, которые обнаруживаются в других биологических жидкостях. Например, миоглобин при его обнаружении в крови и моче. Белок, глюкоза, в повышенном количестве кетоновые тела в моче также относятся к патологическим веществам.

Задачи предстоящего обследования определяют выбор методов. При обследовании следует избирать более простые методы, чтобы тратить мало времени на выполнение анализа для получения оперативной информации в ходе тренировочного процесса.

Особенности обмена веществ у спортсменов можно выявить лишь в динамике, изучая реакцию организма на ту или иную физическую нагрузку. Несмотря на большое многообразие возможных вариантов физических нагрузок их можно разделить на две группы:

- 1) стандартизированные нагрузки;
- 2) максимальные нагрузки.

Стандартизированные нагрузки характеризуются тем, что можно определить величину по деятельности, мощности или объему выполнения определенной работы. Наиболее часто используют ступенчатые велоэргометрические тесты, восхождение на ступеньку известной высоты (Гарвардский степ-тест), бег на тротуаре тренированности индивидуальную работоспособность в различных условиях, они помогают получить в большей степени характеристику общей, а не специальной тренированности. Для определения специальной тренированности наиболее адекватными являются максимальные нагрузки, нагрузки типа прикидок в своем виде спорта (когда спортсмены демонстрируют свои максимальные возможности). В этом случае сохраняется специфичность нагрузки и имеют место соревновательные условия, т.е. то, что и требуется для определения специальной тренированности, от уровня которой зависит успех в соревнованиях.

При определении показателей обмена в период восстановления, следует учитывать, что в тренированном организме ликвидация изменений обмена происходит с более высокой скоростью.

Для оценки «полного восстановления», исходя из принципа гетерохронности восстановительных процессов, обычно используют показатели белкового обмена, т.к. их нормализация занимает наибольшее время. Наиболее часто определяют концентрацию мочевины в крови.

Биохимическая диагностика перетренировки наиболее сложна, выбор метода зависит от того, какие органы или системы могут претерпевать изменения (миокард, печень, скелетные мышцы, нервная система). С этой целью в крови и моче, в основном, определяют патологические показатели и некоторые специфические обменные пробы, характерные для изменений в тех или иных органах.

Изложенные выше биохимические показатели, используемые с целью биохимического контроля в спорте, дают объективную информацию о функциональном состоянии спортсменов в различные периоды тренировочного процесса, но выполнение анализов возможно при наличии биохимических лабораторий. Поэтому рекомендуется на базах, не имеющих биохимических лабораторий и для самоконтроля спортсменов пользоваться простым и доступным в исполнении комплексом биохимических методов экспресс диагностики, которые позволяют в любой момент получить ориентировочные объективные данные о функциональном состоянии спортсмена. Комплексное использование ряда методов биохимической экспресс - диагностики представляет определенную ценность биохимического контроля, который является составной частью современного систематического контроля.

Наиболее важными объектами биохимических исследований в спорте являются пробы крови (сыворотки крови) и мочи, слюна и пот как объект исследования не получили широкого распространения. В последнее время все большее распространение получает использование проб мышечной ткани (методы биопсии), в которых определяют количество сократительных белков (актина и миозина), АТФ-азную активность миозина, показатели энергетического потенциала мышц (содержание АТФ, гликогена, креатинфосфата). Хотя анализ тканей наиболее прямо характеризует изменения химизма и обмена, которые произошли в мышце или другом органе, такие исследования проводят редко из-за сложности забора проб.

Изложенные выше биохимические показатели, используемые с целью биохимического контроля в спорте, дают объективную информацию о функциональном состоянии спортсменов в различные периоды тренировочного процесса, но выполнение анализов возможно при наличии биохимических лабораторий. Поэтому рекомендуется на базах, не имеющих биохимических лабораторий и для самоконтроля спортсменов пользоваться простым и доступным в исполнении комплексом биохимических методов экспресс диагностики, которые позволяют в любой момент получить ориентировочные объективные данные о функциональном состоянии спортсмена. Комплексное использование ряда методов биохимической экспресс - диагностики представляет определенную ценность биохимического контроля, который является составной частью современного систематического контроля. Для правильного построения занятий физическими упражнениями и спортом с лицами разного возраста необходимо знать особенности организма человека в разные возрастные периоды, и проводить регулярный биохимический контроль, т.к.

В растущем организме интенсивность белкового синтеза и других биологических синтезов значительно выше, чем у взрослых, поэтому и энергетические затраты у них на пластические процессы больше, чем у взрослых, а на мышечную деятельность существенно ниже. У детей и подростков сердечно – сосудистая и дыхательная системы даже в покое функционируют с большим напряжением, чем у взрослых, что ограничивает возможность аэробного энергетического обеспечения мышечной работы. Вместе с тем, возможности анаэробного энергетического обеспечения мышечной деятельности и способность совершать работу в условиях кислородного дефицита у детей также меньше, чем у взрослых. Для детей и подростков характерна также низкая устойчивость к повышенным концентрациям продуктов анаэробного метаболизма, недостаточное совершенство систем, регулирующих обменные процессы при работе: малая устойчивость в деятельности желез внутренней секреции, слишком высокая подвижность в деятельности регуляторных механизмов ЦНС. Все эти особенности обуславливают сравнительно быструю утомляемость растущего организма при выполнении интенсивных упражнений, плохую переносимость длительной непрерывной и всякой объемной монотонной работы. Упражнения гликолитической направленности приводят к значительному накоплению молочной кислоты, которая проникая в клетки центральной нервной системы оказывает на них неблагоприятное воздействие.

Характерной особенностью стареющего организма является снижение интенсивности пластического обмена на фоне общего уменьшения интенсивности обмена веществ. В крови повышается содержание холестерина и атерогенных бета - липопротеидов, которые откладываясь в стенках артерий, способствуют развитию атеросклероза. Для стареющего организма характерно ухудшение нервной и гормональной регуляции обменных процессов, химические изменения в костной ткани, связках, сухожилиях, кровеносных сосудах, приводящих к снижению их прочности и эластичности. Влияние мышечной деятельности на растущий организм должно способствовать процессам роста и развития, а на стареющий организм задержке возрастной инволюции [3].

В заключение необходимо отметить, что в каждом конкретном случае выбор тестирующих нагрузок и объектов биохимического контроля определяется видом спорта, спортивной квалификацией испытуемых, периодом тренировочного процесса, наличием соответствующих тренажеров, оснащенностью биохимической лаборатории и т. д. Комплексное использование ряда методов биохимической экспресс - диагностики представляет определенную ценность биохимического контроля, который является составной частью современного систематического контроля.

Список использованной литературы:

1. Меньшикова В.В., Волкова А.И. Биохимия учебник для институтов физической культуры. М.: Физическая культура и спорт, 2017 г.
2. Никулин Б.А., Родионова И.И. Биохимический контроль в спорте: научно-методологическое пособие - М.: Советский спорт, 2012. - 232 с.
3. Библиотека международной спортивной информации [Электронный ресурс]. Википедия [Электронный ресурс]. - u.wikipedia

ӘОЖ 796:022.7

БИОХИМИЧЕСКИЙ КОНТРОЛЬ ПРИ ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКИМИ УПРАЖНЕНИЯМИ И СПОРТОМ

Джумакаева Б.С., Мендигалиева А.С., Джумакаева К.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Денедегі биохимиялық процестер адамның өмір салтымен байланысты. Дене жаттығуларының спортшыға әсерін зерттеу жаттығу әдістері мен қалпына келтіру жолдарын, дененің субжасушалық және молекулалық деңгейде түсінуін анықтайды. Биохимиялық әдістерді қолдана отырып, спортшыларды және дене шынықтырумен айналысатын адамдарды тексеру кезінде спортшының жалпы және арнайы жаттығу деңгейі, дененің жаттығу және бәсекелестік жүктемелерге реакциясын бағалау анықталады., қолданылатын жаттығу жүктемелерінің спортшының функционалдық жағдайына сәйкестігін бағалау, артық жаттығуды анықтау.

Кілт сөздер: функционалды биохимия, спортшыларды тексеру, биохимиялық әдістер.

ӘОЖ 796.8

ЖАРЫС АЛДЫНДАҒЫ СПОРТШЫЛАРДЫҢ САЛМАҚ ТҮСІРУ ЖОЛДАРЫ

Мендигалиев Б. С., Бисалиев С. А., Ларионов А.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Кәсіби деңгейдегі спортта бәрі бір қарағанда оңай көрінбейді. Бұл әсіресе спортшының салмағына қатысты, жарыс алдында артық салмақты алып тастау керек. Спортшылардың жарыстар алдындағы салмағын реттеу проблемасы туралы ережелер жинақталған, ол тәулік ішінде салмақ динамикасының жеке графиктерін құру арқылы табиғи факторлардың әсерінен салмақ тастаудың жүйелі, нақты реттелген және бақыланатын процесінен тұрады. Бұл әдістемені жаттығу процесіне енгізу жарыстар алдында дене салмағын таңдаған салмақ санатының шекарасына дейін төмендететін спортшылардың оңтайлы спорттық көрсеткіштерін сақтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: салмақ, тамақтану, ағза.

Боксшылардың, ауыр атлеттердің және күрес палуандардың жарыстары қатаң белгіленген салмақ дәрежелері бойынша өтеді. Осы спорт түрлеріне маманданған спортшылар өздерінің дене салмағын бақылайды және қажет болған жағдайда оны азайту шараларын қолданады. Олардың әрқайсысы өзінің ең жоғары дайындығына тән оңтайлы салмағын біледі. Оңтайлы салмақтың мәнін анықтау үшін жаттығулар мен жарыстардың әртүрлі кезеңдерінде оның динамикасын жүйелі түрде бақылау қажет [1].

Салмақ түсіру спортшылардың максималды физикалық көрсеткіштеріне жетуге бағытталған және жаттығу процесінде оған үлкен көңіл бөлінеді. Көбінесе жаттықтырушылар спортшылардың салмақ түсіргеннен кейін үш-төрт артық килограммы спортшылардың қалаған салмақ дәрежесіне қатысуға кедергі келтіретінін байқайды. Сол себептен жаттықтырушы шешім қабылдауы керек: не спортшыға басқа салмақ дәрежесінде өнер көрсетуі үшін салмағын азайтуын, немесе тіпті оны жарысқа қатысу мүмкіндігінен айыруын.

Көп жағдайда спортшылар салмақ түсіруді ауыртпалықсыз төзеді, әсіресе бұл бірте-бірте және дұрыс жасалса. Дегенмен, спортшының жарыста сәтсіздікке ұшырағанын тек қарсыласының сауатты әрекетінен ғана емес, өз күшінің жетіспеушілігінен де көруге болады [2].

Бұл мәселені шешудің дұрыс жолы қандай? Ең алдымен, жаттықтырушы, массажист және дәрігер спортшының денсаулығына зиян келтірместен қанша салмақты азайтуға болатынын, белгілі бір килограмм салмағын жоғалтуға болатын уақытты және мұны қалай дұрыс жасау керектігін білуі керек.

Дене салмағын азайтуға болатын екі негізгі компонент - май және сұйықтық. Егер сіз мұны біртіндеп және дұрыс жасасаңыз, денеден майды толығымен айырыла аласыз. Негізгі қиындық майдың сұйықпен (сумен) салыстырғанда өте баяу кетуінде жатыр. Ағзада майлар жасушалар протоплазмасының құрамдас бөлігі ретінде немесе май тінінде жинақталған резервтік май деп аталатын түрінде кездеседі. Майлардың осы екі түрінің физиологиялық рөлі бірдей емес. Протоплазмалық майдың белгілі бір құрамы бар және тұрақты мөлшерде болады, ол семіздіктің патологиялық түрлерінде де өзгермейді; аштық кезінде дене резервтік майдың кішкене ғана бөлігін жоғалтады. Резервтік майдың мөлшері жүйке жүйесінің күйіне, диетаға, жасына және басқа да бірқатар жағдайларға байланысты. Әдетте ол дене салмағының 10-20% аспайды. Дене жинақталған майды өте жай ыдыратады. Алдымен көмірсулар кетеді және қолда бар көмірсулар қоры таусылғаннан кейін дене жинақталған майды өзінің ыдырау өнімдеріне айналдырады.

Ашығу арқылы майдан арылуға болады. Бұл кезеңде спортшы ашуланшақ болып, жалпы жағдайының қанағаттанғысыз болуына байланысты сапалы іс-әрекетке дайын бола алмайды. Бұл процесс аяқталғанша жалғасады. Майды баяу тастау керек, аптасына шамамен 1,5 кг. Су жалпы дене салмағының шамамен 70% құрайды. Ол тамақпен бірге сіңеді және өкпе, тер бездері, бүйрек арқылы шығарылады. Артық сұйықтық жоғалту сусыздандыруға әкеледі. Сусыздандыру әрқашан ағзада электролиттерді жоғалтуға әкеліп соғады. Дененің сусыздануы бүйрек функциясының бұзылуына, қан құрамының өзгеруіне және де, соңында, жасушаішілік сұйықтықтың жоғалуына әкеледі [3].

Электролит балансының сәл ғана бұзылуы, шамадан тыс әлсіздік, ақыл-ой белсенділігінің төмендеуі, бұлшықеттердің координациясы бұзылуына әкеледі. Тез салмақ төмендету әсіресе жасөспірімдер үшін қауіпті. Бірден нәтижеге қол жеткізгісі келетіндіктен, олар сұйықтықты қабылдаумен шектеледі. Денедегі сұйықтықтың жетіспеушілігі дененің барлық мүшелері мен жүйелерінің қалыпты жұмысына айтарлықтай әсер етеді. Жаттықтырушының нашар жасақтаған салмақты төмендету әдісі жас спортшының психикасына, және де оның сәтті өнер көрсетуіне теріс әсер етеді. Жаттықтырушының міндетіне таңдалған салмақ дәрежесінде салмақты сақтауға баса назар аудара отырып, жас спортшының спорттық формасын жетілдіру үшін жыл бойына

бағдарлама жасау кіреді. Дәрігер, спортшыны тексерген кезде, жүрек-тамыр жүйесінің салмақ түсіруге байланысты болатын ағзадағы өзгерісті анықтауы керек. Көбінесе спортшының жеңілрек салмақ дәрежесінде өнер көрсетуі артықшылық па, әлде стратегиялық қате ме, анықтау өте қиын, өйткені салмақты төмендету кезінде ағзаның функционалдық мүмкіндіктері төмендейді [4].

Салмақты төмендетудің әртүрлі әдістері мен жүйелерінің көптігі бірыңғай әдістеменің жоқтығын көрсетеді, бұл әрекеттер әрбір спортшының жеке ерекшеліктеріне, оның денсаулық жағдайына және жаңа жұмыс режиміне тез бейімделу қабілетіне байланысты (салмақ төмендеткеннен кейін). Мұның бәрі салмақты реттеудің жеке жоспарын жасау кезінде ескерілуі керек.

Әрбір спортшының «Өзінің салмағы» деп аталатын салмағы бар, бұл артық май қорлары мен сұйықтықтардан босатылған, жаттыққан дене салмағын білдіреді. «Өзінің салмағы» спортшы өзін жеңіл және еркін сезінеді, ол кілемде жинақталған, епті және жылдам. Күште қандай да бір артықшылыққа ие болу үшін спортшылар өздері үшін ең аз салмақ жәрежесіне өнер көрсетуіне бейім. Осы мақсатта кейбіреулер жасанды салмақ төмендетуге жүгінеді. Алдағы жарыстарда қай салмақ дәрежесінде өнер көрсететінін анықтай отырып, спортшы команданың мүддесін, жарыс ауқымын және қарсыластың күштерін назарға алуы керек. Салмақты сауатты бақылау үшін спортшыға үнемі (аптасына 2-3 рет) бір уақытта, таңертең, аш қарынға өлшенуі ұсынылады.

Салмақты маңызды жарыстар алдында ғана азайтуыңыз керек және жылына 3-4 реттен көп емес. Қысқа мерзім уақытында қайтадан салмақ түсіру ағзаға өте көп жүктеме түсіреді. Іс жүзінде салмақты азайтудың бірнеше жолы бар. Олардың басым бөлігі - дене жаттығуларын орындау; тағамды, сұйықтықты қабылдауды азайту; моншада бу бөлмесін қабылдау.

Кішкене салмақты (2-3 кг-ға дейін) азайту үшін, жарысқа 2-4 күн қалғанда қабылдайтын тағамның көлемін және калориясын, сонымен қатар ішілетін сұйықтық пен тұздың мөлшерін азайту жеткілікті. Жарыс алдында моншада бу бөлмесін қабылдауға болады.

Үлкен салмақты түсіру кезінде жарысқа 20 күн қалғанда 5-6 кг жоғалту үшін, тамақтану және сұйықтықты қабылдауды режимін орнатылуы тиіс. Спортшы жарысқа 2-3 күн қалғанда 1,5-2 кг артық қалуын қадағалау керек. Бұл артық салмақ моншада бу бөлмесі арқылы түсіріледі.

Тер шығару процесіне ең тиімді әсер ететін температура - 60-80°C. Бу бөлмесіндегі жоғары температура ыңғайсыздық тудырады және ағзаның шамадан тыс жүктеме алуына әкелуі мүмкін. Бу бөлмесіне кіргенде, сіз бірден жоғары көтерілмеуіңіз керек. Алдымен денеге жылы су құйып (басты суға салмай) бу бөлмесіне кіру қажет, денені қыздырып 4-6 минуттан кейін сыпырғышпен 10-12 минут қыздырынуға болады. Осыдан кейін сіз 3-5 минут жүруіңіз керек, содан кейін демалыңыз. Жылы халатпен, көрпемен немесе жамамен жамылып, жатып демалған жақсы. 20-30 минуттан кейін бу бөлмесіне оралып, жоғарға көтерілмеген дұрыс, өйткені тер қайтадан көп бөліне бастайды. Денені шыққан терден сүртіп тұру үшін сүлгі болуы қажет. 15-20 минуттан кейін қайтадан демалу керек, содан кейін бу бөлмесіне оралып, сол процедураны қайталаңыз.

Бу бөлмесіне әрбір барар алдында спортшы салмағын тексереді. Шөлді қандыру, күшті қалпына келтіру және қарқынды терлеуді сақтау үшін моншада болу кезінде лимон қосылған 100-150г. татті шай немесе жүзім шырыны ішуге болады. Бу бөлмесінде болуды жалпы массажбен бірге қабылдаған жақсы, оны қыздырыну араларындағы демалыста алуға болады. Моншадағы бу бөлмесі арқылы салмақ түсірудің бұл әдісі жүрек-тамыр жүйесі мен басқа органдардың қызметіне аз әсер етеді.

Жарысқа бір-екі күн қалғанда бу бөлмесін қабылдаған дұрыс. Моншада салмақ қажетті нормаға дейін немесе нормаға 300-500 г қалғанша реттеп қойылады. Осы сәттен

бастап ресми таразыға тартылу басталғанға дейін және алдағы уақытта салмағыңызды мұқият бақылап, күн ішінде қанша тағам мен сұйықтықты тұтынуға болатынын нақты анықтау керек. Ол үшін әрбір спортшы өз ағзасын жақсы білуі керек. Салмағыңызды жарыс кезінде өлшенетін таразыда тексерген дұрыс. Бұл кездейсоқ болатын қателерден сақтайды. Ресми таразыға тартылуда спортшының салмағы артық немесе аз болуына жол бермеу керек. Егер салмақ өлшеу қарсаңында артық салмақ анықталса, моншада бу бөлмесін қабылдау немесе жылы спорттық костюмде белсенді жаттығу жасау қажет. Белсенді терлеуге бұлшықет жұмысынан арқылы жүзеге асыруға болады. Жоғары қарқынды жаттығулармен бір сеанста 1-2 кг салмақ тастай аласыз. Салмақ тастау үшін әсіресе тиімді болып шаңғы тебу, кросс, баскетбол, гимнастикалық және акробатикалық. Алайда, егер сіз белгілі бір диетаны ұстанбасаңыз, сондай-ақ, сұйықтық пен тұзды қабылдауды реттемесеніз, жаттығу нәтижесінде жоғалған салмақ келесі күні қалпына келеді. Арықтап жатқан спортшыға арналған тағамның калориялық құрамын күніне 60-80 г-ға дейін май қабылдауды, көмірсуларды 200-300 г-ға дейін азайту арқылы, ақуыздың мөлшерін сақтай отырып, әдеттегі нормадан 60-65% дейін төмендету керек. 130-180 г деңгейін 0,5-1 л дейін төмендетуге болады (соның ішінде бірінші тағамдар, компот, шай). Азық-түлік пен сұйықтықты тұтынуды шектеу, тіпті ең ауыр болса да, дененің қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті кез келген тағам өнімдерінің, мысалы, ас тұзының толық төмендеуі есебінен болмауы керек, өйткені бұл функционалдық бұзылуларды тудыруы мүмкін.

Салмақты азайту рационна майсыз ет (сиыр еті), тауық еті, балық, көкөністер, жемістер, шырындар, түйіршіктелген уылдырық, жұмыртқа, сары май, ірімшік, сүзбе, қаймақ, көк бұршақ, орамжапырақ сияқты тағамдар кіруі керек. Бірінші тағамнан ұзақ уақыт бойы бас тартуға болмайды. Спортшы күніне 150-200 г ет сорпасын тұтынса жақсы. Ұннан жасалған тағамдар салмақ түсіру кезеңінде спортшының диетасынан алынып тасталады және ас тұзының мөлшері шектеулуі тиіс. Шөлді басу үшін лимон және ауызды сумен шаю ұсынылады. Салмақты түсіру процесінде дәрумендерді тұтынуды көбейту керек. Ресми салмақ өлшеуден кейін спортшы тамақтың едәуір бөлігі жарыс басталғанға дейін қорытылып үлгеруі үшін дереу тамақтануы керек. Тағам жоғары калориялы және оңай сіңімді болуы тиіс. Мысалы, бір стакан лимон қосылған тәтті ыстық шай, бір кесек ет (100-120 г) немесе 2-3 жұмыртқа, дәнді уылдырық қосылған бутерброд (20-30 г), сары май (15-20 г), бір стакан жеміс шырыны немесе жемістер (апельсин, алма, алмұрт). Тамақтанудан келесі салмақ өлшеуге дейін неғұрлым аз уақыт қалса, спортшы соғұрлым аз тағамды тұтынуы керек.

Салмақты түсіру - күрделі және жауапты процесс. Сондықтан салмағын түсіретін спортшы жаттықтырушы мен дәрігердің бақылауында болуы керек. Осы кезеңде спортшының жүйке қозуының жоғарылауы жаттықтырушының оған ерекше назар бөлуін талап етеді. Денсаулықты сақтау үшін салмақтың қаншалықты және қандай жолмен жоғалғаны ғана емес, сонымен бірге оның қалай қалпына келтірілетіні де маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Дмитриев С.В. Технология обучения двигательным действиям: предметная область и теоретические основания: монография/С.В. Дмитриев, Д.В. Оленев. – Н. Новгород: Изд-во НГПУ, 2001.
- 2.Иваницкий М.Ф. Анатомия человека (с основами динамической и спортивной морфологии). – М.: Терра-Спорт, 2005.
- 3.Курысь В.Н. Основы познания физического упражнения: учеб. пособие. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 1998.
- 4.Дмитриев С.В. Учитесь читать движения, чтобы строить действия / С.В. Дмитриев. – Н. Новгород: изд-во НГПУ, 2003.

УДК 796.8

СНИЖЕНИЯ МАССЫ ТЕЛА СПОРТСМЕНОВ ПЕРЕД СОРЕВНОВАНИЯМИ

Мендигалиев Б. С., Бисалиев С. А., Ларионов А.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В спорте профессионального уровня не все так просто, как может показаться на первый взгляд. Особенно это касается веса спортсмена, когда перед соревнованиями нужно убрать лишний вес. Обобщены положения по проблеме регулирования веса спортсменов перед соревнованиями, заключающаяся в планомерном, четко регулируемом и контролируемом процессе снижения веса за счет естественных факторов с использованием построения индивидуальных графиков динамики веса в течение дня. Внедрение этой методики в тренировочный процесс позволяет поддерживать оптимальную спортивную работоспособность спортсменов, уменьшающих вес тела перед соревнованиями до границ избранной весовой категории

Ключевые слова: вес, питание, организм.

УДК 37.013(075)

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА

Салов М.В., Кусбеков Ж.С., Бакесова Р.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Данная статья посвящена адаптивному образованию и направлено на обеспечение доступа всех к качественному образованию. Адаптивное образование является одним из распространенных процессов системы образования. Она предусматривает включение детей с особыми образовательными потребностями в качественную образовательную среду независимо от их физических, психических, интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и других особенностей, устранение всех барьеров, их социальную адаптацию и интеграцию в социум для получения качественного образования.

Ключевые слова: Адаптивное образование, дети с особыми потребностями, педагогическая и психологическая поддержка, коррекция, развитие.

Сегодня одним из важных приоритетов государственной политики в стране является развитие системы образования. Главный приоритет государственной политики - право каждого на качественное образование с учетом его интеллектуального развития, психофизиологических и индивидуальных особенностей. Качественное образование - это адаптивное образование в процессе преобразования системы образования, направленное на создание условий для всеобщего доступа [1].

Проблема, которая в настоящее время привлекает внимание всего мира - это Адаптивное образование, которое предусматривает полную интеграцию индивидуальных потребностей и характеристик детей в образовательный процесс с участием окружающей среды и семьи. Адаптивное образование – это создание необходимых условий для

образования и эффективного успеха всех детей, независимо от их умственных и физических способностей, социального и экономического статуса, культуры, личных характеристик их родителей, а также обеспечение доступа к образованию для всех. То есть инклюзивное образование - это один из процессов распространения системы образования, направленный на обеспечение доступа к качественному образованию для всех. Инклюзивное образование - это включение детей с особыми образовательными потребностями в качественную образовательную среду, независимо от их физических, умственных, интеллектуальных, культурных, этнических, языковых и других характеристик, устранение всех препятствий для их качественного образования и их социальной адаптации. обучения, предполагающего интеграцию [2]

Инклюзивное образование - определяет равные права всех детей и позволяет им развивать необходимые навыки взаимодействия с людьми

В оценочной деятельности существует два направления психолого-педагогической поддержки: актуальное - направленное на решение проблем, с которыми ребенок сталкивался ранее; перспективный - направлен на учет и предотвращение возможных отклонений в обучении.

Оба направления могут быть реализованы совместными усилиями всех специалистов службы сопровождения педагогического процесса. В своей деятельности необходимо учитывать три компонента, которые взаимосвязаны:

- диагностика развития ребенка (психического, личностного, социального);
- реализация индивидуальных и групповых программ коррекционно-развивающей направленности;
- Анализ образовательной среды с точки зрения требований к оценке уровня развития ребенка через систему обучения и развития и оценивания [3].

Формой психолого-педагогического сопровождения данной категории студентов является процесс критериальной оценки успеваемости. Психолого-педагогическая поддержка детей с особыми потребностями подразумевает тесное взаимодействие специалистов (учителя-предметника, психолога, логопеда, специального педагога, социального педагога), школьного врача, других учителей и родителей. Психолого-педагогическое сопровождение критериальной оценки учебных достижений учащихся с особыми образовательными потребностями должно быть направлено на:

- поддержка здоровья и физических сил ребенка: организация системы охраны здоровья ребенка, участие в индивидуально подобранных физических нагрузках, оздоровительных уроках;
- поддержка интеллектуального развития детей: выявление и развитие познавательных особенностей каждого ребенка, создание условий для успешной учебной деятельности;
- поддерживать ребенка в сфере общения: создавать условия для гуманного взаимодействия детей, поддерживать детей в проявлении личных способностей в свободное время, помогать им делать осознанный выбор;

Психолого-педагогическая поддержка - это выявление личных интересов в консультации с ребенком, что мешает ему развивать свои стремления и возможности для достижения определенных целей при сохранении качеств и ценностей, самостоятельного достижения результатов обучения, самообразования, социализации, образа жизни. помочь преодолеть трудности. Психолого-педагогическое сопровождение в практике инклюзивного образования включает услуги социально-психологической педагогической ситуации в зависимости от возможностей и потребностей каждого ребенка[4].

Один из основных принципов психолого-педагогической поддержки - не только оказать человеку своевременную помощь и поддержку, но и помочь ему самостоятельно

преодолеть трудности этого процесса; научить брать на себя ответственность за развитие личности и помочь стать полноценным субъектом общественной жизни.

Психолого-педагогическая поддержка особенно важна в контексте инклюзивного образования: индивидуальный подход к детям разных категорий на уроках с учетом их индивидуальных особенностей, прогнозирование возможностей развития и стремление к эффективному взаимодействию в коллективе. Один из основных принципов психолого-педагогической поддержки - не только оказать человеку своевременную помощь и поддержку, но и помочь ему самостоятельно преодолеть трудности этого процесса; научить брать на себя ответственность за развитие личности и помочь стать полноценным субъектом общественной жизни. Все это требует пересмотра существующей системы психологической службы в образовательных учреждениях. Внесение изменений в штатное расписание за счет увеличения штатной численности, снижения нагрузки на учителей и психологов, изменения психологических инструментов и т. д.

Психолого-педагогическая поддержка детей с особыми образовательными потребностями оказывается по следующим направлениям:

- изучить индивидуальные особенности ученика, познавательную деятельность, поле воли, особенности развития воспитательной ситуации в семье;
- определить уровень усвоения общеобразовательной школьной программы;
- определить эффективность выбранной программы и методов, влияющих на уровень развития ребенка;
- определить направление работы с ребенком и предотвратить отклонения в развитии ребенка.

Включение инклюзивного образования в процесс обучения детей с особыми потребностями в средних школах и устранение недовольства и недопонимания со стороны родителей теперь позади. В результате непрерывной пропагандистской работы общество овладело качествами гуманности и сострадания с другой стороны. Теперь необходимо обратить внимание населения на специфику образования, направленную на устранение барьеров, разделяющих детей по полу, происхождению, религии, статусу. Для этого необходимо максимально полно и всесторонне объяснить суть и истинную сущность концепции инклюзивного образования.

Таким образом, применительно к инклюзивному образованию необходимо обращать особое внимание не только на технические условия взаимодействия детей с особыми потребностями с общеобразовательными учреждениями, но и на базовую специфику образовательного процесса, основанную на психофизических возможностях детей с особыми потребностями.

Список использованной литературы

1. Мовкебаева, З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования // Педагогика и психология. – 2013. – № 2 (15). – С.6-11.
2. Кусбеков Ж.С. Психология в школе // Теоретические вопросы психологии. – 2016. – № 3 (93). – С.17-18.
3. Выготский, Л.С. Вопросы теории и истории психологии. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с.
4. Грачев, Л.К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов. – М.: – 1992. – 345 с.

ӘОЖ 37.013(075)

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛҒЫ МОДЕЛІ РЕТІНДЕ

Салов М.В., Кусбеков Ж.С., Бакесова Р.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Бұл мақала инклюзивті білім беруге арналған және барлығының сапалы білімге қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған. Адаптивті білім беру – білім беру жүйесінің кең таралған процестерінің бірі. Ол ерекше білім беруді қажет ететін балаларды олардың дене, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан сапалы білім беру ортасына қосуды, барлық кедергілерді жоюды, сапалы білім алу үшін олардың әлеуметтік бейімделуі мен социумға интеграциялануын көздейді.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, ерекше қажеттіліктері бар балалар, педагогикалық және психологиялық қолдау, түзету, даму.

ӘОЖ 379.85(075)

СПОРТТЫҚ-САУЫҚТЫРУ ТУРИЗМІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНА БАУЛУ ҚҰРАЛЫ

Бегілов Т.З., Хатимуллина Б. Т., Ахметов М.Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада спорттық-сауықтыру туризмі өзінің сипатына, білім беру және тәрбие әлеуетіне, жағымды эмоцияларды қалыптастырудың маңызды мүмкіндіктеріне, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына оң әсер етуіне байланысты көптеген мәселелерді қалай шеше алатындығы сипатталған. Спорттық-сауықтыру туризмі дене тәрбиесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, сонымен қатар ол жасөспірімдерге экологиялық, патриоттық тәрбие берудің тиімді құралдарының бірі, салауатты өмір салтына бағытталған құндылық бағдары болып табылады.

Кілт сөздер: туризм, адам, спорттық-сауықтыру, денсаулық

Спорттық-сауықтыру туризмі құралдары балалар мен жасөспірімдердің денсаулығының қалыптасуына оң әсерін тигізеді. Бүгінгі таңда адамзаттың алдында адамның генетикалық тұтастығы мен физикалық мүмкіндіктерін сақтау міндеті тұр, әйтпесе қолайсыз орта мен гиподинамия адамды биологиялық түр ретінде жоюы мүмкін. Адам жануарлар ортасынан бөлініп шыққан сәттен бастап оның қозғалысы негізінен ұзақ жүру, жүгіру (аң аулау және терімшілік) және тапқан тамақты алып жүрудің арқасында жүрді, ауыр салмақты алып жүру, атқа міну, түйе немесе есекпен жүру, қайық есу және жүзудің арқасында адам биологиялық түр ретінде ойдағыдай дамығанын еске түсіруге болады. Ал өнеркәсіптік төңкерістің арқасында қоршаған ортаны ластайтын бу кемелері, бу локомотиві, автомобиль, ұшақ, ірі өнеркәсіп пайда болғаннан кейін ғана адамның физикалық тозуы басталды. Ал қазіргі уақытта гиподинамия мен экологиялық мәселелер адамның өмір сүруіне елеулі қауіп төндіреді. Осы айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады: адамды биологиялық түр ретінде физикалық оңалту оның экологиялық

таза ортада ежелгі қозғалыс технологиялары арқылы, яғни белсенді туристік саяхаттар арқылы мүмкін болады [1].

Әлемдік тәжірибеде спорттық-сауықтыру туризмін әуесқой туристік қозғалыс ретінде дамыту бірегей қоғамдық құбылыс болып табылады. Бұл бұқаралық әуесқойлық қозғалыстың ерекшелігі сол, мемлекеттен қолдаудың аздығына қарамастан ол бүгінгі таңдағы күрделі экономикалық жағдайда табысты өмір сүре алатындығында. Бұған халықтың барлық санаттары мен жас топтары үшін спорттық-сауықтыру туризмінің қол жетімділігі, сондай-ақ еліміздің аумағының көп бөлігінің туристік іс-шараларды өткізу үшін жарамдылығы ықпал етеді. Әдебиеттерде спорт және сауықтыру туризмін практикада пайдаланудың түрлі аспектілері бойынша ауқымды материалдар жинақталған. Жинақталған деректер практикалық тәжірибенің, бақылаулардың, эксперименттердің нәтижесінде спорттық-сауықтыру туризмін дене шынықтырудың маңызды құралдарының бірі ретінде толық және жан-жақты бағалауға негіз болады [2].

Спорттық-сауықтыру туризмі мынандай міндеттерге бағытталған педагогикалық процесс:

- ағзаның функцияларын, қимыл-қозғалысдағыларын, психофизикалық, моральдық, ерік-жігер және әлеуметтік қасиеттерін дамыту және жетілдіру;
- қозғалыс дағдыларын қалыптастыру және дене қасиеттерін дамыту;
- адамның морфологиялық, функционалдық, моральдық және ерік-жігерқасиеттерін жақсарту;
- адамның дене қабілетін жетілдіру мақсатында дене шынықтыруды және туристік дайындықты басқару.

Соңғы жылдардағы педагогикалық ғылымда оқушылардың денсаулығын табиғи ортада жақсартудың ерекше тиімділігі атап көрсетілді, балалар мен жасөспірімдердің сауықтыру туризмінде кәсіби бағдарлау және өзін-өзі анықтау мәселелері көтерілді; табиғи орта жағдайында жүзеге асырылатын танымдық және сауықтыру шараларында оқушының жан-жақты дамыған тұлғасын тәрбиелеудің жан-жақтылығы, спецификалығы, ерекшеліктері мен күрделілігі туралы айтылып жүр [3].

Қазіргі кезеңде спорттық-сауықтыру туризмі дене шынықтырудың құрамдас бөлігі ретінде саналады. Көптеген зерттеушілер спорттық-сауықтыру туризмінің балалардың морфо-функционалды жағдайына тигізетін тиімді әсерін растайды. Туризмнің бұл түрін жеке тұлғаны тәрбиелеудің белсенді құралы ретінде пайдалану балаларда өмірлік маңызы бар дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыруға, олардың қозғалыс қабілеттерін арттыруға, адамгершілік, ерік-жігер және интеллектуалдық қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Спорттық-сауықтыру туризмі – демалыс түрінде және қоғамдық пайдалы қызметте іске асырылатын жасөспірімдердің үйлесімді дамуының педагогикалық құралдары. Оның компоненттері экскурсиялар, серуендеу, жорықтар, экспедициялар болып табылады. Спорт және сауықтыру туризмінің жасөспірімдерге үлкен педагогикалық әсері бар [4].

Спорттық-сауықтыру туризмінің педагогикалық әсері топ ішіндегі бірлескен әрекет процесінде қарқынды әлеуметтік әсер етуден туындаған факторлардың өзара іс-қимылы арқылы жүзеге асырылады. Қатысушының жеке басына әлеуметтік факторлардың әсері жеке факторлардың әсерін жандандырады. Күнделікті ортаның өзгеруінен, дене жүктемесінің артуынан, жолдастарымен, қоршаған табиғатпен қарым-қатынас және өздерінің іс-әрекеттерінің аса маңыздылығын сезінуден туындаған жаңа психоэмоциялық фон қатысушылардың бірлескен іс-әрекетке эмоционалды тартылуына, іс-әрекеттің осы түріне қатысуға жоғары мотивацияға ықпал етеді және жалпы қоғамдық белсенділік деңгейін арттырады [5].

Спорттық-сауықтыру туризмімен айналысатын адамдарды оңалту процесі табиғи биологиялық заңдылық негіздеріне шоғырланады. Ең алдымен, жергілікті жерде жаяу жүру, шаңғы тебу, велосипед тебу – бұл барлық ірі бұлшық еттерді белсенді және

ұзақжұмыс жасауға итермелейтін жоғары белсенді қозғалыс әрекеті болып табылады. Ал рекреациялық серуендеу кезінде бұлшық еттердің мұндай белсенділігі туристердің басым көпшілігіне кем дегенде 3—4 сағатқа созылады. Бұлшық ет массасының едәуір бөлігінің жұмысқа қатысуы туристке үлкен көлемдегі жүктемені орындауға мүмкіндік береді. Бұлшық еттерге түсетін мұндай ұзақ және ауыр жүктеме ағзаның оттегімен қамтамасыз ету жүйелеріне талапты арттырады да, бірінші кезекте жүрек-қан тамырлары және тыныс алу жүйелерін жақсартады, барлық маңызды биологиялық функциялардың үйлестірілген, жұмысын талап етеді. Аэробтық энергетикалық процестердің белсенуінен сауығу әсері артады. Сонымен қатар өзегі физикалық сапа - төзімділік болып табылатын адам денсаулығының физиологиялық негіздері қалыптасады. Төзімділі қағзаның функционалдық жағдайының, оның аэробтық энергетикалық әлеуетінің, яғни адамның денсаулығының жалпы деңгейінің негізгі өлшемі болып табылады. Денсаулықты сауықтырудың кез келген жүктемесінің тиімділігін салыстырмалы бағалау кезінде дене саулығының жалпы қабылданған тұжырымдамасын негізге алу қажет. Оған сәйкес денсаулықтың ең маңызды, түйінді көрсеткіші жүрек-қан тамырлары мен тыныс алу жүйелерінің жай-күйінің өлшемі болып табылатын, ағзаның өміршеңдігін, сырқат танушылығын және өмір сүру ұзақтығын анықтайтын аэробтық мүмкіндіктерінің деңгейі болып табылады. Аэробтық көрсеткіштер неғұрлым жоғары болған жағдайда адам денсаулығы да соншалықты жақсы болады. Спорттық-сауықтыру туризмінің тағы бір елеулі артықшылығы - бұлшық еттердің теңдестірілген белсенділігі, ол спортпен айналысушыларда дене құрылымында морфологиялық сәйкестілік, үйлесімді дене бітімін, әдемі, пропорционалы тұлғаны және жалпы сау, тартымды түрді қалыптастырады.

Спорттық-сауықтыру туризмінің денсаулыққа тигізетін әсері қаланың тынысымен уланған ауаға қарағанда экологиялық таза қала маңындағы орман немесе қалалық орман паркінің аумақтарында жүргізілуіне байланысты едәуір артады. Бұл ретте табиғи ортаның емдік сауықтыру факторларының тұтас кешенін пайдалану үшін бірегей жағдайлар жасалады. Ең алдымен ағза таза ауамен қанығады. Денеге түсетін физикалық жүктеме кезінде ағзаның осы тазарту процестерінің қарқындылығы күрт артады. Әсіресе қазіргі адамға тапшылық тудырып отырған табиғи таза ауа денсаулықтың негізі болып табылады. Оның үстіне табиғат аясындағы дене белсенділігі тірі табиғатқа жақындауға және оның сұлулығын байқап, бағалауға мүмкіндік береді. Орманның, саябақтың, таудың, даланың үнемі жаңарып отыратын ортасында серуендеп жүргенде, тіпті ұзақ жолдың өзі ләззат сыйлайды, жан мен дененің үйлесімділігі күшті сезіледі. Табиғат аясында спорт залына, басқа да жабық спорт ғимараттарына қарағанда әрқашан қызық. Табиғатпен мұндай байланыс біздің күнделікті өмірімізде өте жиі кездесетін стресстік және экстремалды жағдайлардан туындайтын нейропсихиялық іркілістерді жоюдың қуатты құралы болып табылады. Спорттық-сауықтыру туризмін дамыту және оның балалар мен жасөспірімдердің дене тәрбиесі мен белсенді демалысы құралдарының бірі ретінде үнемі өсіп келе жатқан рөлі туристік қызметтің мазмұны мен сипатына қарай оның балалар организміне әсерін анықтау үшін арнайы ғылыми зерттеулер жүргізуді талап етті. Бүгінгі таңда ғылыми зерттеулердің едәуір бөлігі спорттық-сауықтыру туризмі балалар мен жасөспірімдердің дене тәрбиесінің тиімді құралы болып табылатынын көрсетеді. Спорттық-сауықтыру туризмінің түрлері мен ұйымдық нысандарының алуантүрлілігі оның бастауыш мектеп жасындағы балалардан бастап денсаулығының ауытқулары бар егде жастағы адамдарға дейінгі кең ауқымы үшін қол жетімділігін қамтамасыз етеді.

Көптеген педагогикалық ұжымдар балаларды қоршаған ортамен, табиғатпен таныстыруда спорттық-сауықтыру туризмінің құралдары мен нысандарын белсенді пайдаланудың, аса маңыздылығын түсіне бастады.

Оқушылардың қозғалыс белсенділігі ең алдымен денсаулықты нығайтуға, содан кейін спорттық қабілеттерін анықтауға бағытталған. Өскелең ұрпақтың денсаулығы мен

жан-жақты дамуы маңызы жағынан кез-келген спорттық жетістіктерден әлдеқайда артық. Түрлі жастағы жасөспірімдердің денсаулық жағдайларын зерттеген ғалымдардың зерттеулерінде спорттық-сауықтыру туризмімен айналысатын жасөспірімдердің денсаулықтарының жақсаруы туралы деректер бар. Мысалы, А.Г.Нагорный, С.А. Сергеевалар зерттеулерінде спорттық-сауықтыру туризмімен айналысатын жасөспірімдердің өздерін сезінулерінің жақсарғанын, өкпенің тіршілік сыйымдылығының жоғарылағанын, тыныс алу жиілігінің төмендегенін және күштерінің артқанын атап өткен. Жоғарыда аталған авторлардың бастапқы және қайталама тексерулерінің мәліметтерін талдау көп күндік жорықтан кейін өкпенің тіршілік сыйымдылығының ұлдарда 100 мм-ге, ал қыздарда 120 мм-ге өскенін көрсетті. Медициналық-педагогикалық сараптама материалдары жүктеме нормаларын сақтаған жағдайда, жаяу жорықтың жасөспірімдердің денсаулығына тиімді әсер ететінін және олардың дене дамуына ықпал ететінін көрсетті.

Жоғарыда айтылғандардан спорттық-сауықтыру туризмі өзінің сипаты, білім беру мен тәрбиелеу әлеуеті, жағымды эмоцияларды қалыптастырудың елеулі мүмкіндіктері, жасөспірімдердің романтикаға, тәуекелге, қозғалуға ұмтылысын қанағаттандыруы бойынша – салауатты өмір салтына бағытталған құндылық бағдарын қалыптастырудың тиімді құралының бірі екенін көруге болады. Осыған байланысты салауатты өмір салтына бағытталған құндылық бағдарын қалыптастыру мақсатында спорттық-сауықтыру туризмі құралдарымен қоршаған ортада жасөспірімдердің іс-әрекетін ұйымдастырудың тиімді тәсілдерін іздеу аса өзекті міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Игнатьев М.А. Организационно-нормативные основы туризма, Учебно-методическое пособие для студентов ФФК, Чебоксары, 2007;
2. Квартальнов В.А. Педагогика и туризм: учебник для вузов туристского профиля, Москва, Советский спорт, 2000;
3. Константинов Ю.С. Детско-юношеский туризм, Учебно-методическое пособие, Москва, ФЦДЮТиК, 2006;
4. Нагорный А.Г. Экспериментальное исследование ходьбы с грузом и норм в туристских походах старшеклассников, Автореферат дисс. к.п.н., Москва, 1998;
5. Сергеева С.А. Туризм как эффективное средство физического воспитания школьников, Автореферат дисс. к.п.н., Москва, 1996.

ӘОЖ 379.85(075)

СПОРТИВНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЙ ТУРИЗМ СРЕДСТВО ПРИБЛИЖЕНИЯ ПОДРОСТКОВ К ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ

Бегилов Т.З., Хатимуллина Б. Т., Ахметов М.Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье описано, как спортивно-оздоровительный туризм может решить многие задачи благодаря своему характеру, образовательно-воспитательному потенциалу, значительным возможностям формирования положительных эмоций, положительного влияния на здоровье детей и подростков. Спортивно-оздоровительный туризм рассматривается как составляющая физического воспитания, а также говорится, что он является одним из эффективных инструментов формирования экологического, патриотического воспитания подростков, ценностной ориентации, направленной на здоровый образ жизни.

Ключевые слова: туризм, человек, спортивно-оздоровительный, здоровье

УДК 796.015

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОВРЕМЕННОЙ ТРЕНИРОВКИ

Жасқайратов А. Ж., Лозовой М. В., Кауменов Н. К

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Спорт играет особую роль в жизни студента. футбол представлен как основной фактор формирования сознательно-оценочного мнения студенческой молодежи в процессе их обучения в вузе. Наши предки говорили, что в «здоровом теле здоровый дух».

Ключевые слова: *принципы, тренировка, процесс, спорт*

В период восстановления сил необходимо не упустить даже самую малую возможность продвижения вперед. Речь идет не только о том, «чтобы в обучении и воспитании футболистов использовать новейшие» научно-методические разработки, но и о всестороннем научном обосновании практических методов и приемов, применявшихся прежде. В наши дни довольно часты призывы применять научные методы в спорте. Однако во многих случаях содержание этих призывов понимают неверно. Некоторые тренеры, абстрагируя понятие «научная тренировка», думают о методах, не имеющих никакого отношения к данному понятию. Бесспорно, сегодня в обучении футболистов непосредственно применяют методы и средства некоторых наук. И все-таки часть их без соответствующей трансформации не может оказаться полезной [1].

Но есть и такие научные положения, которые применимы для всех даже без овладения ими в целом. Например, знание отдельных положений физики при обучении технике футбола для начинающих тренеров и тренеров средней квалификации. Чтобы правильно бить по мячу из разных положений, выполнять финты в движении с изменением направления, необходимо применять некоторые основополагающие положения физики: нанося крученный удар, предполагать траекторию полета мяча после него; неожиданно выполненный финт увязывать с силой инерции; быстрый поворот или остановка вызывают смещение центра тяжести и т. д. Знание физиологических основ физических качеств серьезно помогает в выборе средств и методов их правильного и рационального развития [2]. Тренер, который, например, разбирается в физиологических механизмах скорости, знает, что эту важную двигательную способность можно успешно развивать только тогда, когда человек не перегружен физически и психически. Какой из этого можно сделать вывод? Упражнения на обработку скоростных качеств игроки должны выполнять не в конце тренировки.

Большую помощь футбольному тренеру может оказать знание основ физиологии, анатомии, гигиены, физики, психологии, педагогики. Основопологающие научные методы в спорте (наблюдение, эксперимент, анализ), хотя и не исчерпывают полноту научных методов, но в нашем случае обязательны. Идеал тренера будущего — такой руководитель, который в интересах достижения как можно более высоких результатов в спорте умеет применять знания наук на практике.

Чтобы ход тренировки соответствовал приведенным выше требованиям, необходимо соблюдать основные принципы:

1. Содержание отдельной тренировки следует планировать всесторонне обоснованно.
2. Основы повышающейся результативности — постепенное повышение требований к тренировкам и непрерывность тренировочного процесса.
3. Одно из условий непрерывного роста мастерства — разносторонность

тренировок.

4. Каждая тренировка футболиста должна быть обоснована научно.

В следующих главах рассмотрим эти принципы более подробно.

Такая работа необходима для успешного овладения всеми составными частями футбола — соответственно степени их значимости. Неправильно проводить тренировку таким образом, чтобы одни упражнения беспричинно выступали на передний план, а другие отступали на задний. Для примера скажу только о существующих до сих пор так называемых «однобоких» игроках (футболистах, у которых развивают лишь природные способности). А всесторонним овладением техники пренебрегают. Неправильно также резко разделять практическое и теоретическое обучение, профессиональную и морально-волевую подготовку спортсменов, не согласовывать все эти проблемы с вопросами воспитания; неверно, если вся комплексная подготовка к достижению конкретной цели ведется непланомерно [3].

Большая конкуренция, царящая сегодня в футболе, требует использования по возможности наиболее рациональных способов подготовки. Необходимо знать, какие цели ставить перед футболистами в данный период, и определить, каким путем эти цели будут достигаться.

Сегодня, когда как футбольные тренеры, так и преподаватели физкультуры должны располагать большим объемом многоплановых знаний, непозволительно вести тренировки на чистом энтузиазме инстинктивно, экспромтом. В каждой части тренировки каждый тренер должен практически отдавать себе отчет в том, что и ради чего он делает. Следовательно, тренировочная работа должна вестись сознательно и планомерно [4].

По опыту мы хорошо знаем, какие последствия для спортивной формы футболиста может иметь формальное распределение тренировок по компонентам; насколько существенное значение в матче приобретает переплетение техники, тактики, физической и психической подготовки, морально-волевых качеств; в какой большой степени может ускорить развитие этих свойств и качеств применение определенных дидактических и методических приемов. Перспективные формы тренерско-преподавательской работы должны меняться изо дня в день, опытные игроки обязаны передавать свои знания начинающим. Планомерность ведения занятий — главный залог перспективности в тренировочной работе.

Социальные изменения и неуклонное развитие цивилизации со временем меняет и самого человека. Постоянное улучшение условий жизни и труда высвобождает немало физической и умственной энергии. Эти влияния не миновали и футболистов.

Условия жизни современных футболистов несравнимо легче, чем несколько десятилетий назад. Вследствие этого у них остается больше времени для занятий спортом и для тренировок. Но больше тренироваться необходимо и потому, что возросли и требования современного футбола. Сегодня игроки должны лучше разбираться в вопросах тактики, необходимы лучшие физические и более высокие нравственные качества для того, чтобы футболисты могли успешно использовать свои тактические знания в полную борьбу современной игре. При трезвом взгляде на вещи становится понятным, что если для соответствия старым, относительно узким требованиям достаточно было двух тренировок в неделю, то сегодня для проведения многоплановой тренировки недостаточно даже четырех занятий в неделю.

Однако можно наблюдать и такие случаи, когда некоторые игроки при повышенном объеме тренировки не улучшают своих результатов. В связи с этим хотел бы сказать следующее.

При увеличении нагрузки на тренировках необходимо следить за постепенностью этого процесса. Ни с точки зрения здоровья, ни с точки зрения результативности неправомерно увеличивать тренировочные нагрузки внезапно. Обязателен учет так

называемых физиологических пиков (в особенности, когда дело касается молодежи) .

Влияние планомерно дозированной тренировочной нагрузки может не проявляться в течение некоторого времени. Организм приспосабливается к новым условиям. Эта адаптация требует большого количества энергии. Поэтому понятно, что сначала она не реализуется как результат тренировки. Однако, когда организм уже полностью адаптировался и функционирование центральной нервной системы, систем энергообеспечения и др. переходит на более высокий уровень, высвободившаяся энергия начинает способствовать повышению работоспособности (а значит, и результативности) игрока. Окончание каждого такого адаптационного периода, когда резко улучшаются результаты тренировочной работы, в профессиональных кругах называют (хотя, возможно, и не совсем верно) физиологическим пиком.

Темп увеличения нагрузки можно менять в каждом конкретном случае. Наблюдать за влиянием дозировки тренировочной работы в футболе довольно сложно. Но всегда нужно думать о том, что у игроков (в особенности у молодых) могут быть травмы, тем более что молодой футболист не представляет, что в действительности происходит с его организмом.

При анализе несоответствия роста нагрузки и повышения подготовленности необходимо принимать во внимание и особенности личной жизни игрока. К сожалению, и сегодня случается, что результаты всесторонне продуманной и прекрасно проведенной тренировки сводит насмарку легкомысленный неспортивный образ жизни футболиста.

При увеличении нагрузки и повышении интенсивности тренировок от игроков требуют и постоянной работы на тренировках в течение всего года в соответствии с целями и особенностями каждого периода.

С этой точки зрения мы различаем в тренировочной работе года 4 периода, тренировки во время которых проходят в так называемых мезо- и микроциклах (1—4 недели). Внутри этих циклов тренировочная нагрузка волнообразна.

Из сказанного видно, какие разнообразные навыки и способности требует от игрока современный футбол. Выработать эти навыки и способности невозможно, если упражняться лишь в свойственных футболу движениях. В целях развития у игроков определенных физических и морально-волевых качеств необходимо обогащать средства тренировки движениями из других видов спорта. Приведу лишь один пример: развитие силовых качеств происходит очень медленно при использовании лишь специфически футбольных движений (которые могут и вообще не дать результатов в этом направлении). А поскольку в футболе, согласно современным взглядам, требуется большая физическая сила, то ее необходимо развивать введением наиболее эффективных упражнений (например, гимнастических) .

Повседневный опыт показывает, что дети, выросшие в деревне, где условия жизни более способствовали развитию разносторонних навыков, более выносливы и ловки, чем большинство городских. Причина этого ясна: первые попадают в более разнообразные, переменные, тяжелые условия жизни.

Под разносторонностью сегодня мы понимаем уже не только умение футболиста применить разнообразие ударов и финтов. Нельзя назвать разносторонним футболиста, который только знает и может выполнить множество решений в игровых ситуациях. Считаю разносторонним игрока, в совершенстве владеющего технико-тактическими навыками и двигательными качествами, которые в общем или в какой-то конкретный момент помогают ему находить правильные выходы из неожиданно складывающихся сложных игровых ситуаций. Гармоничное взаимодействие высокого уровня физических возможностей (силы, выносливости, гибкости, быстроты, ловкости), широкого круга морально-волевых особенностей (силы воли, смелости, энтузиазма, чувства локтя и т.д.), богатого набора интеллектуальных качеств (игрового мышления, ориентации в

обстановке, комбинационных способностей и т.п.) означает разностороннюю подготовленность футболиста.

Разносторонность — достижимое и реальное качество. Плановыми систематическими тренировками, практическими и теоретическими занятиями можно добиться того, чтобы игроки приобрели это качество. Поэтому в тренерско-воспитательной работе нужно стремиться к планомерному и разностороннему развитию физических способностей, духовных, моральных и волевых качеств игроков.

Планирование психологической подготовки, проводимое одновременно с планированием всех сторон спортивной подготовки физической, технической, тактической и теоретической/, предусматривает включение в общий план конкретизированные для каждого спортсмена специальные упражнения, средства и формы воздействия, направленные на преодоление индивидуальных психологических трудностей.

Планирование лучше всего вести совместно со спортсменом в наглядной форме, чтобы человек мог охватить весь план «глазом» и мысленным взором; от этого психологическое воздействие принятого плана только усилится. Сам по себе процесс такого планирования, осуществляемый совместно со спортсменом, является мощным подготовительным этапом психологической подготовки.

Планирование средств психологической подготовки спортсмена является активным процессом.

В процессе планирования у спортсмена воспитывается предварительное отношение к поставленным целям и дается представление для дальнейшего глубокого осознания плана подготовки и средств достижения целей и, наконец, сознанию спортсмена дается все необходимое для настройки к выполнению будущих действий. В этом заключается большая психологическая сила планирования. Повседневный контроль еще больше повышает стимулирующую силу планирования.

Список использованных литературы

1. Спортивные игры и методика преподавания. Учебник для институтов. М., ФИС, 1986. Под общей редакцией Ю.И. Портны,
2. М.М. Боген. Обучение двигательным навыкам. М, ФИС, 1985.
3. З.Н.К. Корбейников, А.А. Михеев, И.Г. Николенко. Физическое воспитание. Москва; «Высшая школа», 1985.
4. IQ в футболе. Как играют умные футболисты Ден Бланк, 2016.

УДК 796.015

ҚАЗІРГІ ЖАТТЫҒУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Жасқайратов А. Ж., Лозовой М. В., Кауметов Н. К

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аңдатпа.** Спорт студенттің өмірінде ерекше рөл атқарады. футбол студент жастардың университетте Оқу процесінде саналы-бағалау пікірін қалыптастырудың негізгі факторы ретінде ұсынылған. Біздің ата-бабаларымыз "сау денеде сау рух бар" деп айтқан.*

***Кілт сөздер:** принциптер, жаттығу, процесс, спорт*

ӘОЖ 796.325

ЖАС ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕСІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Майшанов Е.Б., Мендигалиева А.С., Зиналиева М.З.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Заманауи волейболда жарыс қызметінің құрылымы қиын техника-тактикалық өзара әрекеттердің жиынтығымен сипатталып, оларды орындау табыстылығы көбінесе волейболшылардың техника-тактикалық, дайындығының көптеген компоненттеріне байланысты екендігі айтылған.*

Кілт сөздер: *Тірек-қимыл аппараты, қаңқаның түзелуі, жыныстық жетілу кезеңі, биологиялық даму.*

Жас волейболшыларды даярлау барысында спорттық жаттығулардың құралдары мен әдістерін дұрыс пайдалану дамып келе жатқан ағзаның анатомиялық және физиологиялық өзгерістерін ескере отырып мүмкін болады [1].

Волейбол резервтерін ұзақ мерзімді даярлау жүйесі биологиялық даму, сондай-ақ адамның жеке басының қалыптасуы болатын үлкен жас кезеңін қамтиды. Бұл кезеңнің ерекшелігі-өсу мен даму процесі жыныстық жетілудің басталуымен байланысты жас волейболшылардың денесінің эндокриндік қайта құрылуы аясында жүреді, ал бүкіл ағзаның қарқынды қайта құрылуы жыныстық жетілуімен байланысты.

Дененің әртүрлі мүшелері мен жүйелерінің қарқынды өсу кезеңінде, әдетте, олардың құрылымдық дифференция процестерінің баяулауы және керісінше, соңғы екпіні байқалады. Дененің ұзындығы, жоғарғы және төменгі аяқтардың ұзындығы дененің ұзындығы 4 жылдан 20 жылға дейін біркелкі емес өседі. Дене ұзындығының минималды өсуі қыздарда 7 жастан 8 жасқа дейін және ұлдарда 8 жастан 9 жасқа дейін байқалады.

10 жасқа дейін қыздар ұлдардың денесінің ұзындығынан біршама төмен. Содан кейін қыздар 3 жылдан астам уақыт бойы дене ұзындығындағы ұлдардан озып келеді. Ұлдарда дененің жедел өсу кезеңі 13 жасқа келеді және олар қайтадан қыздардың денесінің ұзындығында жүреді [2].

Қыздарда дене ұзындығының максималды ұлғаюы (7 см-ден астам) жыл ішінде 11-12 жас аралығында болады. 12 жастан кейін дененің абсолютті өсуі айтарлықтай төмендейді, ал 16 жастан кейін ол іс жүзінде тоқтайды.

Ұлдарда жыл бойына дене ұзындығының максималды ұлғаюы (8 см-ден астам) 13-14 жас аралығында болады. 14,15 жастан кейін дене ұзындығы дерлік өспейді, ал 17-18 жастан кейін дене өсуі іс жүзінде тоқтайды (И.И.Бахрах, Р.Н. Дорохов, 1974). Қыздар мен ұлдардағы жоғарғы аяқ ұзындығының өсу қарқыны бірдей табиғи түрде бағынады. Кеуде қуысының көлденең және алдыңғы диаметрінің ұлғаюы біркелкі емес.

Бұл өлшемдердің ең қарқынды өсуі жыныстық жетілу кезеңінде байқалады, ал қыздарда бұл кезең ұлдарға қарағанда ертерек басталады. Балалардағы қаңқаның оссификациясы біркелкі емес: 9-11 жасқа қарай саусақтардың фалангтарының оссификациясы аяқталады, сәл кейінірек, 12-13 жасқа дейін — білектердің өсуі байқалады. Жамбас сүйектері 8 жастан, 10 жасқа дейінгі қыздарда қарқынды дамиды. 10 жастан 12 жасқа дейін қыздар мен ұлдарда олардың қалыптасуы біркелкі жүреді. Жыныстық жетілудің басында қыздарда жамбас белдеуінің даму қарқыны артады.

Волейбол сабақтарында жаттықтырушыларға назарға алу қажет. Секіру кезінде қону кезінде қатты соққылар, сол және оң аяқтардағы біркелкі емес жүктеме жамбас

сүйектерінің ығысуына және олардың дұрыс емес өсуіне әкелуі мүмкін екенін есте ұстаған жөн [3,4].

Егер оссификация процесі әлі аяқталмаса, төменгі аяқтарға шамадан тыс жүктеме, тегіс аяқтың пайда болуына әкелуі мүмкін. Бұлшықет массасы бұлшықет жүйесі жыныстық жетілу кезеңінде тез дамиды. 14-15 жасқа қарай артикулярлы-байламды аппараттың, бұлшықеттер мен сіңірлердің дамуы және қаңқа бұлшықеттеріндегі сіңірлердің саралануы жоғары деңгейге жетеді. Осы кезеңде бұлшықеттер әсіресе қарқынды өседі [5].

13 жастан бастап бұлшықеттердің жалпы массасының ұлғаюында күрт секіру байқалады. Сонымен, егер 8 жастағы баланың бұлшық еттері дене салмағының шамамен 27% құраса, 12 жастағы адамда-шамамен 29%, ал 15 жастағы жасөспірімдер — шамамен 33%. Бұлшықет массасының өзгеруімен қатар бұлшықет талшықтарының диаметрі өзгереді және бұлшықет салмағы негізінен бұлшықет талшықтарының қалыңдығының артуына байланысты артады. Бұлшықет массасы әсіресе қыздарда 11-12 жаста, ал ұлдарда 12-13 жаста қарқынды өседі. 14-15 жасқа қарай бұлшықеттер өздерінің қасиеттері бойынша ересектердің бұлшықет қасиеттерінен аз ерекшеленеді. Бұлшықет күшінің ең қарқынды өсуі 13-14 жаста болады.

Бұл жағдайда бұлшықеттердің күші жыныстық жетілу дәрежесіне байланысты. Функционалды өсу жасөспірім кезінен бастап ұлдар мен қыздар арасында бұлшықет күшінің айтарлықтай айырмашылықтары байқалады. Қыздарда абсолютті де, салыстырмалы да көрсеткіштер айтарлықтай төмен. Сондықтан күш көрсетумен байланысты барлық жаттығуларды қыздарда қатаң түрде қабылдау керек [6].

Жыныстық айырмашылықтар орта мектеп жасындағы бұлшықеттердің дамуына әсер етеді. Дене салмағына қатысты бұлшықет салмағы қыздар жас жігіттерге қарағанда шамамен 13%-ға аз, ал майлы тіндердің салмағы қыздардың бүкіл дене салмағына қатысты шамамен 10% -ға көп [7].

Қыздар мен жас жігіттер арасындағы бұлшықет күші арасындағы айырмашылық артып келеді, өйткені қыздар бұлшық еттері жұқа, оларда май сіңірлерінің қабаттары көп. Қыздардың дене салмағының өсуі бұлшықет күшінің өсуінен көп. Алайда, жас жігіттерге күш беріп, қыздар дәлдік пен қимылдарды үйлестіруде олардан асып түседі.

Үлкен мектеп оқушыларының бұлшықеттері серпімді, жүйке реттелуіне ие және реакцияның жоғары қабілетімен ерекшеленеді. Химиялық құрамы, құрылымы бойынша олардың бұлшық еттерінің құрылысы мен жиырылу қасиеттері ересектердің бұлшық еттеріне жақындайды.

Тірек-қимыл аппараты айтарлықтай статикалық кернеулерге төтеп бере алады және ұзақ уақыт жұмыс істей алады. Орталық жүйке жүйесі кіші жаста жоғары жүйке жүйесінің жетілуі салыстырмалы түрде біркелкі жүреді. Нәтижесінде моториканың дағдылары мықтап бекітілген. Ішкі тежелуді жақсарту 11-13 жас аралығында тітіркендіргіштер арасындағы барлық шамалы айырмашылықтарды ажыратуға мүмкіндік береді. Бұл қозғалыстың уақытша және кеңістіктік сипаттамаларын нәзік ажыратуға ықпал етеді.

Балалық шақта анализаторлар қарқынды дамиды. Қазірдің өзінде 10-13 жаста мотор, вестибулярлық, тактильді және басқа анализаторлардың функциялары ересектердегі функциялардан аз ерекшеленеді.

Осылайша, осы жаста барлық қажетті алғышарттар бар волейболдың техникалық әдістерін үйлестіру және 11 тактикалық әрекеттерге және ойындарға ие болады. Жасөспірімдер жыныстық жетілу процесінің басталуымен екінші сигнал жүйесі тез дамиды. Бұл жаңа оң және теріс шартты рефлексдердің қалыптасуында маңызды бола түсуіне байланысты болады. Қозу және тежелу процестерінің шоғырлануы артады.

Ми қыртысының ингибиторлық реттеу функциясы барған сайын маңызды болып келеді, жоғарылайды оның эмоционалды реакцияларды бақылайды. Кешіктірілген

тежелуді бекіту қабілеті біршама артады, сондықтан жасөспірімдер қоршаған ортаны бұзатын факторлардың әсеріне аз сезімтал. Сонымен қатар, қозғыштықтың жоғарылауы, эмоционалды тұрақсыздық, жеткіліксіз жауаптар осы жаста тежеу процесінің жеткіліксіз күшін көрсетеді. Функционалды түрде, осы кезеңде дене өте тұрақсыз және аурулар мен бұзылуларға бейім. Жас кезінде орталық жүйке жүйесінің дамуы аяқталады, бас қабығының анализатор-синтетикалық қызметі едәуір жақсарады.

Жүйке процестері үлкен ұтқырлықпен сипатталады, дегенмен қозу тежелуден әлі де басым болып келеді. Екінші сигналдық жүйенің дамуы жоғары деңгейге жетеді. Психикалық салада да айтарлықтай өзгерістер байқалады. Бұл жасқа тән қасиет-шығармашылыққа, жарыстарға, ерліктерге деген құштарлық.

Акселерацияға байланысты қазіргі жасөспірімдерде жүрек мөлшері 15-20 жыл бұрынғы құрдастарына қарағанда үлкен. Жүрек бұлшықеті 18-20 жасқа дейін дамиды, сонымен бірге жүректің көлемі де артады. Волейболшылардың денесінің анатомиялық және физиологиялық даму ерекшеліктерімен бірге тұлғаның негізгі белгілері қалыптасады, мінез қалыптасады, өзін-өзі бағалау объективті болады, іс-әрекеттің себептері өзгереді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Агинако Л. Обучение техническим элементам волейбола / Л. Агинако // Спорт в школе. – 2008 (№23)
2. Асмолов, А.Г. Деятельность и установка / А.Г. Асмолов. – М.: «ФиС», 2004. – 185 с.
3. Беляев, А.В. Волейбол на уроке физической культуры: 2-е изд. – М.: «ФиС», «СпортАкадемПресс», 2005. – 143 с.
4. Беляев, А.В. Эффективное использование интегральных упражнений на занятиях по волейболу / А.В. Беляев // Детский тренер (журнал в журнале). – М.: «ФиС», 2004 (№4)
5. Бутенко, Б.И. Специализированная подготовка волейболиста / Б.И. Бутенко. – М.: «ФиС», 2007. – 442 с.
6. Виера, Б. Волейбол: Шаги к успеху / Барбара Л. Виера, Бонни Джилл. Фергюсон. – М.: АСТ : Астрель, 2004. – 170 с.
7. Волейбол: Ежегодный справочник для тренеров. – М.: «ФиС», 2004.
8. Голомазов, В.А. Волейбол. Учеб. пособие для студентов средних специальных учебных заведений. – М.: «ФиС», 1998.
9. Градополов, К.В. Волейбол: Учебник для институтов физической культуры / К.В. Градополов. – М.: «ФиС», 2005. – 289 с.
10. Железняк, Ю.Д., Кунянский В.А. Волейбол: У истоков мастерства / Под ред. Ю.В. Питериева М.: (ФЛИР бресс), 2006. – 336с.

ӘОЖ 796.325

ОСОБЕННОСТИ АНАТОМО-ФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗМА ЮНЫХ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ

Майшанов Е. Б., Мендигалиева А. С., Зиналиева М. З.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В современной волейболе структура соревновательной деятельности характеризуется совокупностью тактических взаимодействий сложной техники и отмечается, что успешность их выполнения во многом зависит от многих компонентов тактической техники, подготовки волейболистов.

Ключевые слова: опорно-двигательный аппарат, коррекция скелета, период полового созревания, биологическое развитие.

УДК 797.21

ПРОБЛЕМА ПРИМЕНЕНИЯ РАВНОМЕРНОГО И ПОВТОРНОГО МЕТОДОВ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ НА УРОКАХ ПЛАВАНИЯ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Даупаев М.О., Макашев Ш.А., Джумагазиев Ж.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Навыки плавания необходимы каждому человеку в любом возрасте. Плаванню можно начинать обучать с самого раннего возраста, даже с грудного возраста. Существуют специально разработанные методики, которые широко начинают применять в различных образовательных и специальных спортивных организациях и учреждениях.

Ключевые слова: Физическая подготовка, спортивное плавание, и физиологические факторы.

Почему актуален вопрос о применении равномерного и повторного методов на уроках плавания в старших классах общеобразовательной школы? Тут есть несколько причин. Первоначально необходимо остановиться на некоторых физиологических факторах [1].

Например, по научным данным расход энергетических затрат занимающегося плаванием гораздо больше, чем во многих других видах циклических упражнений, хотя внешне может показаться, что по своей сути плавание – это легкое упражнение в облегченной (водной) среде. Скажем в сравнении с обычной ходьбой с такой же скоростью, как и в плавании, происходит расходование энергии при плавании с сопротивлением воды в 4 раза больше.

Кроме того, много энергозатрат при плавании теряется потому, что быстро теряется тепло тела, поскольку у воды гораздо больше теплопроводность, чем у воздушной среды.

При плавании энергообеспечение двигательной деятельности осуществляется за счет анаэробного, смешанного режима работы, а также аэробного – в зависимости от длины соревновательной (контрольной) дистанции [2].

Работа мышечных групп, несмотря на рабочее положение пловца лежа на воде, требует очень больших усилий, потому что в водной среде нет жесткой прочной опоры, а в некоторых случаях необходимо активно менять положение тела в воде (поднимать его над водой, например, делать мощные повороты и др.), выполнять движения в быстром темпе, включая почти все мышечные группы.

Систолический объем крови в плавании значительно больше (при положении лежа), чем при положении вертикальном для выполнения упражнения. Вообще при активном плавании возникают условия для мощной работы сердечно-сосудистой системы, что определяется спецификой плавания, как вида спорта и вида физического упражнения. Поглощение кислорода в плавании также очень мощное и по своим затратам оно очень близко его МПК (максимальному потреблению кислорода) [3].

В то же время при таких высоких требованиях к работе организма во время спортивного плавания, имеются данные о функциональных возможностях современных подростков, о которых было уже сказано выше. В связи с этим необходимо действовать таким образом, чтобы, с одной стороны осуществлять тренировку на плавании в

адекватных возможностям старшеклассников нагрузках, а с другой стороны, добиваться нормативных контрольных результатов, являющихся по сути социальным заказом, который затребован современным обществом.

Для того, чтобы разобраться в вопросе о целесообразности методов тренировки физических качеств юных пловцов, необходимо проанализировать основные базовые методы развития физических качеств [4].

Исходя из сказанного выше, рассмотрим первым равномерный метод тренировки. По сути своей этот метод вполне несложный. Нагрузка удерживается примерно на одном невысоком уровне, но зато она непрерывная по условиям выполнения. Для того, чтобы можно было преодолевать большие дистанции на тренировке и потом в соревновании надо было адаптироваться к длительной нагрузке невысокого уровня. Отдых здесь относительный и заключается лишь в том, что сама нагрузка по интенсивности не растет.

Этот метод хорош для начинающих пловцов, для активного отдыха. Но он хорош и для постепенного закладывания оздоровительного влияния на организм и будущего спортивно-тренировочного и спортивно-соревновательного базиса.

При плавании равномерным методом происходит постепенное приспособление организма к невысокой по интенсивности нагрузке, что благоприятно и гармонично действует на все системы энергообеспечения жизнедеятельности организма. При этом частота сердечных сокращений доходит до диапазона примерно 120-150 уд/мин.

Переменный метод тренировки в плавании также применяется довольно часто. Суть его заключается в постоянной, регулярной смене, чередовании нагрузки с отдыхом. Это может производиться разными способами: по времени работы и отдыха, по проплываемым отрезкам работы и отдыха, по сигналам тренера, по отметкам и возможными иными способами.

Данный метод более напряженный и интенсивный, нежели равномерный метод, он предъявляет более жесткие требования к организму, его готовности к напряженной физической работе. Если равномерный метод однозначно пригоден для повышения уровня общей выносливости и работоспособности пловца, то переменный метод помимо развития общей выносливости применяется еще и для развития специальной выносливости. Причем нагрузка в переменном методе явно выше, чем в равномерном методе и может увеличиваться очень высоко, более, чем 150 уд/мин. Отдых здесь не до полного восстановления, он снижается во время снижения интенсивности нагрузки, но при продолжающемся упражнении.

Повторный метод в плавании также очень необходим и применяется очень часто. Фактически без него невозможно осуществлять подготовку пловцов. Суть его заключается в том, что нагрузка дается прерывисто, с определенными паузами для отдыха занимающимся. Отдых после выполнения упражнений дается в двух вариантах: либо до полного восстановления, либо почти до полного восстановления. Повторение отрезков в тренировках пловцов включают дистанции 25, 50, 80, 100, 150, 200, 300, 400, 600, 800 метров с максимальной и субмаксимальной интенсивностью плавания до 95-100% усилий. Отдых после упражнений должен обеспечивать достаточно хорошее восстановление. Такой метод тренировки позволяет выполнять относительно большой объем напряженной тренировочной работы. Он универсален по направленности своего применения – пригоден для развития любых физических качеств.

Исходя из идеи позитивного рационализма целесообразно применение в школе на уроках плавания равномерного и повторного методов физической подготовки как в отдельности, так и в комбинировании с круговым методом тренировки.

Список использованной литературы:

1. Бордуков, М.И. Студенты о своем физическом и психическом здоровье / М.И. Бордуков, А.С. Рыбаков //Теория и практика физической культуры. 2007. - № 7. - С. 20-22.

2. Булгакова, Н.Ж. Плавание / Н.Ж. Булгакова. – М.: ФиС, 1999. – 230 с.
3. Булгакова, Н.Ж. Игры у воды, на воде, под водой / Н.Ж. Булгакова. - М.: Физкультура и спорт, 2000. - 77 с.
4. Зациорский, В. М. Физические качества спортсмена : основы теории и методики воспитания / В. М. Зациорский. - 3-е изд. - М. : Советский спорт, 2009. – 192 с.
5. Кубышкин, В.И. Учите школьников плавать / В.И. Кубышкин //Книга для учителя-М.: Просвещение, 1988 112 с.

УДК 797.21

ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА ЖҮЗУ САБАҚТАРЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ДАМУДЫҢ БІРКЕЛКІ ЖӘНЕ ҚАЙТАЛАМА ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Даупаев М.О., Макашев Ш.А, Джумагазиев Ж.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аңдатпа:** жүзу дағдылары кез-келген жастағы әр адамға қажет. Жүзуді ерте жастан, тіпті нәресте кезінен бастауға болады. Әр түрлі білім беру және арнайы спорт ұйымдары мен мекемелерінде кеңінен қолданыла бастайтын арнайы әзірленген әдістер бар.*

***Кілт сөздер:** дене шынықтыру, спорттық жүзу, және физиологиялық факторлар.*

УДК 374.32

САХНА-БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МӘДЕНИ ТӘРБИЕ КӨЗІ

Заур Қ.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Сахна тілі халықты жүзбе-жүз көріп отырып, мәдениетті, әдебиетті, өнерді, саясатты, басқа да қоғамдық мәселелерді уағыздайтын, халықтың санасын қалыптастыратын, ұрпақты тәрбиелейтін тіл. Сондықтан сахнада сөйлеу – үлкен өнер. Біреудің жан сезімін, жүрек тебіренісін жүрекпен жеткізу, сөйлеу нормаларын бұзбай, драматургтың ойын айна-қатесіз көрермен құлағының құрышын қандырардай жеткізу, әрине, қиынның қиыны. Сахна тілінің ерекшеліктерін зерттеген Д. Тұранқұлова былай дейді: "Сахна тілі қанша көрермен отырса, сонша адамның құлағына кіріп, жүрегін, жан дүниесін шымырлатып, көкірегіне сәуле түсіретін тіл болуы қажет. Тілді әдемі жаза білу бар да, сөйлей білу бар. Оны халыққа жеткізе білу бар. Сол тілді халыққа әдемі, мәнерлі, сазды жеткізу үшін сахна тілі ауадай қажет. Өйткені драмадағы ең бастысы, ең шешушісі, ең негізгісі – тіл. Демек, мәдениетті сөйлей білу адам баласының рухани қажеттілігі".*

***Кілт сөздер:** лингвистика, тілдік норма, ақпарат беру, тіл мәдениеті*

Сахна тілінің басты мақсаты – адамды дұрыс сөйлеуге машықтандыру, олардың сөздік қорын байыту, сөйлеу мәнерін жетілдіру, әрбір сөзге мән беріп оны түсінуге, ұлттық тілдің табиғатын танытуға баулу дер едік. Көркем әдебиет тілін лингвистикалық поэтикамен байланыстыра зерттеу, мәтін стилистикасының өзіндік құрылымы мен

жүйесінің мәселелерін айқындау бүгінгі стилистиканың маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. Соның ішінде, біздің зерттеуіміздің нысаны болып отырған сахна тілінің лингвистикалық поэтикасын зерттеу, тіл мәдениетін көрсету, ең алдымен драматургтың стилін анықтаудан басталады.

Прагмалингвистика табиғаты жағынан коммуникативтік іс-әрекетті зерттейтін сала болғандықтан, барлық тілдік талдауларға ықпалын тигізеді.

Көркем әдебиет тілін гуманитарлық ғылымдармен байланыстыра, антропоцентристік тұрғыдан қарастырғанда, лингвопрагматикалық аспект көркем шығармалардың тілін кешенді және фрагментарлы түрде зерттейді [1].

Прагмалингвистиканың мақсатын айқындай түсетін прагматикаға сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) арақатынасынан туындайтын мәселелер кіреді. Сөйлеушінің ниеті немесе айтылған сөздің прагматикалық маңызы, сөйлеушінің референциясы, прагматикалық пресуппозициялар, коммуникативтік қатынастарға байланысты мәселе (диалог, сөйлеудің әлеуметтік-этикалық қырлары, т.б.) қамтылады.

Сахна тілінің прагматикасы да кейіпкерлердің нақтылы сөйлеу жағдаяттарында вербальды және вербальды емес тілдік тәсілдерді пайдалануын, олардың пікір алмасуын, яғни, коммуникативтік іс-әрекеттердің жүзеге асырылуын көздейді.

Ал коммуникацияның негізгі формалары дискурс пен мәтін екені белгілі. Дискурс формасына көбірек жақындайтын сахнадағы коммуникант тілін интенциясымен қабыстыра қарастыру да – прагмалингвистиканың зерттеу мақсаттарының бірі. [2].

Демек, сахна тілі – ақпарат берудің, алудың, оны жеткізудің сан түрін, яки, тілдік және тілдік емес арналар арқылы (көзбен көруге болатын, құлақпен еститін, тактильдік, факторлық т.б.) жүзеге асыратын ерекше синкретті тілдік жүйе.

Театр тарихында сахна тілінің өзіндік өзекті мәселелері әр дәуірде әртүрлі болып келеді. Яғни, әр дәуірдің өзіндік ерекшелігіне сай театры болады, сахна тілі де соған бейімделіп отырады. Кез келген театр сахнасында тіл басты орын алады.

Сөз дегеніміз тіл деп аталатын алып құрылыстың кірпіші іспетті. Кірпіш аз болса немесе сапасыз болса, үйіңіздің жақсы соғылуы неғайбыл. Сол сияқты сөзді дұрыс қолданбасаң, сөйлемді жүйелі құрастырмасаң тілдік нормаға нұқсан келеді. Сахна тілінің де өзіне сай лексикалық, грамматикалық, орфоэпиялық нормасы бар. Тілдік норма жазуда ғана емес, сөздің қолданылуы мен айтылуында да, сөйлем құрауда да, яғни тілдің өн бойында болуы тиіс [3].

Тілдік норманы сақтап сөйлеу – мәдениеттіліктің белгісі. Тіл мәдениетіне жетікпін дейтін тұлға сөздің мағынасын, мәндестік ерекшелігін, әдеби, тілдік тәркінін, сөздердің еркін және тұрақты тіркестер құрамына ену мүмкіншіліктерін жете білуі керек. Яғни, сахна тілі орфоэпиялық ережелер мен нормаларды сақтауды қатаң түрде талап етеді. Сахнада әдеби тіл нормалары түгел сақталып, актердың оны сөйлеу тілінде қаншалықты меңгергендігі жан- жақты көрінеді. Яғни, актер сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу техникасын қатар меңгеруі қажет.

Әдеби тілді сақтауда және оны таратуда сахнаның орны ерекше. Сахнада актер тіл арқылы көрерменімен тікелей байланысқа түседі. Актер тілі көрермендер үшін дұрыс айтылған әдеби тілдің үлгісі болуы тиіс. Әдеби тілдің бірыңғай нормасына үмтылу, тіл мәдениетінің бір белгісі болып табылады. Сондықтан, театр – актер – тіл бір-бірінен ажырамас ұғымдар, ал тіл мәдениеті мен сөйлеу техникасы да тығыз байланысты [4].

Сахна – мәдениетке тәрбиелеудің көзі. Сахнадан адамдар бір-ақ сәтте қаншама сөз қабылдайды. Драмалық шығармаларда басы артық сөз болмайды. Драманың тілі қысқа да нұсқа болуы шарт. Сондықтан онда олпы-солпы құралған тіркестер, қалай болса солай айтыла салған сөздер, басы артық шұбалаңқы сөйлемдер болмайды. Демек, сахна тілі адамдарды сөздерді орнымен дұрыс қолдануға, әдемі пікірлесуге, әдеби нормамен

сөйлеуге баулиды. Тіл мәдениетінің басты мәселесі де осында – тілдік құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасау барысында адамға ықпал ету.

Яғни, сахнада тіл арқылы адам сезіміне эстетикалық, әдемілік жағынан әсер ету басты нысана болып табылады. Театрдағы басты құрал – сөз болғандықтан, сөздің астарын, айтар ойын, көтеретін жүгін, артар салмағын сезінгенде ғана көрермен шығармадан эстетикалық ләззат алады [5].

Драмадағы ең басты нәрсе – тіл, екіншісі – қимыл екендігі белгілі. Сөз, сөйлеу кезінде жазумен беріле алмайтын бет, дене қимылдары, ым мен ишарат мимика, жест), эмоция, дауыс ырғағы, екпін, пауза театрдың ажырамас көркем бірліктері.

Сөйлеудің қай түрі болсын, интонация басты рөл атқарады. Интонация – поэтикалық мәтіннің мағыналық байлығын және оның фонетикалық қырын ашуда маңызды рөл атқарады. Интонацияны мағыналық және ритмикалық пауза, логикалық екпін, темп (ырғақ) қамтиды. Интонация, күлкі, көзқарас – сезім сигналдарына тікелей әсер етеді.

Сахнада персонаждардың жасайтын образының қайталанбас тілдік характерін қалыптастыруға баса назар аударылады. Актер диапазоны, олардың сөз саптаулары, штамп, дикция, тыныс – осының бәрі сөйлеу шеберлігінің маңызды да қажетті қырлары[6].

Ежелгі театрларға көркем сөз оқуда штамптардан аса алмау, (патетикалық көтеріңкі) сарын, памфездік тән болды. Көңіл толқынын еселеп көтеруге құштарлық басым болған. Келе-келе реализммен бірге сахнадағы көпсөзділік жойылып, шынайы репликаларға құрылған театр тілі сахналық шаблондардан арылды.

Радио, кино, телеэкран – жалпы бұқаралық ақпарат құралдарының барлығы актерді, дикторды көрерменге жақындастыра түседі. Алайда онда жоғарыда айтып кеткеніміздей, декламациядағы штамп, патетика, шаблондар басым болып келеді. Ал сахна тіліндегі сөйлеу – жанды құбылыс болғандықтан құбылып, жанданып, өзгеріп отырады [7].

Актердің ішкі жан дүниесін көрерменге паш етер құралының маңыздысы – тіл туралы болмақ.

Тіл – қоғам өмірін ұйымдастырушы басты күш болуымен бірге, әлеуметтік және экономикалық өрлеу мен дамудың, халық пен қоғам өміріндегі өзгерістер мен жаңалықтардың айнасы.

Қоғамдағы өзгерістерге байланысты республикамызда жалпы білім беру жүйесін қайта құру, ұлттық мектептерде білім сапасын арттыру мәселесі қолға алына бастады. Білім беру жүйесінде енгізіліп отырған өзгерістерге сай оқу процесінде тәрбие тәсілдерін ұлттық психологияға бейімдеу, кәсіби бағдар беру, студенттердің қабілетін, талап-талғамын ескере отырып, жеке пәндерді теориялық әрі практикалық жағынан тереңдетіп оқыту іске асырыла бастады.

Тілден тиянақты білім беру мұғалімінің шеберлігіне байланысты десекте, талапқа сай жазылған тұрақты оқулық болмайынша, соншалықты жауапты міндеттің ойдағыдай орындалуы мүмкін емес[8].

XVIII ғасырда өмір сүрген шведтің табиғат зерттеушісі Карл Линнейдің: «Егер сен сөздерді тілді білмесең, заттарды зерттеуің мүмкін емес» - деген пікірі бар. Сөзді зеттеу, оның мағынасын, астарын, мәнін аша отырып, түпкі төркінін тапжылтпай тану оңай емес. Сондықтан да Асан Қайғының:

Қазаққа сөз дарыған,
Бір сөз үшін семіріп,
Бір сөз үшін арыған,-
деуі тегін емес еді.

«Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім» - деп Мағжан жырлаған ана тілімізді құрал ретінде қолданып, қадірлеу – перзенттік парызымыз. Актер мамандығы бұл бір жағынан ұстаздық мамандықты қоса алып жүреді. Өйткені, әр сахна төрінде айтылған сөзің белгілі

бір мақсатпен көкейкесті ойыңды, халыққа деген назың болсын, төгер қаһарыңды болсын білдіреді. Сонымен әр сөзің арқылы көрермендік психологиясына әсер етіп, белгілі бір дәрежеде тәрбиелейді. Сондықтан да біз актерлер тілімізді жүз құбылтып қолдануға келетін икемділігін, дыбыс жүйесінің әсем сазды әуезін, тартымдылықпен өзгелер емес, алдымен өзіміз сезінуіміз қажет. Сонда ғана жүректен шыққан сөз, жүректерге жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ю.А.Васильев «Сценическая речь» С-Петербург, 2005
2. Теория и практика сценической речи. Санкт-Петербург, 2005
3. Сценическая речь «ГИТИС». Москва, 2006
4. Искусство речи «ГИТИС». Москва, 2007
5. З.Қабдолов «Сөз өнері» Мектеп, 1976
6. С.А. Қасқабасов «Ел қазынасы ескі сөз» Ғылым, 1994
7. З.Ахметов «Өлең өрнегі» Мектеп, 1976
8. https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/65199/?ysclid=lb5z93zl2j487941655

УДК 374.32

СЦЕНА-ИСТОЧНИК КУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Заур Қ.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Сценический язык — это язык, который проповедует культуру, литературу, искусство, политику и другие социальные вопросы, формирует сознание людей и воспитывает следующее поколение, видя людей лицом к лицу. Поэтому выступать на сцене — большое искусство. Донести чьи-то чувства и биения сердца от души, не нарушая норм речи, без ошибок донести до слуха зрителей мысли драматурга, конечно, труднейшая из всех трудностей.

Ключевые слова: языкознание, языковая норма, информационное обеспечение, языковая культура.

ОӘЖ 159.9:61

ЖҮРЕК АРИТМИЯСЫ БАР ПАЦИЕНТТЕРДІҢ ПСИХИКАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ КЛИНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНЕ ТАЛДАУ

Иргалиев А.С., Сейлханқызы А.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Мақалада жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің психологиялық мазмұнын талдауға ғылыми тәсілдер талданады, ол дені сау немесе дағдарыс жағдайларындағы адамдардың бейімделу әлеуетінің ерекшелігіне шоғырланған үзінді және келісілмеген сипатқа ие және клиникалық контекспен байланысты емес. Мақалада психология мен медицина үшін осы жұмыста жеке тұлғаның бейімделу мүмкіндіктерін сипаттайтын және жеке тұлғаның реттеуші белсенділігінің, оның бейімделу ресурстары мен бейімделу контекстінің ерекшеліктерінің арақатынасымен айқындалатын жүйелік қасиеті ретінде қарастырылатын жүрек-қан тамырлары патологиясы кезіндегі жеке

тұлғаның бейімделу әлеуетін клиникалық-психологиялық зерттеудің жоғары өзектілігі айқындалады.

Кілт сөздер: жүрек-қан тамырлары аурулары, адамның психикалық жағдайы, патологиялық соматикалық процестің клиникалық сипаттамалары, жүрек-қан тамырлары патологиясы, психосоматикалық тәсіл, кардиологиялық аурудың соматикалық белгілері, психокардиология, психопатологиялық белгілер, психикалық бұзылу терапиясы, бейімделу, бейімделу ресурсы, жеке тұлғаның бейімделу әлеуеті.

Отандық және шетелдік зерттеушілердің деректері бойынша Қазақстан Республикасында және әлемнің көптеген елдерінде жүрек-қан тамырлары аурулары (ЖҚТА) халықтың ауру мен өлім-жітімінің неғұрлым жоғары көрсеткіштері бар аурулар тобына кіреді, бұл проблеманың жоғары әлеуметтік маңыздылығына себепші болады (С.А. Бойцов, С.А. Шальнова). ЖҚТА бірінші онжылдықта адамның психикалық жай-күйі, оның психологиялық ерекшеліктері және екінші жағынан, патологиялық соматикалық процестің клиникалық сипаттамалары арасындағы өзара байланысты зерттейтін зерттеушілердің жіті ғылыми қызығушылығының мәні болып табылмайды (В.К. Мягер, Е.С. Авербух, Т.Н. Резников, Е.К. Агеенкова, Т.В. Довженко, А.Н. Алехин).

Дәстүрлі жүрек-қан тамырлары патологиясы психосоматикалық тәсіл шеңберінде қарастырылады, оған сәйкес кардиологиялық аурудың соматикалық белгілерінің шығу тегі психологиялық факторлар маңызды рөл атқарады (Ф. Александер, С.А. Кулаков, Ф.Ю.Копылов), ал науқастың өзі міндетті түрде психосоматикалық кеңес беруді қажет етеді. Сонымен қатар, медицинада кардиологиядағы психикалық және соматикалық қарым-қатынас проблемасына басқаша көзқарас дамуда - психокардиология (А.Б. Смулевич, А.Л. Сыркин) негізгі аурудың ағымын ауырлататын соматикалық психопатологиялық белгілерге көбірек назар аударады. Нәтижесінде, науқас негізгі соматикалық ауруды емдеуге қосымша психикалық бұзылудың фармакологиялық терапиясын ала алады (М.Ю. Дробижев). Организмнің бұзылған функцияларын түзетуге терапия векторын шоғырландыратын мұндай тәсіл барлық ақталғандығында, мұндай жағдайда жеке адамның бейімделу әлеуетін сипаттайтын сақталған жақтары мүлдем назардан тыс қалуы мүмкін.

Физиологияда, медицинада және психологияда бейімдеу мәселелеріне арналған жұмыстардың көптігіне қарамастан (А.Н. Николаев, Ф.Б. Березин, В.И. Розов, Ю.А. Александровский, В.И. Медведев, С.И. Розум, А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов, А.А. Налчаджян, А.Н. Алёхин), сондай-ақ жеке тұлғаның бейімделу ресурстары мен бейімделу әлеуеті (А.Г. Маклаков, С.Т. Посохов, А.М. Богомолов, С.Л. Соловьев, Е.А. Трифонова) медициналық психологияда патологиялық жағдайлар кезіндегі жеке тұлғаның бейімделу әлеуеті феноменінің мазмұны, оның құрылымы және әртүрлі аурулар кезіндегі ерекшеліктері туралы әлі күнге дейін нақты түсініктер жоқ. Талдау үшін қолжетімді әдебиетте жүрек-қан тамырлары патологиясы кезіндегі бейімсіздікке арналған материалдар көп (М.В. Кирюхина, М.В. Семиглазов, Ф.Ю.Копылов, А.А. Меркурьев) кардиологиялық науқастардың бейімделу әлеуетінің сипаттамасына байланысты мәселелерге қарағанда.

И.М. Сеченов, И.П. Павлов және А.А. Ухтомский заманынан бергі физиология мектебінің дәстүрінде бейімделу жүйелік-динамикалық көзқарас тұрғысында организмнің тұрақты өзгеріп отыратын сыртқы орта жағдайында оның тіршілік әрекетін ұстап тұруға бағытталған біртұтас, тұтас, интегративті реакциясы ретінде қарастырылады [1].

Қызмет компонентін бейімдеу ұғымының мазмұнына қосу оның мәнін едәуір тереңдетті және психологиялық зерттеулер мен практиканың міндеттеріне жақындатты. Мұндай көзқарас тұрғысынан бейімделу адамның ортамен өзара іс-қимылының процесі мен нәтижесі ретінде ғана емес, организмнің гомеостатикалық реттеу құрылымының

осындай өзгеруіне бағытталған ұзақ және көп мәрте әсер етуіне жүйелі жауап ретінде түсініледі, ол оның өмірі мен қызметін сыртқы факторға барабар бастапқы жауап және ең төменгі ақы реакциясын қалыптастыру арқылы қамтамасыз етеді [2].

Шынымен де, зерттеулер «адам-орта» жүйесіндегі өзара іс-қимылдың сипатты сипаты адамның генетикалық тұрғыдан бекітілген және алынған бейімделген мінез-құлық тетіктерін пайдалана отырып, әртүрлі бейімделу стратегияларын модельдей отырып, оның белсенді жағы болып табылатындығын көрсетеді [1].

Бейімделу адам мен қоршаған ортаның өзара іс-қимыл процесі ретінде анықталады, соның нәтижесінде онда осы ортада өзгеретін жағдайларға барабар мінез-құлық модельдері мен стратегиялары пайда болады деп белгілеуге болады [3].

Бейімделудің психофизиологиялық және психологиялық негіздеріне қатысты Ф.Б. Березиннің көзқарасына тоқталу қажет [4], оларға сәйкес психикалық бейімделуді өзекті қажеттіліктерді қанағаттандыруға және олармен байланысты маңызды мақсаттарды іске асыруға, психикалық қызмет пен мінез-құлықтың талаптарға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін адамға тән қызметті жүзеге асыру барысында жеке адамның және қоршаған ортаның оңтайлы сәйкестігін анықтау процесі ретінде анықтауға болады пайдаланылады.

Осылайша, психикалық бейімделу психикалық гомеостазды сақтаудан басқа, адамның қоршаған ортамен тұрақты өзара іс-қимылын оңтайландыруды және белгілі бір және салыстырмалы түрде тұрақты психофизиологиялық қатынастарды қалыптастыруда психикалық және физиологиялық сипаттамалар арасында барабар сәйкестікті белгілеуді білдіреді [4].

А.Г.Маклаков [5] бейімделу процесі ғана емес, сыртқы ортаның өзгермелі жағдайларына бейімделу қабілетінен тұратын кез келген тірі өзін-өзі реттейтін жүйенің қасиеті екеніне баса назар аударады. Осы қасиеттің даму деңгейі нақты жеке тұлға үшін бейімделу мүмкін болатын қызмет жағдайлары мен сипатының өзгеру аралығын айқындайды.

Бейімделудегі жеке тұлғаның рөліне үңіле отырып, ол жеке адамның бейімделу қабілеті көбінесе өмір мен қызметтің әртүрлі жағдайларында организмнің функционалдық жай-күйін барабар реттеу мүмкіндігін анықтайтын жеке адамның психологиялық ерекшеліктеріне байланысты екенін жазады. Бейімделу қабілеттері неғұрлым айтарлықтай болса, организмнің қалыпты жұмыс істеу және сыртқы ортаның психогендік факторларының әсер ету қарқындылығы ұлғайған кезде тиімді қызмет ету ықтималдығы да соғұрлым жоғары болады [5].

Бейімделу ұғымының мазмұны стресс феноменімен тығыз байланысты, оның тұжырымдамасын әзірлеу У. Кэннон мен Г. Сельенің идеяларына негізделеді. Стресс проблемасына білімнің түрлі салаларындағы көптеген жұмыстар арналғанына қарамастан, Л.А. Китаев-Смыктың «Стресс психологиясы. Стрестің психологиялық антропологиясы» [6], онда стресс феноменологиясын қорытындылаумен қатар автор стресске пәнаралық санат ретінде талдау жүргізеді. Стресс синдромы төрт ерекше субсиндромға бөлінеді - эмоциялық-мінез-құлықтық, вегетативтік, когнитивтік және психоэмоционалдық, олардың әрқайсысының шеңберінде даму тетіктерімен де, профилактика бағыттарымен де байланысты жалпы (арнайы емес) заңдылықтар белгіленеді.

Осылайша, жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің психологиялық мазмұны туралы қолда бар ақпарат үзінді және келісілмеген сипатта болады, жарияланған жұмыстар салауатты немесе дағдарыстық жағдайлар жағдайындағы адамдардың бейімделу әлеуетінің ерекшелігіне шоғырланған және клиникалық контекспен байланысты емес. Осының барлығы психология мен медицина үшін жеке тұлғаның бейімделу мүмкіндіктерін сипаттайтын және жеке тұлғаның реттеушілік белсенділігінің, оның бейімделу ресурстары мен бейімделу контекстінің ерекшеліктерінің арақатынасымен

айқындалатын жеке тұлғаның жүйелік қасиеті ретінде қарастырылатын жүрек-қан тамырлары патологиясы кезіндегі бейімделу әлеуетін клиникалық-психологиялық зерттеудің жоғары өзектілігін айқындайды.

Бейімделу адамды жаратылыстану ғылымы, гуманитарлық және қоғамдық-ғылыми тәсілдер тұрғысынан зерттейтін білім салаларындағы түйінді ұғымдардың бірі болып табылады. Сондықтан да ғылыми, әсіресе, орыс тіліндегі әдебиетте бейімделу деп санауға болатын көзқарастар мен пікірлер көп кездеседі. Осындай пәнаралық әртүрлі оқылу жағдайында зерттеу және практикалық міндеттерді іске асыру үшін бейімделу ұғымының мәнін және тұлғалық ерекшеліктерді сипаттайтын онымен байланысты ұғымдарды нақтылау маңызды болып табылады.

Зерттеудің мақсаты - психологиялық көмектің бағыты мен мазмұнын негіздеу үшін жүрек-қан тамыры ауруларымен ауыратын науқастардағы жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің клиникалық-психологиялық ерекшеліктерін зерделеу болып табылады.

Зерттеу міндеттері:

1. Жеке тұлғаның бейімделу әлеуетін, оның созылмалы жүрек-қан тамыр патологиясы жағдайындағы жай-күйінің ерекшеліктерін зерттеуге ғылыми тәсілдерге теориялық талдау жүргізу.

2. Жүрек-қан тамырлары аурулары кезіндегі жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің клиникалық-психологиялық сипаттамаларын, оның құрылымдық компоненттерінің ерекшеліктерін және жүректің ишемиялық ауруымен, гипертониялық аурумен, жүрек кемістігімен ауыратын науқастардың деңгейлерін бағалау.

3. Психологиялық әсердің сараланған нысаналарын әзірлеуді негіздеу үшін жүректің ишемиялық ауруымен, гипертониялық аурумен, жүрек ақауларымен ауыратын науқастардың психологиялық мәртебесінің факторлық құрылымы белгіленсін.

4. Өңірдің денсаулық сақтау жүйесінің кезеңдік сипаты мен ресурстық мүмкіндіктерін ескере отырып, жүрек-қан тамырлары ауруларымен ауыратын науқастарға психологиялық көмек көрсетудің ұйымдастырушылық негіздерін нақтылау.

Зерттеу объектісі: жеке тұлғаның бейімделу әлеуеті.

Зерттеу пәні: жүрек-қан тамыры ауруларымен ауыратын науқастардың жеке басының бейімделу әлеуетінің клиникалық-психологиялық ерекшеліктері.

Зерттеу болжамы. Жүрек-қан тамырлары ауруларымен ауыратын науқастардағы жеке адамның бейімделу әлеуетінің клиникалық-психологиялық ерекшеліктері жеке адамның реттеушілік белсенділігінің, оның бейімделу ресурстарының арақатынасымен және жеке адамның бейімделу контекстін қабылдауының ерекшелігімен айқындалады. Жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің жай-күйі туралы нақты түсініктер психологиялық әсер ететін сараланған нысаналарды және жүрек-қан тамырлары ауруларымен ауыратын науқастарға психологиялық көмектің жеке бағдарламаларын әзірлеу үшін негіз болып табылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- жүрек-қан тамырлары аурулары кезінде жеке адамның бейімделу әлеуетінің психологиялық мазмұны ашылды, бұл әртүрлі клиникалық топтағы науқастардың бейімделу мүмкіндіктеріне кешенді клиникалық-психологиялық бағалау жүргізуге мүмкіндік берді;

- жүрек-қан тамырлары аурулары кезінде жеке тұлғаның бейімделу әлеуетін төмендететін жалпы психологиялық факторлар, реттеушілік қасиеттердің дамымауы, әлеуметтік қолдаудың қанағаттанарлықсыздығы, отбасылық және кәсіби қатынастар жүйесіндегі бұзушылықтар, перфекционизм, эмоцияларды басу, медициналық сипаттағы қиын өмірлік жағдайлар туралы жаңа мәліметтер берілді;

- жүректің ишемиялық ауруы, гипертониялық ауруы, жүрек кемістігі бар, ауру кезінде оның бейімделу әлеуетінің төмендеуіне байланысты және оның оңтайлы жұмыс

істеуіне кедергі келтіретін пациенттердің жеке құрылымындағы ерекше психологиялық факторлар туралы жаңа деректер алынды;

- өңірдің мемлекеттік және мемлекеттік емес секторларының материалдық және кадрлық ресурстарын диагностикалаудың, терапияның, қалпына келтірудің және алдын алудың бірыңғай үдерісіне кіретін жүрек-қан тамырлары ауруларымен ауыратын науқастарға медициналық-психологиялық көмек көрсету кезінде денсаулық сақтау мамандарының, бөлімшелері мен мекемелерінің өзара іс-қимылының құрылымдық моделі әзірленді.

Теориялық және практикалық маңыздылығы. Осы зерттеудің теориялық қорытындылары мен эмпирикалық нәтижелері жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің ерекшеліктері туралы ғылыми түсініктерді нақтылауға және тереңдетуге көмектеседі. Зерттеуде науқастану кезінде жеке тұлғаның бейімделу әлеуетін анықтау тұжырымдалған, оның құрылымы мен мазмұны кардиологиялық клиниканың теориялық және практикалық міндеттеріне қатысты нақтыланған; жүректің ишемиялық ауруы, гипертониялық ауру және жүрек кемістігі кезінде жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің жалпы және ерекше клиникалық-психологиялық факторларын салыстыру орындалды; жүрек-қан тамыры ауруларымен ауыратын науқастардың әртүрлі клиникалық топтарында психологиялық көмектің сараланған бағдарламаларын қолданудың теориялық негіздемелері әзірленді.

Зерттеу нәтижелері медициналық психологтар мен психотерапевтерге жеке адамның бейімделу әлеуетін және оның жүрек-қан тамырлары аурулары бар пациенттерде төмендету факторларын бағалауға көмектесуі мүмкін, науқастарға психологиялық көмектің сараланған жеке бағдарламаларын әзірлеуге және оларды психологиялық көмектің психологиялық білім беру, психотерапевтвиялық және психореономациялық кезеңдерінде іске асыруға мүмкіндік береді. Психологиялық көмекті ұйымдастыруға әзірленген тәсілдер қауіп-қатер топтарына және жүрек-қан тамырлары патологиясы бар науқастарға қатысты профилактикалық іс-шараларды жүргізу кезінде мамандардың (психологтардың, психотерапевтердің, кардиологтардың, терапевтердің, жалпы (отбасылық) практика дәрігерлерінің) өзара іс-қимылын оңтайландыруы мүмкін. Зерттеу материалдары дәрігерлер мен клиникалық психологтарды даярлаудың негізгі білім беру бағдарламаларына, медициналық психологтар, психотерапевтер, кардиологтар, терапевттер, жалпы (отбасылық) практика дәрігерлері үшін қосымша білім беру бағдарламаларына енгізілуі мүмкін.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері: жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің психологиялық тұжырымдамалары (А.Г. Маклаков, Посохова С.Т., Леонтьев Д.А., Богомоллов А.М.), жеке тұлғаның қарым-қатынас теориясы (В.Н. Мясичев), денсаулық пен ауруға биопсихоәлеуметтік көзқарас (Н.Г. Незнанов, Краснов В.Н., Перре М., Бауман У.), мазасыз-депрессиялық спектрдің психологиялық факторлары туралы теория (А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян), денсаулық психологиясы және психопрофилактика жөніндегі ғылыми әзірлемелер (В.А. Ананьев, Никифорова Г.С., Евдокимов В.И.), психотерапиялық, психологиялық және оңалту көмегін ұйымдастыру жөніндегі жұмыстар (М.М. Қабанов, Исурина Г.Л., Карвасар Б.Д., А.А. Александров, Кулаков С.А.).

Зерттеу әдістері, Зерттеу міндеттерін шешу үшін мынадай **әдістер** пайдаланылды:

1. Ғылыми әдебиетті талдау әдісі - психология және медицина саласындағы зерттеу проблемасы бойынша ғылыми жарияланымдарды талдау мен қорытуды қамтыды.

2. Пациенттің әлеуметтік-демографиялық мәртебесін анықтауды, пациенттің өмірі мен ауруының тарихына байланысты анамнестикалық деректерді жинауды, науқастың медициналық картасын талдауды қамтитын клиникалық-анамнестикалық әдіс.

3. Пациентпен бақылауда және клиникалық әңгімелесуде, клиникалық диагнозы бар пациенттің жеке ерекшеліктерінің арақатынасында тұрған клиникалық-психологиялық әдіс.

4. Жүрек-қан тамыры ауруларымен ауыратын науқастарда бейімделу әлеуетінің психологиялық факторларының ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік беретін стандартталған психодиагностикалық әдістемелерді пайдалануға негізделген **эксперименттік-психологиялық әдіс**. Ол мынадай әдістемелерді қамтыды: «Моросанованың өзін-өзі реттеу стилі» (SSPM); «Жеке дін құрылымы» сауалнамасы, әлеуметтік сауалнама F-SOZU-22; «Сезім білдіруге тыйым салу» сауалнамасы; перфекционизм сауалнамасы; SF-12 өмір сапасын бағалайтын сауалнама.

5. Математикалық-статистикалық әдіс деректерді статистикалық өңдеу бағдарламалары пакетінің көмегімен математикалық деректерді статистикалық талдаудың стандартты әдістерін пайдалана отырып, басқа әдістермен алынған деректерді өңдеу үшін қолданылды.

Қорғауға шығарылатын тұжырымдамалар:

1. Ауру кезінде жеке тұлғаның бейімделу әлеуеті интегралды тұлғалық сипаттама болып табылады, оның құрылымында реттеуші, ресурстық және ситуативтік компоненттер бөлінеді.

2. Жүрек-қан тамырлары патологиясы кезінде жеке адамның бейімделу әлеуетінің неғұрлым жоғары деңгейі жүрек кемістігімен ауыратын науқастарда, төмен деңгейі гипертониялық аурумен ауыратын науқастарда, жүректің ишемиялық ауруымен ауыратын науқастарда ең аз деңгейі анықталады, бұл әрбір науқастардың тобындағы бейімделу әлеуетінің құрылымдық компоненттерінің арақатынасының клиникалық-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

3. Жүрек-қан тамырлары патологиясы кезінде жеке тұлғаның бейімделу әлеуетінің деңгейін төмендететін факторлар қатарында реттеушілік қасиеттердің дамымауы, әлеуметтік қолдауға қанағаттанушылық тапшылығы, медициналық сипаттағы жеке өмірлік қиын жағдайлар, кардиалдық тәуекелдің әлеуметтік және тұлғалық факторлары маңызды орын алады.

4. Жүректің ишемиялық ауруымен, гипертониялық аурумен, жүрек кемістігімен ауыратын науқастардың психологиялық әсерінің жалпы нысаналарының қатарына патологиялық перфекционизм көріністері, әлеуметтік оқшаулануды сезіну, эмоцияны басу жатады.

5. Жүрек-қан тамырлары патологиясы бар науқастарға психологиялық көмектің тұтас жүйесін ұйымдастыруды кәсіби психологиялық көмектің төрт кезеңі: психикалық түзету, психотерапиялық және психореологиялық көмек шеңберінде құрған жөн, олардың әрқайсысының барысында өз міндеттері шешіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Сороко С.И. Индивидуальные стратегии адаптации человека в экстремальных условиях / С.И. Сороко, А.А. Алдашева // Физиология человека. - 2012. - Т. 38. - № 6. - С. 78-86.
- 2.Медведев В.И. Адаптация человека. - СПб.: Институт мозга человека РАН, 2003. - 584 с.
- 3.Довженко Т.В. Расстройства депрессивного спектра с кардиологическим синдромом у больных сердечно-сосудистыми заболеваниями (клиника, диагностика, терапия): автореф. дис. д-ра мед. наук: 14.00.18. - М., 2008. – 50 с.
- 4.Березин Ф.Б. Психологическая и психофизическая адаптация человека. - Л.: Наука, 1988. - 260 с.
- 5.Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. - 2001. - Т.22. - № 1. - С. 16-24.
- 6.Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса. - М.: Академический проект, 2009. - 944 с.

УДК 159.9:61

АНАЛИЗ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ ИССЛЕДОВАНИЯ КЛИНИЧЕСКИХ И ПСИХИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ПСИХИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ПАЦИЕНТОВ С СЕРДЕЧНОЙ АРИТМИЕЙ

Иргалиев А.С., Сейлханқызы А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье анализируются научные подходы к анализу психологического содержания адаптационного потенциала личности, который носит отрывочный и несогласованный характер, сконцентрированный на специфике адаптационного потенциала здоровых, или лиц, находящихся в условиях кризисных ситуаций, и не связаны с клиническим контекстом. В статье определяется высокая актуальность для психологии и медицины клинко-психологического исследования адаптационного потенциала личности при сердечно-сосудистой патологии, рассматриваемого в данной работе как системное свойство личности, характеризующее ее возможности к адаптации, и определяемое соотношением регуляторной активности личности, ее адаптационных ресурсов и особенностей адаптогенного контекста.

Ключевые слова: сердечно-сосудистые заболевания, психическое состояние человека, клинические характеристики патологического соматического процесса, сердечно-сосудистая патология, психосоматический подход, соматические симптомы кардиологического заболевания, психокardiология, психопатологические симптомы, терапия психического нарушения, адаптация, адаптационный ресурс, адаптационный потенциал личности.

УДК 378.147.4

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРАВОСОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Абуова А. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Правовая культура занимает обособленное место в социокультурном пространстве. Полностью она не совпадает ни с одним видом культуры (материальной, духовной, политической и т. д.), создавая своеобразное, уникальное сочетание как материальных, так и идеальных, духовных компонентов.

Ключевые слова: права, культура, обычай, традиция, климат, речь, свобода, феномен, закон.

В настоящем научном исследовании мы используем следующее определение правовой культуры: это система ценностей, в том числе культурных, правовых идей, убеждений, навыков и стереотипов поведения, нравов, правовых традиций и обычаев, принятых членами определенной общности (государственной, религиозной, этнической) и используемых для регулирования их деятельности [1].

Их объединяет общность задачи – создание морально-правового климата в обществе, который гарантирует реальную свободу поведения личности в соединении с

ответственностью перед обществом, обеспечивает ее права, социальную защищенность, уважение ее достоинства, то есть ставит человека в центр экономических, социальных, политических, культурных процессов.

С точки зрения генезиса правовой природы человека (и вместе с тем утверждения начала права и правопорядка в жизни целых народов), определяющее место имеет осознание как раз того обстоятельства, что в абстракциях права за внешней условностью речь идет о самом главном и существенном в жизни индивида и всего социума – о свободе, справедливости, равенстве, что правовые условности – это на самом деле абсолютно необходимые условия достойной человека жизни всех и каждого. А такой развитости и зрелости в организации жизни невозможно достигнуть без освоения и практического утверждения людьми требований права как императивных велений своей собственной человеческой природы, своего разума, совести и воли [2].

Исторический процесс генезиса права, его бытия и существования протекает в контексте общекультурного формирования и развития человека. Право как социально-культурный феномен – часть общечеловеческой культуры, весь правовой космос, охватывающий все моменты правовой формы общественной жизни людей. Культура в данном случае может быть рассмотрена как способность и умение жить по этой форме, которой противостоит неоформленная фактичность, т.е. та докультурная и некультурная непосредственность и простота, которая, если употреблять «народную терминологию», «хуже воровства».

В своем исследовании отметим значимую роль правовой культуры в жизни человека. Во-первых, правовая культура – своеобразная форма гармоничного развития человека, через которую достигается общесоциальный прогресс. Этот прогресс связан как с созданием собственно правовых ценностей (способы и средства разрешения социальных конфликтов, институты обеспечения прав человека и т. д.), обогащающих личность, так и предоставлением обществу необходимых юридических условий для спокойного и упорядоченного развития. Во-вторых, правовая культура является средоточием, «мемориалом» накопленных человечеством юридических ценностей. Она – их хранитель, селекционер, генератор и ретранслятор на иные сферы общественных отношений. В-третьих, правовая культура – практически единственная глобальная форма, через которую воспроизводится ценность и своеобразие национальных правовых феноменов – государственности, правопорядка, правовой системы [3].

Основу правовой культуры составляет право, его функционирование в обществе и его состояние. Право и другие ценности (обычай, традиции, нравы и др.) являются составной частью правовой культуры. Такая позиция автора раскрывается в исследовании работ таких ученых, как А.Б. Венгеров, В.П. Сальников, И.В. Иванников, М.Б. Смоленский, А.Г. Чернышенко, И.А. Гагин, В.Н. Кудрявцева, В.П. Казимирчук.

Через восприятие и переосмысливание правовых ценностей, наряду с правовой культурой общества, формируется и правовая культура личности. Таким образом, необходимо выделить виды правовой культуры:

- правовая культура общества;
- правовая культура личности;
- правовая культура профессиональной группы.

Любые исследования правовой культуры ориентированы на анализ хотя и различных, но естественно предполагающих друг друга объектов – правовой культуры личности и правовой культуры всего общества. Такой подход позволяет считать выделение соответственно правовой культуры личности и правовой культуры общества важнейшим методологическим принципом [4,5].

По субъектам правовую культуру подразделяют на правовую культуру личности и правовую культуру общества.

Выделение структурных элементов правовой культуры достаточно условно, так как нет правовой деятельности, осуществляемой отдельно от правового сознания, а правосознание может проявиться лишь в правовой деятельности и ее результатах – правовых актах.

Правовая культура общества зависит от уровня правового развития различных социальных (классов, например) и профессиональных групп, а также от уровня развития отдельных индивидов [6].

В этом аспекте нужно выделять правовую культуру населения в целом, групповую правовую культуру и правовую культуру личности, человека. В последнем случае также надо учитывать уровень правовых знаний данного индивида и отношение его к правовой ценности, к закону, уровень правовой установки на соблюдение юридических предписаний.

О правовой культуре личности можно судить по ее поведению в правовой сфере, т.е. использовать те же признаки и критерии правовой культуры (уровень развития правового сознания, правовой деятельности и др.), но только на индивидуальном уровне.

Под правовой культурой личности понимается знание, понимание и сознательное выполнение требований права человеком в процессе его жизнедеятельности.

Правовая культура общества - это вся сфера материального и духовного воспроизводства права, юридическая практика народа в конкретный исторический период. Правовая культура общества характеризуется состоянием и спецификой общественного правосознания, системой массовой правовой информации, уровнем развития законодательства, правопорядком и состоянием законности в стране .

Список использованной литературы:

1. Алещенок, С.В. К проблеме новой концептуализации молодежи [Текст]/ С.В. Алещенок// Методологические проблемы исследования молодежи. – М., 1998
2. Ануфриев, Е. А. Социальная роль и активность личности. [Текст]/ Е. А. Ануфриев.– М., 1971.
3. Ариарский, М.А. Прикладная культурология [Текст]/ М.А.Арианский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд-во «ЭГО», 2001. – 288 с.
4. Арсланов, Р. Процесс социализации личности: необходимость или реальность [Текст]/ Р.Арсланов. //Наука и школа. - 2002. - №1. - С. 29-31
5. Бабочкин, П. И. Становление жизнеспособной молодежи в динамично изменяющемся обществе [Текст]/ П. И. Бабочкин. – М., 2000
6. Бондаревская, Е.В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности [Текст]: учеб.пособ./ Е.В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 1995. – 205 с.
7. Баранов, А.В. Взаимодействие акторов региональных политических процессов в постсоветской России [Текст]/ А. В. Баранов. – М., 2007.
8. Бурдые, П. Социология политики [Текст]/ П. Бурдые. – М., 1993.
9. Вебер, А. В поисках альтернативы: два вектора политики и новые протестные движения [Текст]/ А.Вебер // Свободная мысль – XXI. – 2003. – № 1.
10. Ветюнцев, Ю.Ю. (Обзор всероссийской научно - теоретической конференции) Правовая культура в России на рубеже столетий [Текст]/ Ю.Ю.Ветюнцев, А.С Широков, А.С Трифионов// Государство и право. - 2001. - №10. - С. 106 - 109.

ӘОЖ 378.147.4

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абуова А. С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Құқықтық мәдениет әлеуметтік-мәдени кеңістікте бөлек орын алады. Ол мәдениеттің кез келген түрімен (материалдық, рухани, саяси және т.б.) толық сәйкес келмейді, материалдық және идеалды, рухани құрамдасардың өзіндік, қайталанбас үйлесімін жасайды.

Кілт сөздер: құқық, мәдениет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, климат, сөз, еркіндік, құбылыс, құқық.

ӘОЖ 82.0:37

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІНДЕ КӨРКЕМ ӨНЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Захаров С. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Қазіргі мектептерде тәрбиенің сапасына, әдіс-тәсілдерінің мазмұнына, мақсатына зор көңіл бөлуде және жаңаша көзқарастар қалыптастырылуда. Жаңа талап негізі қарқынды өркениет бағыттарынан қалыспай, терең білімді игеру. Осыған орай, қазақ мектептерінің оқыту жүйесінде әлемдік және ұлттық негізде жеке тұлғаны дамыту үшін өте орынды жағдайлар жасалып, нәтижелері көрінуде болашақ ұрпақты тәрбиелеу ең басты міндеттердің бірі- мектеп оқушыларының іс-әрекетін ізгілендіріп, рухани дамуының дұрыс жолға қойылуы. Ол үшін оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін гуманистік бағытта тәрбиелеп, олардың алдын-ала шығармашылықпен дамытуына жол ашу.

Кілт сөздері: ектеп, тәрбие,сағат, талап, оқушылар, қасиет,тұлға, шығармашылық, жүйе,білім, мақсат,бағыт,ұрпақ,рухани.

Қазіргі мектептерде тәрбиенің сапасына, әдіс-тәсілдерінің мазмұнына, мақсатына зор көңіл бөлуде және жаңаша көзқарастар қалыптастырылуда. Жаңа талап негізі қарқынды өркениет бағыттарынан қалыспай, терең білімді игеру. Осыған орай, қазақ мектептерінің оқыту жүйесінде әлемдік және ұлттық негізде жеке тұлғаны дамыту үшін өте орынды жағдайлар жасалып, нәтижелері көрінуде болашақ ұрпақты тәрбиелеу ең басты міндеттердің бірі- мектеп оқушыларының іс-әрекетін ізгілендіріп, рухани дамуының дұрыс жолға қойылуы. Ол үшін оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін гуманистік бағытта тәрбиелеп, олардың алдын-ала шығармашылықпен дамытуына жол ашу [1].

Тәрбие берудің кез-келген жүйесінің негізгі мақсаты - білім алушы (оқушы) тұлғасының дамуы жөнінде айта келе, ең алдымен қазіргі замандағы педагогикалық психологияның негізгі ережелерінің бірін атап өту қажет, оған сәйкес оқыту адамның психикалық және жалпы алғанда, тұлғалық дамуының шарты ғана емес, сонымен қатар оның негізі және құралы болып табылады [2].

Негізінде қолөнер көне заманнан бері халық тұтынып келе жатқан ұлттық мүліктер мен заттарға таяқша, сызықша салып оюлайтын қарапайым әшекелеуден бастап, қазіргі дәірдегі айналаны қоршаған табиғат құбылысын ағашқа, сүйек, керамика мен түсті металлға, жасау-жиһаздарға бейнелейтін сюжетті өрнектермен әшекелеуге дейінгі жоғары дамыған кезіне келіп жетті. Тарихи жазба ескерткіштер мен археологиялық деректерге қарағанда, Қазақстан жерінде қолөнер кәсібі бұдан екі жарым мың жыл бұрын, әрбір дәірде өзінің өшпес ізін қалдырып, талай тайпалардың шығармашылығы арқылы қалыптасып, мәдени мұраға айналған [3].

Республикамыздың әр жерінде қазіргі кезде кездесетін күмбірлеген күмбез, төрт құлақ сағана ескерткіштер мен ғимараттар өздерінің әсем нұсқалы өрнектері мен бояуларының ашықта айшықтылығымен бүкіл бір архитектуралық ансамбль ретінде айырықша сүйсіндіреді.

Қолөнердің халық қажетін өтейтін тамаша үлгілері көп. Айталық, халқында өрнек тоқу, алуан түрлі кілем, бау, баскүр, алаша, қоржын, аяққап тоқу мен текемет басып, сырмақ сыру, түс киіз жасау сияқты өнері кең тараған. Ал сол халық өнері шығармаларын жинап, зерттеуде, оларды насихаттауда Қазақстан музей қызметкерлерінің, ғалымдарының, археологтарының да еңбегі аз емес. Солардың тырнақтап жинаған асыл бұйымдары қазір республикамыздың тарихи өлкетану және өнер зерттеу музейлерінде жинақталған. Осы музейлердің бәрінде де қазақ халқының тарихи, этнографиясы, ою-өрнектері жөнінде бағалы дүниелер бар. Қоғамдық дамудың қай сатысында болсын қоғаммен бірге дамыған қолөнері әр дәуірде өзінің өшпес ізін қалдырып, әлеуметтік-көркемдік жағынан дәуір тынысын қалт жібермей әсерін тигізіп отырды. Қолөнерінің қазіргі дәуірдегі дамуы күрделі де аса бай. Онымен бірге ол күнделікті тұрмысымызды, гүлденген өмірімізді жан-жақты бейнелеуде, халықты эстетикалық жағынан тәрбиелеуге қызмет етеді. Қазақстан топырағын мекендеп, тіршілік еткен сақтар мен массагеттердің барлық заттары әшекейленген, киімдерінің өзіне тән үлгілері болған. Мысалы, киізден жасалған төбесі шошақ бас киімі, ұзын шапаны мен көннен жасалған жұмсақ аяқ киімдері әшекейленген [4].

Көркемдік қайсыбір эстетика мамандары айтқандай, дүниетану талпынысының долбарлы бастапқы сатысы емес. Немесе оны - жай бір жалпылама ұғымды бейнелі суретке қарамай көшіре салу әрекеті деп бағалауға болмайды [5].

Көркем өнер ойшылдық өрісінің баянды бір көрінісі. Қазіргі кезде халықтың өнерге деген ынта-ықыласы анағұрлым артты.

Халық шығармашылығын жаңғыртып одан әрі дамыту бүгінгі күннің көкей тесті мәселесі болып табылады. Осыған орай қазіргі таңда мектептерде бейнелеу өнері пәніне аса көп көңіл бөлінуде. Тәрбие берудің жалпы мақсаттарына сәйкес мектепте бейнелеу өнерін оқыту бірнеше мақсаттарды көздейді. Мәселен, қоғамның жан-жақты дамыған белсенді мүшесін дайындау, оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру негізінде эстетикалық және көркемдік тәрбие беру. Эстетикалық тәрбие дегеніміз оқушылардың қоғамдағы, ғылымдағы, өнердегі, табиғаттағы әсемдік қабілетін қабылдау, тәрбиелеу болып табылады. Орта мектепте бейнелеу өнерін оқыту жалпы білім беру мақсатын көздейді. Эстетикалық тәрбие беру процесінде мемлекеттің даму жолындағы замандастардың еңбегінің әсемдігін көрсету маңызды орын алады. Осыған орай елбасымыздың халыққа жолдаған жолдауында білім, мәдениет, өнер саласына баса назар аударылған [6].

Менің жұмысымның негізгі мақсаты, өсіп келе жатқан жас ұрпақтың бойына өнер шығармалары арқылы өз туған жеріне деген сүйіспеншілігін, өнерге деген қызығушылығын арттыру, патриоттық сезімін ояту, оқушылардың ой-өрісін дамыту, эстетикалық тәрбие беру болып табылады.

Әлем көркін бейнелеу жемісінде әр кезеңнің қайталанбас келбеті қашанда өз дәуірінің өзекті ағындарымен, негізгі даму бағдарларымен мейлінше тығыз байланыста

ашылған. Ағарту дәуірі табиғатқа құштарлық қатынасын жаңа қырынан дамытып, қайтадан жасандырып дүние заңдылықтарына сай өмір сүретін «Жаратылыс адамы» теориясын қалыптастырды.

Қоғам өмірінің келесі, кезек оқиғаларымен сабақтас пейзаж өнерінің даму белсенділерін қарастырғанда, оларды қашанда жалпы азаматтық ортақ мәдениет өрісінде алатын орны тұрғысынан ғана саралап бағалай білген жөн. Бұл арада тек табиғатты рухани игерудің өзіндік ерекшелік үлгілерін ескере отыру керек - ақ.

Көркемөнер табиғат мәнімен шұғылданғанда ол өз тұрғысынан емес «адамзат мәні» тұрғысынан қарастырады, яғни нақты «шынайы мәнін» сипатын айқындайды. Бұл жаратылыс құбылыстың өз болмысынан бүлінбей, жіктелмей, мейлінше тұтас мүсінделетін сапалық мағыналы бейнесі. Нанымдылық – сурет сенімділігі дейтініміз осындай жауапкершіліктен туған. Көріністік үлгіден аңғарылатын нақтылық қасиет әдетте сыртқы сұлулық бедері сияқты көрінгенімен, шын суреткер талантты ішкі әлем «жан-сарайы» жалынында жарқыратып жеткізе білмек. Адам игілікті дүние құбылыстарын өзара сабақтастырып жатқан ең басты тұлға ретінде көрінеді. Рухани өмір ағымында ол табиғаттың ең биік сатысынан қарайды. Өнер туындысында бейнелер жаратылыс негізі сезім арқылы қабылданатын төңірегін қоршаған байырғы кеңістік болмысы. Көрнекілік, сезінерлік нақтылық көркемдік игіліктің басты белгілері болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бояджиев Г. История Западноевропейского театра. М,1974
2. Каллистов Д. Античный театр. Л,1972
3. Асеев Б., Образцова А. Русский драматический театр. М.1976
4. Кундакбаев Б. Путь театра. Алматы 1976
5. Қазақ театрының тарихы. Алматы 1975ж
6. Театральная энциклопедия М. 1967
7. Юренев С. Краткая история кино М.1982
8. Сиринов К. Киноискусство Советского Казахстана А.1966

УДК 82.0:37

ФОРМИРОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА У СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Захаров С. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В настоящее время современные школы выплачиваются за качество, содержание и цель методов и формируются в новых взглядах. Новое требование состоит в том, чтобы избежать глубоких знаний без интенсивных областей цивилизации. В связи с этим, в системе обучения казахских школ, одним из наиболее важных условий для развития будущего поколения в мире и национальной основе является лучшие задачи - право на улучшение деятельности школьников. Для этого обучайте личные качества студентов в гуманистических направлениях и развивать свой путь к их предварительному развитию.

Ключевые слова: школа, воспитания, часы, личность, творчество, система, знания, цель, направление, поколение, духовность.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-БЕЛСЕНДІ ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ХХІ ҒАСЫР КІТАПХАНАНЫҢ РӨЛІ

Бегилова Г.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Кітапхана қайдәуірде де бәсекеге қабілетті, мәдениетті, рухани тұлғаны тәрбиелеп шығаруда маңызды рөл атқарады. Жарқын болашаққа ұмтылған жас ұрпақтың санасын, дүниетанымын ақпарат арқылы кеңейтіп, жан- жақты білім алуына әрі белгілі бір маман иесі болып шығуына көмектеседі. Жедел ақпаратсыз білімде, ғылымда дамымайды. Кейбірулердің пікірінше электронды басылымдар кітапхананың орнын басқан секілді. Бірақ кітапхана мәліметтерінің қағаз (кітаптар, журналдар, газеттер) немесе электронды тасымалдағыштарда (электронды басылымдар, вертуалды кітапхана, интернет) болуының айырмашылығы жоқ.*

Кілт сөздер: *инновациялық технология, қызмет көрсету, қоғам, саяси-экономикалық, басқару.*

Кітапханалар-рухани күшті армия болса, және үлкен қоғамдық күш. Адамзат ХХІ-ғасырға аяқ басуда. Сонымен кітапханалар қандай болады- деген сұрақ мазалайды. Адамдардың оқу, мамандардың, ғылыми, мәдени қызығушылықтарын, ақпарат ресурстарын сақтау арқылы, барлық кезеңде кітапханалар атқарған. Қазақстан халқына жолдаған Президенттің жолдауында еліміздің кітапхана қызметтеріне сараптау жүргізу арқылы білімнің әлі кемшілігі, мамандардың нашарлауы, мәдениеттің төмендігі қоғамдағы күйреуге соқтыратынын жақсы көрсеткен. Ежелгі Грецияда сауатсыз адам туралы «Ол оқу да жүзу де білмейді»- деп, ақыл ойда физикалық дамумен пара-пар қойған[1].

Еліміздегі саяси-экономикалық, әлеуметтік өзгерістер кітапханаға да әсер етпей қалған жоқ, соған орай олардың мақсаты да түбегейлі өзгерді. Қадірлерді қайта даярлау, мамандығын көтеру жаңа әлеуметтік топтардың пайда болуы олардың мәдени және ақпараттық қажеттілігі, өмір сүру деңгейінің төмендеуі кітап өнімдеріне бағаның күрт өсі – осының бәрі кітапхана мекемелеріне қатыспаушылардың өсуіне әкеліп соқтырды. Кітапхана өмірімен қызметінде үш түрлі тәртіп бар: қалыптасу, қызмет көрсету және даму[2].

Қалыптасу тәртібі оның жобалауынан бастап, кітапхананың моделін құру, кітапхананың ашылуына дейін жүреді. Қорытындысында: кітапхана коллективін қалыптастыру, құру, құрылымдық бөлімдерін, барлық звеноларды, қатысушыларды, компоненттерімен байланысу және қарым-қатынас жасауды қалыптастырады. Кітапхананы дамытуды басқарудың түрлі объектілері болады және мақсаттарды шешуші болып саналады. Қалыптастыруды басқару қазіргі кезең болса, дамытуды басқару- ол болашақтың міндеті. Осы тәртіпте, тұрақтылық әрине азаяды. Соған байланысты жаңалыққа ұмтылу арқылы тәуекелге бел бууға тура келеді. Осындай жағдайлардан жол тауып шығу, бұл кітапхананы басқарудағы аса бір ептілік болып саналады [3].

Кітапхананы басқарудағы даму үшін 4 негізгі сұраққа жауап іздеу болып табылады: «Бүгінгі кітапхананың әлді және әлсіз жақтары қандай?». «Болашақ кітапхананы қалай елестетеміз?»- «Мақсатқа жету жолдары қандай, оған кесел келтіретін кім», «Қандай жұмыстар жасау арқылы, мақсатымызды, орындаймыз». Кітапхананың дамулар қорын жинақтау, жаңа технологияны пайдалану т.с.с. Кітапхананың даму мәселелері бағалануы

керек. Оның критерийі көкейкесті жаңалықтардың жалпы идеясымен (кітапхананың) үйлесімі, жаңалықтар қортындысы, творчестволық жаңашылдығы; әдістемелік нұсқаулар идеясының деңгейі, қаржылық шығыны [4].

Кітапхананың мамандық мақсатына ақпараттық ресурстарды құрастырып, оқырманға ұсыну жатады. Қызмет көрсету арқылы, білімін көтереді, міндетін орындайды және рухани көтеріледі. ХХІ- ғасырдағы біздің әр қайсымызда кітапханашылар сияқты ақпаратты ресурстар ретінде қолдануды, өнім, товар, өмірге керек нәрсе ретінде пайдалануға тырысамыз. Қазіргі кезеңде әлемде түрлі ғылыми және т.б. білім жинақталған, оны тиімді пайдалана білу қажет. Бізге дейінгі ұрпақ бұларды ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп қалдыра білген, оны ғылыми коммуникация құралы ретінде, әлде жазу көздері арқылы тастаған. Олардың басты сақтаушы орны- кітапхана ХХ-ғ ақпарат ресурстарын ауқымдандырды, барлық адамға тегістей тарта білді, уақыты мен кеңістігіне шек қоймады. Біртіндеп барьерлерден өткізілді, мыстіл сияқты, адамдардың физикалық шектеулі мүмкіншіліктерінен. Бұның барлығы әлемдік білім базасының ғылыми біріккен лабораториясы жалпыға бірдейлігі мен синтез негізінде жаңа білім жасалынып оларды ғылыми потенциал арқылы өңдеуге қол жеткізу [5].

Бұл кітапхана бірлестігін жаңа даму жолына салады. Көп миллионды қор, кітапханадағы баспа шығармалары, республика кітапханасында жаңа цифрлі форматқа көшірілуі тиіс. Осы әрбір сақтау қорын консервациялау күтеді, оларды тарихи көздер ретінде, тарихи ескерткіштер ретінде, мәдени мұра есебінде сол кезеңдегі түпнұсқа деп қарайды, яғни, ақпараттық және мемориалдық кітапханалар функциясы әр ғасырға және келер ғасырға да бірдей.

Баспа көздерінен жырақтағы электронды көшірмелер ауқымды торабтарды толтырады әрі ғылыми ақпарат көзіне айналдырады. Бұл жерде тағы да кітапханашысыз қиын болады, өйткені олар ақпарат технологиясын меңгергендер, әрі кітапханаға инфрақұрылым интернет келіп қосылады.

Оның комфорттылығынан және ақпараттық ауқымды ресурстарды тиімді пайдалануы арқылы біздің республикада бұл бағытта жақсы қызмет жүргізуде. Ұлттық кітапханада 80- жылдардың аяғына қарай Республикалық автоматты кітапхана ақпарат жүйесі бағдарламасы жасалынады (РАБИС). Ең бірінші кезекте, олар жоғарғы оқу орындары, көптеген мектептер мен колледждерде енгізілді. Бұл елімізде тәуілсіз корпоративті тораб құру арқылы, кітапхана қорының жинақтау, библиографиялық қызметі модернизациялау, оған қол жеткізуді кеңейту атқарылады. Екінші кезекте ірі кітапханаларды жаңарту, компьютер орталықтарын, торабтарды, жүйелерді республикалық масштабта сетке толық енгізу жүргізіледі [6].

Техникалық кітапханалар сеттері (Ресеймен бірге қызмет арқылы байланысын) академиялық кітапханалар, көптен компьютерленуде. Кітапханашылар әр бір оқырман өзінің және компьютерінен отырып пайдаланушылар ретінде әр сетке кіріп, өзіне кезекті ақпаратты, тақырып, графика, дыбыс түрінде алып отырса деп армандайды. Сонымен қатар ақпараттық өнім мен қызмет көрсетудегі нарықтық толық қамды мүшесі болуды да арман етеді. Және сонымен қатар олар мәліметтер базасының тарихи – мәдени, ғылыми-жанымыздың, көркем-эстетикалық бағыттағы мультимедиялық базалар жасағысы келеді.

Кітапхананың рухани мұра мен мәдени дәстүрді сақтауға деген қызығушылығы күннен – күнге артуда. Кітапханалар Республикамыздың білім кеңістігінің бір қажетті бөлігі болып келеді.

Біз күрделі де қиын кезеңде тұрмыз. Қытай ғұламалары осыдан 5 мың жыл бұрынғы тарихында былай: «Өтпелі кезеңде тұруды құдай басқа бермесін»- деген. Біздің өмірімізді 20 жыл бұрынғы көзбен қарасаң, оның сапасы өте төмен болатын Осы ғасырдың басында

орыс тарихшысы В.Ключевский былай деген «Біз әлі өз халқымыздың толық күшімен өмір сүрген жоқпыз, әлі де толық бұрылмадық».

Біз мәдениетсіздіктен жұрдаймыз, ал мәдениетсіздер- ардан жұрдай. Мәдениет – ол театр, ол музей, институт, университет мұрағат және кітапхана. Соның соңғысы кітапхана мен мұрағат, ұлттық естелік сияқты, ұлттық мәдениеттік толық әрі жанжақты көрсетеді. Өкінішке орай олар құрал-жабдықшалардың жетіспеуінен, олар жанады, оларды тонап су басады, шаң жұтады т.с.с. Ресей Ғылым академиясының кітапханасында болған өртті ұмытуға болмас-сонымен бірге Александры кітапханасы. Олардың қазір жағдайы халықтың, кітапханашылардың, мәдени қоғамдастық мүшелерінің арқасында жақсаруда. Мемлекеттік азын-шоғын көмек бөлсе, қалалық әкімшілік басын алып қашты, кітапхана тұншығып күн шешуде, өйткені қорын сиғыза алмайды. Және сол сияқты көптеген кітапханашылар осындай күнді бастан өткізуде.

Адамзат алғашқы оқуды тасқа, тас таблицаларға жазудан бастады. әрине ол тас өте ауыр болғандықтан үшінші мың жылдықтың б.э.д. басында папирусты ойлап, тапса, кейінірек оны пергамент ығыстырды, сонымен I –ші мыңжылдықтың аяғында арзан материал қағаз келіп шықты. Ал қазіргі болжам бойынша үшінші мың-жылдықта қағазы электронды құралдар ығыстырады деген қауесет бар.

Сөйтіп ХХІ- ғасыр кітапханасы 5- этажды бетоннан тұрады, қазіргі қонақжайларға ұқсайды, мұның астында 15-20 этажды кітап сақтау орындары азотпен толтырылады, олар кітаптың ескірмей, тозбай тұруына жағдай жасайды. Сақтау орынында аллюменді стеллаждар, оларды робот- манипуляторлар қозғайды, кітапты картон контейнерлерге салып, аспалы жол арқылы жеткізеді. Автоматты басқару жүйесі арқылы ауа қабаты дұрыс жабдықталынып, жылу шығаратын қабырға, еден, төбе және ылғал беретін форсункілермен мұздатқыштары болады. Бұл сақтау орындарына арнаулы киім киіп, тек өте бір қажет болған жағдайда ғана жіберіледі. I –этажында қабылдау орны, консервация қызметін жүргізеді. (6)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан -2030,- Алматы: Юрист, 2000-94 с.
2. Акинфиева О. Расстояния без сожалений: утомительное ведение учетных форм ушло в прошлое // Библиотека – 1997 - № 1- с. 40-41.
3. Александрова Е.К. Национальная программа сохранности фондов: разработка проекта // Науч. и тех. б-ки.- 1997. - №3. – с. 25-27.
4. Багрова Ю.И. национальные библиотеки в зарубежной литературе 1992-1995 г.г. // Мир библиотек сегодня: Вып.1- М., - 1996. с- 12-14.
5. Бердіғалиева Р.А., Мукосеева И.Д. Все в «Internet»? [Беседа с дир. Нац.б-ки РК и специалистом М-ва культуры о библиотечных делах в казахстане (записала Ж. Махамбетова)] // Казахстан.правда- 1996. – 1 авг.- с.4.
6. Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы конв. Украина, 7-15 июня, 1997 – М., 1997- 630 с.

ӘОЖ 002.6

РОЛЬ СОВРЕМЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ХХІ ВЕКА В ФОРМИРОВАНИИ КРЕАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОЙ ЛИЧНОСТИ

Бегилова Г. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В любую эпоху библиотека играет важную роль в воспитании конкурентоспособной, культурной и духовной личности. Он помогает молодому*

поколению, устремленному в светлое будущее, расширить свое сознание и познание мира посредством информации, получить всестороннее образование и стать определенным специалистом. Образование и наука не могут развиваться без непосредственной информации. Передовые информационные технологии развиваются вместе с течением современности и распускают свои листья. В результате развития информационных технологий за последние двадцать лет библиотеки столкнулись с изменениями, на которые двести лет не обращали внимания. Важными факторами этих изменений и достижений являются скорость, маневренность, информированность, электронная грамотность. Соответственно, избранные библиотеки мира находятся в авангарде предоставления информационных услуг населению с использованием современных информационных технологий.

Ключевые слова: инновационные технологии, библиотека, общество, информационные услуги.

УДК 796.01:159.9

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ, ЗАНИМАЮЩИЕСЯ ПАРАШЮТНЫМ СПОРТОМ

Уракчинцева Г. В., Пакалка Е. О.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье проводится анализ индивидуально-психологических особенностей людей, занимающихся парашютным спортом. Рассматриваются основные причины, по которым люди начинают заниматься парашютным спортом и как психологические особенности личности могут повлиять на человека при совершении прыжка.

Ключевые слова: индивидуально-психологические особенности парашютистов; парашютный спорт; темперамент; экстремальный вид спорта.

Самый первый кто внес идею парашюта, был итальянец Леонардо да Винчи. В своих рукописях 1495 года он писал «Если у человека имеется палатка из накрахмаленного полотна, каждая сторона которой имеет двенадцать локтей в ширину и столько же в высоту, он может броситься с любой высоты, не подвергая себя при этом никакой опасности» [1]. Так и поступил в 1777 году Жан Думье, который был приговорен к смертной казни, но за испытание летающего плаща профессора Фонтанжа и в случае удачи ему обещали даровать жизнь. Так и произошло, он выполнил прыжок с крыши тюремной башни и остался жив. Сейчас же выполняют прыжки «не под дулом пистолета», люди сознательно выпрыгивают из самолета на высоте 4000 м. Конечно же, внутренние переживания никуда не исчезают. Но есть ряд причин, по которым отношение людей к окружающим предметам, явлениям и событиям меняются. И то, что раньше вызывало неудовольствие, со временем может стать источником ярких и положительных эмоций и наоборот [2].

В соответствии с проведенными исследованиями количество спортсменов-любителей, занимающихся экстремальными видами спорта, за последние 30 лет в США, европейских странах, Австралии утроилось, в России выросло в полтора раза, а в Казахстане в один раз [3]. Теперь понятие экстремальности можно связать не только с профессиональным видом деятельности, но и отдыхом. Если рассматривать

экстремальность в процессе отдыха, то главное здесь можно выделить не только укрепление физического здоровья, но и удовлетворение познавательных способностей человека, развитие личностных и профессиональных качеств. Вдобавок сейчас идет поиск новых форм рекреативно-оздоровительной деятельности с большей физической и личностного совершенствования, так как нынешнее общество зависит от технических и социальных структур, что не дает вырабатывать субъективную позицию личности [4].

Согласно социологическим исследованиям на июнь 2018 г. количество активных парашютистов (скайдайверов) во всем мире составляет 100 000 человек. Каждый, кто решился на свой первый прыжок поборолся со стремлением познать себя, со своими границами возможного и поиском выброса адреналина. Известно, что о первом прыжке с парашютом мечтают многие, в большинстве случаев это молодые люди до 19 лет (73 %), доля прыгнувших минимум 1 раз составляет 8 % [5].

Парашютизм - такой вид деятельности, при которой необходимо не только физическое здоровье, но и благоприятные психологические особенности. При отборе спортсменов работа ведется в двух направлениях:

- выясняют, позволяют ли индивидуально-психологические качества человека регулярно совершать прыжки с парашютом;
- определяют перспективность парашютиста в спортивном плане, устанавливают уровень его моральных, психофизиологических и профессиональных возможностей, прогнозируют их развитие в процессе спортивных тренировок.

При психологическом отборе парашютистов следует обращать внимание на три основных фактора, которые позволяют добиться успехов в избранном виде спорта.

Первый фактор - достаточно обоснованный и мотивированный интерес к парашютному спорту, волевая готовность и, в первую очередь, настойчивость и упорство в достижении поставленной цели.

Очень важно знать глубину интереса к данному виду спорта: насколько ясно человек отдает себе отчет в том, что его привлекает именно парашютный вид спорта, а не какой-то другой, т.к. наряду с глубоким интересом может быть и интерес поверхностный, вызванный подражанием или каким-то временным мотивом.

Оценивая отношение человека к избранному виду спорта, надо всегда рассматривать его интерес неразрывно с его волей, проявляемой для осуществления этого интереса. Эти два показателя характеризуют эмоционально-волевую готовность, как существенную сторону направленности личности.

Второй фактор - способность к данному виду спорта. Не все обучаемые одинаково хорошо и быстро усваивают программу обучения, т.к. имеют неодинаковые способности. Слабый интерес в обучении парашютиста - главный показатель его невысокой спортивной способности.

Третий фактор - обладание суммой знаний, умений и навыков, необходимых в данном виде спорта. Для занятий парашютным спортом надо обладать очень прочными знаниями и практическими навыками.

Психологическая подготовленность парашютиста в значительной степени базируется на опыте преодоления самых различных жизненных трудностей и препятствий. Целенаправленно она формируется в процессе всех занятий и воспитательных мероприятий, в ходе выполнения специальных упражнений на снарядах (тренажерах, спортивных снарядах) и прежде всего при совершении прыжков с парашютом.

В структурном отношении психологическая подготовленность складывается из: (совокупности и взаимообуславливаемости):

- знания задачи предстоящего прыжка, факторов, сопровождающих процесс прыжка (опасность, неожиданность, повышенная ответственность, дефицит времени и

информации и др.), их влияние на психику человека и вызываемых в ней изменений, приемов и способов управления своим психологическим состоянием и действиями при преодолении этих трудностей и, наконец, своих возможностей по их преодолению;

- навыков, привычек и умений, необходимых для выполнения прыжков с различным заданием и управления своим психическим состоянием при этом;
- убежденности в безопасности совершения прыжка;
- нацеленности на активные действия, эмоционального отношения к прыжку, волевых и других качеств.

Система спортивного обучения состоит из следующих основных частей, неразрывно связанных между собой:

- общефизической подготовки, в том числе тренировки организма к условиям деятельности, свойственным данному виду спорта, развитие силы, выносливости, способности переносить большие физические и психологические нагрузки;
- выработки, закрепления и совершенствования специальных умений и навыков, составляющих основу спортивных действий в избранном виде спорта;
- теоретической подготовки в области парашютного спорта;
- психологической подготовки, повышающей эмоционально-волевые и моральные качества, необходимые для выполнения предстоящих задач.

Значение общего физического развития для парашютиста бесспорно. За счет хорошей физической подготовки, развивающей точную координацию движений, ловкость, начинающий парашютист быстрее осваивает новые комплексы движений. Систематические занятия спортом формируют необходимые парашютисту волевые качества.

В работе с парашютистами приходится учитывать типы темперамента, обозначенные еще Гиппократом.

Холерик (13%): быстрый, порывистый, легко возбудимый; отдается делу со всей страстью; бурная активность ради достижения цели; но если задача не решается достаточно быстро, наступает спад настроения; склонен к эмоциональным вспышкам, резким сменам настроения; агрессивен по отношению к людям, излишне прямолинеен, груб; общительный, легко идущий на контакты; трудно перестраивает поведение в изменившихся условиях.

Сангвиник (12%): живой, подвижный, легко перестраивающий свое поведение; общителен, естественно чувствует себя в новой обстановке; в коллективе – душа компании; легко меняются эмоции; легко поддерживает оптимизм; пластичен – легко схватывает новое; приятный собеседник.

Флегматик (7%): спокойный, уравновешенный, медлительный; обладает сильным процессом торможения; легко сдерживает эмоции; мимика и жесты однообразны, невыразительны; успешно выполняет работу, требующую большого монотонного напряжения; нетороплив, любит работать по плану; упорен и настойчив, доводит дело до конца; краток в общении, не любит пустой болтовни; малоподвижен, инертен; живет в мире своих образов, мыслей и переживаний; с новыми людьми сходится с трудом, не любит быть в центре внимания.

Меланхолик (9%): легкораним, обидчив, склонен глубоко переживать даже незначительные неудачи; замкнут, малообщителен, трудно идет на контакт; пониженная активность, легко устают; не любят новой ситуации, пугаются новых трудностей; склонен уходить в себя; тактичен в общении.

Очень важны психологические характеристики эмоций парашютистов, которыми являются состояние напряжения и разрешения [6]. Напряжение наступает, когда ты ждешь чего-то значительного и ответственного. Оно развивается на определенном этапе времени, происходит изменение реактивности нервной системы, течение физиологических

процессов и проявляется рядом внешних признаков. А разрешение наступает после окончания ожидаемого события в виде своеобразной психической разрядки, происходит освобождение от напряжения. То есть парашютист перед своим первым прыжком ощущает яркую напряженность, волнение, снижение работоспособности, отказ от еды и сна, все это вызвано осознанием опасных моментов, которые его могут ожидать в небе. И только после того, когда парашютист совершил прыжок, все сомнения остаются позади и наступает разрешение, наступает чувство умиротворения и спокойствия. Нормальный человек не может долго находиться под влиянием возбужденных эмоций, чем сильнее будет его возбуждение, тем быстрее произойдет успокоение или даже угнетение [7]. То есть это причина полярной смены эмоций, возбуждение сменяется успокоением, напряжение – разрушением. Но с опытом прыжков индивидуально-психологические характеристики парашютиста претерпевают большие изменения: «гасятся» негативные последствия пережитого стресса и постепенно формируются положительные черты личности: «свобода от влияния группы, самоуверенность, неподверженность панике, стрессоустойчивость и др.». Негативное же влияние скайдайвинга на психику человека, как и любого другого экстремального спорта, связано, прежде всего, с «ломкой» многовекового инстинкта самосохранения [8]. Сила и характер эмоциональных переживаний, их влияние на произвольные действия при выполнении парашютного прыжка определяется уровнем тренированности и индивидуально-психологическими особенностями спортсменов. Если спортсмен во время своего прыжка, будет давать своим эмоциям свободу и не будет ими управлять, то за эти последуют определенные последствия: неправильно выполнено задание, возможно травмирование других спортсменов в небе, травмирование на приземлении.

Индивидуально – психологические особенности включают в себя:

- Тип высшей нервной деятельности;
- Особенности развития;
- Особенности воспитания;
- Состояние нервно-психического здоровья.

Так вид предпрыжкового эмоционального состояния определяется нервной системой спортсмена, то есть его темпераментом. Установлено, что у хорошо подготовленного с чертами сангвинического темперамента, высшая нервная деятельность которая характеризуется сильными, подвижными и весьма уравновешенными процессами. Таких в казахстанском парашютном спорте оказалось большое количество (43 %), что можно сказать не удивляет, так как с годами в нашем обществе происходят все больше и больше изменений во всех сферах жизни и у людей формируются новые потребности, ценности и способы их удовлетворения.

А у спортсменов с признаками холерического темперамента вследствие неуравновешенности сильных и подвижных нервных процессов эмоциональное состояние перед прыжком выливается в «стартовую лихорадку» и мгновенно переходит в «стартовую апатию». Они излишне двигаются, много разговаривают, появляется повышенная возбудимость (22 %) [9]. Темперамент парашютистов: сангвиники 45%, флегматики 27%, холерики 19%, меланхолики 9%. Среди начинающих парашютистов ярко выраженных типов темперамента – меньшинство, он «созревает» в процессе спортивной деятельности. Уверенно сказать, что какой-то тип темперамента наиболее благоприятен для достижения успеха, нельзя, потому что в группе спортсменов, добившихся наивысших спортивных результатов, встречались люди всех темпераментов. Но холерический – чаще остальных.

Парашютный спорт больше направлен на тренировку психики индивида, и, хотя мышечная система человека в различных дисциплинах скайдайвинга играет существенную роль, физика тела здесь вторична, но хорошая физическая форма

обязательна. Как отмечает в своей книге «Психологическая подготовка парашютиста» психотерапевт, доктор медицинских наук Леонид Гримак: «реакция здорового организма во время парашютного прыжка не выходит за границы физиологической нормы и мало чем отличается от тех функциональных изменений в организме, которые наблюдаются в других видах спортивной деятельности, где спортсмен переносит значительную физическую нагрузку, ... физиологические сдвиги в организме появляются в основном за счет сильного нервно-психического напряжения» [1]. Изменения в психике могут стать предпатологическими в развитии нервно-психических заболеваний, или быть первопричиной в этиологии соматических болезней парашютистов. Необходимо найти пути оптимизации деятельности парашютистов и коррекции негативных изменений в психике, появляющихся в процессе прыжковой деятельности, один из таких возможен социально-психологический тренинг мотивации прыжков с парашютом и снижения их стрессогенного влияния.

Список использованной литературы:

1. История парашютного спорта [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://kbrsky.com/materials/history/istoriya_vozniknoveniya_parashyutnogo_sporta/.
2. Акимов Е. В., Ершова Д. А. Особенности поведения и психических процессов личности в экстремальных ситуациях. Психология экстремальных профессий: материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Архангельск: САФУ, 2015. – С. 10-13.
3. Алёхина Н. В. Изменения, возникающие в психике у спортсменов-парашютистов и воинов-десантников, при прыжках с парашютом // Харьковская государственная академия физической культуры [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.rusnauka.com/CCN/Psihologia/7_alehina%20n.v.doc.htm. (дата обращения 10.10.2022).
4. Новикова О. В., Ляпунова О. Е. Социально-психологические особенности людей, предпочитающих экстремальные виды отдыха. Психология и современный мир: материалы всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. Вып. 8, ч. 1, Архангельск: САФУ, 2015. – С. 32-37.
5. Статистика парашютного спорта: портрет российского скайдайвера на июнь 2016 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://sportistika.com/>. (дата обращения 10.10.2022).
6. Гримак Л. П. «Психологическая подготовка парашютиста» // Москва, 1966 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.exjure.ru/freelaw/news.php?newsid=626>. (дата обращения 11.10.2022).
7. Новикова О. В., Ляпунова О. Е. Социально-психологические особенности людей, предпочитающих экстремальные виды отдыха. Психология и современный мир: материалы всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. Вып. 8, ч. 1, Архангельск: САФУ, 2015. – С. 32-37.
8. Акимов Е. В., Ершова Д. А. Особенности поведения и психических процессов личности в экстремальных ситуациях. Психология экстремальных профессий: материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Архангельск: САФУ, 2015. – С. 10-13.
9. Статистика парашютного спорта: портрет российского скайдайвера на июнь 2018 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://sportistika.com/>. (дата обращения 09.10.2022).
10. Парашютный спорт в Казахстане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://parachutist.kz/> (дата обращения 10.10.2022).

УДК 796.01:159.9

ПАРАШЮТПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ТҮЛҒАНЫҢ ЖЕКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Уракчинцева Г. В., Пакалка Е. О.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада парашютпен айналысатын адамдардың жеке психологиялық ерекшеліктеріне талдау жасалады. Адамдардың парашютпен секіруді бастауының негізгі себептері және адамның психологиялық ерекшеліктері секіру кезінде адамға қалай әсер етуі мүмкін екендігі қарастырылады.

Кілт сөздер: парашютистердің жеке психологиялық ерекшеліктері; парашютпен секіру; темперамент; экстремалды спорт.

ӘӨЖ 387.09

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нурмуқанбетова В.Е., Мамбеталиева А.З., Халикова Б.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі уақыттағы оқыту үрдісін жаңашаландыру әдістері мен ерекшеліктері қарастырылған. Осы бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар туралы жазылған.

Кілт сөздер: инновациялық технологиялар, мультимедия, инновация, қашықтан оқыту, модульдік

Инновациялық технологиялар арқылы оқытудың ерекшеліктері мен маңыздылығы, білім беру жүйесіндегі жаңа ақпараттық технологиялар мен түрлері және өзара байланысы қарастырылған. Сонымен қатар оқытудың дәстүрлі және жаңа ақпараттық технологияларына салыстырмалы түрде сипаттама жасалған [1].

Мемлекетіміздің тәуелсіз ел ретінде дамуы барысында жоғары білім берудің жүйелі жаңашаландырылуы қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Білім беруді жаңашаландыруды жүзеге асырудың маңызды бір сипаты: қазіргі уақыттағы оқыту үрдісін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялары мен жаңа технологиялары бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын, оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибе жүзінде сыннан өткізу маңызды. Оқытудың озық технологияларын меңгермейінше қазіргі білім беру саласында сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу- тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [2].

Еліміздің болашақ ұрпағы үшін ХХІ-ғасырдың – ғылым ғасыры деген сипатын дәріптейтін заманауи жаңашылдық іс тәжірибелерді дамыту көзделген. Сондықтан жас ұрпаққа, жас буынға жаңаша білім беру жолында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Елбасымыздың “Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері” еңбегінде 2020 жылға қарай қалалық, сол секілді ауылдық жерлердегі барлық балалар мектеп жасына дейінгі тәрбие беру және оқытумен қамтылады деп көрсетті.

Осы бағытта оқу-тәрбие үрдісін жандандырудың қазіргі инновациялық технологияларын жетілдіріп, оны арнайы пән сабақтарын оқытуда тиімді қолдану арқылы білім сапасын жоғарлату мақсатында бір қатар бағыт-бағдарлар берілуде [3].

Тұлғаның психологиялық ерекшеліктерімен табиғи қабілеттіліктерін ескере отырып, шығармашылық қабілеті мен сабаққа ынтасын арттыру, ой-өрісін, логикалық ойлау дәрежесін дамыту, сонымен бірге экономикалық, эстетикалық, гуманитарлық, халықтық педагогикалық тәрбие беруде де, ойлау қабілетін белсендендіру үшін түрлі әдістер мен тәсілдерді және технологияларды тиімді қолдана білуі қажет [4].

Инновация («новация» - жаңа, жаңашылдық; «ин» «қайталанатын» процесс, деген ұғым) бар, әрекет етуші нәрсенің ішінде жаңаның пайда болуын, дамуын білдіреді. Бұл түсінік. ХХ ғасырдың 30- 50 жылдарында Еуропада ғылымның жаңа саласы ретінде пайда болды. Жалпы педагогикалық инновация ұғымын сипаттауды мына түрде беруімізге болады.

Білім берудегі адам қабілетімен іскерліктерін дамытуғы бағытталған оқу-тәрбиеде қолданылатын құралдардың арнайы формалары, әдіс-тәсілдері көрсетілетін психологиялық-педагогикалық нұсқауларға және оқу үдерісін жобалау, ұйымдастыру әрі жүзеге асыруға бағытталған біріккен педагогикалық іс—әрекетке жаңашылдық тұрғысынан келу инновациялық технология болып табылады. Демек, инновациялық технология маманның күзиреттілігіне ықпал ететін шығармашылық қасиеттерді, шеберлікті қалыптастыруға қолданылатын әдіс-тәсілдер мен амалдар жиынтығы.

Инновациялық оқытудың ерекшеліктері:

- Көрегендік сипат алуы, дамудың жылдамдығы;
- Болашаққа үмітпен қарау;
- Өзіне, өзгеге талаптың жоғары болуы;
- Тұлғаға, оның дамуына бағытталуы;
- Шығармашылық элементтерінің міндетті қатысуы;
- Қарым-қатынастың ынтымақтастыққа, өзара көмекке негізделуі және т.б.

Бүгінгі жаһандану заманы жаңашылдық, жаңа көзқарастар мен өзгерістерге толы. Ал біз осы ағынмен өмірімізді жаңа өнімдерді, техникаларды, жетілген білімдерді, жан-жақты дамыған идеяларды пайдалану арқылы жалғастырып отырмыз. Сондықтан білім беру жүйесін ізгілендіру барысында оқыту үдерісіндегі, әдіс тәсілдерде жаңашылдыққа бағытталуы тиіс.

Қазіргі кезде білім беру мен білім жүйесін ұйымдастырудың оқу үдерісіндегі жаңа технологиялары ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану аясын кеңейтіп мультипликацияны, бейнетаспа мен күрделі сызбалармен оқу материалдарын түсінікті баяндауға мүмкіндік береді. Мультимедиялық технологиялар адамға ақпаратты максималды жақын түрде сенсорлы елестету, ақпараттық және бағдарламалық аспектілері арқылы қолданушыға ақпаратты әр түрлі формада: мәтін, графика, анимация, дыбыс, бейнемен интерактивті режимде елестетіп көруге мүмкіндік береді.

Соңғы кездері оқыту үдерісінде осы мақсатта пайдаланылып жатқан электронды оқулықтар да кеңінен қолданылуда. Электронды оқыту бұл электрондық бизнес сервистерін және технологияларды пайдалану. Мұнда аудиториялық сабақтардың мүмкіндіктерін кеңейту үшін ұжымдық жұмыс құралдарын және электрондық контентті

қолдану қарастырылған. Желілік инфрақұрылым электрондық оқу үшін технологиялық база болып табылады. Желілік инфрақұрылым өзінің күштілігімен, сенімділігімен, қауіпсіздігімен, ыңғайлылығымен ерекшеленеді және ашық оқу стандартына негізделеді.

Қашықтықтан оқудың дәстүрлі оқу түрінен айырмашылығына:

Ыңғайлылық - кез келген жерде, кез келген өзіңе ыңғайлы уақытта жылдам дайындалу мүмкіндігі.

Параллельдік - маман ретінде өсуі, жетілудің қатарлылығы. Үнемділік - оқу аудандары мен техникалық және жеткізу құралдарын қолайлы пайдалану.

Технологиялық - әлемдік постиндустриалды ақпараттық кеңістікте адам қозғалысын жылдамдататын ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың жаңа жетістіктерін білімдендіру үдерісінде қолдану.

Әлеуметтік тең құқылылық - студенттің материалдық және элитарлық, денсаулық жағдайы, тұратын орнына қарамастан тең білім алу мүмкіндігі.

Халықаралық - білім нарығында әлемдік жетістіктерді импорттау және экспорттау.

Икемділік - студенттер көп жағдайда лекция, семинар түріндегі сабақтарға қатыспайды. Әркім өзі таңдап алған мамандықты қажетті деңгейде игеру үшін өзіне керекті мөлшерде білім алады.

Модульділік. Қашықтықтан оқыту бағдарламаларының негізіне модульдік принцип саналады. Студенттер игеретін әрбір пән немесе пәндер жүйесі белгілі бір ғылым саласы туралы тұтас ұғым қалыптастырады. Ал, мұның өзі бір- біріне тәуелсіз оқу курстарынан жеке немесе топтық талаптарға жауап беретін оқу жоспарын құруға мүмкіндік береді.

Алыстан қызмет көрсету мүмкіндігі - студентпен білім беретін мекеме арасындағы қашықтық (байланыс жүйелері жұмысының сапалылығы жағдайында) тиімді білім беру үдерісіне кедергі болмайды. ҚОЖ жүйесінде оқытындар саны шектеулі параметрге жатпайды. Қамту - бұл ерекшелікті кейде «көпшілікті қамту» деп атайды. Олардың көптеген оқу ақпараттары көздеріне (электрондық кітапханалар, ақпарат базалары) ену мүмкіндіктері бар, сондай-ақ олар бір-бірімен және оқытушымен байланыс жүйелері немесе басқа да ақпараттық технологиялар құралдары арқылы байланыса алады.

Рентабельділік - қашықтықтан оқытудың бұл ерекшелігі оның экономикалық тұрғыдан тиімділігімен айқындалады. Студенттердің сапалы білім алуын іскерлігі мен дағдысын қалыптастыруда және ұлттық рухани мұраларынан хабардар болуын көксеген ұлттық төл оқулықтар, карта, атластар, сондай-ақ картографиялық, аэроғарыштық есептер мен қажетті оқу-әдістемелік және көмекші құралдар қарастырылуда.

Жаңарған білім жүйесінің ерекшелігі - тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып үздіксіз өз бетінше ізденуіне мүмкіндік тудыру.

Оқыту технологияларымен жұмыс жүргізу 5 саты арқылы қалыптасады. Олар: оқып меңгеру; тәжірибеде қолдану; дағдылану, шығармашылық бағытта дамыту; нәтиже.

Технологиялардың танымал түрлерінің бірі - модульдік оқыту. Ол тұлғаның мүмкіндігіне даярлық деңгейін бейімдейді, ал дамыта оқыту оқушының жеке тұлғасын, оның біліктерін көтеруге ықпал етеді.

Аталған технологиялардың әр қайсысының оқу-тәрбие үрдісінде қолдану ережелері, талаптары мен сипаттары әр түрлі, бірақ сыртқы белгілеріне қарай жүйелеуде ұқсастықтар бар. Оны В.П.Беспальконың пікіріне сәйкес мұғалім мен білім алушының қарым-қатынасы (оқытуды басқару) тұйықталмаған және ырғақты (оқытушы мен білім алушылар арасында тұрақты түрде тура және кері байланыс орнаған); шашыранды (жаппай және топтық) және бағытталған (жеке); қолмен (вербальды) және автоматтандырылған (жасанды түрде қондырғылармен басқарылатын) болып бөлінеді.

Қазіргі кезде білім жүйесіндегі оқытудың кең таралған бірнеше модельдері бар:

- Пассивті - білім алушы оқытудың басты «объектісіне» айналады (тыңдайды, қарайды);

• Активті - білім алушы оқытудың «субъектісіне» айналады (дербес тапсырмалар, шығармашылық тапсырмалар);

• Интерактивті - өзара байланыс.[3]

Интерактивті оқытудың қағидалары: тұлғалану, икемділік, элективтілік, мазмұндық, тәсіл, ынтымақтастықты дамыту, белсенді оқыту әдісін пайдалану болып табылады.

Мультимедианың басқа оқыту құралдарынан сандық және сапалық артықшылығы бар. Жаңа сапалық артықшылығы мен мүмкіндіктеріне тікелей аудиовизуальды көрсету барысында кескінді бейнені қозғалысқа келтіріп, сөзбен көркемдеуді жатқызуға болады.. Сандық артықшылығын мультимедиалық ортаның ақпараттық тығыздығы біршама жоғары болуы айқындайды. Көптеген адамдар естіген сөздерінің 15 - 20 % және көргендерінің 30-40%-н есте сақтай алатындықтан ақпаратқа қаныққан мультимедиалық оқыту құралдарын көру аудартуға және көрген білімалушылардың назарын құбылыстар мен үрдістерді белсенді түрде талдау арқылы өтілетін оқу материалдарын есте сақтауға, терең меңгерулеріне мүмкіндік береді[2].

Компьютерлік технологиялардың көмегімен әр түрлі дайын электронды ортада өз бетімен дайындалған сауалнамалар арқылы сабақта тұлғаның білімі мен іскерлік дағдыларын тексеріп бағалауға да болады.

Бейне ақпараттар мен презентациялар, салалық вебсайттарды сабақта пайдалану арқылы білім алушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттырып, ой өрістерін кеңейтуге болады.

Қорытындылай келе жаңа оқыту технологияларымен ақпараттық технологиялар негізінде оқыту жүйесін ұйымдастырудың тиімділігін сипаттау қолайлы. Кейінгі оқыту технологияларының негізгі құралы болып отырған мультимедия-құралдары әр түрлі ақпараттарды өңдеуге мүмкіндік беретін ең соңғы үлгідегі прогрессивті техникалық инновацияларды пайдалану жаңа деңгейдегі білім беру технологияларын енгізуге мүмкіндік береді деуге болады.

Қазіргі заман талабына сай білім алушылардың сапалы да саналы білім алуына ықпал етуші құралдарды пайдалануда ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды орынды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады. [4]

Жаңа заман жаңа технологиялармен сусындаған ақпараттық қоғамның негізгі талабы – білім алушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, жаңа қоғамға бейімдеу мен интеллектуалды дамуын қалыптастырудың бірден-бір жол болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тапаева А. П. Оқушыларға сапалы білім берудегі озық инновациялық технологиялардың тиімділігі // Молодой ученый. – 2018. - №20. – Б. 43-48.
2. А.Даменова «Жаңа педагогикалық технологиялардың жіктелуі және ерекшелігі» // «Қазақстан мектебі». – 2019. - №2. – Б. 1617.
3. Э.Раджерс «Инновация туралы түсінік» // Қазақстан мектебі. – 2020. - №4. – Б. 2.
4. Т.П.Сенаторова «Мультимедиа. Возможности использование в учебном процессе» // Информационно-методический материал. – Казань: 2001. – Б. 4.

ӘӨЖ 387.09

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Нурмуқанбетова В.Е., Мамбеталиева А.З., Халикова Б.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье описаны методы и особенности модернизации действующего учебного процесса. В этом направлении пишутся содержание и структура образования в разных вариантах, новые идеи, основанные на науке и опыте, новые технологии.

Ключевые слова: инновационные технологии, мультимедиа, инновации, дистанционное обучение, модульность.

УДК: 376(075)

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ ТРЕВОЖНОСТИ ДЕТЕЙ СРЕДНЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Жумагулова Г.А., Щербакова Я.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы коррекции тревожности у детей среднего школьного возраста с помощью методов арт-терапии. Авторами приведены определение, виды и причины возникновения тревожности. Также раскрыто определение и виды арт-терапии и при работе с какими проблемами можно использовать арт-терапевтические методы. В конце статьи приведены примеры упражнений.

Ключевые слова: тревожность, виды тревожности, причины тревожности у школьников, арт-терапия, виды арт-терапии.

На сегодняшний день проблеме тревожности посвящено большое количество работ в области физиологии, психофизиологии, психологии, психиатрии, биохимии, философии, социологии. Наиболее распространенным является понимание тревожности как устойчивой черты, предполагающей повышенную склонность индивида испытывать состояние тревоги. Понятие «тревожный» отмечается в словарях с 1771 года. Существует много версий, объясняющих происхождение данного термина. Например, Баженов В. Г. дает определение слову «тревожность» как психологическое состояние повышенного беспокойства, эмоционального напряжения человека[1]. А. М. Прихожан дает определение тревожности как переживание эмоционального дискомфорта, связанное с ожиданием неблагополучия, с предчувствием грозящей опасности. [2] Еще раньше занимались изучением тревожности такие авторы как: К. Роджерс, Э. Фромм, З. Фрейд, А. Адлер, Н.Д. Левитов, А.М. Прихожан, В.П. Астапов, Ч. Спилбергер. Фрейд говорил о тревожности как о симптоматическом проявлении внутреннего конфликта, причиной которого является бессознательное подавление ощущений, чувств, импульсов, которые являются для человека раздражающими. [3]

Термин "тревожность" используется для обозначения относительно устойчивых индивидуальных различий в склонности индивида испытывать это состояние. Эта

особенность напрямую не проявляется в поведении, но ее уровень можно определить исходя из того, как часто и как интенсивно у человека наблюдается состояние тревоги. Личность с выраженной тревожностью склонна воспринимать окружающий мир как заключающий в себе опасность и угрозу в значительно большей степени, чем личность с низким уровнем тревожности.

Особое внимание стоит уделять формированию состояния тревожности в условиях школы. Высокий уровень тревоги может влиять на аспекты познания, которые имеют решающее значение для успешного обучения и производительности: обращение внимания на то, что должно быть изучено; эффективная обработка информации (например, организация или разработка на ней); извлечение информации и демонстрация навыков, которые ранее были изучены.

Неспособность распознать тревогу у детей может привести к тому, что дети и молодые люди с тревогой могут легко разочароваться, что приведет к гневу, истерикам. Ребенок, который является взрывным, оппозиционным или агрессивным, может реагировать на непризнанную тревогу. Тревога у детей может быть выражена такими признаками, как невнимательность и беспокойство; трудности с концентрацией внимания; частое отсутствие, прогулы; разрушительное поведение; заикленность на проблеме, вызывающей беспокойство; затруднения при ответах на вопросы в классе; чрезмерные поиски уверенности и т.д.

Работники сферы образования могут заметить признаки тревоги, наблюдая за изменениями в поведении ребенка или повторяющимся поведением из списка выше. Службы образования и ухода обязаны позаботиться о том, чтобы устранить любые спусковые механизмы в школе, которые могут повлиять на психическое здоровье и благополучие детей[4]. Тревожность школьников характеризуется повышенным уровнем беспокойства, неуверенностью в себе, эмоциональной неустойчивостью. А.М. Прихожан называла такое ощущение неблагополучия учеников «школьный невроз» или «школьная фобия». По мнению ряда авторов (А.Л. Вегнер, Б.И. Кочубей, Е.В. Новикова, О.А. Слепичева, Е.Р. Хабирова, А.К. Дусавицкий) основными причинами школьной тревожности являются учебные перегрузки, неадекватные требования со стороны родителей, неблагополучные отношения с учителями, постоянно повторяющаяся оценочно-экзаменационная ситуация, смена учебного коллектива или неблагоприятные отношения со сверстниками. [5]. Необходимо рассмотреть, какие виды тревожности существуют.

Во-первых, реалистическая тревожность – тревожность извне. Уровень реалистической тревожности снизится, как только перестанет существовать угроза. В целом благодаря этому обеспечивается функция самосохранения.

Во-вторых, невротическая тревожность, которая представляет собой измененную форму реалистической тревожности. В данном случае человек испытывает страх внешнего наказания, но он не является следствием конкретной ситуации. Индивид боится потерять контроль над своими внутренними инстинктивными желаниями и побуждениями.

И третий вид: моральная тревожность. Все действия индивида контролируются через «Супер - эго» - моральный кодекс. Такая форма тревожности возникает из - за опасения человека наказания со стороны «Суперс - эго». Именно оно говорит, как нужно поступать, чтобы соответствовать социальным стандартам поведения. Человек боится следовать побуждениям своего инстинкта ввиду того, что за этим последует какое-либо наказание. Возникновение таких желаний провоцирует появление чувства стыда, вины, ненависти к самому себе. [6].

Более высоким уровнем тревожности обладают двоечники и отличники. Для троечников и хорошистов, так называемых «среднячков», характерна эмоциональная

устойчивость в вопросе успеваемости, если сравнивать их с учениками, которые ориентированы на получение одних «пятерок» или не рассчитывают на оценку выше «тройки».

Что же является причинами возникновения тревожности у школьников среднего школьного возраста?

1. Неадекватные ожидания со стороны родителей. Это одна из главных причин появления тревожности в среднем школьном возрасте. Неадекватные ожидания зарождают внутриличностный конфликт, который приводит к закреплению тревожности. Главная претензия родителей к детям - это школьная успеваемость. Родители оценивают школьные успехи своих детей только через оценки, которые они получают. Чем более родители ориентированы на достижение ребенком высоких учебных результатов, тем более выражена у ребенка тревожность, что продемонстрировано в исследовании Б.И. Кочубея и Е.В. Новиковой.

2. Неблагоприятные отношения с педагогами как фактор формирования школьной тревожности многослойны. Не секрет, что огромное влияние на возникновение тревожности у младших школьников оказывает педагогический стиль обучения учащихся. О.А. Слепичевой были проведены исследования, которые показали, что наиболее высокий уровень школьной тревожности демонстрируют дети из классов учителей, практикующих «рассуждающе-методический» стиль педагогической деятельности. Такой стиль подразумевает одинаково высокую требовательность учителя к «слабым» и «сильным» ученикам, нетерпимость к нарушениям дисциплины, склонность переходить от обсуждения конкретных ошибок к оценкам личности учащегося при высокой методической грамотности. Соответственно ученики не стремятся выходить к доске, боятся ошибиться при устном ответе и т.д. [7].

Также формирование тревожности может быть вызвано завышенными требованиями, которые педагог предъявляет к ученикам и, как правило, требования не соответствуют возрасту и возможностям учеников. Нередко учителя совершают ошибку, рассматривая повышенную тревожность как положительную характеристику школьника, свидетельствующую о его ответственном подходе к учёбе, и специально стараются нагнетать эмоциональную напряженность в учебном процессе, что, на самом деле, даёт прямо противоположный эффект. Избирательное неприязненное отношение к конкретному ученику также может являться возбудителем тревожности. Причиной неприятия может выступать систематическое нарушение дисциплины в школе и на уроке. Что в свою очередь является следствием уже сформированной школьной тревожности. [8].

Мы в своем исследовании предлагаем использовать методы арт-терапии для коррекции тревожности школьников среднего школьного возраста. Арт-терапия - это метод коррекции и развития посредством художественного творчества. Арт-терапия как наука и искусство в 30- х годах прошлого столетия. Данное словосочетание «арт-терапия» обозначало использование разных методов и видов творчества в терапевтических целях. Термин «терапия творчеством» рассматривается узко по отношению к виду лечение искусством, но шире к таким видам деятельности, как рисование, драма, танец, музыка и прочим видам творчества. [9].

Арт-терапия включает множество направлений и видов. Основными из них являются изотерапия (рисуночная терапия), работа с рисунком и цветом, работа с глиной и пластилином; библиотерапия - литературное сочинение и творческое прочтение литературных произведений; музыкотерапия - воздействие через восприятие музыки; сказкотерапия - воздействие посредством сказки, притчи, легенды; драмотерапия - разыгрывание какого либо сюжета; игровая терапия - основана на использовании ролевой игры как одной из наиболее сильных форм воздействия на развитие личность; куклотерапия - основан на процессах идентификации ребенка с любимым героем

мультфильма, сказки и с любимой игрушкой; хореотерапия (лечение танцем) - активная работа с телом через танец и движение под разнообразную музыку; цветотерапия и песочная терапия т.д.; метафорические карты (МАК) – работают с бессознательным.

Уникальность арт-терапевтических методов состоит в том, что они позволяют работать с неосознаваемым материалом, когда много неясного и неопределенного, когда имеется масса «нежелательных» чувств, которые осознавать чаще всего бывает очень трудно и больно. Как метод психологической помощи, арт-терапия эффективна в решении самых разнообразных проблем:

- от проблем в общении, семейных, творческих до профессиональных и организационных;
- депрессивные состояния, апатия ко всему, нежелание что-либо делать;
- внутренние конфликты;
- состояние кризиса (возрастного, кризиса карьерного роста и т.п.);
- психологические травмы;
- тревожность, страхи, фобии (в том числе с детства);
- низкая самооценка; [10].

Арт терапия дает выход внутренним конфликтам и сильным эмоциям, помогает при интерпретации вытесненных переживаний, дисциплинирует группу, способствует повышению самооценки, способности осознавать свои ощущения и чувства, развивает художественные способности. Образовательная ценность арт-терапии заключается в развитии познавательных и созидательных навыков.

Существуют различные варианты использования арт-терапии: использование уже существующих произведений искусства через их анализ и интерпретацию; побуждение человека к самостоятельному творчеству; использование имеющегося произведения искусства и самостоятельное творчество; творчество самого педагога, психолога, социального педагога, направленное на установление взаимодействия с личностью.

В работе с детьми с помощью методов арт-терапии мы должны придерживаться общих принципов работы с детьми в арт-терапии. Принципы задают «правила и условия игры» и отражаются в каждом нашем «шаге» и действии.

1. Принцип ритуала (начинать за заканчивать каждое занятие каким-либо одинаковым действием, например, передавать по кругу кисточку и говорить о своих впечатлениях);

2. Принцип эмоциональной вовлечённости взрослого (реагируйте на творчество детей, но воздерживайтесь от оценок «хорошо» — «плохо», используйте фразы «это очень интересная идея», «какой живой образ» и т. д.);

3. Принцип личностного общения (все участники группы могут общаться между собой, высказывать своё мнение, но стоит установить правило, которое гласит об уважении индивидуальной позиции каждого участника и запрещает переходить на личности);

4. Принцип отсутствия образца (никогда не показывайте образец выполнения, на вопросы о способах выполнения задания отвечайте: «Поступи так , как считаешь нужным»);

5. Принцип авторства(подписывайте работы детей, а лучше пусть они это делают самостоятельно);

6. Принцип выставки (организуите выставки работ — это очень важно для юных творцов);

7. Принцип диалогического обсуждения (следите, чтобы каждый мог высказаться и быть выслушанным);

8. Принцип похвалы, поощрения (не забывайте подбадривать своих подопечных);

9. Принцип права на ошибку (каждый имеет право на ошибку, а ваша задача обернуть её в необычное творческое решение). [11].

Для работы с тревожностью мы можем предложить упражнение «История моей тревожности». Школьники просят придумать историю от имени тревожности, раскрыв в ней одну или несколько причин, которые вызвали приступ тревоги, страха.

Далее идет обсуждение рисунка:

- Что изображено на рисунке?

- Что ты чувствовал, когда рисовал свою тревожность?

- Можешь ли ты поговорить от лица своего рисунка? (для выявления скрытых мотивов и переживаний)

- Изменилось ли твоё состояние, когда ты полностью прорисовал свой рисунок?

Или упражнение изотерапии. Школьнику выдают яркие и темные (серые) краски, фломастеры. Просят раскрасить рисунок так, как хочется. «Что тебе хочется сделать с этим рисунком?» Некоторые подростки мнут, рвут рисунок. Но многие выражают желание нарисовать ещё один вариант рисунка, когда «он изменился».

Обсуждение нового рисунка:

- Что ты чувствуешь, когда рисуешь новый вариант?

- Поговори, пожалуйста, от лица нового рисунка.

- Каким стало твоё состояние теперь.

Таким образом, мы предлагаем использовать в коррекции тревожности у детей среднего школьного возраста метод арт-терапии, так как с помощью арт-терапии мы можем лучше понимать детей, видеть, что на самом деле тревожит ребенка.

Список использованной литературы:

1. Баженов В.Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников. – М.: Феникс, 2007
2. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2012
3. Фрейд З. Психология бессознательного. / под ред. Ярошевского М. Г.— Питер, 2022 г.
4. Комаров Б.А., Ширяева А.А., Сухомлина Е.С. Методическое сопровождение решения экспериментальных задач по физике. Физика в школе и вузе: международный сборник научных статей. Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена. Санкт-Петербург, 2020
5. Хабилова Е.Р. Тревожность и ее последствия // Ананьевские чтения-2003. –СПб., 2003.
6. Основы специальной психологии: Учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева / Под ред. Л. В. Кузнецовой. – М.: Издательский центр Академия, 2002. – 480
7. Марцинковская Т.Д. Диагностика психического развития детей. – М.: Линка – Пресс, 1997.
8. Мальковская Т.Н., Учитель-ученик / Москва, 1995 // Хрестоматия по педагогической психологии / сост. А.И. Красило, А.П. Новгородцева. – Москва: Международная педагогическая академия, 1995.
9. Захаров, А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка. / А. И. Захаров. - СПб.: Союз, 2010. -224 с.
10. Лебедева Л.Д. Педагогические аспекты арт-терапии // Дидактика 2011.

УДК: 376(075)

АРТ ТЕРАПИЯСЫ ОРТА МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МАЗАСЫЗДЫҒЫН ТҮЗЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Жумагулова Г.А., Щербакова Я.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада арт-терапия әдістерін қолдана отырып, орта мектеп жасындағы балалардағы мазасыздықты түзету мәселелері қарастырылады. Авторлар мазасыздықтың анықтамасын, түрлері мен себептерін ұсынады. Сондай-ақ, арт-терапияның анықтамасы мен түрлері және арт-терапевтік әдістерді қандай мәселелермен жұмыс істеу кезінде қолдануға болатындығы анықталды. Мақаланың соңында жаттығулардың мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: мазасыздық, мазасыздық түрлері, мектеп оқушыларындағы мазасыздықтың себептері, арт-терапия, арт-терапия түрлері.

ӘОЖ: 159.9.07

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жумасейтова А.Е., Султанғалиева А.И., Калкенова Г.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Мақалада қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиетте «кәсіби» және «психофизиологиялық» дайындық ұғымдары, педагогикалық іс-әрекет құрылымы мен мазмұны, психофизиологиялық дайындықтың компоненттерін, кәсіби-шығармашылық қабілеттерінің құрамдық бөліктері, педагогикалық іс-әрекет үшін маңыды мұғалімнің психологиялық қасиеттері, жоғары оқу орнының студенттерінің психологиялық дайындығының 3 компоненттері (интеллектуалдық, эмоциялық-еріктік, коммуникативтік-тұлғааралық) сипатталады.

Кілт сөздер: кәсіби дайындық, психофизиологиялық дайындық, кәсіби-шығармашылық қабілеттер, мұғалімнің психологиялық қасиеттері, студенттерінің психологиялық дайындығының компоненттері.

Жаһандану үрдістері барысында қазіргі білім беру саласы дамыған мемлекеттердің әлеуметтік инфрақұрылымының ең маңызды элементтерінің біріне айналды. Төрткүл дүниедегі әлеуметтік-экономикалық және технологиялық өзгерістер күрделі міндеттерді алға тартуда, олардың бірқатары жоғары білім беру институтының қызметімен қатар жүруі тиіс. Қазақстан Республикасының ертеңі оның зияткерлік әлеуетіне байланысты, уақыттан қалмау ғана емес, одан озу міндет.

Мемлекетіміздің «Білім туралы» Заңында Қазақстан Республикасының жоғары білім беру саласын ізгілендіру мен демократияландыруды қамтамасыз ететін нормалар қарастырылған. Білім берудің басты міндеті - мемлекет ұлттық және әлемдік мәдениет, жалпы адамзаттық құндылық, тіл еркіндігі мен оқу мекемесінің типі негізінде тұлғаны қалыптастырып-дамытудың тиісті жағдайларын құруы қажет. Қазақстан Республикасында жоғары білім беруді жаңартудың басты мақсаты демократияландыру мен ізгілендіру қағидаттарына сәйкес кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыру құзыреттілігіне қабілетті маманның өздігінен дамушы тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Кәсіби білім беру жүйесі - кез-келген елдің экономикасы мен қоғамын тұрақты арттыру мен дамытуды қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі. Қазақстан Республикасының әлемдік кеңістікке кірігуі, білім беру парадигмасының ауысуы мен оның жаңа ұлттық моделінің қалыптасуы педагогикалық кадрларды сапалы даярлау мәселелерін өзекті қыла түседі. Болашақ мамандар жас буынды тәрбиелеу міндетін шешуі тиіс, ал бұл міндеттерді жүзеге асыру шығармашылықпен ойлайтын, инновациялық үрдістерді алға апаруға қабілетті педагогтың мойнына артылады [1].

Жоғары педагогикалық білім беру жүйесі алдында тәрбие-оқу жұмысының сапасын әрі қарай арттыру, білімді ғана емес, өнімділігі жоғары, табысты, қазіргі заманға лайық бәсекеге қабілетті маманды даярлау міндеті тұр. Бұл бағытта болашақ маманды білім беру аясындағы психологиялық іс-әрекетке дайындау мәселесінің өзекті екендігі сөзсіз. Педагог-психолог - бұл заманауи білім беру саласындағы маңызды тұлға [2].

Қазіргі педагог-психолог кәсіби іс-әрекетін түрлі бағыттарда жүзеге асыруы үшін психологиялық диагностика, коррекция, оқушыларды тұлғалық және интеллектуалдық дамыту әдістемелерін меңгеруі тиіс. Ал мұның бәрін өзіндік психологиялық мәдениет пен кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастырып алмай жүзеге асыру мүмкін емес. Психологиялық дайындықтан өтуге тиісті педагог-психологтың тұлғалық қасиеттері мыналар болуы тиіс: аналитикалық, жобалық, рефлексиялық, мобилизациялық және коммуникативтік біліктер [2].

Маманның кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындығы қазіргі ғылымның түрлі салаларында - психология және еңбек социологиясында, психофизиология, педагогикалық психология, акмеологияда жүйелі пәнаралық зерттеулер нысаны болып табылады.

Жалпы педагогикалық мәселелерді зерттеу саласында дайындық, мектепке дайындық, жоғары оқу орнында оқуға дайындық, кәсіби іс-әрекеттің белгілі бір түрлерін орындауға дайындық, педагогикалық міндеттер немесе күрделі жағдаяттарды шешуге, т.б. дайындық ретінде қарастырылады.

Айтар болсақ, қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиетте «кәсіби» және «психофизиологиялық» дайындық ұғымдарының ажыратылуы жиі кездеседі. Көптеген авторлар кәсіби дайындықты кеңірек ауқымда қарастырып, оның аясында психофизиологиялық дайындықты бөлек көрсетеді (В.А. Моляко, В.А. Сластенин, А.Г. Мороз және басқалары), басқалары (К.К. Платонов) - керісінше пайымдайды (психофизиологиялық дайындық аясынан кәсіби дайындықты бөліп көрсетеді), үшіншілері - оларды тұлғалық және функциялық деңгейлердегі екі өзара бөлек, дербес дайындық түрі ретінде ажыратады (А.Г. Ковалев).

Біздің ойымызша, психофизиологиялық дайындық белгілі бір жүйе ретінде кәсіби дайындықтың маңызды компоненті болып табылады, тұтас жүйенің барлық маңызды қасиеттеріне ие, алайда бірқатар өзіндік ерекшеліктері де бар. Психофизиологиялық дайындықтың кәсіби дайындықтың элементі ретіндегі деңгейі кәсіби іс-әрекеттің табыстылығынан байқалады.

Жалпы алғанда кәсіби іс-әрекетке дайындық іс-әрекетті туындататын тұлғаның белсенді күйі; іс-әрекет салдары; кәсіби жағдайлар мен міндеттерге беталыстарын анықтаушы қасиеттер; мақсатқа лайықты іс-әрекеттің алғышарты, оның реттемесі, тұрақтылық, тиімділігі, субъект іс-әрекетінің жалпы жағдайлар ағынындағы формасы ретінде қарастырылады.

Көптеген ғалымдар мазмұны жөнінен қарастырылатын дайындықтың келесі компоненттерін бөліп көрсетеді:

- мұғалім мамандығына деген оң көзқарас, педагог іс-әрекетінің белгілі бір түрлеріне деген оң беталыс;
- тұрақты кәсіби қызығушылықтар; педагогикалық іс-әрекеттің тұрақты мотивтері;

- нәтижелер үшін жауапкершілікті сезіну;
- кәсіби іс-әрекеттің тұлға қасиеттеріне, мінез-құлық ерекшеліктеріне сәйкестігі;
- мамандық үшін маңызды білім, білік, дағдылар, оларды жұмылдырып, белсендіруге қабілеттілік;
- дамыған педагогикалық қабілеттер; кәсіби міндеттерді шешудегі дербестік;
- эмоциялық, еріктік, сезім саласының дамуы (шабыттанушылық, табысына сенімділік, өзін-өзі басқара алу, күмәнділікті, қорқыныш-үрейді жеңу, т.б.);
- қабылдау, зейін, ойлаудың тұрақты, мамандық үшін маңызды ерекшеліктері. Оның үстіне кәсіби іс-әрекетке дайындық кәсіби дайындықтың салдары болып табылады.

Біз кәсіби іс-әрекетке дайындықты әрі психикалық күй, әрі тұлғаның қасиеттері ретінде қарастыруға бейімбіз.

Педагогикалық іс-әрекет құрылымы мен мазмұны, кәсіби дайындық (соның ішінде кәсіби педагогикалық іс-әрекетке дайындық) мәселеріне қатысты қолданыстағы ғылыми тәсілдемелерді (М.В. Гамезо, И.А. Зимняя, А.К. Маркова, Л.Ф. Спирин, А.И. Щербаков, және басқалары) талдаған кезде біз қарастырып жатқан дайындықтың екі негізгі құрамды бөлігін бөліп көрсете аламыз:

А) психологиялық;

Б) әрекеттік.

Әрекеттік дайындыққа сәйкес келесі компоненттерді ажыратамыз: құрастырушылық, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, гностикалық. Психофизиологиялық дайындықта - мотивациялық-құндылықтық; когнитивтік-бағалаушылық; эмоциялық-сезімдік; ұйымдастырушылық-тұлғалық және әлеуметтік-перцептивтік компоненттер.

Бастапқыда психофизиологиялық дайындықтың келесідей компоненттерін қарастырайық:

1. Мотивациялық-құндылықтық компонент. Дайындықтың бұл компонентінің құрамына біз балаларға, педагог еңбегіне деген сүйіспеншілікті, жауапкершілік сезімін, балаларды оқыту мен тәрбиелеуге деген ықыласты, балалармен жұмыс жасауға деген қажеттілікті, педагогикалық мамандықты құндылық деп қабылдауды қосамыз.

Балаларға деген сүйіспеншілік педагогқа шексіз қайрат сыйлайды, ол оның жекелеген мінез-құлық әрекеттерін бағыттап қана қоймай, өміріне мән береді, педагогтың кәсіби маман ретінде өзін-өзі табуына көмектеседі. Балаларға деген кәсіби сүйіспеншіліктің ерекшелігі сол - ол педагогқа тәрбиеленушілерінің рухани өсіп-өнуін көруге, әр баланы түсініп, оны ерекшеліктері, ынтасы, өзіндік ойлау тәсілі, мінез-құлқы қалыптасқан адам ретінде, жоғары құндылық ретінде, қайталанбас дара тұлға ретінде қабылдауға көмектеседі.

Бұл мотив тұлғаға бағытталған педагогикалық өзара әрекеттесу жағдайында көрініс береді - біріншіден, баланың тұлғалық бастамасын күшейту жөніндегі мақсатқа сай іс-әрекетте, оның бойындағы әлеуметтік және тұлғалық құндылыққа ие бұғып жатқан мүмкіндіктерін ашуға ұмтылуда, осылайша оның тұлға ретіндегі өзін-өзі орнықтыру перспективаларында; екіншіден, баланың өзіндік «Менін» орнықтыруда, оның өзін-өзі таныту қабілеттерін дамытуға ынталы болуда, тұлғаға айналу қажеттіліктерін қалыптастыруда.

2. Когнитивтік-бағалаушылық компонент студенттердің болашақ мамандық туралы ұғынымдарынан, олардың өз педагогикалық мүмкіндіктерін бағалай білуден тұрады. Ұғыным - бұл еске алу немесе өнімді түрде көз алдына елестету негізінде туындайтын заттардың, көріністер мен оқиғалардың бейнелері.

Болашақ педагогтың келешек кәсібіне қатысты ұғынымдары неғұрлым айшықты болса, ол іс-әрекет міндеттерін соғұрлым жақсы түсініп, мақсатқа жетуге лайықты, дұрыс шешімдерді қабылдап, оларды дұрыс орындайды. Олар кәсіби іс-әрекеттің күтілетін

шарттарының өзіндік ішкі моделі болып табылады, университетте алынған білімді болашақта «қолдануға келетін» және «қолдануға келмейтін» деп бөлуге көмектесетін бағдаршалар ретінде қызмет етеді, кәсіби қасиеттердің, дағдылардың пайда болуына, студенттердің оқу үрдісіне дұрыс қатынасының қалыптасуына ықпал етеді.

3. Ұйымдастырушылық-тұлғалық компонент болашақ педагогтың келесі негізгі кәсіби маңызды қасиеттерінен тұрады:

1) балаға деген қызығушылық пен сүйіспеншілік педагогикалық іс-әрекетке деген қажеттіліктің, әділдіктің, педагогикалық қырағылық пен байқағыштықтың, педагогикалық әдептіліктің, педагогикалық қиял, тіл табысқыштық, талап қойғыштық, табандылық, мақсатқа ұмтылғыштық, ұйымдастырушылық қабілеттер, байыптылық және ұстамдылық, кәсіби жұмысқа жарамдылықтың көрінісі ретінде;

2) баланы түсіне білу, оның психологиялық ерекшеліктерін, мінез-құлқын оңай тану, білімінің, сенімдерінің, моралдық қасиеттерінің деңгейін дұрыс анықтай алу; балаларға оқу материалын жетімді тілмен түсіндіруге қабілеттілік; оқушыларды қызықтыра білу, олардың бойында энтузиазм (білуге деген құштарлықты) ояту, қызықтыру, сәйкесінше эмоцияларын туындату; адамдарды сендіре білу; ұйымдастырушылық қабілеттер; педагогикалық такт; талап қойғыштық, балаларға жеке тәсілдемені таңдау, өз жұмысының нәтижелерін көре білу, шығармашылық жұмысқа қабілеттілік; белгілі бір оқиғаға немесе жағдайға сай шұғыл және уақытылы әрекет етуге қабілетті болу;

3) азаматтық жауапкершілігінің, әлеуметтік белсенділігінің, балаларға деген сүйіспеншілігінің жоғары болуы, оларға шын жүрегімен берілу, шынайы зиялылық, рухани мәдениеттілік, басқа адамдармен жұмыс жасай білу және қажетсіну, кәсіби шеберлілік, ғылыми-педагогикалық ойлаудың инновациялық стилі, жаңа құндылықтарды жасақтауға және шығармашылық шешім қабылдауға дайын болу, толықтай өзін-өзі жетілдіру мен өз білімін арттыруға дайындық, физикалық және психикалық денсаулық, кәсіби жұмысқа жарамдылық (И.Б. Котова мен Е.Н. Шиянов).

4. Дайындықтың әлеуметтік-перцептивтік компоненті сәйкестендіру, эмпатия, аттракция, рефлексия механизмдеріне негізделеді. Бұл компоненттің ерекшелігі сол - онда тұлғаға бағытталған педагогикалық өзара әрекеттесудің сипаттамалары анығырақ қарастырылған.

Сәйкестендіру - бұл басқа адамды танып-білу тәсілі, оның ішкі жан-дүниесі туралы пайымдарын серігінің орнына өзін қойып көріп негіздейді, яғни өзін басқа субъектімен теңдестіреді. Эмпатия - бұл басқа адамдарға эмоциялық сезімдері арқылы тілектестігін білдіру немесе басқалардың сезімдерін түсіну. Эмоциялық үндесу арқылы біз басқалардың ішкі күйін түсіне аламыз. Эмпатия басқа адамның ішінде болып жатқан нәрселерді ұғынуға, оның тебіреністерін, қоршаған әлемді қалай қабылдайтынын елестетуге негізделген. Эмпатия неғұрлым жоғары болған сайын, адам соғұрлым басқа адамдардың ішіндегісін жақсы елестетіп, бір оқиғаны әртүрлі адамдардың қалай қабылдайтынын түсінуге қабілетті болады, түрлі көзқарастардың туындауын заңдылық деп қабылдауға бейім болады.

5. Дайындықтың эмоциялық-сезімдік компоненті педагог тұлғасының сезім саласының даму деңгейін оның эмоцияларының сан қырлары арқылы анықтайды. Басты қасиеттерде біз интеллектуалдық, эстетикалық және адамгершілік сезімдерді бөлек айырамыз. Олар тұлғаның таңдану, күмәндану, қызығушылық білдіру, эстетикалық ләззат алу, махаббат, басқаның күйзелісіне ортақтасу, жақсылық тілеу, адал болу, адамгершілік, ізгілік танытуы арқылы көрсетіледі.

Эмоциялық сала тұлғаны, оның ерекше өмірлік құндылықтарын дамытудың өзіндік реттегіші болып табылады.

Әртүрлі зерттеушілер педагогтың кәсіби-шығармашылық қабілеттерінің құрамдық бөліктерінің құрамы әртүрлі екенін көрсетеді. Айталық, мысалы, А.И. Щербаков педагог тұлғасының келесідей жеке-дара психологиялық ерекшеліктерін бөліп көрсетеді, оның

кәсіби-шығармашылық жетістіктерінің деңгейі олардың дамуына байланысты: жоғары танымдық қызығушылықтар, балаларға деген сүйіспеншілік және олармен жұмыс істеуге деген қажеттілік, мінездің мықтылығы мен жігерлілігі, дербестік пен іскерлік, педагогикалық қабілеттер (мұғалімнің баланы дұрыс қабылдауы, педагогикалық болжамдау) және практикалық дағдылар мен біліктер: жалпы педагогикалық (ақпараттық, дамытушы-жұмылдырушылық), бағдарлық, жалпы еңбектік, коммуникативтік, өз білімін дамытушылық [1; 2].

Педагогикалық қабілеттерді талдаудың басқа да тәсілдемелері бар. Мысалы, Н.В. Кузьмина келесілерді бөліп көрсетеді: коммуникативтік, ұйымдастырушылық, гностикалық [3]. Әрине, бөліп алынған педагогикалық қабілеттердің әрқайсысы түрлі жағдайларда, соның ішінде шығармашылық жағдайында байқалуы мүмкін, мұндағы педагогтың шығармашылығы студенттерге көрсетіліп, олар оны меңгеріп алады. Сондықтан педагогтың шығармашылық тұлға ретіндегі маңызды қасиеттерінің бірі - бұл эмпатияның айрықша жоғары деңгейі немесе В.Левидің кітабының атымен айтатын болсақ: «Басқаларды түсіну өнері» [4].

Арнайы педагогикалық қабілеттердің деңгейі тереңіректен, мұғалімнің өз оқушыларының даму ерекшеліктері туралы алатын ақпаратының жан-жақтылығынан, өз іс-әрекетін қайта құру жылдамдығынан көрінеді. Арнайы педагогикалық қабілеттердің ішінде мұғалімнің іс-әрекетіне немесе тәрбиешінің жұмысына да жатпайтын, екеуіне де қатысы бірдей ерекше қабілеттер бар. Бұл педагогикалық қарым-қатынасқа деген қабілеттілік. В.А. Кан-Калик осы қабілеттерді көп жылдар бойы зерттеп, педагогикалық еңбектің құрылымында 200 астам компонент барын анықтаған [5, 5-13 бб.]. Қарым-қатынас оның ең күрделі жақтарының бірі, өйткені педагогикалық жұмыстағы ең маңызды іс - мұғалім тұлғасының оқушы тұлғасына ықпалы –осы арқылы жүзеге асырылады.

А.К. Маркова және Л.М. Митина сияқты бірқатар авторлар педагогикалық іс-әрекет үшін маңыды мұғалімнің келесі психологиялық қасиеттеріне тоқталады [6]. Оларды тізіп өтейік.

Педагогикалық эрудиция - мұғалімнің педагогикалық міндеттерді шешу кезінде икемді пайдалана алатын қазіргі заманға лайық білімінің қоры.

Педагогикалық мақсат қою - мұғалімнің өз еңбегін жоспарлауға деген қажеттілігі, міндеттерді педагогикалық жағдайға сай өзгерте білуге дайындық. «Педагогикалық мақсат қою - бұл мұғалімнің қоғам мақсаттары мен өз мақсаттарын біріктіріп, оларды соңынан оқушыларға қабылдаулары мен талқылауы үшін ұсынуға қабілеттілігі» [7, 54 б.].

Педагогикалық жағдайларды талдау барысында жағдайларды салыстыру және жіктеу, олардың себеп-салдарлық байланыстарын анықтау арқылы педагогикалық іс-әрекеттің көзден таса, сырттай көрсетілмеген қасиеттерін анықтау үрдісінде педагогикалық ойлау қалыптасады.

Бұл жерде практикалық педагогикалық ойлау ерекше қызықтырады. Бұл теориялық заңдылықтарды пайдалана отырып, нақты жағдайларды талдау және соның негізінде педагогикалық шешімдерді қабылдау болып табылады.

Мұғалімнің ойлау қабілетін талдау үшін оның екі түрін қатар қойып қарастыру қажет: аналитикалық дискурсивтік (уақыты созылған, анық білінген кезеңдері бар) және интуитивтік ойлау қабілеті (тез өтетіндігімен сипатталады, анық білінген кезеңдері жоқ, санадан өткізілмеген).

Мұғалім оқушыны және өзін-өзі танып-білу барысында басқа да қабілеттерді жетілдіреді. Педагогикалық байқағыштық, қырағылық, педагогикалық есту қабілеті, педагогикалық оптимизм, педагогикалық тапқырлық. Педагогикалық болжамдай білу - оқушылардың педагогикалық жағдайлар басталғаннан аяқталғанға дейінгі мінез-құлқы мен реакциясын жорамалдай білу. Педагогикалық рефлексия - мұғалім санасының өзіне

қарай бағытталуы, оқушылардың мұғалім іс-әрекеті туралы ұғынымдарын және мұғалімнің оқушы іс-әрекетін қалай түсінетіні туралы ұғынымдарын есепке алу.

Педагогикалық іс-әрекеттің колледждің білім беру үрдісіндегі аталған бағыттарының жүзеге асырылуы олардың тиісті қағидаттарға сүйенуін талап етеді. Біздің пікірімізше, студенттермен жұмыста ең тиімді қағидаттар келесідей:

- жүйелілік және оңтайлылық қағидаты аталған дайындықтың қалыптасу мақсаттарының, мазмұнының, формаларының, әдістері мен тәсілдерінің бұл үрдіс нәтижелеріне берілген бағаға сәйкес келуін талап етеді. Үрдістің жүйелілігі, тұтастығы көбінесе теориялық және әдіснамалық негіздердің дамуымен, талданып, ой елегінен өткізілуімен қамтамасыз етіледі.

- *ЖОО білім беру ортасында өз білімін көтеру мен ұйымдастырылған білім беру-қалыптастырудың өзара әрекеттесуінің бірлігі қағидаты*, бір жағынан, өз білімін көтеру мотивтерінің дамуына, кәсіби өрлеуді жетілдіруге, ал екінші жағынан, болашақ мұғалімнің құзыреттілігі қалыптасатын рефлексиялық-инновациялық ортаны құруға бағытталады.

- *болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға* кәсіби дайындығын қалыптастыру үрдісін басқарудың сызықтық емес қағидаты оның гуманистік бағыттылығынан көрінеді.

- *ресурстардың шектеулілігін есепке алу қағидаты*, өйткені ЖОО ресурстары мен білім беру әлеуеті педагогикалық іс-әрекетті игеру тұрғысынан алғанда шектеулі, қалыптастыру стратегиясы бойынша *болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға* кәсіби дайындығын қалыптастыру үрдісін ресурстармен қамтамасыз етуді құрамалау және оңтайлы таңдау жасауды қарастырады.

- *жүйенің олқылықтарының орнын толтыру қағидаты*. Білім беру ортасы ішкі (тұлғалық) әлеуетті белсендіру есебінен ресурстар тапшылығының орнын толтырып отыруға қабілетті. *Болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға* кәсіби дайындығын қалыптастыру стратегиясы тұлғалық әлеуетті дамыту, қолдау және жүзеге асыруға бағытталуы тиіс.

Қарастырылып жатқан дайындықта біз жоғары оқу орнының студенттерінің психологиялық дайындығының 3 компонентін анықтайды: 1) интеллектуалдық; 2) эмоциялық-еріктік; 3) коммуникативтік-тұлғааралық.

Психологиялық кәсіби іс-әрекетке дайындықтың біз бөліп қараған көрсеткіштерінің негізінде біз психологиялық-педагогикалық диагностика әдістемелерін іріктеп алып, арнайы жұмыс бағдарламасы, жасалған жұмыстардың тиімділігін бағалау критерийлерін жасақтадық.

Сонымен көптеген зерттеулерді талдау арқылы келесідей қорытындылар жасауға болады:

1) Адам үшін мағынасы бар іс-әрекетпен беттескен кезде осы іс-әрекетке қатысты барлық нәрселердің реактивтілігін арттыратын психикалық ерекшеліктер жандана түседі. Сонымен қатар бұл іс-әрекет адам үшін тартымды бола түседі, психикалық іс-әрекеттің түрлі жақтарына ықпалы күшейе түседі.

2) Кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты мотивациялық-мағыналы дайындық пен субъектінің кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыруға қабілеттілігін қамтамасыз ететін психикалық түзілімдерінің – көзқарас-түсініктерінің, ойлау тәсілдерінің, біліктерінің, ұмтылыстарының, құндылықтарының, басқа да тұлғалық қасиеттерінің жиынтығын (жүйесін) қалыптастыру үрдісі деп түсінеміз.

3) Педагогтардың ең маңызды қасиеттерінің ішінде әдебиетте келесілер бөліп алынады: эмпатия, эрудиция, педагогикалық ойлау, интуиция, импровизацияға бейімділік, байқағыштық, оптимизм, тапқырлық, педагогикалық болжағыштық, рефлексия.

4) Педагог үшін маңыздылары келесі қасиеттер болып табылады: бәрін білуге құмарлық, бір нәрсемен ұзақ уақыт бойы айналысуға қабілеттілік, ғылыми дарындылықтың салыстырмалы жоғары деңгейі, шығармашылық ойлау, ұшқыр қиял, байқағыштық, өз жұмысы мен өз міндеттеріне қатысты бастамашылдық, ынтылылық, тәртіптілік, сын мен өзін сынауға қабілеттілік, әділдік, туралық, басқа адамдармен тіл табыса білу.

5) Басқа тұлғалық қасиеттердің ішінде ең көп ауызға алынатыны - әмбебап КМҚ ретінде бағаланатын жауапкершілік. Жауапкершілікті бірқатар авторлар тұлға бағыттылығын сипаттайтын қасиеттердің бірі ретінде қарастырады, ол кәсіби іс-әрекеттің үрдісі мен нәтижелеріне ең алдымен өз жұмыс міндеттеріне және өзінің кәсіби қасиеттеріне қатынасы арқылы ықпал етеді. Басқа тұлғалық қасиеттердің көпшілігі ерекше болып саналады және кәсіби іс-әрекеттің белгілі бір түрлері үшін ғана маңызды. Эксперименттік жұмыстарды қорытындылайтын болсақ, ерекшеліктер ретінде КМҚ кәсіби іс-әрекеттің кез-келген түрінде туындауы мүмкін екенін айта кетуге болады.

6) Педагогикалық қабілеттер педагогикалық еңбектің нысандарына, құралдары мен шарттарына қатысты тәрбиеленетін тұлғаның тиісті қасиеттерін қалыптастырудың өнімді модельдерін құрудан тұратын тұлғаның жеке тұрақты қасиеттері ретінде анықталады.

7) Біздің теориялық талдауымыздың нәтижелері көрсеткендей, педагогикалық рефлексияның кешенді көрінісі студенттердің тұлғаға бағдарланған педагогикалық өзара әрекеттесуге психологиялық дайындығының маңызды компоненті болып табылады. Ол педагогтың балалармен қарым-қатынас жасау тәсілін талдап, дұрыс бағалауға, балалардың өзі туралы ұғынымдарын ескеруге, өз тәрбиеленушілерін дұрыс түсінуге, олардың психикалық күйлерін анықтай алуына, балалардың бұл қарым-қатынастардан не күтетінін білуге мүмкіндік береді.

8) Педагогикалық іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастыру бағыттарын талдай отырып, кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықтың табысты болу үрдісі үшін маңызды мәні бар келесі үш бағытты көрсетуге болады: педагогикалық, психологиялық және дамытушы бағыттар.

9) Жоғарғы оқу орны жағдайында кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықтың табыстылығына септігін тигізетін педагогикалық іс-әрекет бағыттарын жүзеге асыру олардың педагогикалық қағидаттарға сүйенуін талап етеді: жүйелілік және оңтайлылық қағидаты, *білім беру ортасында өз білімін көтеру мен ұйымдастырылған білім беру-қалыптастырудың өзара әрекеттесуінің бірлігі қағидаты, болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру үрдісін басқарудың сызықтық емес қағидаты, ресурстардың шектеулілігін есепке алу қағидаты, жүйенің олқылықтарының орнын толтыру қағидаты.*

10) Кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастырудың негізгі әдістері ретінде студенттермен жұмыс кезінде біз келесі тәсілдерді таңдадық: тренингтер, жаттығулар, топтық талқылау, арнайы курсты зерттеу. Өз кезегінде бұл әдістерді қолдану топтық және жеке талқылау, жұппен жұмыс, ойын формалары, ауызша және жазбаша сұрау сияқты сабақ өткізу мен ұйымдастыру формаларын талап етеді.

11) Кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты табысты қалыптастыру үрдісінің негізгі компоненттері ретінде келесілері таңдалды: интеллектуалдық, эмоциялық-еріктік, коммуникативтік-тұлғааралық.

12) Бөліп алынған компоненттер, психологиялық дайындық көрсеткіштері бізге педагог-психолог студенттердің кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындығын табысты қалыптастырудың теориялық моделін жасақтауға мүмкіндік берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 жыл 27 шілде.

2 Щербаков А.И. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования. – СПб., 1998. – 120 с.

- 3 Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. – СПб., 1999. – 98 с.
- 4 Леви В.Л. Искусство быть другим. – М., 1990. – 207 с.
- 5 Кан-Калик В.А. К разработке теории общего профессионального развития личности специалиста в ВУЗе. – М., 1995. – 230с.
- 6 Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М., 1999. – 215 с.
- 7 Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1996. - 400 с.

ӘОЖ: 159.9.07

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Жумасейтова А.Е. Султанғалиева А.И, Калкенова Г.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются понятия «профессиональная» и «психофизиологическая» готовность данные в современной психолого-педагогической литературе, структуру и содержание педагогической деятельности, компоненты психофизиологической готовности, структурные элементы профессионально-творческих способностей, психологические качества учителя важные для педагогической деятельности, описываются 3 компонента психологической готовности студентов вузов (интеллектуальный, эмоционально-волевой и коммуникативно-межличностный).

Ключевые слова: профессиональная готовность, психофизиологическая готовность, профессионально-творческие способности, психологические качества учителя, компоненты психологической готовности студентов.

ӘОЖ 796.5

ТУРИСТЕР ТИПОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖЕКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Иргалиев А.С., Абекешев А.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Мақалада жеке адамдардың туризм арқылы бос уақыт пен демалысты ұйымдастырудың психологиялық аспектілері; туризмнің негізгі белгілері өзінің тұрақты тұратын жерінен кеңістікте орын ауыстыру практикасы ретінде, демалыс орнының бейнесін қалыптастыру негізінде туристердің мінез-құлқын ұйымдастыру; демалыс іс-әрекетінің жеке себептері мен психологиялық функциялары жүйесіндегі туризмнің тартымдылығы; туристердің әртүрлі топтарының (таулы туристер, тарихи-мәдени туристер, жағажай туристері) тұлғалық-психологиялық ерекшеліктеріне талдау жүргізіледі; турлар жасайтын адамдардың ниеттері мен ішкі психологиялық мақсаттары; географиялық кеңістікке және демалыс уақытына қатысты негізделген туристер белсенділігінің сыртқы нысандарын талдау жасалады. Зерттеудің мақсаты туризмнің түрлерін пайдаланатын адамдарда туризмнің психологиялық мазмұнындағы айырмашылықтарды талдау болды. Зерттеу объектісі жеке тұлғаның кеңістікке қатынасын және туризмді пайдаланатын адамдардың жеке ерекшеліктерін қамтитын туризмнің психологиялық мазмұны болды. Зерттеу әдістері ретінде семантикалық дифференциалдың әдістемелері, туристік орындарға баруға байланысты эмоциялық көріністерді бағалау

және туризмнің іске асырылатын функцияларын бағалау әдістемесі қолданылды. Зерттеудің нәтижесі жеке тұлғаның географиялық кеңістікке қатынасының ерекшеліктері және туризмнің түрлерін тәжірибеге алатын адамдардың жеке ерекшеліктері болды. Ғылыми талдау және түсінік негізінде туристердің 3 тобының: тау, мәдени-тарихи және жағажай портреттері ұсынылған. Туристердің баратын орындарын бағалау кезінде олардың психологиялық портреттері бөлінді, бос уақыттағы демалыс функцияларына талдау, туризмнің өз тұратын жерінен тыс тұрақты өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге, белсенді демалыстың әртүрлі түрлерімен айналысуға ықпал ету дәрежесіне бағалау жүргізілді.

Түйінді сөздер: бос уақыт; туризм; орын ауыстыру практикасы; туристердің мінез-құлқы; демалыс; тартымдылық; уәж; ниет; турлар.

Кіріспе. Қазіргі уақытта адамдардың бос уақыты мен демалысын рухани пайдалы өткізудің рөлі айтарлықтай өсті. Саяхаттағы адамның тұлғасы басқа мәдениетпен өзара іс-қимылдың, кеңістіктік-уақыттық параметрлердің және ортаны ұйымдастыру тәсілінің, туристер баратын жергілікті жердің мәдениет жеткізушілерінің өзге де коммуникативтік және тұлғалық ерекшеліктерінің әсерінен пайда болатын бірқатар өзгерістерге ұшырайды [1]. Туризмнің даму үрдістері адамның туристік қызметке қатысуына негізделген психологиялық өзгерістерді ғылыми тұрғыдан түсінуге қажеттілікті тудырады.

Туризм феноменінің психологиялық құрамдас бөлігі ғылыми тұрғыдан түсіну мәні болып табылмайды, бұл осы феноменді қазіргі заманғы психология тұрғысынан түсіндіруде қиындықтарға әкеп соғады. Туризмге психологиялық көзқарастың ерекшелігі бұл құбылысты туристік сапарларды, туризм ресурстарын ынталандыру тұрғысынан жеке тұлғалық өсуді ынталандыру және толеранттылық пен коммуникативтік дағдыларды дамыту құралы ретінде қарастырудан тұрады [2]. Алайда, осы бағытта орындалған жұмыстардың көпшілігі тар мамандандырылған бағытқа ие және жалпы психологиялық білімде жинақталған түсіндіру қағидаттарын жеткіліксіз дәрежеде пайдаланады [3]. Мәселен, туризмнің «психологиялық» анықтамасы жоқ, бірақ бұл құбылыстың психологиялық астарының болуы адамды туристер мен саяхатшы ретінде сипаттайтын ұғымдардың психологиялық аппараты әзірленбегені анық. Бұл контексте туризм ұғымына қарағанда кеңірек пайдалануды, оларды зерделеу мақсатында қандай да бір аумақ (акватория) бойынша, сондай-ақ жалпы білім беретін, спорттық, танымдық және басқа да мақсаттармен орын ауыстыруды білдіретін «саяхат» санатын пайдалану қолайлы деп саналады [4]. Саяхат жағдайында адам кеңістікте жылжып қана қоймай, өзіне ашылатын жаңа, өзгеше әлемді, басқа мәдениеттің әлемін белсенді игереді, түсінеді. Туризм - бұл адамның бос уақытында оның дене кеңістігіндегі мінез-құлқын өзі орын ауыстыратын орын бейнесін және орын ауыстыру бағытын қалыптастыру негізінде өткізу және ұйымдастыру, олардың жеке себептері, құндылықтары және бос уақытты рухани-нәтижелі өткізудің психологиялық функциялары жүйесіндегі тартымдылығын бастан кешіру [5]. Әлеуметтік шындықта жатқан бұл проблемалар адамның кеңістікке қатынасына негізделген туристер белсенділігінің сыртқы нысандарына байланысты туризмнің ішкі психологиялық заңдылықтарын жаңаша ұғыну мен зерделеуді қамтитын мақалада көрсетілген зерттеу проблемасын өзектендіреді және айқындайды. Әлеуметтік практика ретіндегі туризмнің негізгі белгісі - кеңістікте өзінің тұрақты тұрғылықты жерінен басқа жерге уақытша бару. Бұл орын ауыстыру сыртқы бақыланатын мінез-құлық сипаттамасы [6]. Біз бұл қозғалыстың артында туризмнің психологиялық мазмұны жатыр деп ойлаймыз.

Зерттеудің мақсаты - туризмнің түрлі түрлерін пайдаланатын адамдардағы туризмнің психологиялық мазмұнындағы айырмашылықтарды талдау.

Зерттеу объектісі жеке тұлғаның кеңістікке қатынасын және туризмді пайдаланатын адамдардың жеке ерекшеліктерін қамтитын туризмнің психологиялық мазмұны.

Зерттеудің пәні жеке тұлғаның географиялық кеңістікке қарым-қатынасының ерекшеліктері және туризмнің түрлерін қолданатын адамдардың жеке ерекшеліктері.

Зерттеу әдістері мен нәтижелері, талдау.

Туризмнің психологиялық мазмұнын зерттеу үшін және талдау мақсаттарына сәйкес әртүрлі әдістемелер пайдаланылады: келетін орындардың бейнелері - Лоуэнталь мен Ризль ұсынған кеңістікті бағалау үшін дескрипторлар жиынтығы бар семантикалық дифференциал. Адамдардың географиялық белгілерін түсіну үшін Дж.Голдтың семантикалық дифференциалы. Туристік орындарға баруға байланысты эмоциялық құбылыстарды бағалау үшін Додоновтың эмоциялық бағыттағы сауалнамасы пайдаланылады. Туризмнің іске асырылатын функцияларын бағалау үшін Дёмин-Пивкин сауалнамасы, туристік іс-әрекеттер жасау дәрежесі Е.Г. Ксенофонованың «Бақылау локусы» әдістемесі, сондай-ақ Г.В. Залевскийдің ригиттілік сауалнамасы пайдаланылады.

Туристік қызметтің психологиялық ерекшеліктерін зерттеу әлемге ашықтық дәрежесін, тек бейімделу қабілетін емес, өз өмірін белсенді түрде жасауға, оны мағыналы және шығармашылық тұрғыдан жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Адам туристік сапар, саяхат туралы өз еркімен шешім қабылдайды, қарапайым тірі қалудан гөрі өзге себептерді басшылыққа алады, бұл саяхат туралы адамның өзін-өзі ұйымдастыратын күрделі жүйе ретінде дамуының нұсқасы (өзі) ретінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді [7]. Адамның психологиялық жүйесінің әлемге ашықтығына жауап беретін жеке адамның ментальды кеңістігінің параметрлері туристік қызметке әртүрлі дәрежеде қатысатын адамдар тобында ерекше ерекшеліктерге ие.

Жан-жақты ғылыми талдау барысында біз 3 топқа бөлінетін туристердің 2 түрін анықтадық. Бірінші классификация бұл баратын орындарына қатысты бағалау және сол жерде бос уақытын өткізуге байланысты. Екіншісі туристік саяхаттарға шығу жиілігіне байланысты. Бірінші жүктеу бойынша туристерінің психологиялық ерекшеліктерінің келесі түрлерін анықтадық- олар «тау» туристер, «мәдени-тарихи» туристер және «жағажай» туристері.

«Тау» туристер басқа туристерге қарағанда баратын орындарды әдемі, статикалық, хаотикалық, дені сау, қызықты, тыныш, қараңғы, қысымды жасамайтын, пессимистік, алыс, биік деп бағалайды. «Мәдени-тарихи» туристер өздері барған жерлерді басқа туристерге қарағанда, жанданған, жарқын, бай, жаңа, жақын, кең деп бағалайды. «Жағажай» туристері олар баратын жерлерді басқа туристерге қарағанда ұқыпты, төмен, ұсқынсыз, қысымшыл деп бағалайды. Келген орындардың бейнесіндегі айырмашылықтарды туристер баратын нысандардың ерекшеліктерімен дәлме-дәл түсіндіруге болады [8]. Туристер баратын әртүрлі нысандар оларды түсінуде және әртүрлі бейнелерге ие. «Тау» туристер тауларды әдемі, статикалық (бір орында тұрған, ұзақ уақыт бойы өзгермеген), биікте орналысқан отелдер және т.б. деп сипаттады. «Мәдени-тарихи» туристер қалаларды көп халықты (адамдардың ортасы), тазалығы жағынан (аландардың тазалықтары, ғимараттардың іші, қоқыс контейнерлерінің болуы) және т.б. көріністермен сипаттады. «Жағажай» туристері жағажайларды: таза, тартымды (заманауи жағажайлардың жабдықталуы), төмен (биік таулармен салыстырғанда; жағажайлар - теңіз деңгейінен ең төменгі биіктікте), нашар (айналасында көптеген құрылыстардың болуы, киім ауыстыруға арналған лас кабиналар) және т.б. сипаттады. Осылайша, біз туризмнің түрлерінде баратын орындардың бейнелеріндегі айырмашылықтарды көреміз.

Бос уақытты ұйымдастыру функциялары байланысты сипаттамалары. «Тау» туристер туризмнің өз отбасынан тыс тұрақты өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге, тұрақты белсенділік танытуға ықпал ету дәрежесін анағұрлым жоғары бағалайды. Бұл

туризмде тур барысында басқа топтармен қарым-қатынас орнатылады. Туризмнің белсенді түрі болып табылады, ол өз елді мекенінен тыс жерлерге үнемі шығуға және жабдықтарды дайындауға түрткі болады. Туризммен қамтуға мәжбүр болу - ең төмен жағдай, бұл туризмнің осы түрін қолданатын адамдардың өздерінің ішкі интенцияларына сүйенетінін көрсетеді [9]. «Мәдени-тарихи» туристер туризмнің уақыттағы күнделікті өмірді ретке келтіруге әсер ету дәрежесін анағұрлым жоғары бағалайды, бұл демалыстар кестесін жан-жақты жоспарлау қажеттілігіне, жеке мақсаттарды жеке мақсаттармен біріктіруге байланысты, мұны мәдени мұраны сақтаудың жалпы үрдісімен түсіндіруге болады. «Жағажай» туристері туризмнің уақыттағы күнделікті өмірді ретке келтіруге әсер ету дәрежесін неғұрлым төмен бағалайды (сапарларды жүйелі жоспарлау жоқ, олар тек маусымдық), өз отбасының шегінен тыс тұрақты өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге, жеке мақсаттарды ортақ мақсаттармен біріктіруге (жағалау маңындағы жағажайларда басқа адамдармен қарым-қатынас жоқ, тек бірге келген адамдармен қарым-қатынас) [10].

Екінші психологиялық типологияға сәйкес біз туристердің «Саяхатқа сирек шығатындар», «Мезгіл-мезгіл саяхаттаушылар» және «Белсенді саяхатшылар» атты 3 тобын бөліп алдық.

«Сирек саяхатшылар» тобы үшін Қазақстан аумағымен шектелген саяхаттар ғана тән, туристік сапардың негізгі басымды параметрі ретінде қауіпсіздік алынады. Саяхаттың 62%-ы өмірлік маңызды жоспарларды іске асырумен байланысты емес. Осы топтың респонденттерінің көпшілігі (95%) туризмнің қандай да бір шамада адамның жаңа жағдайларға бейімделу қабілетіне, оның ішкі әлемінің байлығына оң әсер ететінін айтады. Сыналушылардың 67%-ы саяхат дағдылы өмірдің қиындықтарын шешуге көмектеседі дейді. Бұл ретте саяхаттарды маңызды проблемаларды шешу құралдары ретінде бағалау аз: респонденттердің 68%-ы саяхат өзекті мәселелерді шешуге аз ғана дәрежеде көмектесті, 47%-ы өздеріне үйреншікті жағдайдан қиындықпен ажырайды, 26%-ы бұл мәселеде қиындық көрмейді.

Екінші топ «Мезгіл-мезгіл саяхаттаушылар». Бұл топқа жылына 1 реттен жиі емес саяхат жасайтын адамдар кіреді. 77% респонденттер саяхатты өз өмірінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады және 17% -ы саяхатты өмірдің өзі үшін маңызды емес жағы деп санайды. Қазақстан шегінде жиі сапарлар жасалады, шетелге сапарлар қарастырылмайды. Бұл адамдар үшін саяхаттың ең маңызды сипаттамасы - «жаңа әсерлердің, күйзелістердің болуы», қауіпсіздік қажеттіліктері осы топта екінші жоспарға ауысады. Саяхаттың адамның бейімделу қабілетіне әсері туралы мәселеде сыналушылардың 96% осы тәуелділіктің жоғары дәрежесін атап өтті. Туризмді адамның ішкі әлемінің байлығымен байланыстырады. Респонденттердің шамамен 85%-ы саяхат олардың кәдімгі өмірдегі өмірлік қиындықтармен күресу қабілетіне қандай да бір дәрежеде әсер етеді деп санайды. Респонденттердің 68%-ы өздеріне үйреншікті жағдайдан оңай айырылады, 19%-ы үйреншікті өмір салтын қиындықпен өзгертеді.

Үшінші топқа («Белсенді саяхатшылар») туристік сапарларды жылына 1 реттен жиі жасайтын респонденттер кірді. Бұл топтың өзіне тән ерекшелігі Қазақстан шегіндегі сапарларды ғана емес, сондай-ақ шетелге сапарларды қамтитын саяхат географиясы болып табылады. Өз саяхаттарын респонденттердің 48%-ы әртүрлі жоспарлы деп белгілейді, респонденттердің 39%-ы саяхатты өмірлік маңызды жоспарларды іске асырумен байланыстырмайды, 12%-ы өмірлік қажеттілік бойынша саяхат жасайды. Сұралғандардың пікірінше, саяхаттың жаңа әсерлердің, күйзелістердің болуы, қауіпсіздік, жаңа нәрселерді білу мүмкіндігі сияқты ерекшеліктері маңызды болып табылады. Саяхат олардың 39%-ы өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, 18%-ы саяхатты өздері үшін маңызды емес деп санайды, 42%-ы өз өміріндегі саяхаттардың маңыздылығын бағалауға қиындық туғызады. Көптеген адамдар (96%) туризм мен саяхат адамның жаңа жағдайларға бейімделу қабілетіне әсер ететінін, 88% туризм адамның ішкі әлемінің

байлығын қамтамасыз етеді деп санайды. Бұл топта респонденттердің 38%-ы саяхат адамның кәдімгі өмірдің қиындықтарымен күресу қабілетіне айтарлықтай әсер етеді деп есептейді. Респонденттердің жартысына жуығы (48%) үйреншікті жағдайдан оңай ажырайды, бұл ретте респонденттердің 30% -ы қиындықтарға ұшырайды.

Осылайша, алынған деректер мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

- туристік сапарлардың таралуы ғана емес, сондай-ақ саяхат географиясы да бөлінген үш топта әртүрлі болып табылады;

- «Мезгіл-мезгіл саяхат жасайтын» және «Белсенді саяхатшылар» топтарының респонденттері саяхаттарды өмірлік жоспарлармен байланысты және өз өмірінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде жиі бағалайды;

- барлық дерлік респонденттер олардың өміріндегі саяхаттардың таралуына қарамастан жалпы туризмді бейімделу мүмкіндіктерімен және жеке адамның ішкі дүниесінің байлығымен байланыстырады;

- кейде немесе жиі саяхат жасайтын жеке адамдар аз саяхат жасайтындармен салыстырғанда үйреншікті өмір салтын өзгертуге үлкен дайындықты көрсетеді.

Қорытынды.

Жүргізілген талдаудың нәтижелеріне сүйене отырып, туризмнің түрлерін пайдаланатын адамдарда туризмнің психологиялық мазмұнындағы айырмашылықтардың бар екендігі туралы қорытынды жасауға болады.

Тау туризмінің өкілдері тауларды әдемі, статикалық, хаотикалық, салауатты, қызықты, тыныш, қараңғы, қысымды түсірмейтін, пессимистік, алыс, биік деп бағалайды. Тауда ерекше, сырлы, білінбейтін, бейтаныс жағдайда, жерде пайда болатын сезімді ұнатады; сондай-ақ жаңасын тану кезінде қызығушылық, ләззат алу.

Мәдени-тарихи туризм өкілдері өздері барған мәдени-тарихи жерлерді қалаларда көбінесе жанданған, жарқын, бай, жаңа, жақын, кең, қоңыр, тітіркендіргіш деп бағалайды. Олардың өздері қарап жатқан жерлер мен көрікті жерлердің үлкендігін түсінуі және олардың аясында өздерін бөліп алғысы келмеуі туралы айтуға болады.

Жағажай туризмінің өкілдері жағажайларда бейтаныс адамдар көп шоғырланған жерлерде қандай да бір эмоцияны ұнатады. Туризмнің бұл түрі туризм функцияларын іске асыруға ықпал етпейді. Жағажай туризмі - туризмнің салт-дәстүрлі түрі; әр жаз сайын теңізге бару туристердің ішкі тілегі емес, нормаға берілген сыйлық болып табылады.

Нақты бір адамның өміріндегі туристік сапарлардың саны мен сапасына әсер ететін сыртқы факторлардың болуына қарамастан (мысалы, материалдық шығындар, өмірлік қиын жағдайлар және т.б.), адамның өзінің бос уақытын ұйымдастыру тәсілі ретінде саяхатты ішкі таңдауы, өзін-өзі дамыту және қоршаған әлемді тану құралдары жетекші болып табылады. Саяхатқа қатысуы әртүрлі дәрежедегі адамдар туризмнің дамушы ресурстарын бірдей жоғары бағалайды, алайда оларды өз өмірінде әр түрлі пайдалануға ұмтылады.

Сирек саяхат жасайтын адамдар өз мәдениетінің, қалыптасқан өз мінез-құлқының нормативтік негіздерінің ықпалында болады және мәдени сәйкессіздіктер жағдайына сирек ұшырайды, бұл ішкі бақылау локусын сақтау кезіндегі мінез-құлықтың икемсіздігіне байланысты. Бұл ретте жиі саяхат жасайтын адамдар жаңасына ерекше сезімталдыққа ие, әлемдегі өз белсенділігінің ішкі негіздерін икемді қайта құру мүмкіндігіне ие, бұл көптеген когнитивтік сәйкессіздіктердің, саяхат процесіндегі белгісіздік жағдайларының болуымен түсіндірілуі мүмкін. Ригидтілік жоғары болған сайын адамның сыртқы ортамен байланысы және оған шығу арналары соғұрлым қатты бұғатталады деп айтуға болады [11]. Жоғарыда айтылғандарды түсіндіре отырып, жоғары ригидтілік болған жағдайда жеке тұлғаның ментальды кеңістігін кеңейту тәсілі ретінде саяхат мүмкіндігі де бұғатталуы мүмкін.

Сондай-ақ интерналдылық сипаттамасы бойынша біз бөлген үш топтың адамдарын ерекшелейтін ерекше сызық кешендері анықталды. Сирек саяхат жасайтындар қарым-қатынастағы жауапкершілік сияқты сипатта болады, саяхат жасайтындар уақыт өте келе өз өмірінің сәтсіздіктері үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға бейім емес, ал жиі саяхат жасайтын адамдардың жетістіктерге ерекше белгісі болады. Яғни, саяхатқа қатысуы әртүрлі адамдарда интерналдылықтың көрінісінде белгілі бір ерекшеліктер бар.

Осылайша, біздің зерттеу барысында саяхатқа қатысу дәрежесі мен адамның психологиялық жүйесінің ашықтығының (жабықтығының) параметрлері өзара байланысты екені анықталды. Туристік саяхатқа қатысуға неғұрлым байланысты тұлғалық сипаттама ригидтілік (флексибельдік) болып табылады. Бұл ретте адамның жиі саяхат жасауы жеке адамның ішкі дүниесінің қабаттылығы, жаңасына бейімділігі сияқты қасиетімен ұштасады.

Туризммен одан әрі ғылыми жұмыс ретінде туристердің жүру бағыттарын туристер тікелей батқан шындық ретінде зерттеуге болады; маршруттан өту немесе өту процесіндегі эмоциялық жағдайдың динамикасын, бағдарлаудың психологиялық аспектілерін және туристің жеке басының мәдени-рухани дамуының басқа да психологиялық мазмұнын қамтиды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Глазков В.Н. Методы научных исследований в сфере туризма и гостиничного дела. - М.: Юрайт, 2020. - 177 с.
2. Козар Н.К. Организация туристской деятельности. - М.: Русайнс, 2019. - 139 с.
3. Зайцева Н.А. Безбарьерный туризм. - М.: КноРус, 2020. - 176 с.
4. Бутузов А.Г. Этнокультурный туризм. - М.: КноРус, 2021. - 248 с.
5. Чудновский А.Д. Актуальные проблемы развития туристской индустрии. - М.: КноРус, 2020. - 440 с.
6. Косолапов А.Б. Организация туристской деятельности. - М.: КноРус, 2020. - 304 с.
7. Гладили В.А. Организация и менеджмент в туризме. - М.: Русайнс, 2021. - 119 с.
8. Манько Н.П. Методологические, организационные и правовые аспекты обеспечения безопасности туризма. - М.: Русайнс, 2019. - 206 с.
9. Литвин А.В. Психологические особенности людей, практикующих различные виды туризма. // Южно-российский журнал социальных наук. - 2018. Т. 19. - № 2. - С. 100-116.
10. Соколов А.С., Манько Н.П., Ищенко В.М., Тылец В.Г., Краснянская Т.М. Психология туризма: постановка проблемы безопасности туристской деятельности // Вестник РМАТ. - №3. - 2020. - С.115-121.
11. Трофимов Е.Н. Ответственный туризм: новый взгляд на подготовку кадров // Высшее образование сегодня. - 2019. - № 3. - С. 5-10.

ӘОЖ 796.5

ЛИЧНОСТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТИПОЛОГИЙ ТУРИСТОВ

Иргалиев А.С., Абекешев А.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются психологические аспекты организации свободного времени и досуга посредством туризма; представлены основные признаки туризма как практики перемещения в пространстве с места своего постоянного

проживания, организация поведения туристов на основе формирования образа места отдыха; осмысление привлекательности туризма в системе личностных мотивов и психологических функций досуговой занятости; проводится анализ личностно-психологических особенностей различных групп туристов (горные туристы, исторически-культурные туристы пляжные туристы); намерения и внутренние психологические цели людей совершающих туры; анализ внешних форм активности туристов, основанных на отношении к географическому пространству и времени отдыха. Цель исследования заключалась в анализе различий в психологическом содержании туризма у людей, практикующих различные виды туризма. Объектом исследования послужило психологическое содержание туризма, включающее отношение личности к пространству и личностные особенности людей, практикующих туризм. В качестве методов исследования послужили методики семантического дифференциала, оценки эмоциональных проявлений, связанных с посещением туристических мест и методики оценки реализуемых функций туризма. Результатами исследования послужили особенности отношения личности к географическому пространству и личностные особенности людей, практикующих различные виды туризма. На основе научного анализа и осмысления представлены психологические портреты 3 групп туристов: горные, культурно-исторические и пляжные. Выделены психологические портреты туристов при оценке посещаемых ими мест, проведен анализ функций досуговой занятости, оценка степени влияния туризма на обеспечение регулярных взаимодействий за пределами своего места проживания, занятия различными видами активного отдыха.

Ключевые слова: досуг; туризм; практика перемещения; поведение туристов; отдых; привлекательность; мотив; намерения; туры.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 336.143

ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТЕРДІҢ ЖҰМЫС ІСТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көбегенов Ж.Б., Тогашева Д.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: жергілікті бюджет түсінігі, мақсаты мен міндеті, кірісі мен шығысына сипаттама, бұл мақалада жергілікті қаржының басты буындарының бірі-жергілікті бюджеттер егжей-тегжейлі қаралады.

Кілт сөздер: бюджет, жергілікті қаржы, жергілікті бюджет, фискалды саясат, республикалық бюджет, бюджет жүйесі

Жергілікті қаржы мемлекеттің қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оларға жергілікті бюджеттер, арнайы бюджеттен тыс қорлар және жергілікті басқару органдарының меншігіндегі шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысы кіреді. Жергілікті қаржының құрылымы мен бағыты жергілікті билік пен басқару органдарының - мәслихаттардың (депутаттар жиналыстарының), жергілікті әкімшіліктің және жергілікті өзін-өзі басқарудың функцияларымен айқындалады [1].

Қазіргі уақытта нарықтық қатынастардың қалыптасуы жағдайында жергілікті органдардың қызмет саласы кеңейіп, олар әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, демографиялық мәселелерді шешуде айтарлықтай дербестікке ие болады. Жергілікті басқару органдарына мемлекеттің әлеуметтік бағдарламаларын іске асыру бойынша маңызды міндеттер жүктелген. Халыққа қызмет көрсету жөніндегі іс-шараларды қаржыландыру негізінен жергілікті қаржы ресурстары есебінен жүзеге асырылады [2].

Әлеуметтік-тұрмыстық инфрақұрылым салалары басым бөлігінде бюджет қаражатынан қалыптастырылатын қорлар есебінен халыққа қызметтер көрсетеді. Жергілікті буындағы қаржылық қатынастар «Қазақстан Республикасының Бюджет жүйесі туралы», «Республикалық бюджет туралы» ағымдағы жылға арналған заңдармен және шаруашылық және қаржылық қызмет туралы басқа да заңдармен реттеледі.

Жергілікті қаржы саласындағы маңызды рөл жергілікті өзін-өзі басқару мен басқарудың көп қырлы қызметінің қаржылық негізі болып табылатын жергілікті бюджеттерге тиесілі. Қазақстандағы жергілікті бюджеттер (облыстардың, қалалардың, аудандардың) кірістер мен шығыстар бойынша мемлекеттік бюджет қаражаты көлемінің 50% шегінде алады [3].

Қаржылық қатынастарды ұйымдастырудың бюджеттік түрінде екі тенденция қатар жүреді:

1) қаржы ресурстарының қозғалысын басқарудың нысандары мен әдістері жүйесін орталықтандыру дағдарыстан шығу және тұрақтандыру мақсатында экономиканы басқарудағы орталықтандырылған принциптердің неғұрлым жалпы даму процесінің көрінісі ретінде;

2) қаржы қорларын қалыптастыру мен пайдаланудағы жергілікті билік пен басқару функцияларын күшейте отырып, қаржыны орталықсыздандыру.

Екінші тенденция жергілікті органдардың жергілікті жағдайларға жақындығымен, олардың аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына үлкен қызығушылығымен негізделген. Қаржылық қатынастарды басқару принципі-бұл қаржыны бақылау функциясын жүзеге асыру мүмкіндігі: белгілі бір қаржылық қатынас формальды

бақылауға неғұрлым аз болса, оны орталықтандырылмаған реттеуге, ал керісінше, жақсы бақылаумен - орталықтандырылған реттеуге жатқызған жөн [4].

1994 жылға дейін Қазақстанда 3045 жергілікті бюджет болды: бюджеттік жүйені орталықтандыруға байланысты 1994 жылдың басынан бастап 2500 жергілікті бюджет - ауылдық, кенттік, ауылдық бюджеттер таратылды. Қаржы ресурстарын жұмылдыру мен пайдалануда аудандық буынның қаржылық мүмкіндіктері айтарлықтай шектеулі. Бюджет жүйелерінің әлемдік шаруашылық дамуының жоғарыда баяндалған үрдістері тұрғысынан Қазақстандағы бюджет жүйесін орталықтандыру процестерін бюджет-қаржы саласының дағдарыстық жағдайынан туындаған мәжбүрлі шараларға жатқызуға болады. Қазақстан Республикасының жергілікті бюджеттеріне түсетін түсімдер мынадай түрлерді қамтиды:

- 1) жергілікті бюджеттердің кірістері;
- 2) жоғары тұрған бюджеттерден, заңды және жеке тұлғалардан, шет мемлекеттерден алынған ресми трансферттер;
- 3) жергілікті бюджеттерден бұрын берілген кредиттер бойынша негізгі борышты өтеу.

Өз кезегінде кірістер мыналардан тұрады:

- а) салықтар, алымдар және басқа да міндетті төлемдер түсімдері;
- б) салықтық емес түсімдер;
- в) капиталмен жасалатын операциялардан түсетін кірістер.

2001 жылға арналған жергілікті бюджеттерге бекітілген салықтар, алымдар мен міндетті төлемдер: әкімшілік-аумақтық бірлікте жиналатын корпоративтік табыс салығы 50%; құрамында спирті бар сусындарға акциздер, ойын бизнесі 50%; жеке табыс салығы; Әлеуметтік салық; мүлік салығы; жер салығы; көлік салығы қаражат; жергілікті бюджеттерге түсетін бөлігінде жасалған келісімшарттар бойынша өнімді бөлу бойынша Қазақстан Республикасының үлесі; алымдар, Төлемдер, баждар (бағалы қағаздар эмиссиясын тіркегені үшін алымды қоспағанда).

Жергілікті бюджеттерге салықтық емес түсімдерге: коммуналдық меншік болып табылатын кәсіпорындардың акцияларына дивидендтер; жергілікті органдар өткізетін лотереялардан түсетін кірістер; жергілікті бюджеттерден кредиттер үшін сыйақылар (мүдделер); жергілікті органдарға тиесілі мүлікті сатудан түсетін түсімдер; жергілікті органдарға ведомстволық бағынысты мемлекеттік мекемелер тарапынан көрсетілетін қызметтерді сатудан түсетін түсімдер; мүлікті жалға беруден түсетін түсімдер жатады жергілікті органдарға ведомстволық бағынысты мемлекеттік мекемелер ұйымдастыратын мемлекеттік сатып алулардан түсетін түсімдер; жер учаскелерін жалға беруден түсетін түсімдер; қоршаған ортаны қорғаудың жергілікті мемлекеттік қорларына қоршаған ортаны ластағаны үшін 50% мөлшерінде төлемдер; өзге де әкімшілік алымдар; жергілікті атқарушы органдарға ведомстволық бағынысты мемлекеттік мекемелер алатын әкімшілік айыппұлдар мен санкциялар; өзге де түсімдер, Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген.

Қазақстан бойынша орта есеппен жергілікті бюджеттерге түсетін түсімдердің жекелеген санаттары арасындағы арақатынас салықтық (82,4%) пайдасына қалыптасты, оның ішінде әлеуметтік салық, корпоративтік және жеке табыс салығы, Меншікке (мүлікке, жерге, көлік құралдарына) салынатын салықтар басым. Түсімдердің екінші көзі республикалық бюджеттен берілетін трансферттер болып табылады. Орташа алғанда, олар түсімдердің шамамен 14% - алады, ал кейбір субвенциялық облыстардың бюджеттерінде бұл көз 50% - ға дейін алады, өйткені әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерді қаржыландырудың қолайлы деңгейіне жету үшін меншікті салық және басқа түсімдер жеткіліксіз. Себебі, мұндай облыстарда фискалдық әлеуеті төмен, қуаты аз шаруашылық жүргізуші субъектілер ұсынған тар салық базасы бар.

Жергілікті бюджеттердің проблемалары, сондай - ақ олардың меншігін құрайтын шаруашылық салалары бюджеттерді қалыптастыру үшін кіріс беріп қана қоймайды

(тұрғын үй, мәдениет және өнер мекемелері, коммуналдық инфрақұрылым-су құбыры, көлік, тазарту қызметі және т.б.), бірақ тиімсіз және жергілікті бюджет қаражатының едәуір бөлігін сіңіреді. Меншікті республикалық және коммуналдық меншікке бөлу кезінде жергілікті өзін өзі басқару органдарының қарамағына шығынды немесе аз табыс әкелетін кәсіпорындар берілді

Жергілікті бюджеттердің шығыстарында әлеуметтік инфрақұрылымды - білім беруді, денсаулық сақтауды, халықты әлеуметтік қорғауды (45,4%), экономикалық салалардан - көлік пен байланысты қаржыландыру басым. Функционалды топ - қорғаныс шығындары-азаматтық қорғаныс шығындарын (Төтенше жағдайлар кезінде) және әскери комиссариаттарды қаржыландыруды білдіреді. Жоғары тұрған бюджетке (бұл жағдайда республикалық) беру үшін жергілікті бюджеттерден қаражат алу үшін ресми трансферттерге жұмсалатын шығыстардың үлесі едәуір үлкен. Бюджеттік алып қоюлар дамудың неғұрлым жоғары экономикалық деңгейіне байланысты немесе табиғи жағдайлар бойынша ел бойынша орташа салық базасынан жоғары және тиісінше салық түсімдерінің неғұрлым жоғары деңгейі бар облыстарда жасалады. Субвенциялар да, алып қоюлар да әкімшілік-аумақтық бірліктердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін теңестіру үшін пайдаланылады.

Жекелеген функционалдық топтар бойынша мемлекеттік бюджет шығыстарындағы жергілікті бюджеттер шығыстарының үлесіне келетін болсақ, әлеуметтік-тұрмыстық инфрақұрылымды қаржыландыру бағыттары бойынша ол басым орын алады, мысалы: тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық -100%; денсаулық сақтау - 86,1%; білім-84,0%; мәдениет, спорт, ақпараттық кеңістік-73,2%; көлік және байланыс - 62,8%. Басқа топтар бойынша шығыстардың көлемі айтарлықтай: жалпы экономиканы қаржыландыру - 46,4%; басқару (жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер) - 29,9%; қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік - 23,4%.

Жергілікті деңгейде қаражат түсімдері мен шығыстарының құрамы мен құрылымы әкімшілік-аумақтық бірліктің әлеуметтік-экономикалық даму дәрежесін анықтайтын факторларға байланысты: өндірістік объектілердің, табиғи ресурстардың, Әлеуметтік және тұрмыстық инфрақұрылым объектілерінің болуы, бірліктің мәртебесі, халықтың тығыздығы, табиғи-климаттық жағдайлар және т. б. Жергілікті деңгейдегі жағдай - қалалар, аудандар бюджеттерінде де бірдей. Облыстық өкілді органдар облыстық бюджет пен аудандардың, қалалардың бюджеттері арасында кірістерді бөлудің тұрақты нормативтерін, сондай-ақ облыстық бюджеттерден аудандар мен қалалардың бюджеттеріне берілетін субвенциялардың және аудандар мен қалалардың бюджеттерінен облыстық бюджеттерге берілетін бюджеттік алулардың ұзақ мерзімді мөлшерін бекітеді.

Бюджеттерді қалыптастыру жергілікті өкілді органдар әзірлейтін жергілікті бюджеттік бағдарламалар негізінде жүзеге асырылады. Жергілікті бюджеттік бағдарламалардың қаржылық негіздемесі мен іске асырылуы жергілікті бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне - жергілікті атқарушы органдар мен оларға ведомстволық бағынысты мемлекеттік мекемелерге жүктелген. Жергілікті атқарушы органдардың ҚР Үкіметімен келісілген өңірлік инвестициялық бағдарламаларды қаржыландыру үшін заңды және жеке тұлғалардан, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Үкіметінен (республикалық бюджеттен кредит беру арқылы) қаражат алуға құқығы бар. Қарыз алу Жергілікті атқарушы органдардың қарыз немесе бағалы қағаздарын шығару нысанында жүзеге асырылады; олардың тәртібін Үкімет айқындайды. Бюджеттік бағдарламаларға енгізілетін мемлекеттік мекемелердің шығыстар сметаларын жергілікті атқарушы органдардың қаржылық рұқсаттарына сәйкес осы мекемелердің басшылары орындайды.

Көптеген елдердің бюджеттік жүйелерінде әртүрлі деңгейдегі бюджеттердің кірістерін бекітілген және реттеуші болып бөлу қабылданған. Бекітілген немесе меншікті кірістер-әкімшілік-аумақтық бірліктің бюджетіне заңнамалық негізде толық немесе

тіркелген үлесте тұрақты немесе ұзақ (бірнеше жыл) түсетін қаражат. Реттеушілер төмен тұрған бюджеттің кірістері мен шығыстарын теңестіру мақсатында олардың кірістерінен пайыздық аударымдар түрінде жоғары тұрған бюджеттен төмен тұрған бюджетке берілетін ақша қаражаты болып табылады. Реттеуші кірістердің тізбесі жаңа бюджет жылына жоғары тұрған бюджетті әзірлеу кезінде немесе осындай әрекеттерге уәкілетті органның қаулысы, өкімі негізінде өзгеруі мүмкін.

Қазіргі кезде Қазақстанның жергілікті бюджеттерінің дербес қызмет етуіне мүмкіндік жоқ. Бір жағынан тәуелсіздік алғаннан кейінгі қалыптасқан аймақтардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, қалыптасқан бюджетаралық қатынастардың сипаты, нарықтық экономикаға көшу кезеңінің қиындығы жергілікті бюджеттердің көпшілігінің дербес қызмет етуіне қолайсыз болып отыр. Сол себепті Қазақстан жергілікті бюджеттерді орталықтандыруды жүргізуге мәжбүр болды.

Қорыта келгенде, жергілікті бюджеттер – жергілікті билік және басқару органдардың көп қырлы қызметтерінің қаржы базасы болып табылатын мемлекеттік қаржы жүйесінің маңызды буыны. Оның халықтың экономикалық және әлеуметтік жағдайының артуына тигізетін ықпалы айрықша зор. Себебі ол халықтың тұрмысы үшін аса қажет игіліктерді жасайтын өндірістік, сонымен қатар өндірістік емес салалардың жергілікті деңгейде қаржымен қамтамасыз етілуін қадағалау үшін қалыптастырылатын негізгі қаржы жоспары болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Елубаева Ж.М. Бюджетная система Республики Казахстан: теория, практика и направления развития. Алматы, 2011, 346 с.
2. Омирбаев С.М. Бюджетная система Республики Казахстан. Учебник - Астана: 2007.
3. Купешова Б.К. Бюджет и бюджетная система Ічасть /Б.К.Купешова Р.Д. Досжан – Алматы, 2006.
4. Кулекеев Ж.А., Султангазин А.Ж. и др. Проблемы эффективности использования средств государственного бюджета Республики Казахстан в условиях развития рыночных отношений/Под общ. ред. д.э.н. А.С. Серикбаева - Астана: Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан, 2003.

УДК 336.143

ВОПРОСЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ

Көбегенов Ж.Б., Тогашева Д.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: понятие, цель и задача местного бюджета, характеристика доходов и расходов, в данной статье подробно рассматривается один из главных звеньев местных финансов - местные бюджеты.

Ключевые слова: бюджет, местные финансы, местный бюджет, фискальная политика, республиканский бюджет, бюджетная система

ӘОК 332.145

АЙМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАСЫ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ

Жумаев Ж.Ж., Курмантаева Б.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: мақалада аймақ экономикасының қазіргі даму жағдайы, аймақтық жиынтық өнімнің соңғы жылдардағы даму динамикасы, құрылымы және өңдеу өнеркәсібінің көрсеткіштері, сонымен бірге аймақтық экономиканың мүмкіндіктері мен ағымдағы бәсекелестікті арттыру шаралары келтірілген

Кілт сөздер: аумақтық экономика, жиынтық өнім, өңдеу өнеркәсібі, индустриалды – инновациялық даму

Қазақстан Республикасының экономикалық даму моделі, "Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы" стратегиясынан (1997 жыл) бастау алып, «Қазақстан-2050» Стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» (2012 жыл) бағдарламасынан толықтырулар алған стратегияға негізделеді.

Бұл экономикалық моделдегі өсу - экономиканың барлық секторларында көпдеңгейлі тиімді байланыстарды, көптараптандырылу мен экспорттық бағыттануды, жаңа технологияларды кеңінен енгізуді, әлемнің жоғары дамыған экономикаларында кең даму алып отырған 4.0 технологиялық қалыптағы жаңа индустрияларын құрумен ілестіре жүргізіп, нәтижесінде орнықты әрі өспелі дамуды қамтамасыз етуге бағытталған және «Қазақстан 2050» Стратегиясынан туындайтын жеті басымды саясаттарға (макроэкономикалық; экономика салаларының бәсекеге қабілеттілігі; қаржы секторын дамыту; инвестицияларды белсенді тарту; өмірдің жоғары сапасын қамтамасыз ету; жасыл экономика және қоршаған ортаны қорғау саласындағы саясат; белсенді сыртқы экономикалық) негізделеді.

Экономикалық моделдегі реформалар мен басымды саясаттардың сапалы іске асырылуын қамтамасыз етуде басты назарда болатын жағдай, бұл біріншіден, Қазақстан экономикасының әлемдік экономикамен тығыз байланыстылығы, екіншіден, бәсекелестік қабілеті жоғары өңірлік экономикалардың қалыптасуы мен дамуы, үшіншіден, отандық кәсіпкерлікті жаңа экономикалық бағыттың қозғаушы күшіне айналдыру және ұтымды мемлекеттік реттеуді іске асыра отырып кәсіпкерліктің дамуына қажетті жағдайлар жасау. Осы ретте, әлемдік нарықтағы интеграциялық күштердің ықпалындағы ұлттық экономиканың дамуы мен тиімділігі өңірлік экономикалардың келесідей жағымды құбылыстармен көрініс беруі керек деп есептейміз: - кәсіпкерліктің бәсекелестік қабілетінің артуы, еңбекөнімділігі мен өнімдер сапасының жоғарлауы, өндірістің көптараптандырылуы, тұтынушылардың қазақстандық өнімдерге деген қызығушылық сұраныстарының өсуі, өнімдер өндіру мен қызмет көрсету көлемдерінің және ішкі – сыртқы инвестициялық салынымдар тартымдылығының артуы, кәсіпкерліктегі инновацияның кең өріс алуы және өндірістік инновацияның белсенділігінің артуы арқылы [1].

Мақаланың мақсаты – облыс экономикасының қазіргі даму жағдайын зерттеу барысында, облыс аумағындағы кәсіпкерлік ресурстарды ұтымды пайдалану, аймақтараралық, салалараралық кооперацияның өз – ара тиімділігі негізінде жалпы әлеуметтік – экономикалық дамуды жаңа деңгейде өрістетуге бағыттарын, мүмкіндіктерін анықтау.

Батыс Қазақстан облысы еліміздің экономикалық әулеті үлкен өңірлерінің бірі.

Экономикалық дамуы индустриалды – аграрлық сипатта. Өнеркәсібі мұнай, газ өндірісі, мұнай өнімдерін қайта өңдеу, машина жасау, металлургия, тамақөнеркәсібімен және ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу, құрылыс материалдарын өндіру, т.б. көрініс береді. 2020 жылы ҚР ЖІӨ құрамында БҚО үлесі 3,8 % құрады. Бұл көрсеткіш бойынша БҚО ел өңірлері ішінде 11 орында, ал өнеркәсіп өндірісі (9 %) бойынша 4 орында (Атырау, Маңғыстау, Қарағанды облыстарынан кейін). 2020 жылы ЖАӨ көлемі 2736 млрд. тенгені құрады (кесте 1), немесе 2015 жылмен салыстырғанда 1,6 есе артқан [2].

Кесте 1 Батыс Қазақстан облысының жиынтық аймақтық өнімі

Көрсеткіштер	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
БҚО ЖАӨ, млрд. тенге	2 032,7	2 285,1	2 790,7	2 946,4	2 719,0
Республикалық ЖІӨ үлесі, %	4,3	4,3	4,5	4,2	3,8
Бір адамға шаққандағы ЖАӨ, мың тенге	3 179,8	3 547,0	4 295,9	4 295,9	4 125,9

ЖАӨ құрылымында 2020 жылы өнеркәсіп өндірісінің үлесі 67,0 % құрады. Ал, өнеркәсіп өндірісі құрамында 85,2 % тау – кен өндіру өнеркәсібі үлесіне тиіселі (кесте 2).

Кесте 2 Батыс Қазақстан облысының өнеркәсіп, өңдеу және ауылшаруашығы өндірістерінің дамуы

Көрсеткіштер	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Аумақтық жиынтық өнім, млрд.тенге	2 032,7	2 285,1	2 790,7	2 946,4	2 719,0
Өнеркәсіп, млрд.тенге %	1 016,6 50,0	1 118,5 48,9	1 439,7 51,6	1 382,0 46,6	1822,6 67,0
тау- кен өндіру өнеркәсібі, млрд.тенге %	910,4 44,8	990,0 43,3	1 272,5 45,6	1 213,7 41,0	1552,0 57,0
өңдеу өнеркәсібі, млрд.тенге %	126,6 6,2	161,6 7,1	202,3 7,3	215,4 7,3	205,8 7,5
Ауылшаруашылығының жалпы өнімі, млрд.тенге %	131,0 6,4	140,0 6,1	139,9 5,0	169,5 5,7	200,4 7,3

Бұл салада мұнай – газ секторындағы ірі кәсіпорындар жұмыс жасайды: «Карачаганак Петролеум Оперейтинг Б. В.», ТОО «Жайыкмунай». Облыстың жиынтық өнімі құрамында ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемі 2020 жылы 200,4 млрд. тенгені құрады, 2016 жылғы көрсеткіштен 1,5 есе жоғары. Ауыл шаруашылығы өндірісінің құрамында мал шаруашылығының үлестік салмағы 2016 – 2020 жылдар аралығында 62,7 %. Ауыл шаруашылығы өндірісінің, соның ішінде мал шаруашылығының дамуына, соңғы жылдарда қалыптасып келе жатқан өңдеу саласының дамуы жағымды ықпалын тигізуде. Ауылшаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу өндірісінің көлемін арттыру мақсатында 2019 - 2020 жылдары құны 24,4 млрд. тенге құрайтын инвестициялық жобалар іске асырылды [3]. Өңдеу өнеркәсібінде 2016 – 2020 жылдар аралығында өсу тенденциясы байқалады (кесте 2).

2020 жылы АЖӨ құрамындағы өңдеу өнеркәсібінің көлемі 205,8 млрд. тенгені, ал үлестік салмақта 7,5% құрады. Өңдеу өнеркәсібі өнімдерінің құрамында мұнай өнімдерін өндіру, тамақ өнімдері және металлургия өнімдері жетекші орын алады [4].

Облыс экономикасының бәсекелестік қабілетін арттыруда үшінші бесжылдық мемлекеттік индустриалды – инновациялық даму бағдарламасы шеңберінде 173,3 млрд.тенгеге 13 жоба және облыс экономикасына инвестиция тарту, ірі жобаларды енгізу

мақсатында 281 гектар жерге индустриялық аймақ құру жобасы іске асырылуда.

Кесте 3 Батыс Қазақстан облысы ауылшаруашылығы саласының 2016 – 2020 жылдар аралығындағы жалпы өнімі, млрд.тенге

Көрсеткіштер	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Ауылшаруашылығының жалпы өнімі	131,0	140,0	139,9	169,5	200,4
Оның ішінде:					
өсімдік шаруашылығы	57,1	57,7	48,2	62,6	74,1
мал шаруашылығы	72,9	82,0	91,4	106,3	125,7
қызмет көрсету	1,0	0,3	0,3	0,6	0,6

2020 жылдың қорытындысы бойынша облыс экономикасына 467,6 млрд. тенгенің инвестициясы тартылды, оның 58 % сыртқы көздерден (кесте 4).

Кесте 4. Аймақ экономикасының негізгі капиталына тартылған инвестициалар көлемі, млрд.тенге

Көрсеткіштер	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Негізгі капиталға инвестиция	401,6	407,6	450,4	584,0	467,6
Соның ішінде: Республикалық бюджеттен	21,0	33,0	36,6	26,2	28,0
Жергілікті бюджеттен	10,8	20,1	24,5	21,4	62,5
Өзіндік қаражаттар	353,5	344,2	384,2	522,3	354,3
Банк кредиттері	6,3	4,0	4,5	12,1	6,6
Заемдік қаражаттар	9,9	6,3	0,5	-	16,1

Негізгі капиталға тартылған инвестициялар құрамында өзіндік қаражаттар басым үлестік салмақ алады: 2020 жылы – 75,7 %, 2019 ж. -89,4 %, 2018 ж.– 85,1 %, 2017 ж.- 84,4 %, 2016 ж.-88,6 % [5].

Батыс Қазақстан облыс экономикасының дамуын зерттеу негізінде аумақтық экономиканы дамыту, оның бәсекелестік қабілетін арттыру бағытында төмендегідей қорытындылар жасауға болады [6]:

1. Облыс экономикасын кешенді дамытудағы ұтымды жақтары: қолайлы географиялық орналасуы; табиғи ресурстардың бай кен орындарының болуы (табиғи газ және газ – конденсаты, мұнай, құрылыс материалдары); машина жасаудағы, металлургиядағы және құрылыс өндірісіндегі, тамақ өнеркәсібіндегі индустриялық әлеует; ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің өсу мүмкіндіктері, агроөнеркәсіптік секторды дамыту; транзиттік әлеует, инвестициялық тартымдылық.

2. Облыс экономикасының дамуына тежеуші күштер:

- Қарашығанақ мұнай – газ конденсаты кен орнының операторы болып табылатын Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг компаниясының тұрақты жұмысына деген едәуір тәуелділік. Жүздеген компаниялар Қарашығанақ Петролиум Оперейтингтің компаниясының қызметін жабдықтау (тауарларды жеткізу, көлік қызметтері және т.б.) үшін жұмыс жасайды және бұл компаниялар бүгінгі күндері кәсіпкерліктің басқа түрлерін ашуға немесе дамытуға мүдделі болмай отыр. Ал, бұл компанияның тұрақты жұмысы өз кезегінде Орынбор (Ресей Федерациясы) газөңдеу зауытына байланысты (Қарашығанақ Петролиум Оперейтингтің компаниясының 50% - ға жуық шикі газын сатып алады. Егер, бір қауыпты, төтнеше жағдай қалыптаса қалса, компания газды тиімді пайдалану проблемасымен кездеседі, ал облыс тұрғындары (бұл күндері облыс тұрғындарының 97,2 % газбен қамтылған) мен кәсіпорындар тауарлы газ көлеміне тапшылық көреді. Сонымен

бірге, облыстағы инвестициялар көлемі мен құрыс жұмыстарыда Қарашығанақ Петролиум Оперейтингтің компаниясының қызметімен байланысты ("Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг" ("КПО") консорциумы өнімді бөлу туралы түпкілікті келісімнің (ӨБТК) шарттарына сәйкес жыл сайын облыстың әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға қаражат бөледі (2016 жылға дейін 10 млн доллар, 2016 және 2017 жылдары – 20 млн доллардан, 2018 жылы-шамамен 30 миллион доллар), яғни нарықтағы мұнай бағасы төмендесе облыстағы экономикалық белсенділікте, соның ішінде ШОБ субъектілерінің жұмыстарыда төмендейді.

- ауылшаруашылығында шикізаттық өнімдерді тасымалдау, сақтау және дайын өнімдер логистикасының және агроөнеркәсіптік кооперацияның нашар дамуы, бұл қайта өңдеуші кәсіпорындарының қуаттарының толық жүктелмеуіне, тиімсіз делдалдардың (өндірушілерден арзан бағамен сатып алып, тұтынушыларға жоғары бағамен сататын саудагерліктің) дамуына, нәтижесінде өнімнің негізсіз қымбаттауына себепші болуда.

- өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарының мемлекеттік тапсырыстарға, сондай-ақ мұнай-газ компаниялары тапсырыстарына тәуелділігі және өңдеуші сектордың жекелеген салаларының бәсекеге қабілеттілігінің жеткіліксіз деңгейі, өндірістің маусымдылығы (әсіресе құрылыста).

Облыс экономикасының өндіргіш күштері мен экономикалық ресурстарының тиімділігін арттыруда, бұл келтірілген жағымды және тежеуші күштерді басшылыққа ала отырып, төмендегідей бағыттарға назар аудару керек деп санаймыз:

1. Көмірсутегі шикізаттық секторы облыс экономикасының басым үлесін алатындығын ескере отырып, оның дамуын облыс экономикасының басқа салаларымен ұштастыру, әсіресе мұнай өңдеумен, машина жасаумен, кадрлар даярлаумен.

2. Облыстың орналасқан мекенжайын тиімді пайдалану, соның ішінде:

- сауда саласын, қызмет көрсету салаларын дамыту, соның ішінде халықаралық стандарттарға сәйкес келетін жол бойы қызметін көрсетуді дамыту.

- мемлекетаралық тауар тасымалдарындағы Батыс Қазақстан облысының тораптық ролін ескере отырып, көтерме - тарату орталығын құру және ілеспе бизнес-сервисі бар өңірлік көлік-логистикалық қызметін дамыту. «... көлік-логистикалық инфрақұрылымда айтарлықтай әлеует бар. Ұлттық палатаның мәліметі бойынша, 2016-2017 жылдары БҚО аумағы арқылы 18 млн бірлік жүк автокөлік қозғалыс жасаған. Жыл сайынғы көлік әлеуеті 60 млрд тенгеге бағаланады».

- Ресей Федерациясының шекаралас облыстары арасындағы экономикалық интеграцияны ұтымды бағыттарда кеңейту және бәсекелестікті дамыту (мысалы: Самара облысында өнеркәсіптік – өндірістік үлгідегі «Тольятти» айрықша экономикалық аймақ, төрт индустриалдық парк : «Преображенка», «Чапаевск», «Тольяттисинтез», «Ставропольский» және «Жигулевская долина» жоғары технологиялар бағытындағы технопарк жұмыс жасайды. Астрахан облысында - «ЛЮТОС» айрықша экономикалық аймағы, 2020 жылы Саратов облысында 103 инновациялық кәсіпорындар жұмыс жасады. Облыстың 11 қаласы Ресейдің тарихи қалаларының тізіміне кіреді. Орынбор облысында- «Оренбуржья» ерекше экономикалық аймағы- құру туралы шешім 2021 ж. Қабылданды. Волгоград облысындағы Михайловка қаласы - алдыңғы қатарлы әлеуметтік-экономикалық даму аумағы -ТОСЭР).

3. Ауылшаруашылық саласы экономикасын, соның ішінде өңдеу өндірістерін және шекаралас облыстар бағыттарында тұтыну нарығын дамыту (БҚО Ресей Федерациясының бес облысымен (Орынбор, Самара, Саратов, Волгоград, Астрахан) және өзіміздің Ақтөбе, Атырау облыстарымызбен шектеседі, Ресейдің шекаралас облыстарында 11 млн. астам тұрғындар бар, бұл үлкен нарық), өнімдердің көптаратпандырылуына, экспорттық әлеуеттің дамуына маңыздылық беру.

4. Өңдеу өнеркәсібінде, қызмет көрсету салаларында сапа мәселесін ең жоғары басымдылыққа айналдыру саясатын іске асыру, бұл ретте кәсіпорындарды сапа менеджментін енгізуге бағыттау және оған қолдау жасау механизмдерін қалыптастыру.

5. Болашақ индустриялық аймақ жұмысын облыс экономикасының қайта өңдеу, машина жасау және агроөнеркәсіптік буындарымен ұштастыру. Осымен бірге, облыстың бүгінгі индустриалды – аграрлық даму бағытындағы инвестициялық әлеуетті инновациялық серпінмен, қызмет көрсету мәдениетінің сапасын арттырумен толықтыру [7].

Осымен бірге, облыстың бүгінгі индустриалды – аграрлық даму бағытындағы инвестициялық әлеуетті инновациялық серпінмен, қызмет көрсету мәдениетінің сапасын арттырумен толықтыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Стратегиялық жоспар 2025. Қазақстан Республикасы Премьер – Министрінің ресми ақпараттық ресурсы. «Уақыттан озу». Жаңа экономикалық өсу моделі. <https://primeminister.kz/kz/documents/gosprograms/stratplan-2025>
2. «Уақыттан озу». Жаңа экономикалық өсу моделі. <https://primeminister.kz/kz/documents/gosprograms/stratplan-2025>
3. Батыс Қазақстан облысы бойынша Тексеру комиссиясының 2019 жылғы облыстық бюджеттің атқарылуы туралы есебі (БҚО әкімдігінің есебіне қорытынды), Орал 2019 ж.
4. Какие позитивные изменения за год произошли в ЗКО. [inform.kz https://www.inform.kz/ru/kakie-pozitivnye-izmeneniya-za-god-proizoshli-v-zko_a3662011](https://www.inform.kz/ru/kakie-pozitivnye-izmeneniya-za-god-proizoshli-v-zko_a3662011)
5. Привлечение инвестиций, производство промышленной продукции и создание рабочих мест – развитие Западно – Казахстанской области в 2020 году <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/privlechenie-investitsiy-proizvodstvo-promyshlennoy-produkcii-i-sozdanie-rabochih-mest-razvitie-zapadno-kazahstanskoy-oblasti-v-2020-godu-134526>
6. 2020 жылға арналған облыстық бюджеттің атқарылуы туралы есеп (БҚО әкімдігінің есебіне қорытынды), Батыс Қазақстан облысы бойынша тексеру комиссиясы. Орал 2020 ж.
7. Ставка на обрабатывающую промышленность: <https://inbusiness.kz/ru/news/stavka-na-obrabatyvayushuyu-promyshlennost?>

УДК 332.145

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА

Жумаев Ж.Ж., Курмантаева Б.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье представлено современное состояние развития экономики региона, динамика развития, структура и показатели обрабатывающей промышленности в последние годы совокупного регионального продукта, а также возможности региональной экономики и меры по повышению текущей конкуренции.

Ключевые слова: региональная экономика, совокупный продукт, обрабатывающая промышленность, индустриально-инновационное развитие.

ӘОК 332.145

АЙМАҚ ЭКОНОМИКАСЫ ЖӘНЕ ШАҒЫН, ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ

Жумаев Ж.Ж., Тулеугалиева Ж.К.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: мақалада аймақ экономикасының қазіргі даму жағдайы, аймақтық жиынтық өнімнің соңғы жылдардағы даму динамикасы, құрылымы, сонымен бірге аумақ экономикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамуындағы тежеуші факторларды және кәсіпкерлікті жаңа деңгейде өрістету бағыттары келтірілген.

Кілт сөздер: аумақтық экономика, жиынтық өнім, өңдеу өнеркәсібі, шағын және орта кәсіпкерлік

Қазақстан Республикасының бүгінгі экономикалық саясаты және оны іске асыру моделі, 1997 жылы жариялаған "Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы" стратегиясынан бастау алып, 2012 жылы Мемлекет басшысының «Қазақстан-2050» Стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» жолдауынан толықтырулар алған стратегияға негізделеді. Бұл стратегия: тәжірибенің барлық секторларындағы көпдеңгейлі байланыстарды, әртараптандырылу мен экспорттық жаңа технологияларды кеңінен енгізуді; әлемнің жоғары дамыған экономикаларында кең даму алып отырған 4.0 технологиялық қалыптағы жаңа индустрияларын құрумен ілестіре жүргізіп, нәтижесінде орнықты әрі өспелі дамуды қамтамасыз етуге бағытталған. Әлемдік интеграциялық күштердің ықпалындағы Қазақстан экономикасы дамуының тиімділігі өңірлік экономикалардың келесідей жағымды құбылыстармен көрініс беруі керек деп есептейміз:

- кәсіпкерлік белсенділік пен кәсіпкерлікте инновацияның кең өріс алуы нәтижесінде кәсіпкерліктің бәсекелестік қабілетінің артуы;
- еңбекөнімділігі мен өнімдер сапасының жоғарлауы;
- өндірістің көптаратандырылуы;
- тұтынушылардың қазақстандық өнімдерге деген қызығушылық сұраныстарының өсуі;
- өнімдер өндіру мен қызмет көрсету көлемдерінің және ішкі – сыртқы инвестициялық салынымдар тартымдылығының артуы [1].

Мақаланың мақсаты – облыс экономикасының қазіргі даму жағдайын зерттеу барысында, облыс аумағындағы шағын, орта кәсіпкерлік ресурстарды ұтымды пайдалануға тежеуші факторларын және кәсіпкерлікті жаңа деңгейде өрістету бағыттарын анықтау.

Батыс Қазақстан облысы еліміздің экономикалық әулеті үлкен өңірлерінің бірі, экономикалық дамуы индустриалды – аграрлық сипатта. Өнеркәсібі мұнай - газ өндірісі, мұнай өнімдерін қайта өңдеу, машина жасау, металлургия, тамақөнеркәсібімен және ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу, құрылыс материалдарын өндіру, т.б. көрініс береді. 2020 жылы БҚО үлесі ел экономикасының ЖІӨ 3,8 % құрады.

Кесте 1 Батыс Қазақстан облысының жиынтық аймақтық өнімі (ЖАӨ).

Көрсеткіштер	2015 ж.	2016ж.	2017 ж.	2018ж.	2019 ж.	2020 ж.
БҚО ЖАӨ, млрд. тенге	1 709,97	2 032,7	2 285,1	2 790,7	2 946,4	2 719,0

Республикалық ЖІӨ - дегі БҚО үлесі, %	4,2	4,3	4,3	4,5	4,5	3,8
Бір адамға шаққандағы ЖАӨ, мың тенге	2 699,6	3 179,8	3 547,0	4 295,9	4 295,9	4125,9
Қазақстан өңірлері арасындағы орын	10	10	11	8	8	6

Бұл көрсеткіш бойынша БҚО ел өңірлері ішінде 6, ал өнеркәсіп өндірісі (9 %) бойынша 4 орында. 2020 жылы ЖАӨ көлемі 2719 млрд. тенгені құрады (кесте 1), немесе 2015 жылмен салыстырғанда 1,6 есе артқан. ЖАӨ құрылымында 2020 жылы өнеркәсіп өндірісінің үлесі 67,0 % (кесте 2). Бұл салада мұнай – газ секторындағы: «КПО Б. В.», ТОО «Жайықмунай», т.б. ірі кәсіпорындар жұмыс жасайды. Облыстың ЖАӨ құрамында ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемі 2020 жылы 200,4 млрд. тенгені құрады, ол 2016 жылғы көрсеткіштен 1,5 есеге жоғары.

Кесте 2 Батыс Қазақстан облысының өнеркәсіп, өңдеу және ауылшаруашығы өндірістерінің дамуы

Көрсеткіштер	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Аумақтық жиынтық өнім, млрд.тенге	2 032,7	2 285,1	2 790,7	2 946,4	2 719,0
Өнеркәсіп, млрд.тенге	1 016,6	1 118,5	1 439,7	1 382,0	1822,6
тау- кен өндіру өнеркәсібі, млрд. тенге	910,4	990,0	1 272,5	1 213,7	1552,0
өңдеу өнеркәсібі, млрд.тенге	126,6	161,6	202,3	215,4	205,8
Ауылшаруашылығының жалпы өнімі, млрд.тенге	131,0	140,0	139,9	169,5	200,4

Экономиканы көптаратандыру және оның экспорттық мүмкіндіктері мен бәсекелестік қабілетін арттыруда өңдеу өнеркәсібінің дамуына көп мән берілуде. 2020 жылы ЖАӨ құрамындағы өңдеу өнеркәсібінің көлемі 205,8 млрд. тенгені құрады, өткен 2019 жылмен салыстырғанда 4,5 % кем, өнім көлемінің төмендеуіне Covid-19 ауруына байланысты енгізілген төтенше жағдай зор ықпалын келтірді. Ал, жалпы өңдеу өнеркәсібінің 2016 - 2020 жылдар аралығындағы даму көрсеткіші жағымды – өспелі дамуды көрсетеді. 2020 жылы 2016 жылмен салыстырғанда өнімдер өндірісі 1,6 есе артқан [2].

Облыс экономикасындағы жағымды құбылыстардың бірі - бұл инвестиция көлемінің өсуі. 2020 жылдың қорытындысы бойынша облыс экономикасына 467,6 млрд. тенгенің инвестициясы тартылған, оның 58 % сыртқы көздерден. Экономиканы дамытудың басым бағыттарының бірі - шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК). 2020 жылы жұмыс жасаған ШОК субъектілерінің саны өткен жылмен салыстырғанда 0,6% - ға артып, 43 035 бірлікті құрады. Жұмыс жасаған ШОК субъектілерінің жалпы санында жеке кәсіпкерлердің үлесі 67,4% – ды, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының – 14,6% – ды, шаруа қожалықтары-17,8% - ды, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының-0,2% - ды құрады (кесте 3).

Кесте 3 БҚО бойынша шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны, мың бірлік

Көрсеткіштер	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Жұмыс жасаған ШОК субъектілерінің саны	40,1	42,5	43,0

Соның ішінде: заңды тұлға шағын кәсіпкерлік	5,8	6,2	6,3
заңды тұлға орта кәсіпкерлік	0,08	0,07	0,09
жеке кәсіпкерлік	27,9	28,8	29
шаруа қожалықтары	6,3	7,4	7,7

2020 жылы ШОБ субъектілерінде 108,3 мың адам жұмыс жасады, немесе барлық жұмыс жасайтын адамдар санының 35,4% (кесте 4). ШОК субъектілерінде жұмыспен қамтылған жұмысшылар санының 2016 - 2019 жылдар аралығында өсу тенденциясын көруге болады. Ал, 2020 жылғы ШОК субъектілерінің жұмысшылар санының азаюына және өнім көлемінің төмендеуіне Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг (ҚПО б.в.) компаниясы операторы болып табылатын ШОБ субъектілері ("Би Джи Қарашығанақ Лимитед", "Шеврон", "Лукойл") өндіріс көлемінің қысқаруы және 8 компанияның орта кәсіпорыннан ірі кәсіпорын санатына ауысуы ("Нефтестройсервис ЛТД" ЖШС, "QHSE-Akbarys" ЖШС, "Сырласу" ЖШС, "KazProjectOperating" ЖШС, "Uniserv-Trans" ЖШС, "RT Alliance" ЖШС, "БМС" Сервистік Компаниясы " ЖШС, "Жайық Пресс" ЖШС), сондай -ақ Covid-19 ауруына байланысты енгізілген төтенше жағдайлар әсер етті

Кесте 4 БҚО бойынша ШОК 2016 – 2020 жылдар аралығындағы даму көрсеткіштері

Көрсеткіштер атауы	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.
Тіркелген ШОК субъектілерінің жалпы санындағы белсенділердің үлесі, %	77,9	77,2	80,7	84,5	85,6
ШОК жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам	106,9	113,1	115,0	119,5	108,3
ШОК субъектілерімен өндірілген өнім, млрд.тенге	1281,8	1448,0	1510,1	1617,5	1281,9
АЖӨ – дегі ШОК үлесі, %	41,9	40,1	36,0	54,6	47,1

ШОК субъектілерімен өндірілген өнімнің үлестік құрамында орта есеппен шағын кәсіпкерлік заңды тұлғалары 72,8 % (кесте 5), ең аз үлестік салмақты жеке кәсіпкерлік пен шаруа қожалықтары алады [3].

Кесте 5 Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерімен өндірілген өнім көлемдері, млрд.тенге

Жылдар	Барлығы	Шағын кәсіпкерлік заңды тұлғасы	Орта кәсіпкерлік заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлік	Шаруа қожалықтары
2018	510,1	1098	283,1	79,8	49,2
2019	1618,0	1179	298,0	79,0	62,0
2018-2019 ж.	1563,6	1138,5	290,1	79,4	55,6
Үлестік салмақ, %	100	72,8	18,5	5,1	3,6

Облыс экономикасын дамытуда ШОК – ті қолдауға үлкен мән берілуде. ШОК субъектілерін дамыту, қолдау мақсатында «БЖК 2020» бағдарламасы шеңберінде 2016 – 2018 жылдарда 5,8 млрд. тенгеге Республикалық бюджеттен қолдау көрсетілді және « Бизнес кеңесші», «Қарапайым заттар экономикасы» бағдарламалары бойынша – 2941 кәсіпкер біліктілік арттырды. 2020 жылы «БЖК – 2025» мемлекеттік бағдарламасы бойынша ШОК 1127,8 млн.тенгенің қолдауы жасалды, сондай -ақ Covid-19 ауруына байланысты енгізілген төтенше жағдай шеңберінде республикалық бюджеттен қосымша 817,1 млн.тенге және жаңа

бизнес идеяларды іске асыруға облыстық бюджеттен 250 млн.тенге қаражаттар бөлінді. Мемлекеттік "Қарапайым заттар экономикасы" бағдарламасы шеңберінде 2020 жылы БҚО бойынша 24,9 млрд.тенге сомасына 240 жоба мақұлданды [4].

Кесте 6 БҚО бойынша «Даму» қоры арқылы 2017- 2020 жылдар аралығында шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау шаралары

Көрсеткіштер	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	Барлығы
Несиелеуге жобалар, бірлік	178	234	173	126	711
Несиелер сомасы, млн.тенге	2757	10687	8447	4876	26764
Жобаларды қолдауға субсидтер, млн.тенге	1850	2339	1627	2149	7965
Жобаларға кепілдік млн.тенге	595	915	1759	3440	6709

2020 жылдың маусым айында "Бизнеске арналған үкімет" жобасы іске қосылды. Жоба аясында бизнесті ашу және қолдау үшін мемлекеттік қызметтердің 50-ден астам түрі көрсетіледі. Сондай-ақ, аудандар мен қалалар бойынша 2,2 трлн тенге сомасына іске асырылатын және жоспарланған 177 жобаның тізімі қалыптастырылды.

Сондай-ақ, ауылдық кәсіпкерлікті қолдаудың басты құралдарының бірі - нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған бағдарламасы, ол ауылдық инфрақұрылымды дамытуға, микрокредиттік ресурстарға қол жеткізуді жеңілдетуге, кәсіпкерлік дағдыларына оқытуды ұйымдастыруға бағытталған. Бұл бағдарлама шеңберінде 2019 жылы 1257 млн. тенге, ал 2020 жылы 3880 млн.тенгеге қолдау жасалынды.

Мұндағы басты себеп, аудан орталықтарында, ауылдық жерлерде өтімді кепілдік қамтамасыз етудің болмауы және кәсіпкерлердің жобаларын іске асыру бойынша тәуекелдер жоғарылығы. Кәсіпкерлікті дамыту, оған тиімді қолдау жасау мақсатында келесідей бағыттарға назар аудару керек деп есептейміз:

1.ШОК қолдау және материалдық-техникалық құралдардың қымбаттығын реттеу мақсатында ауылдық кәсіпкерлікте лизинг жүйесін зерттеу, дамыту.

2.Инновациялық белсенділік пен кәсіпкерлік біліктілікті арттыруға бағытталған экономикалық қолдау жүйесін ойластыру.

3.Кәсіпкерлікті көп тараптандыруға бағытталған біліктілік арттыру оқуларын ұйымдастыру және олардың сапасын арттыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Уақыттан озу». Жаңа экономикалық өсу моделі. <https://primeminister.kz/kz/documents/gosprograms/stratplan-2025>
2. 2019 жылға арналған облыстық бюджеттің атқарылуы туралы есеп (БҚО әкімдігінің есебіне қорытынды), Батыс Қазақстан облысы бойынша тексеру комиссиясы. Орал 2019 ж.
3. 2020 жылға арналған облыстық бюджеттің атқарылуы туралы есеп (БҚО әкімдігінің есебіне қорытынды), Батыс Қазақстан облысы бойынша тексеру комиссиясы. Орал 2020 ж.
4. Привлечение инвестиций, производство промышленной продукции и создание рабочих мест – развитие ЗКО в 2020 году <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/privlechenie-investiciy-proizvodstvo-promyshlennoy-produkcii-i-sozdanie-rabochih-mest-razvitie-zapadno-kazhstanskoy-oblasti-v-2020-godu-134526>

УДК 332.145

ЭКОНОМИКА РЕГИОНА И РАЗВИТИЕ МАЛОГО, СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Жумаев Ж.Ж., Тулеугалиева Ж.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье представлено современное состояние развития экономики региона, динамика развития, структура совокупного регионального продукта за последние годы, а также основные факторы, сдерживающие развитие малого и среднего предпринимательства в экономике региона и направления развития предпринимательства.

Ключевые слова: территориальная экономика, совокупная продукция, обрабатывающая промышленность, малое и среднее предпринимательство.

ӘОЖ 338.984

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ КӘСІПОРЫНДЫ ДАМЫТУДАҒЫ БИЗНЕС ЖОСПАРДЫҢ РӨЛІ

Сапар Ж.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі заманғы кәсіпорынды дамытудағы бизнес-жоспардың рөлі қарастырылған. Нарықтық экономика жағдайында ұйымның маңызды элементі бизнес-жоспар құру болып табылады, ол жаңадан құрылған коммерциялық кәсіпорындардың немесе олар жаңа өнім шығару жобаларын іске асыру үшін белгілеген перспективаларын бағалау үшін негіз болып табылады.

Кілт сөздер: нарықтық экономика, бизнес-жоспар, инвестиция, стратегиялық жоспарлау

Нарықтық экономикадағы кәсіпорында бизнес-жоспар ең басты элемент болып табылады. Бизнес-жоспар құжат ретінде қазіргі кәсіпорынның өндірістік және әлеуметтік дамуының перспективаның жоспарын алмастыруға қабілетті. Сондықтан, бизнес-жоспар – бұл кәсіпорынның өндірістік-қаржылық қызметінің рентабельдігін арттырудағы статистикалық даму бағдарламасы. Бизнес-жоспар – коммерциялық іс-шаралардың зерттеп-дайындалған негізгі аспектілерін, туындаған мәселелерді, мүмкін болған кедергілерді сараптау және оны жоюдың әдістерін көрсететін фирмаішілік құжат. Несие беру үшін негіз болады, коммерциялық жобаның шынайылығын және тиімділігін сараптау құралы болып табылады.

Бизнес-жоспар қазіргі кәсіпкерлікті стратегиялық жоспарлау құралы ретінде кірді, сондай-ақ инвесторлармен, кредиторлармен және мемлекеттік басқару органдармен келіссөздерді жүргізу үшін қажетті құжат болып табылады. Бизнес-жоспар негізінде жаңа бизнесті құру мен дамыту үшін нақты мақсаттар мен міндеттер бейімделеді. Бизнес-жоспарға ұқсас құжат болып техника-экономикалық негіз болып табылады, өйткені мұның бағыты бизнес-жоспардағыдай, бірақ технико-экономикалық негіз шағын негіз

болып келеді. Бизнес-жоспар – бұл кәсіпкерлік жобаның негізгі формасы болып табылады.

Бизнес-жоспар негізгі мақсаты берілген бизнестің негізін салу және нақты кезеңге нәтижелерді бағалау. Осы тұрғыда бизнес-жоспар табысқа жету жолы болып табылады. Бизнес-жоспар бизнесті басқару және іс-әрекеттер бағытын анықтайтын құжат болып табылады. Бұл аспектіде бизнес-жоспар стратегиялық жоспардың және басқарудың орындалуы мен бақылаудың қажетті элементі. Бизнес-жоспарды жоспарлау процесі және фирманың ішкі басқару инструменті ретінде қарастыруға болады. Сондықтан да бизнес-жоспар ылғи да өзгеріп отыратын құжат, ол фирманың жаңа еңгізулерге бағыттайды [1].

Бизнес-жоспар өзін-өзі үйрету құралы. Бұл аспектіде бизнес-жоспар бұл үзіліссіз тану мен өзін-өзі тану процесі құралы. Осыдан бизнес-жоспар шығармашылық процесс деп бекітуге болады.

Нарықтық экономикада бизнес-жоспардың құрылымы, формасы, мәні бойынша әр түрлі типте қолдануы мүмкін. Бизнес-жоспар келесідей жіктеледі:

- Коммерциялық сана және инвесторлық жобаның толық бизнес-жоспары;
- Коммерциялық сана және инвесторлық жобаның толық бизнес-жоспары және тұжырымдамасы;
- Құрылымдық бөлімдердің бизнес-жоспары;
- Бизнес-жоспар несиеге сұраныс;
- Бизнес-жоспар – грантқа сұраныс;
- Аумақтық даму бизнес-жоспары [2].

Берілген технология бойынша бизнес-жоспар әртүрлі қолдануына байланысты атқарылады.

Нарықтық экономика жағдайындағы бизнес-жоспардың қызметі – басқару құжаты ретінде оның экономикалық дамуында қабылданған стратегияларға, концепцияларға, мақсаттарға және міндеттерге сәйкес болуы. Қазіргі экономикалық теория мен тәжірибеде бизнес-жоспар төрт түрлі функция атқарады.

Бірінші функция, бизнестің тұжырымдамасы мен стратегиясын дамыту мүмкіндігімен байланысты. Бұл функцияның міндеті кәсіпорынды құру кезеңінде жаңа іс-әрекет қажеттілігін дәлелдеуге саяды. Жаңа жобалар тек инвестициялық болып, ғылыми-техникалық жаңалықтармен анықталып қана қоймай, толығымен ойластырылып жасалған болуы керек, онда стратегияның экономикалық және қаржылық жағдайы барынша сипатталып, нақты шаралардың техникалық-экономикалық негіздемесі берілуі шарт.

Екінші функция жоспарлау. Ол фирманың (кәсіпорынның, кәсіпкердің) мақсаты мен міндетін дұрыс анықтауға, дамудың ағымдағы, орташа және ұзақ мерзімді бағыттарын белгілеуге, іс-әрекеттің жаңа бағыттарының даму мүмкіндіктерін бағалауға, даму процесін бақылауға, қауіп-қатер дәрежесін төмендетуге және қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Үшінші функция өндіріс қуаттарын жасақтауға, ұлғайтуға және жаңартуға қажетті ақша қаражаттарын (ішкі және сыртқы инвестициялар) тартуға, жаңа технологияны енгізуге, шығарылатын өнімдердің түрін көбейтуге не өзгертуге және оның сапасын жақсартуға қызмет етеді. Бұл арқылы жобалардың жаңалануы және тәуекелділік дәрежесіне қарай капиталды жұмылдыру тәсілдері (несие қарыздар, үлестік қатынастар, т.б.) анықталады.

Төртінші функция фирманың жоспарын жүзеге асыратын, біріккен өндіріс жүргізіп, өз капиталын, ресурстары мен қолындағы технрлогиясын қоса алатын әріптес тартуға мүмкіндік береді. Кез-келген әріптес (инвестор) ең әуелі (көбіне жобаны жасаушылармен кездеспей тұрып) бизнес-жоспар негізінде компанияның даму бағытына сәйкес фирманың мүмкіндіктерін (қаржыны қайтарып алу, кепілдіктің шын болуы, сақтандыру және басқа

жағдайлар) мұқият зерттеп алады. Бұл жағынан алғанда бизнес-жоспар талдау құжаты және жарнама құралы қызметін атқарады [3]

Сонымен, бизнес-жоспар фирманың тұрақты жұмыс құжаты болып табылады, ол фирманың стратегиялық бағытын (даму тұжырымдамасын) анықтап қана қоймай, кәсіпкерліктің барлық салаларындағы қызмет ету процесін де сипаттайды. Ол фирма ішінде қолданумен қатар, сыртқы байланысқа да қызмет етеді.

Бизнес-жоспар жобасын жасау кәсіпорынның болашақтағы даму стратегиясын анықтаудан басталады. Стратегияны қабылдауға сәйкес экономикалық концепция жасалады. Бизнес-жоспардың түрлері көп болғанымен, құрамы ұқсас келеді. Сонымен, бизнес-жоспардың бөлімдері:

Титулдық бет. Өндіріс орнының атауы, оның мекен-жайы, кері байданыс нөмірлері, жоба бағасы, оның жасырындылығына сілтеме қалдырылады.

Кіріспе бөлім. Жоба жайлы жалпы ақпаратты, тауар, бағасы, шығыстары мен кірістерін қарастырады.

Тауар жайлы ақпарат. Тауардың түрі, оның басымдылығы, өзгешелігі, қорғалған құқықтары және т.б. ақпарат қарастырылады.

Маркетингтік стратегия. Қарастырылған баға, оны тарату жолдары, жарнама сұрақтары, нарықта алар орны зерттеледі.

Кәсіпорынның құрамдық жоспары. Құжаттың бұл түрі кәсіпорынның толыққанды құрамы, жұмысшыларды қамту орнымен таныстырады. Әкімшілік пен жұмысшы күші жайлы бар өзекті мәселелердің шешіміне де тоқталады.

Қаражаттық жоспар. Өзіне жоспарланып отырған табыс пен шығыс көздерін, активтер мен пассивтер жайлы ақпаратты кіргізеді. Инвестициялар мен қарыз да осы бөлімде қарастырылады.

Өндірістік жоспар. Өндірістік режимді толыққанды қарастырады. Құрал-жабдық саны, өндіріс көлемі, тауардың бастапқы бағасы жайлы зерттеулер жүргізіледі.

Қауіп-қатер мүмкіндігі. Кез-келген мүлтіксіз жоспардың өз кемшіліктері болады. Сондықтан, сақтандыру полюсінің көмегін қарастыру керек. Көлік, жүк машинасы, құрал-жабдықтарды сақтандыру керек [4].

Жеке ісін құру кезеңінде де, кәсіпкерлік ұйымның қызмет ету кезеңінде де кәсіпкерлер қызметіндегі жетекші орындардың бірін қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін белгілі бір мерзімде орындалуы қажет нақты функцияларды (міндеттерді) көрсете отырып, өз ісін құру жөніндегі іс-шаралар жоспарын, содан кейін қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді даму жоспарларын әзірлеу алады. Бизнес-жоспарлау үдерісінде, әдетте, кәсіпкерлік жобаның бизнес-жоспарын, ұйымды дамытудың бизнес-жоспарын әзірлеу және іске асыру негізгі рөл атқарады.

Қазіргі жағдайда бизнес-жоспар – кәсіпкердің маңызды іскерлік құжаты. Бірде-бір компания мұқия ойластырылып, дұрыс ұсынылған бизнес-жоспарсыз мақсаттарды нақты қалыптастыра алмайды немесе қаржыландыра алмайды.

Қорытындылай келе, бизнес жоспар - бұл іскерлік мақсаттарды, осы мақсаттарға қалай жетуге болатындығын және осы мақсаттарға жету керек уақытты қамтитын ресми жазбаша құжат. Ол сонымен қатар бизнестің табиғатын, ұйым туралы негізгі ақпаратты, ұйымның қаржылық болжамдары мен белгіленген мақсаттарға жету үшін жүзеге асыруды жоспарлап отырған стратегияларын сипаттайды. Бұл құжат толығымен бизнеске бағыт беретін жол картасы қызметін атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Джулаева А.М. Бизнесі ұйымдастыру: Оқу құралы / А.М.Джулаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.- 174 б.
2. Малгараева Ж.К., Алмекеева И.С. Бизнесі ұйымдастыру. Оқу құралы.- Алматы: Фортуна Полиграф, 2020.- 166б.

3. Кәсіпорындағы бизнесті жоспарлау - негізгі ережелер мен тәуекелдер / <https://kk.everaoh.com/>
4. Бизнес-жоспар деген не? Ол не үшін керек? / <https://qazaly.kz/ekonomika/355-biznes-zhospar-degen-ne-ol-ne-shn-kerek.html>

ӘОЖ 338.984

РОЛЬ БИЗНЕС ПЛАНА В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Сапар Ж.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассмотрена роль бизнес-плана в развитии современного предприятия. Важнейшим элементом организации в условиях рыночной экономики является создание бизнес-плана, который представляет собой основу для оценки перспективности вновь создаваемых коммерческих предприятий или намеченных ими для реализации проектов выпуска новой продукции.

Ключевые слова: рыночная экономика, бизнес-план, инвестиции, стратегическое планирование

УДК 338.33

УЧЕТ И АУДИТ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ

Агаева К. И., Аймешева Ж. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье представлены общие понятия об учёте и аудите реализации продукции. В частности реализация продукции и учёт расчётов.

Ключевые слова: Реализация, прибыль, убыток, продукция, товары, работы, услуги, покупатель, учет, аудит.

В процессе производственной деятельности конечной целью хозяйствующего субъекта является реализация продукции, сдача выполненных работ и оказанных услуг. Это заключительный этап кругооборота средств, по завершению которого определяются такие значимые для пользователей бухгалтерской отчетности показатели, как доход от реализации продукции (работ, услуг), себестоимость реализованной продукции (работ, услуг), прибыль (убыток) от реализации [1].

Для организации коммерческой деятельности по реализации готовой продукции на предприятиях создается служба сбыта.

Реализованная продукция - это отгруженная потребителю, принятая им и оплаченная продукция предприятия, денежные средства за продукцию поступают на расчетный счет поставщика.

Объем реализации продукции определяется или по отгрузке продукции покупателям, или по оплате (выручке). Может выражаться в сопоставимых, плановых и действующих ценах. В условиях рыночной экономики этот показатель приобретает главное значение. Реализация продукции является связующим звеном между производством и потребителем. От того, как продается продукция, какой спрос на нее на рынке, зависит и объем ее производства.

Самый современный товар, отвечающий самым высоким требованиям и желаниям покупателей, имеющий привлекательную для рынка цену, не будет стоить и гроша, если он не будет предложен покупателям в нужное время и в нужном месте, то есть тогда, когда покупатели хотели бы его купить и там, где они могли бы его купить [2].

Распределение - это деятельность, непосредственно связанная с физическим перемещением произведенных товаров от производителя к потребителю и передачу ему права собственности на эти товары.

Предприятие может доставить товар конечному потребителю, организовав и обеспечивая процесс перемещения самостоятельно или привлекая другие логистические организации, а также отдельных лиц [3].

Реализация продукции (работ и услуг) занимает важную роль в деятельности предприятия. От правильности хранения, инвентаризации, продукции, определения фактической себестоимости зависит доход предприятия.

Если покупателю досталась продукция с дефектом, то продавец обычно стремится удовлетворить требования покупателя. Предприятие может позволить покупателю вернуть товар и получить деньги наличными или на счет, или может предложить уценить товар. Поэтому хорошо поставленная система учета позволяет администрации получать понимания о причинах возврата и уценки проданных товаров. Каждый такой случай возврата и уценки товаров рекомендуется записывать в аналитический счет «Возврат и уценка проданных товаров».

Бухгалтерский учет любого предприятия должен всегда соблюдать важное требование осмотрительности, согласно которому бухгалтер должен проявлять большую готовность к признанию в бухгалтерском учете расходов и обязательств, чем возможных доходов и активов. Это значит, если предполагаемая цена продажи продукции станет ниже фактической себестоимости, то оценка реализуемой продукции должна быть выполнена по продажным (текущим рыночным) ценам. При составлении баланса снижение стоимости готовой продукции должно отражаться в бухгалтерском учете путем начисления резервов. Резервирование, то есть снижение цен фактической себестоимости до уровня текущих продажных цен, относится к синтетическому учету. В аналитическом учете переоценивать по каждому счету конкретные виды продукции не целесообразно. Более того если резервирование проводить только по синтетическим счетам, то колляция данных синтетических и аналитических счетов будет нарушен. Но, это только на первый и чисто формальный взгляд. Дело в том, что все оценки, принятые в аналитическом учете, можно сохранить и итоги аналитического учета по оборотной или сальдовой ведомости можно будет сверить с данными двух синтетических счетов: 1320 «Готовая продукция» и 1360 «Резерв по списанию запасов». В самом аналитическом учете для оценки готовой продукции, помимо цен фактической себестоимости иногда применяют нормативные цены, то есть устанавливают устойчивые цены на определенные виды продукции, а отклонения от них фактической себестоимости фиксируется на специальном субсчете «Отклонения фактической себестоимости готовой продукции от учетной цены» [4].

В целях совершенствования аудита учета реализации продукции (работ, услуг), после того, как сконструированы процедуры аудита цикла реализации продукции, подходящие для конкретных операций, они должны быть выполнены. При этом, преобразовывая процедуры из конструкторского в выполняемый формат, их можно комбинировать.

Это позволит:

- 1) устранить дублирующие аудиторские процедуры;
- 2) убедиться при проверке данного документа в своевременности выполнения всех предусмотренных процедур;

3) даст возможность аудитору выполнять процедуры в наиболее эффективном порядке.

Широкое использование компьютеров привело к появлению новых приемов и способов организации учета. Применение компьютеров позволяет собирать данные как непосредственно в учетных регистрах, так и на машинных носителях информации (дисках, дискетах). Простота использования позволяет использовать компьютеры в качестве персональной техники, оснащать ими места бухгалтеров. С переходом к более прогрессивным формам учета резко меняется характер и содержание бухгалтерской работы, сокращается удельный вес технических прогрессов, основанных на ручном труде[5].

Таким образом, ученые и практики уделяют пристальное внимание совершенствованию учета и аудита реализации готовой продукции в современных условиях, так как доход от реализации готовой продукции является источником выручки предприятия.

Значение учета отгрузки и реализации продукции определяется тем, что результатом деятельности любой организации является реализация продукции, выполнение работ или предоставление услуг. Основной задачей организации является наиболее полное обеспечение спроса населения высококачественной продукцией. Ритмичность роста объема производства продукции, повышение ее качества непосредственно влияют на величину издержек, прибыль и рентабельность организации. Именно поэтому в организациях особое место занимает учет реализуемой продукции, ее отгрузки и реализации, так как это влияет на финансовые показатели деятельности организации.

Задачи бухгалтерского учета реализации продукции включают:

- 1) постоянный контроль реализуемой продукции (работ, услуг) по объему, ассортименту и качеству;
- 2) полный и достоверный учёт реализуемой продукции на складе, систематический контроль за её сохранностью и состоянием запасов;
- 3) своевременное и правильное документальное оформление отгруженной продукции (работ и услуг), четкая организация расчетов с покупателями;
- 4) контроль за выполнением плана по отгрузке и реализации продукции, произведенных работ и оказанных услуг в соответствии с заключенными договорами;
- 5) учет и контроль соблюдения сметы коммерческих и других расходов, связанных с отгрузкой и реализацией продукции (работ и услуг);
- 6) своевременное и достоверное определение результатов от реализации продукции (работ, услуг) и их учет.

Для успешного выполнения вышеуказанных задач необходима активная работа организации, правильная организация складского хозяйства и сбыта, своевременное документальное оформление хозяйственных операций.

В целях ведения бухгалтерского учета применяются измерители реализуемой продукции. В качестве таковых выступают:

- натуральные измерители, представляющие ее количество, объем, вес в соответствии с ее физико-химическими свойствами (килограммы, штуки, метры и другое);
- условно-натуральные, используемые для определения обобщающих показателей по однородной продукции (тонно-километры, условные банки и другое);
- стоимостные показатели, используемые как измерители реализуемой продукции, необходимые для ведения аналитического и синтетического учета. Такими показателями являются, стоимость реализованной продукции (выручка от продаж) за отчетный период и стоимость товарной продукции за отчетный период.

Большое значение для правильной организации учета движения реализуемой продукции имеет разработка ее номенклатуры - перечня наименований видов изделий, реализуемых данной организацией. За основу его составления берётся классификация продукции по определенным признакам, позволяющим отличать одно изделие от другого (модель, класс точности, фасон, артикул, марка, сорт и т.д.). Номенклатура продукции необходима для контроля за выполнением плана выпуска изделий в ассортиментном разрезе, плана договорных поставок, составления сводок и отчетов .

Ведение рационального бухгалтерского учета реализации продукции (работ и услуг) невозможно без адекватного и систематического контроля данного процесса со стороны независимых экспертов. Одним из значимых в настоящее время, а также перспективных и эффективных видов контроля финансово-хозяйственной деятельности экономических субъектов в условиях рынка является независимый контроль - аудит .

Цель аудиторской проверки цикла реализации продукции заключается в объективной оценке полноты, своевременности и достоверности отражения в учете и отчетности показателей данного раздела, т.е. выручки от реализации, себестоимости проданной продукции, управленческих и коммерческих расходов и прибыли (убытка) от продажи. При этом в процессе аудита реализации продукции (работ, услуг) решается комплекс взаимосвязанных задач:

- 1) анализируется учетная политика предприятия в части, координирующий порядок организации учета реализации продукции согласно действующему законодательству и отраслевым особенностям;
- 2) контролируется договорная дисциплина в соответствии с законодательством;
- 3) проверяется правильность документального оформления операций по реализации продукции;
- 4) изучается порядок учета и списания затрат на реализацию продукции;
- 5) оценивается полнота, своевременность и корректность оприходования реализуемой продукции на склад, отпуска и реализации ее покупателям;
- 6) рассматривается правильность и законность организации аналитического и синтетического учета операций, связанных с движением реализуемой продукции;
- 7) проверяется соблюдение налогового законодательства в части налогообложения операций по реализации продукции.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан О бухгалтерском учете и финансовой отчетности от 28 февраля 2007 года, № 234-III ЗРК.
2. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2022 г.)
3. Кононов, М.В. Критерии оценки эффективности сбытовой политики // Современные аспекты экономики № 1 (138). – СПб., 2017.
4. Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2018. №4
5. Кононов, М.В. Формирование сбытовой политики предпринимательской структуры // Вестник ИНЖЭКОНа. Сер. Экономика, 2019. – Вып. 3 (30). Стр. 151-152

УДК 338.33

ӨНІМДІ САТУ ЕСЕБІ ЖӘНЕ АУДИТІ

Агаева К. И., Аймешева Ж. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Өнімді (жұмыстар мен қызметтерді) сату кәсіпорын қызметінде маңызды рөл атқарады. Кәсіпорынның кірісі сақтаудың, түгендеудің, өнімнің дұрыстығына, нақты құнын анықтауға байланысты болады.

Кілт сөздер: сату, пайда, шығын, өнім, тауарлар, жұмыстар, қызметтер, Сатып алушы, есеп, аудит.

УДК 338.488

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА В ГОСТИНИЧНОМ БИЗНЕСЕ

Ширшова М. Д., Аймешева Ж. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье представлены общие понятия о гостиничном бизнесе и ведения его учета. В частности учет затрат на содержание гостиницы и учета расчетов с клиентами.

Ключевые слова: Гостиница, услуга, номер, затраты, основное производство, расчет с клиентом

Гостиницы подразумевают широкий спектр предоставляемых услуг. Фактически гостиничный комплекс тесно связан с отраслями делового туризма и отдыха. Туристический бизнес практически не может существовать без развитой сети гостиниц, отелей и обслуживающих их компаний [1].

Развитие данного бизнеса связано с возрастанием соответствующих расходов на него, что увеличивает набор и разнообразность предлагаемых услуг, ведет к повышению качества сервиса. Гостиницы на сегодняшний день предназначены не только для ночлега постояльцев, но и являются местом, где есть возможность воспользоваться услугами прачечной, принять душ, заказать обед в номер или посетить ресторан [2].

В связи с разнообразием предоставляемого сервиса в отелях и гостиницах руководству гостиницы или отеля нужен контроль не только за всем процессом обслуживания гостей и работы персонала, а также за затратами. Все это позволит сэкономить деньги и избежать ненужных трат. Для упрощения данного контроля в гостинице необходима система автоматизации, объединяющую все сферы жизни гостиницы и сводящая их в единую электронную систему управления [3].

В качестве главного продукта ее деятельности считают возможность предоставления услуг по размещению. Для сферы приема гостей, чтобы оказать такую услугу, необходимо присутствие и активность каждой стороны, под которыми понимают гостиницу и клиентов. Последние при этом получают полное обслуживание. Под услугой понимают действие, нужное, чтобы удовлетворить потребности клиентов. Собственниками отеля могут стать как юридические, так и физические лица [4].

Гостиница относится к сфере оказания услуг и имеет свои особенности в организации хозяйственной деятельности, соблюдения требований законодательства о защите прав потребителей, бухгалтерского учета и налогообложения.

Главными характеристиками гостиничных услуг являются:

1) неотделимость, что предполагает осуществление производства и потребление услуги одновременно. Услуга оказывается на территории производителя (гостиницы), а не потребителя (гостя, туриста). Персонал гостиницы, производящий услуги, имеет непосредственный контакт с потребителем, и потребитель рассматривает его как неотделимую часть самой услуги;

2) невозможность хранения (накопления) оказанной услуги. Производство услуги зафиксировано во времени и пространстве: если услуга (гостиничный продукт) не реализована в определенный день, то финансовые результаты деятельности гостиницы будут меньше;

3) неосязаемость. Услуги нельзя измерить, оценить до того, как они предоставлены;

4) сезонность колебания спроса. Спрос на услуги гостиницы возрастает летом и падает в зимний период, поскольку большинство туристов отдыхает в летние месяцы;

5) взаимозависимость. На объем реализации гостиничного продукта оказывают влияние: политические и социально-экономические условия в стране; маркетинговые решения, принятые туроператорами, турагентами и непосредственно гостиницей; объемы привлечения гостей (туристов); уровень транспортного обслуживания.

Услуги, оказываемые в гостиницах, могут быть платными и бесплатными, дифференцируются на основные и дополнительные. Платные — это проживание и питание. Дополнительные платные услуги: • экскурсионное обслуживание; • обмен валюты; • сауны, бани, и прочие. На бесплатной основе могут предоставляться следующие услуги: • пользование медицинской аптечкой; • пользование одним комплектом посуды, его замена и другие. Учет общей суммы затрат на производство организуют по экономическим элементам затрат, а учет и калькуляцию себестоимости отдельных видов продукции, работ и услуг - по статьям затрат. Затраты, включаемые в себестоимость продукции (работ, услуг), группируются в соответствии с их экономическим содержанием по следующим элементам: материальные затраты (за вычетом стоимости возвратных отходов); затраты на оплату труда; социальный налог, амортизация основных средств ; прочие расходы. В прочие расходы включаются: содержание работников комплекса; эксплуатация зданий, помещений, сооружений, оборудования, инвентаря; командировки, связанные с производственной деятельностью; оплата услуг связи, услуг, осуществляемых сторонними организациями по управлению, и др. Затраты предприятия подлежат включению в себестоимость продукции, работ и услуг того отчетного периода, к которому они относятся, независимо от времени их оплаты - предварительной или последующей.

Для учета затрат по оказанию гостиничных услуг в гостиницах используется счет 8110 «Основное производство», к которому открывается субсчет «Затраты по оказанию гостиничных услуг». Затраты на оплату труда и материальные затраты не нормируются государством и включаются в себестоимость продукции согласно действующему на предприятии порядку. Для определенных типов предприятий общественного питания обязательно наличие форменной одежды. Учет расчетов с клиентами гостиницы. При оформлении проживания постояльцев в гостинице выдается квитанция (талон) или иной документ, подтверждающий заключение договора на оказание услуг.

Договор на оказание услуг должен содержать: - наименование исполнителя; - фамилию, имя, отчество потребителя; - сведения о предоставляемом номере (месте в номере); - цену номера (места в номере); - другие необходимые данные по усмотрению исполнителя. Договор заключается при предъявлении потребителем паспорта или удостоверения личности, иного документа, оформленного в установленном порядке и

подтверждающего личность потребителя. Цена номера (места в номере), а также форма его оплаты устанавливаются исполнителем. Потребитель обязан оплатить оказанную исполнителем в полном объеме услугу после принятия ее потребителем. С согласия потребителя услуга может быть оплачена им при заключении договора в полном объеме или путем выдачи аванса. Плата за проживание в гостинице взимается в соответствии с расчетным часом въезда постояльца в гостиницу. В случае задержки выезда потребителя плата за проживание взимается в следующем порядке: - не более 6 часов после расчетного часа -- почасовая оплата; - от 6 до 12 часов после расчетного часа -- плата за половину суток; - от 12 до 24 часов после расчетного часа -- плата за полные сутки (если нет почасовой оплаты). При проживании не более суток (24 часов) плата взимается за сутки. Независимо от расчетного часа. В соответствии с правилами предоставления гостиничных услуг потребитель вправе расторгнуть договор на оказание услуги в любое время, уплатив исполнителю часть цены пропорционально части оказанной услуги до получения извещения о расторжении договора и возместив исполнителю расходы, произведенные им до этого момента в целях исполнения договора, если они не входят в указанную часть цены услуги. В том случае, если гостиница достаточно крупная и имеет разные подразделения, в ней устанавливают несколько кассовых аппаратов -- в каждом пункте приема наличных. Как правило, проживание в гостинице оплачивается авансом. Его сумму рассчитывают, умножив суточный или почасовой тариф на предполагаемое время проживания. Дежурный администратор ежедневно представляет в бухгалтерию отчет о расчетах с постояльцами. Он составляется по форме кассового отчета. К нему обязательно прикладываются все выписанные бланки и контрольно-кассовая лента, если используется ККМ. На основании такого отчета в бухгалтерском учете делают бухгалтерские записи по счетам бухгалтерского учета по реализации услуг по проживанию. Исходя из изложенного стоит сделать вывод о том, что организация учета в гостиничном бизнесе — ручного или автоматизированного играет важную роль в деятельности организации в целом.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан О бухгалтерском учете и финансовой отчетности от 28 февраля 2007 года, № 234-III ЗРК.
2. Вакуленко, Р. Я. Управление гостиничным предприятием: учебное пособие / Р. Я. Вакуленко, Е. А. Кочкурова. : Университетская книга ; Логос, 2020. – 320 с.
3. Назарова В.Л. Бухгалтерский учет хозяйствующих субъектов: Учебник./ Под ред. Мамырова Н.К. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - Алматы: Экономика, 2005 - 308с.
4. Скобкин, С. С. Экономика организации в гостиничном сервисе : учебник и практикум для среднего профессионального образования / С. С. Скобкин. – 2-е изд., испр. и доп. : Издательство Юрайт, 2021. – 373 с.

УДК 338.488

ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІНДЕ ЕСЕПКЕ АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ширшова М. Д., Аймешева Ж. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақала қонақ үй бизнесі қызмет көрсету саласына жататынын және шаруашылық қызметті ұйымдастыруда, тұтынушылардың құқықтарын қорғау, бухгалтерлік есеп және салық салу туралы заңнаманың талаптарын сақтауда өзіндік ерекшеліктері бар екенін мәлімдейді.

Кілт сөздер: қонақ үй, қызмет, бөлме, шығындар, негізгі өндіріс, клиентпен есеп айырысу.

УДК 332.13

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА НА ПРИМЕРЕ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Федорченко Л.В.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассмотрены сущность, необходимость и основные направления диверсификации региональной экономики на примере Западно-Казахстанской области, раскрыты основные проблемы социально-экономического развития региона.

Ключевые слова: диверсификация, региональная экономика, социально-экономическое развитие, инвестиционные проекты, инновации, наукоемкая продукция.

Диверсификация производства и уход от углеводородной зависимости являются основой новой экономической политики Республики Казахстан. Для Казахстана, как и для многих других стран мира, создание диверсифицированных источников экономического роста является объективной необходимостью. Финансовый кризис 2008 года и валютный кризис 2014-2015 годов, изменение логистических связей во время пандемии Covid-19, энергетический коллапс из-за геополитических столкновений на территории Евразии наглядно показывают, насколько важно для страны найти другие источники для экспорта, развития инноваций и технологий.

Диверсификация (от английского «diversity» — «разнообразие») — это стратегия управления, направленная на развитие разнообразных отраслей и видов деятельности в масштабах страны или отдельного региона. Впервые термин «диверсификация» использовал в 1952 году американский экономист Гарри Марковиц. Применительно к бизнесу это стратегия, в рамках которой компания запускает новые товары, услуги и целые направления, а также вкладывается в разные активы и рынки. Простыми словами, диверсификация — это одна из стратегий управления, делающая акцент на разнообразии — продуктов, рынков, видов производства и т. д.

Диверсификация экономики Казахстана направлена на снижение ее зависимости от добывающих отраслей и необходима для устойчивого развития частного сектора, создания новых рабочих мест. Диверсификация имеет целью изменение структурных элементов экономики путем внедрения в производство высоких технологий, увеличения доли наукоемкой продукции и продукции с высокой добавленной стоимостью в ВВП [1].

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев в январе 2022 года объявил о начале строительства «Нового Казахстана» и обозначил ряд мер, направленных на решение накопившихся социально-экономических проблем. Одним из важнейших направлений экономических реформ является системная индустриализация и создание новых рабочих мест. Как показывает международная практика, именно сильный производственный сектор служит фактором устойчивого развития экономики. Через расширение производства, в том числе, решается задача создания качественных рабочих мест. Важно отметить, что усиление индустриальной политики позволит не только снизить сырьевую зависимость казахстанской экономики, но и обеспечить ее более высокую устойчивость к внешним экономическим вызовам.

Важность осуществления диверсификации и создания новых рабочих мест была обозначена в рамках программы действий Правительства Казахстана, представленной 8 февраля 2022 года на расширенном заседании Кабинета министров. Так, в рамках

проведения дальнейшей индустриализации Правительством предусмотрена реализация 254 индустриальных проектов стоимостью более 4,7 трлн тенге. Планируется, что через выполнение данных проектов к 2025 году будут созданы более 46 тысяч постоянных рабочих мест.

В целом, Президентом Казахстана К.Токаевым было заявлено, что в рамках диверсификации экономики к 2025 году в два раза должен вырасти несырьевой экспорт Казахстана, что позволит создать новые высокооплачиваемые рабочие места. Таким образом, диверсификация с акцентом на сильный производственный сектор – это мощный фактор повышения эффективности казахстанской экономики.

Однако существуют барьеры, замедляющие диверсификацию экономики Казахстана. Во-первых, это - сложность логистики на больших расстояниях. Например, руду или энергоисточники легче транспортировать в западные страны, чем продукты животноводства или крупного рогатого скота. Во-вторых, многие моногорода Казахстана связаны локально с определённой отраслью производства. Из-за этого снижается локальная конкурентоспособность и ограничивается рост экономики.

Для стабилизации ситуации необходимо развивать другие направления деятельности и сопутствующие услуги. Важным шагом к этому станет создание различных стимулов для частных инвесторов в обрабатывающую промышленность. В качестве новых возможностей для диверсификации казахстанской экономики можно назвать развитие геологоразведки с последующей разработкой новых месторождений, использование геотермальных источников энергии вместо ископаемых, расширение возможностей АПК для выхода на рынки стран Центральной Азии [2].

Диверсификацию нужно рассматривать не просто в контексте национальной экономики страны, но и каждого ее региона, каждой ее отрасли.

Западно-Казахстанская область является одним из развитых индустриально-аграрных регионов Республики Казахстан. Область имеет весьма выгодное географическое положение: она граничит с пятью областями Российской Федерации – Астраханской, Волгоградской, Саратовской, Самарской, Оренбургской и двумя областями Казахстана – Актюбинской и Атырауской. Область богата месторождениями газа и нефти, боратовых руд, горючих сланцев, калийно-магниевых солей, известковых пород, цементного сырья, мела, керамзитовых глин, строительного и аллювиального песка. Таким образом, в регионе есть существенный ресурсный потенциал, позволяющий развивать различные отрасли промышленности.

В области действует крупнейшее в мире Карачаганакское нефтегазоконденсатное месторождение. На долю Западно-Казахстанской области в республике приходится 97 % от объема добычи газового конденсата и 37 % от объема добычи газа.

Успешно развиваются нефтепереработка, машиностроительная, судостроительная отрасли, производство продуктов питания и стройиндустрия. Сельское хозяйство области специализируется на производстве мяса (говядина, баранина, конина) и зерна (пшеница, ячмень, рожь, просо).

В масштабах республики регион обеспечивает 3,9 % валового внутреннего продукта (далее - ВВП) страны (11 место среди регионов Казахстана), 9,0 % промышленного производства (4 место после Атырауской, Мангистауской и Карагандинской областей).

Однако, несмотря на выгодное географическое расположение, высокий ресурсный потенциал региона, имеющиеся положительные тенденции в экономическом росте области и улучшение основных социально-значимых показателей, основными, сдерживающими развитие Западно-Казахстанской области, факторами являются:

1) значительная зависимость от стабильной работы одной компании – Карачаганак Петролиум Оперейтинг (далее – КПО б.в.), являющейся оператором Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения (далее – КНГКМ). Сотни компаний работают на

снабжение деятельности КНГКМ (поставка товаров, транспортные услуги и др.) и не заинтересованы в открытии других видов предпринимательства. При этом стабильная работа КНГКМ во многом зависит от Оренбургского газоперерабатывающего завода Российской Федерации, который покупает (утилизует) около 50 % добываемого на КНГКМ сырого газа. В случаях чрезвычайных ситуаций (аварий на магистральных трубопроводах) КПО б.в. столкнется с проблемой утилизации газа, а население и предприятия области окажутся без достаточного объема товарного газа.

Объемы инвестиций и строительных работ в регионе также связаны во многом с деятельностью КПО б.в. При падении цены на нефть и других проблемах на КНГКМ снижается экономическая активность в области;

2) на диверсификацию экономики влияют дефицит и цена товарного газа. Высокая по сравнению с другими западными областями Казахстана цена товарного газа для населения, дефицит газа сдерживают рост малого и среднего бизнеса (далее – МСБ) и привлечение новых инвестиций в регион, снижают конкурентоспособность Западно-Казахстанской области. При гарантированном объеме товарного газа имеется возможность привлечения инвестиций в такие направления, как производство базовых масел (парафины), аккумуляторных батарей, литейное производство, газотурбинные станции, промышленные теплицы и другие;

3) плохое состояние инфраструктуры водного хозяйства. Одним из драйверов экономики Западно-Казахстанской области является мясное животноводство, которое уже испытывало проблемы с водообеспечением домашнего скота. Большинство гидротехнических сооружений и каналов для орошения пашен и обводнения пастбищ практически бездействуют из-за низкого уровня воды в реке Урал и отсутствия восстановительных работ;

4) плохое состояние дорожной инфраструктуры. Исходя из возможностей государственного бюджета ежегодно ведутся строительство и ремонт до 200 км местных автомобильных дорог. Однако из-за большого количества небольших сельских населенных пунктов Западно-Казахстанская область остается на последнем месте по качеству автомобильных дорог (39 % удовлетворительных дорог);

5) наличие аварийных и трехсменных школ (в области аварийными признано 6 школ и 4 школы с трехсменным обучением);

6) в здравоохранении по причинам роста общей смертности за счет увеличения смертности от болезней системы кровообращения на 14,5 %, болезней органов дыхания – на 18,2 %, от злокачественных новообразований – на 4,5 %, болезней органов пищеварения – на 9,4 %, а также перинатальными причинами, обусловленными низким индексом здоровья женщин, отмечается увеличение материнской смертности на 100 тысяч родившихся живыми в 2,8 раза (с 7,6 до 21,9), снижение ожидаемой продолжительности жизни с 72,81 лет до 70,87 лет;

7) высокая очередность на жилье (общее количество граждан, состоящих на учете нуждающихся в жилье, составляет свыше 30 тысяч человек, из них в городе Уральске – 22 тысячи человек);

8) снижение реальных доходов населения на 1,7 % в связи с уменьшением доходов от предпринимательской деятельности в период пандемии и ростом инфляции;

9) сокращение выпуска продукции субъектами МСБ на 26,2 %. Снижение объема выпуска продукции обусловлено сокращением объемов производства субподрядчиками КПО б.в., которые являются субъектами МСБ, а также сокращением рабочего времени в связи с карантинными ограничениями и временным прекращением работы субъектов МСБ в период чрезвычайного положения;

10) высокий износ линий электропередач и подстанций АО "Западно-Казахстанская РЭК" - 80 % или более 16,0 тысячи км. Из-за большого процента износа ежегодно растут случаи аварийного отключения в сетях;

11) береговая линия рек Урал и Деркул в черте города Уральска и села Жарсуат Бурлинского района подвержена интенсивному размыву. При этом вместе с размывом берега происходит смещение русла реки. Необходимо проведение берегоукрепительных работ;

12) низкий уровень переработки и утилизации твердых бытовых отходов (11 %) в связи с недостаточным развитием инфраструктуры для сбора, переработки и утилизации отходов.

В целях диверсификации экономики региона в Западно-Казахстанской области реализуются 70 инвестпроектов на общую сумму 1,6 трлн тг. [3]. Это проекты в профилирующей газодобывающей сфере, а также в пищевой промышленности, сельском хозяйстве, в сфере внутреннего туризма и «зеленой» экономики.

Среди крупных инвестиционных проектов - снятие производственных ограничений по газу и 4-ый компрессор обратной закачки газа, а также мебельная фабрика, молочный завод, промышленный тепличный комплекс, переработка отходов из пластмассы, современные базы отдыха и другие.

В целом с 1994 года годовой объем промышленной продукции региона вырос в 258 раз, с 7,1 млрд до 1,8 трлн тг. в 2021 году. Ежегодные инвестиции в основной капитал увеличились с 2,8 млн тг до 481,5 млрд тг. [3].

В соответствии с Комплексным планом развития Западно-Казахстанской области в сфере промышленности и предпринимательства запланировано создание индустриальной зоны, строительство литейного производства, завода по глубокой переработке нефти и цементного завода. В сфере сельского хозяйства предусмотрено строительство 2 теплиц, 25 откормочных площадок, 10 молочно-товарных ферм, создание 4 садковых рыбоводных хозяйств, восстановление и расширение площадей орошаемых земель с 6,6 тыс. до 50 тыс. га и реконструкция Кировского водохранилища.

Планируется строительство и реконструкция 1 211 км сетей водоснабжения и водоотведения, 46,2 км сетей теплоснабжения и 2051 км электросетей, реконструкция 29,7 км газопровода «Ростоши – Тайпак», а также строительство в городе Уральске автоматизированной газораспределительной станции. Кроме того, будет проведен ремонт и реконструкция 1 842 км автодорог, модернизация международного аэропорта города Уральск. Также будут построены поликлиника, кардиологический центр, 74 школы, общежитие на 650 мест для студентов и реабилитационный центр на 150 койко-мест. Для обеспечения гражданской защиты предусмотрено строительство 3 пожарных депо, берегоукрепительные работы реки Урал.

В результате реализации комплексного плана социально-экономического развития Западно-Казахстанской области к 2025 году объем промышленного производства вырастет на 55%, валовой продукции сельского хозяйства на 56%, уровень доступа к услугам водоснабжения достигнет 100%, а износ электросетей сократится с 80% до 50% [4].

Список использованной литературы:

1. Аубакирова Г.М., Исатаева Ф.М. Новые подходы к построению диверсифицированной экономики: опыт Казахстана // Проблемы прогнозирования. 2021. № 6 (189). С. 168-177.
2. Как Казахстан «диверсифицировал» экономику через институты развития. Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2022-01-31/kak-kazakhstan-diversificiroval-ekonomiku-cherez-instituty-razvitiya/>
3. 70 инвестпроектов реализуются в ЗКО в 2021 году. 02 декабря 2021. Режим доступа: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan-economy/1944990-70-investproektov-realizuyutsya-v-zko-v-2021-godu/>

4. Комплексный план социально-экономического развития Западно-Казахстанской области на 2022 – 2025 годы. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000040>

УДК 332.13

ЭКОНОМИКАНЫ ӘРТАРАПТАНДЫРУ ФАКТОР РЕТІНДЕ АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА

Федорченко Л. В.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада Батыс Қазақстан облысының мысалында өңірлік экономиканы әртараптандырудың мәні, қажеттілігі мен негізгі бағыттары қарастырылып, өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі проблемалары ашылды.

Кілт сөздер: әртараптандыру, өңірлік экономика, әлеуметтік-экономикалық даму, инвестициялық жобалар, инновациялар, ғылымды қажетсінетін өнімдер.

УДК 336.14.01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА НӘТИЖЕГЕ БАҒДАРЛАНҒАН БЮДЖЕТТЕУ МОДЕЛІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Салимбаева Ш.Д

Батыс Қазақстан Инновациялық университеті., Орал, Қазақстан

Аннотация: В статье автор остановился на особенностях применения в Республике Казахстан модели бюджетирования, ориентированной на результат, и способах правильного составления бюджета.

Ключевые слова: бюджетный процесс, бюджетная программа, бюджет ориентированный на результат.

Қазақстан Республикасында бюджеттік процесті реформалау мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін және халықаралық тұрақтылықты арттыру саясатының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мемлекеттік жоспарлаудың түбегейлі жаңа жүйесін қалыптастыру мемлекеттік саясаттың мақсаттары мен міндеттерін негізге ала отырып, бюджетті қалыптастыруға және стратегиялық мақсаттарға, міндеттерге, басымдықтарға сәйкес нақты нәтижелерге қол жеткізуді ескере отырып, бюджеттік бағдарламалар әкімшілері арасында бюджеттік ресурстарды бөлуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік шығыстардың нәтижелілігі мен тиімділігіне қайта бағдарлау мақсатында бюджеттік қайта құру басталды. Бюджеттік процеске жаңа тәсілдердің мәні бюджеттің атқарылу нәтижелері бөлінген бюджет қаражатын игеру дәрежесімен емес, жүргізіліп жатқан бюджет саясатының нақты әлеуметтік маңызды нәтижелеріне қол жеткізумен өлшенеді. Бұл бюджеттік шығыстарды сметалық қаржыландырудан біртіндеп бас тартуды және мемлекеттік қызметтер көрсетуге және мемлекеттік органдардың стратегиялық бағыттары мен мақсаттарына сәйкес келетін қызметті жүзеге асыруға бюджет қаражатын бөлуді білдіреді. Жаңа жағдайларда мемлекеттік органдардың алдына өздерінің бюджеттік өтінімдерін осы уақытқа дейін

жасалғандай шығындар тұрғысынан емес, олардың қызметінің нәтижелеріне сүйене отырып негіздеу міндеті қойылады.

Бюджеттік бағдарлама «Міндет-шығындар-тікелей нәтиже (көрсетілген бюджеттік қызметтер көлемі)» байланысын нақты көрсетуі тиіс. Бұл ретте бюджеттік бағдарламалар көрсетілетін қызметтер деңгейінде қалыптастырылады және мемлекеттік органның жоспарланатын шығыстарының, оларға көрсетілетін қызметтердің сапасы мен санының көрсеткіштерінің және оның стратегиялық мақсаттарының байланысын көрсетуге тиіс.

Кейіннен мұның бәрі мемлекеттік органдардың қызметін өз функцияларын ресми орындаудан және бюджет қаражатын игеруден азаматтарға, заңды тұлғаларға, Үкіметке, Парламентке сапалы қызметтер көрсетуге қайта бағдарлауға қол жеткізуге және түпкілікті нәтижелерге қол жеткізуге әкеледі.

Бюджеттік жоспарлаудың маңызды мәселелерін анықтауға кіріспес бұрын, зерттелетін зерттеу объектісінің түсінігі мен мәнін анықтауға тоқталу керек. Нәтижеге бағдарланған бюджеттеу (бұдан әрі — НББ) - шығыстарды жоспарлау қол жеткізілетін нәтижелерге тікелей байланысты жүзеге асырылатын бюджеттік процесті және мемлекеттік (жергілікті) басқаруды ұйымдастыру жүйесі. НББ тұжырымдамасы үнемі дамып келеді. Әр елде бордың өзіндік ерекшеліктері бар, бірыңғай әдістер, процедуралар мен құралдар жоқ. Осыған қарамастан, НББ-ті бюджеттеудің басқа тұжырымдамаларынан ажырататын бірқатар элементтерді ажыратуға болады [1].

Ең жалпы түрде нәтижеге бағдарланған бюджеттеу жоспарланған (жүзеге асырылған) бюджет шығыстары мен күтілетін (қол жеткізілген) нәтижелер арасындағы өзара байланысты көрсететін бюджетті қалыптастыру (атқару) жүйесін білдіреді.

НББ негізінде бюджетті қалыптастыру үшін аймақтық және муниципалды әкімшіліктердің барлық бөлімшелерінің шығындары олардың алдында тұрған мемлекеттік міндеттерді шешуге бағытталған қызмет түрлеріне бөлінуі керек. Әрбір қызмет түрі үшін бағдарлама әзірленеді, онда оларға қол жеткізу үшін қажетті мақсаттардың, міндеттердің, ресурстардың сипаттамасы, сондай-ақ бағдарламаны орындау нәтижелілігінің көрсеткіштері және осы көрсеткіштерді өлшеу рәсімдері қамтылуы тиіс. Нәтижеге бағдарланған бюджеттеу кезінде бюджеттік өтінімдер бағдарламалардың мақсаттары бөлінісінде жасалады.

Нәтижеге бағытталған бюджет алға қойылған мақсаттар, жүзеге асырылған бюджеттік шығындар, орындалған іс-шаралар мен қол жеткізілген нәтижелер арасындағы байланысты бақылауға мүмкіндік беруі керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бюджетті құрудың мұндай логикасы оның ашықтығын арттыруға, сондай-ақ бағдарламалардың іске асырылуын және бюджет қаражатының жұмсалуды бақылау дәрежесін арттыруға ықпал етеді. Ол үшін бюджет жобасына ілеспе құжаттарда мынадай көрсеткіштер болуы тиіс [2]:

- жүргізіліп жатқан саясаттың мақсаттары мен міндеттері;
- белгіленген мақсаттарға қол жеткізу дәрежесін, бюджеттік саясаттың қандай да бір бағытын іске асырудың нәтижелілігі мен тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін жүргізілетін саясаттың нәтижелілік көрсеткіштері;
- белгіленген мақсаттарға жету үшін қажетті іс-шараларды сипаттау, функциялардың қайталануын болдырмау және белгілі бір іс-шараны өткізудің қаншалықты ақталғанын, қандай іс-шаралар, керісінше, жетіспейтінін, іс-шараны жүзеге асыру қанша тұрады;
- мақсатқа жету үшін жұмсалған қаржы (немесе бюджет жобасы үшін жұмсалады деп жоспарлануда).

Қазіргі уақытта бюджеттік құжаттамада бұл көрсеткіштердің көпшілігі жоқ (мысалы, бюджетте) немесе нақты, өлшенетін шамалар емес (көптеген мақсатты бағдарламаларда). Бюджетті қалыптастыру сатысындағы, нәтижеге бағытталған бюджеттеудің маңызды элементтерінің бірі бюджеттік бағдарламалар мен қызметтердің толық құнын бағалау

болып табылатыны заңды. Ол үшін мақсаттар мен міндеттерді тұжырымдау қажет; мемлекеттік мекемелер оларға қол жеткізу үшін қандай іс-шаралар, іс-шаралар кешенін анықтауы керек, сондай-ақ осы іс-шараларды жүзеге асыруға жұмсалатын қажеттіліктерін бағалауы керек. Мұның бәрі бюджеттік бағдарламалар мен қызметтердің толық құнын есептеу негізінде Шығыс қажеттіліктерін бағалаумен бірге жүруі керек, бұл көптеген жағдайларда қолданыстағы бухгалтерлік есеп жүйесі қамтамасыз ете алмайды. Атап айтқанда, шығындарды есептеу Көбінесе Негізгі құралдардың, әкімшілік және басқа шығындардың амортизациясын есепке алмай жүзеге асырылады. Бағдарламалық-нысаналы бюджетті қалыптастыру кезінде бағдарламалардың бюджеттеріне бағдарламаны іске асыруға байланысты барлық шығыстар енгізілуі тиіс: жұмысты жоспарлауға, қызметтерді тікелей ұсынуға, бағдарламаны әкімшілік басқаруға, бағдарламаны іске асыру мониторингіне және т. б. шығыстар.

Нәтижеге бағдарланған бюджеттеу жүйесінің әлеуетті артықшылықтары мақсатты бағдарламалар елдің барлық халық шаруашылығын, сондай-ақ жекелеген министрліктер мен ведомстволарды қамтыған кезде толық көлемде іске асырылуы мүмкін, бұл айтарлықтай уақытты қажет етеді.

Іс жүзінде бор енгізудің қажеттілігі мен орындылығы, әдетте, бірқатар нақты жағдайлардың болуымен түсіндіріледі [2]:

1. бюджет шығыстарының тиімділігін арттырудың дәстүрлі әдістері (бірінші кезекте ашық конкурстар, қаржылық тәртіпті күшейту және қазынашылық технологиялар) іс жүзінде таусылған және бюджеттің теңгерімсіздігі мәселелерін немесе бюджеттік (мемлекеттік, муниципалдық) қызметтердің жеткіліксіз жоғары сапасын шеше алмайтын жағдай;
2. бюджеттік қызметтер көрсетудің қол жеткізілген деңгейі бөлігінде бұрынғы ұстанымдарын бір мезгілде ұстап тұру кезінде шығыстарды қысқарту жөнінде түбегейлі шаралар қажет болатын бюджеттік дағдарыс жағдайы;
3. бюджет өзінің шығын баптары «өз өмірімен өмір сүре» бастағанда, бірақ саяси ерік-жігер мен жағдайды өзгертуге, бюджет саласында тәртіп орнатуға, бюджет шығыстарын жүзеге асырудың мақсаттары мен себептеріне айқындық енгізуге деген ұмтылыс болған кезде бюджет басқарудың толыққанды құралы болуды тоқтататын ереже;
4. елде болып жатқан реформалардың "негізгі ағымында" болуға деген саяси амбицияның болуы немесе аймақтық және муниципалды қаржыны реформалаудың федералды қорынан немесе бюджеттік процесті реформалау мақсаттарына бөлінген халықаралық демеушілік ұйымдардың қаражатын алуға ұмтылу.

Авторлар төмендегілерден тұратын нәтижеге бағытталған бюджеттеу әдістерін енгізу кезінде қажетті аспектілерді әзірлеуде осы бағыттағы зерттеушілердің ұстанымдарымен бөліседі:

1. өңірде қалыптасқан басқару жүйесі, қолда бар ресурстар, міндеттер аумағы үшін неғұрлым қолайлы нәтижелі бюджеттеу моделін әзірлеу;
2. нәтижелі бюджеттеудің негізгі элементтерін бекітетін нормативтік құқықтық актілер жобаларының топтамасын қалыптастыру (НҚА жобаларын әзірлеу, ұсыну және келісу);
3. ведомстволық нысаналы бағдарламаларға (ұзақ мерзімді нысаналы бағдарламаларға), қызметтің нәтижелері мен негізгі бағыттары туралы баяндамаларға (бұдан әрі — ҚННБТБ) сараптама жүргізу;
4. НББ енгізу бойынша ұсынымдарды қалыптастыру мақсатында бюджеттік процестің қолданыстағы моделіне диагностика жүргізу;
5. аймақта немесе муниципалитетте НББ енгізудің кешенді жоспарын дайындау;
6. ведомстволық нысаналы бағдарламаларды және (немесе) ұзақ мерзімді нысаналы бағдарламаларды құрайтын билік органдарын қолдау (бағдарламаларды дайындауда консультациялық көмек, ҚННБТБ);

7. өңірде немесе муниципалитетте нәтижеге бағытталған бюджеттеуді енгізуді кешенді консультациялық қолдау (мониторинг, жекелеген іс-шараларды өткізу бойынша консультациялар және т.б.)

Жоғарыда айтылғандар бюджеттік процеске жаңа тәсілдің табыстылығында өзін көрсетуге мүмкіндік береді және оның артықшылықтарын анықтайды [3]:

- нәтижеге бағдарланған бюджетке көшу мемлекеттік шығыстардың қалыптасқан бағыттарын қайта қарауға және осы шығыстардың қажеттілігін тиісті әлеуметтік-экономикалық негіздемесіз «инерция бойынша» жүзеге асырылатын шығыстардың көптеген түрлерінен бас тартуға мүмкіндік береді;

- министрлердің қызметтердің белгілі бір көлемін ұсыну немесе жұмыстардың белгілі бір көлемін орындау ғана емес, сонымен қатар белгілі бір сапалық көрсеткіштерге қол жеткізуді көздейтін түпкілікті нәтиже үшін жауапкершілігі едәуір артады. Министрліктер қызметінің қол жеткізілген нәтижелері туралы есептерді үнемі жариялау қоғамға үкіметтің қызметін нақты бағалауға мүмкіндік береді;

- шешімдерді таңдау қысқа мерзімді ғана емес, ұзақ мерзімді мақсаттарды ескере отырып жасалады;

Кесте – 1. Нәтижелер бойынша бюджеттеу модельдері

Нәтижеге бағытталған бюджеттеудің үлгі түрі	Бюджеттік процесс шеңберінде шешілетін міндет	Нәтижелер туралы ақпарат пен бюджеттік қаражат арасындағы байланыс	Елдер
Демонстрациялық/аналитикалық	Есеп беру және ашықтық	Байланыс жоқ	Нидерланды, Ресей, Дания
Нәтижелерді ескеретін бюджеттеу	Жоспарлау және / немесе есеп беру және ашықтық	Әлсіз жанама байланыс	АҚШ, Канада, Австралия, Нидерланды (нәтижелерді ескеретін бюджеттеудің басым бағыттары бойынша)
Нәтижелермен тығыз байланысты бюджеттеу	Бюджеттік ресурстарды бөлу, жоспарлау және есеп беру	Тікелей, қатаң байланыс	Италия, Люксембург, Жаңа Зеландия, Түркия, Бразилия, Чили, Дания (жекелеген секторлар деңгейінде: жоғары және орта білім, ішінара денсаулық сақтау)

НББ-дің демонстрациялық (талдамалық) моделі осылай аталған, өйткені оның шеңберінде нәтижелер туралы ақпарат ақпараттық мақсатта, бюджеттік немесе өзге де үкіметтік құжаттардың құрамына енгізіледі. Бұл ақпарат мақсатты көрсеткіштердің жоспарланған немесе нақты мәндері туралы мәліметтерді қамтуы мүмкін және билік органдарының есептілігі мен бюджеттің ашықтығын арттыру, заң шығарушылармен және азаматтармен үкімет саясатының бағыттары мен басымдықтары туралы диалогқа ықпал ету үшін бюджеттік процеске енгізіледі. Демонстрациялық модельде нәтижелер мен

бюджет арасында, оның ішінде қаржылық жоспарлау және бюджет қаражатын бөлу сатысында байланыс жоқ.

Қызмет нәтижелерін ескеретін бюджеттеу моделі шеңберінде қаржы ресурстары нәтижелерге қол жеткізудің жоспарлы деңгейіне немесе нақты алынған нәтижелерге байланыстырылады, бірақ тікелей емес. Жанама байланыс дегеніміз — нәтижелер туралы ақпарат (басқа ақпаратпен тең-саяси басымдықтар, фискалдық шектеулер, макроэкономикалық шектеулер туралы) бюджеттік шешімдерді негіздеу үшін жүйелі түрде қолданылады. Алайда, нәтижелер (жоспарланған немесе нақты алынған) мен бюджет қаражатын бөлу арасында қатаң, біржақты сәйкестік жоқ. Сонымен қатар, алынған нәтижелердің үлес салмағы саяси орындылық сияқты фактордан едәуір төмен.

Үшінші модель — қызмет нәтижелерімен тығыз байланысты бюджеттеу бюджет қаражатын бөлу мен нәтижелер көрсеткіштері (әдетте тікелей) арасындағы нақты және тікелей байланысқа негізделген. Бұл ретте бюджет қаражатының құрылымы және бюджеттен нақты қаржыландыру қаржыландыру деңгейін нәтижелілік индикаторларының немесе іс-шараларды (функцияларды, қызметтерді) орындау көрсеткіштерінің нақты мәндерімен байланыстыратын формулаға (немесе келісімшартқа) негізделеді.

Бұл НББ моделі ЭЫДҰ-ның бірнеше елдерінің экономикасының жекелеген секторларында ғана қолданылады, мысалы, университеттерді қаржыландыру деңгейі дайындалған магистрлердің жоспарланған санын шығаруға байланысты болған кезде жоғары білім. Сонымен, Данияда ұлттық деңгейде бор моделі демонстрацияға жақын: нәтижелер туралы ақпарат салалық министрліктердің Қаржы министрлігімен келіссөздері процесінде қолданылады, бірақ бюджет қаражатын анықтамайды. Бұл ретте жекелеген секторлар деңгейінде (жоғары және орта білім, ішінара Денсаулық сақтау) қызмет нәтижелерімен тығыз байланысты бюджеттеу моделі қолданылады.

Керісінше, Австралияда қызмет нәтижелерін ескеретін бюджеттеу моделі енгізілді. Бұл ретте ол қосымша қаржыландыруға арналған бюджеттік өтінімдерге ғана толық көлемде қолданылады [3].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, нәтижелер бойынша басқару мен бюджеттеуге көшу ұзақ және кезеңді процесс екенін атап өткен жөн. Дамыған елдерде нәтижелер мен НББ бойынша бірыңғай басқару моделі қалыптасқан жоқ. Сонымен қатар, тіпті ұқсас модельдерді әр түрлі тереңдікте және әр түрлі жылдамдықта қолданатын елдер де бюджеттік реформаларды жүзеге асырады, оларды ұлттық ерекшеліктерге, мүмкіндіктер мен басымдықтарға бейімдейді. Осылайша, әлемдік теориялық және практикалық тәжірибені зерделеу, сондай-ақ Қазақстан Республикасында қоғамдық қаржыны басқаруды талдау негізінде мемлекеттік шығыстардың тиімділігін арттыру бағытында саясаттың табысына әсер ететін барлық елдер үшін стандартты тәсіл мен әмбебап факторлар жоқ деген қорытынды жасауға болады, өйткені мемлекеттік шығыстардың тиімділігі тек қана әсер етпейді Мемлекеттік басқарудың барлық саласы, сонымен қатар қоғамдық мүдделер мен бизнес-орта.

Зерттеуді қорытындылай келе, нәтижеге бағытталған бюджеттеу практикасын енгізу тиімді мемлекеттік басқару жүйесін құруға ықпал етуі керек екенін атап өткен жөн. Жүргізілген талдау Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Бюджет жүйесі нәтижеге бағдарланған бюджеттеу қағидаттарын барабар енгізуге толық дайын екенін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кадырова М.Б. Актуальные вопросы реформирования бюджетного процесса в Республике Казахстан // Государственное управление и государственная служба. — 2012.
2. Макашина О.В. Бюджетирование, ориентированное на результат // Вестник ИГЭУ. — 2008. — № 1.

3. Родионова Ю.Б. Применение бюджетирования, ориентированного на результат, в целях повышения эффективности расходов муниципального бюджета // Современная экономика: проблемы, тенденции, перспективы. — 2011. — № 5.

УДК: 336.14.01

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ МОДЕЛИ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ, ОРИЕНТИРОВАННОГО НА РЕЗУЛЬТАТ, В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Салимбаева Ш.Д

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье автор остановился на направлениях реализации региональной экономической политики государства и системе управления. Сама макроэкономическая политика включает региональную политику, денежно-кредитную, финансовую, промышленную, социальную политику.

Ключевые слова: государство, механизм, ресурс, социально-экономический, бюджет

УДК 336.713.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Бакшиева Д.Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Статья посвящена инновационным технологиям в банковской сфере. Инновационные продукты и услуги в коммерческих банках являются одной из основных частей деятельности банка и движущим механизмом в развитии финансового института. Идея ведущих банков мира описана в технологии Blockchain, суть которой заключается в том, что пользователи могут производить переводы анонимно, быстро и недорого

Ключевые слова: банк, клиент, продукт, традиционная услуга, цифровой канал обслуживания

В настоящее время клиентов банка нельзя удивить широким набором услуг, они максимально заинтересованы в использовании нестандартных инновационных продуктов и услуг, а это значит, что необходимо привлекать их, а также внедрять новые технологии для дальнейшего развития банка в сложных рыночных условиях, когда количество конкурентов растет с каждым днем.

Инновации в банке сегодня являются решающим моментом для успешного и стабильного экономического подъема. Технологии развиваются в геометрической прогрессии, в частности, цифровые технологии, поэтому современные этапы развития любой банковской системы происходят в условиях жесткой конкуренции, и многие отрасли переживают масштабную трансформацию.

Банковская технология-это процесс преобразования исходных данных с использованием современных технологических средств связи и компьютерных

технологий для получения новой качественной информации, позволяющей принимать оптимальные управленческие решения для обеспечения эффективной работы кредитной организации [1].

Инновационный процесс-превращение идеи в инновационный товар, т. е. процесс реализации инновационного проекта. Цель инновационного проекта-достижение высокой эффективности и экономического роста путем создания новой технологической, технической, информационной, экономической, организационной системы или изменения существующей системы, снижения затрат ресурсов и коренного улучшения качества товара. Для укрепления тенденций устойчивого роста индустриального производства и улучшения его структурных изменений стала возможной реализация новой государственной индустриально-инновационной политики на срок до 2015 года, предусматривающей комплексный подход к решению вопросов развития отечественной индустрии. Ведь такая деятельность, придавая политике индустрии комплексный характер, позволяет сдерживать появление ошибок и недочетов в ходе выполнения политик, преследующих цель формирования современного состояния и уровня развития данной отрасли [2].

Политика устойчивых инноваций является важным элементом экономического развития банковского бизнеса. Ведущие тенденции развития банковских инноваций направлены на формирование индивидуального подхода к клиенту, скорость и качество его обслуживания имеют, прежде всего, характеристики обслуживания и качества. Именно клиент является основным катализатором инновационного развития банков. Является механизмом для предоставления требований и потребностей клиентов и появления инновационных услуг и продуктов.

К инновационным продуктам можно отнести и банковские продукты, которые еще не применялись в банке, но отличаются общей новизной, хотя они используются в мировой практике и в ряде других банков.

Актуальность темы статьи определяется необходимостью внедрения новых банковских продуктов и услуг для сохранения конкурентоспособности в связи с нововведениями в образе жизни людей. Другими словами, для банка всегда нужен клиент-двигатель, желания которого банк должен всегда выполнять, и благодаря этому внедряется инновационный продукт и услуга.

Исходя из наличия ряда таких клиентов, банк постоянно находится в поиске новых разработок, продуктов и идей. Все предложения и пожелания клиентов-это заложенный фундамент, который впоследствии становится целью реализации для банка.

Современные инструменты банковского управления фокусируются на интерактивности обслуживания, минимизации операционной деятельности и работе вне зависимости от местоположения и времени суток, поскольку сегодня клиентов интересует экстерриториальность и непрерывность систем.

С каждым днем число пользователей электронного и мобильного банкинга растет в геометрической прогрессии, многие понимают удобство финансовых операций, не выходя из дома. Исходя из этого, количество банковских отделений в развитых странах постоянно сокращается. Например, в США за последние 6-7 лет было закрыто около 5 000 отделений. При этом каждая девятая из десяти банков США считает, что в ближайшие пять лет их филиальные сети начнут сокращаться как минимум на 10%. Во многих странах использование наличных денег сокращается, большое количество монет и различных купюр в карманах и кошельках приводит людей к неудобствам [3].

Сегодня для жителей крупных мегаполисов применение бесконтактных карточных систем становится все более повседневным. В Швеции давно обсуждается вопрос полного отказа от наличных денег. Снижение популярности наличности, по последним данным, связано с тем, что доля наличности в обороте шведов составляет всего 2% ВВП.

Введение электронных денег предполагается в первом полугодии 2018 года, сообщает LS со ссылкой на РБК. По данным издания, новые электронные валюты намерены выпустить крупнейшие банки мира — испанский Santander, швейцарский UBS, немецкий Deutsche Bank, британский брокер iCAP и американский Bank of New York Mellon Corporation. Валюта базируется на технологии блокчейн (blockchain), используемой при проведении расчетов в биткоинах. Идея технологии Blockchain заключается в том, что пользователи могут совершать анонимные платежи без посредников на условиях невозврата переводов, делая транзакции быстрее и дешевле [4].

Цифровая валюта значительно сокращает время оплаты. Уже в следующем году все разрешения могут быть получены от центральных банков и других регуляторов. А в 2018 году начнется коммерческое использование валюты. Кроме того, СМИ часто говорят о цифровых банковских продуктах, связанных с продажами, мобильными приложениями и социальными сетями, результаты исследований McKinsey свидетельствуют о безусловной бизнес-прибыли от внедрения новых технологий, снижении расходов по созданию убыточной базы и провизий за счет автоматизации бизнес-процессов и перевода фронт-офисной деятельности на цифровые каналы.

Это означает, что за счет повышения внутренней эффективности оптимизируется весь процесс предоставления услуг для удовлетворения потребностей клиентов. В банковской сфере переход на цифровые каналы обслуживания означает глобальный пересмотр отношений с клиентами и способов их обслуживания, что означает, что банки больше не занимаются хранением денег - теперь они хранят информацию и обеспечивают ее безопасность [5].

Компания SAS, являющаяся крупнейшей частной IT-компанией в мире, специализирующейся на разработке и продаже решений и услуг в области бизнес-аналитики с Веб-порталами banker.kz и banki.ru также институтом Bai-банковского управления (США) проведены исследования, в результате которых получены данные об удовлетворенности клиентов казахстанских, российских и американских банков услугами дистанционного обслуживания. Результаты исследования показали, что клиенты казахстанских банков более активны, чем жители России. 33% российских клиентов подтвердили готовность заменить банк, если в Казахстане будут предложены более инновационные инструменты и сервисы, когда показатель составит всего 10%. Для жителей США показатели были еще выше, что составляет 40% респондентов в возрасте 25-34 лет и 48% респондентов в возрасте 21-24 лет. Также установлено, что клиенты казахстанских банков являются более активными пользователями электронного и мобильного банкинга, чем клиенты банков в США: 55,15% опрошенных участников banker.kz, они пользуются онлайн-банкингом не реже 5 раз в месяц, а 51,5% пользуются мобильным банком с одинаковой периодичностью. Для жителей США показатели составили 40% и 22% соответственно. А россияне оказались самыми активными пользователями дистанционных услуг-73,7 и 65,5% соответственно. Стоит отметить, что клиенты банков США и России в основном используют дистанционное обслуживание для проведения денежных переводов (41,5% в России и 66% в США), при этом жители Казахстана чаще используют данные банковские продукты для оплаты счетов (50%), а денежные переводы занимают лишь второе место. Также исследования показали, что в США 46% участников опроса используют интернет и мобильный банкинг для управления инвестиционными счетами, в то время как в России и Казахстане менее 1% респондентов используют инструменты инвестирования, что связано с гораздо меньшим распространением услуги. Удовлетворенность электронным банковским обслуживанием выше, чем мобильным банкингом. Причина этого в том, что интернет-банкинг появился на рынке раньше, и этот продукт более продвинут. Тем не менее, опрос по степени удовлетворенности показал высокие результаты для всех трех стран и превышает 70%:

для Казахстана этот показатель составил 74,5% в категории "Мобильный банкинг" и 81,5% в категории "интернет банкинг". Несмотря на растущий интерес к цифровым каналам обслуживания, показатель использования традиционных услуг не теряет популярности во всех трех странах-участниках исследования: около 41% и 16% респондентов в США обращаются в отделения банков и пользуются услугами call — center соответственно. Традиционные каналы обслуживания популярны у 21,5% респондентов в Казахстане и у 20% респондентов в России. А пользователями услуг Call-center являются 60% в Казахстане и России [6]. Таким образом, сегодня необходимо быть многоканальным-создать из банков зону, где Клиент в это время будет использовать удобный канал с возможностью подключения к нему дополнительных средств связи. В текущем году по безналичному расчету через Интернет за месяц в среднем 2,4 млн. транзакция проводится, и показатели не перестают расти по сравнению с предыдущим периодом. С ростом популярности Интернет-банкинга растет и средний чек платежа среди казахстанцев. Банки второго уровня в Казахстане стараются не отставать от современных трендов, постоянно быть на коротком конце с технологиями. Поэтому у нас внедрение технологии blockchain-это только вопрос времени. Первым пользователем цифрового банкинга является сектор розничной торговли-розничный банкинг становится еще более мобильным, многоуровневым и виртуальным

Чтобы стать клиентом банкинга нового поколения, достаточно один раз прийти в банк для подписания документов, или в некоторых случаях достаточно быть пользователем, не выходя из дома. Сегодня банки способны открывать счета для своих клиентов дистанционно, в онлайн-режиме. Но законодательство многих стран требует от банка проведения процедуры "знай своего клиента". То есть сотрудник банка должен встретиться с человеком и убедиться, что он действительно хочет стать клиентом банка. Поэтому нужна хотя бы одна встреча.

. Чтобы стать клиентом банкинга нового поколения, достаточно один раз прийти в банк для подписания документов, или в некоторых случаях достаточно быть пользователем, не выходя из дома. Сегодня банки способны открывать счета для своих клиентов дистанционно, в онлайн-режиме. Но законодательство многих стран требует от банка проведения процедуры "знай своего клиента". То есть сотрудник банка должен встретиться с человеком и убедиться, что он действительно хочет стать клиентом банка. Поэтому нужна хотя бы одна встреча. Например, АО "Altyn Bank" -первый казахстанский банк, осуществивший цифровую трансформацию и запустивший цифровую платформу Altyn-i, предлагает клиенту открыть онлайн счета посредством видеочата, не выходя из дома или офиса. Развитие цифровых платформ открывает большие возможности для менеджеров по обработке и анализу данных. Здесь поднимается вопрос о клиентской аналитике и большом объеме данных. Банки, обладая доступной информацией о финансовых операциях и поведении клиентов, имеют доступ к детальному пониманию своих клиентов. Здесь возникают вопросы о владении и управлении данными и их конфиденциальности, которые имеют право контролировать органы банковского регулирования-и они делают это очень осторожно. Возможности использования этой информации для улучшения цифрового обслуживания, банкинга и связанных с ним услуг огромны. Такой подход может обеспечить максимальный размер цифрового банкинга ROI[7].

Развитие каналов дистанционного банковского обслуживания дает банкам большие преимущества, которые помогают сократить расходы на традиционное обслуживание в отделениях. Спрос на традиционные каналы обслуживания с каждым днем снижается, и для поддержания высокого уровня сервиса сегодня, безусловно, нужны особые аналитические инструменты. Такие инструменты позволяют проанализировать

предпочтения клиента банка и дать клиенту необходимый уровень сервиса и предложений в нужное время.

Список использованной литературы

1. Лаврушин О. И. Банковское дело // 12-е изд. Москва Кронус – 2016- с. 701
2. Абдимомынова А. Ш., Казбайқызы А. Модель взаимодействия элементов национальной инновационной системы на региональном уровне. // Молодой ученый, № 5 (109), март, 2016 г. с.31–34.
3. Журавлева Ю. А. Финансовые инновации в международном банковском бизнесе // Вестник Академии. — 2016. — № 2. — С. 18–27.
4. Digital banking — останутся лишь цифры. — <http://nb.kz/2622/> В Казахстане увеличивается количество услуг в онлайн-режиме.
5. <http://profit.kz/news/33625/> Cracking the digital code: McKinsey Global Survey results. <http://www.mckinsey.com> Жители Казахстана оказались самыми лояльными клиентами своих банков. http://www.sas.com/ru_ru/news/press-releases/2016
6. Казахстанцы предпочитают онлайн-сервисы банковских услуг. https://liter.kz/ru/articles/show/18907-kazahstancy_predpochitayut
7. Анализ интернет банков БВУ. Сентябрь 2016. <http://ranking.kz/ru/a/reviews> Самые лояльные клиенты своих банков — казахстанцы. <http://www.bizlife.kz/>

ОӘЖ 336.713.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕКІНШІ ДЕНГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Бакшиева Д.Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Мақала банк саласындағы инновациялық технологияларға арналған. Коммерциялық банктердегі инновациялық өнімдер мен қызметтер банк қызметінің негізгі бөліктерінің бірі және қаржы институтын дамытудағы қозғаушы тетік болып табылады. Әлемдегі жетекші банктер Blockchain технологиясы идеясы сипатталған оның мәні пайдаланушылар анонимді жылдам және арзан аударымдар өндіре алады

Кілт сөздер: банк, клиент, өнім, дәстүрлі қызмет, сандық қызмет көрсету арнасы

УДК 311.216; 336.7

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

Абдуллаева А.Э., Буркитбаев К.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается современное состояние управленческого учета и пути его организации на предприятии. Управленческий учет обобщает системы планирования, контроля, сбора информации в организации хозяйственного состояния предприятия. Оптимальными способами, связанными с принятием управленческих решений, являются ведение управленческого учета. Организация управленческого учета- это внутренняя работа каждой организации, предприятия. Государство не может

юридически обязывать хозяйствующих субъектов вести управленческий учет или устанавливать единые правила его ведения.

Ключевые слова: *Управленческий учет, управленческие решения, затраты, производственные затраты, финансовый учет, планирование, прогнозирование*

Переход экономики страны на рыночные отношения требует эффективного ведения хозяйства, активного и последовательного внедрения достижений информационных технологий, всего нового и прогрессивного. В этих условиях неизмеримо возрастает роль бухгалтерского учета, поскольку требуется не только соизмерять произведенные затраты с полученными доходами, но и вести активный поиск эффективного использования каждого вложенного рубля в производственную, коммерческую и финансовую деятельность организаций и предприятий.

Информация необходимая для оперативного руководства, содержится в системе управленческого учета, который является одним из перспективных направлений бухгалтерского учета.

Управленческий учет в качестве самостоятельной учетной системы возник в передовых западных странах во второй половине прошлого столетия. Началом становления и развития управленческого учета явилось выделение из общей бухгалтерии организации калькуляционной бухгалтерии.

Разделение бухгалтерского учета на два компонента – финансовый учет и управленческий – влечет за собой организацию двух бухгалтерий, каждая из которых имеет свои цели и задачи. Построение системы управленческого учета определено национальными традициями, размерами предприятий, характеристикой выпускаемых продуктов и принципами управления.

Управленческий учет – это установленная организацией система сбора, регистрации, обобщения и представления информации о хозяйственной деятельности организации и ее структурных подразделений для осуществления планирования, контроля и управления этой деятельностью.

Процесс сбора информации о хозяйственной деятельности организации заключается в определении, классификации, оценке и измерении хозяйственных операций и других экономически значимых событий с целью последующего их отражения в системе управленческого учета.[1]

Под регистрацией понимают упорядоченное и последовательное отражение хозяйственных операций и других экономически значимых событий в первичных документах и учетных регистрах.

Обобщение информации представляет собой анализ, подготовку и интерпретацию информации. В процессе анализа информации определяют состав информации, представляемой пользователям, круг пользователей, взаимосвязь различных показателей деятельности организации, зависимость показателей от экономически значимых событий и ситуаций. Процесс подготовки и интерпретации информации предусматривает представление логически связанной плановой, учетной и иной информации, включающей по необходимости аналитические и прогнозные заключения.

Подготовка информации представляется пользователям в виде отчетов табличного, графического и текстового формата.

Основная цель управленческого учета – предоставление руководителям и специалистам организации и структурных подразделений плановой, фактической и прогнозной информации о деятельности организации и внешнем окружении для обеспечения возможности принятия обоснованных управленческих решений.

Основные пользователи информации управленческого учета – высшее руководство организации, руководители структурных подразделений и специалисты.

Высшее руководство формирует стратегические цели управления организацией. Для достижения этих целей оно получает:

- интегрированные управленческие отчеты о результатах производственной, финансовой и инвестиционной деятельности организации и ее основных структурных подразделений за прошедший отчетный период и на конкретный период;
- материалы анализа влияния внутренних и внешних факторов на результаты деятельности организации и ее основных структурных подразделений;
- плановые и прогнозные показатели на предстоящий период.

Под организацией управленческого учета понимают систему условий и элементов построения учетного процесса с целью получения достоверной и своевременной информации о хозяйственной деятельности организации, осуществления контроля за рациональным использованием производственных ресурсов и управления производственной деятельностью. Ответственность за организацию управленческого учета в организациях несут руководители организаций. В зависимости от объема учетной работы они могут:

- учредить службу управленческого учета как структурное подразделение, возглавляемое соответствующим руководителем;
- ввести в штат бухгалтерии должности специалистов по управленческому учету (бухгалтеров-аналитиков). [2]

Для обеспечения рациональной организации управленческого учета большое значение имеет разработка плана его организации.

План организации управленческого учета состоит из следующих элементов: план документации и документооборота, план счетов и их корреспонденции, план отчетности, план технического оформления учета, план организации труда работников бухгалтерии.

Система управленческого учета характеризуется объемом информации, поставленными перед ней целями, критериями и средствами их достижения, составом и взаимодействием элементов.

Признаками классификации систем управленческого учета являются: широта охвата информацией, степень взаимосвязи финансового и управленческого учета, оперативность обработки, оценка продукции и целевое назначение.

По широте охвата информацией видов деятельности, организационной структуры предприятия, продукции различают полные системы, состоящие из совокупности систематического и проблемного учета, и системы с целевым набором из составных частей. [3]

Систематический учет предполагает наличие автономии, собственных объектов и методов их отражения, понятий и последовательной структуры процедур, объединенных в единое целое. Элементами систематического учета являются:

- измерение и оценка по приобретению и использованию производственных ресурсов;
- контроль процессов снабжения, производства, продажи в натуральных измерителях;
- группировка затрат по статьям расходов и элементам, местам возникновения, видам продукции, работ и услуг, сегментам рынка, а также порядок включения затрат в себестоимость;
- внутренняя и внешняя отчетность, удовлетворяющая своих пользователей по срокам, содержанию и частоте представления.

Проблемный учет формирует информацию: об экономической, технологической, конструкторской и организационной подготовке производства; о ценах и реализации продукции; об управлении производственными запасами и рационализации расхода производственных ресурсов.

Задачи проблемного учета решаются с помощью методов программирования, нормирования, планирования, прогноза, систематического экономического анализа, контроля и регулирования на основе фактических данных производственного учета и статистики.. Информация, сформулированная в проблемном учете, используется для:

- планирования и прогнозирования затрат и доходов, нормирования и составления смет;
- анализа расходов и отклонений от нормативов (стандартов) и анализа доходности производства продуктов;
- оценки деятельности предприятия и его структурных подразделений по критерию величины затрат и доходов, получаемых в процессе производства и сбыта;
- принятия многовариантных управленческих решений на ближайшую и отдаленную перспективы в области производства и сбыта, кооперирования, импорта и экспорта, ассортимента продукции и др.;
- разработки моделей управления запасами и затратами, которые обеспечивали бы их оптимизацию в сопоставлении с полученными доходами.

В настоящее время происходит период становления и развития управленческого учета в отечественной учетной практике, его признание как самостоятельного вида экономической деятельности хозяйствующих субъектов. Существенным шагом в этом направлении можно рассматривать появление термина «Бухгалтерский управленческий учет» в официальной программе подготовки и аттестации профессиональных бухгалтеров, а также в Государственном образовательном стандарте высшего профессионального образования по специальности «Бухгалтерский учет, анализ и аудит». [4]

Это определение соответствует международным стандартам и характеризует сущность и назначение управленческого учета для управления предприятием. Согласно такому подходу, управленческий учет охватывает всю систему формирования и использования информации для управления бизнеса в целом, включая стратегическое управление, оценку деятельности организации, ее подразделений и функционирующих блоков, планирование и контроль хозяйственной деятельности, обеспечение оптимального использования материальных, трудовых и финансовых ресурсов. Система бухгалтерского учета при этом входит в управленческий учет в той части, в которой ее данные используются для внутреннего управления компанией.

Следует отметить, что организация управленческого учета – внутреннее дело каждой организации, предприятия. Государство законодательно не может обязать хозяйствующие субъекты вести управленческий учет или предписать единые правила его ведения. Так, сложившаяся заданная практика управленческого учета свидетельствует о невмешательстве государственных органов в эту сферу. Однако определение управленческого учета как отдельного направления, имеющего теоретическую и практическую значимость, требующего изучения соответствующими специалистами, очень важно. Примечательным является тот факт, что во многих крупных отечественных компаниях и фирмах уже созданы и эффективно функционируют управленческие (производственные, аналитические) бухгалтерии.

Список использованной литературы:

1. Агафонова М.Ю., Азрилиян А.Н., Азрилиян О.М., Бенедиктова В.И., Е.Л.Каллистова, О.В.Мещерякова, О.В.Савинская. Большой бухгалтерский словарь, Обработка, редакция и верстка для web: Р.А.Мандрик (2010 г.)
2. Вахрушина М.А. Управленческий учет/М:Омега-Л,2005
3. Маняева В.А. Методология управленческого учета расходов организации в системе стратегического контроллинга. Монография, Москва 2011.

4. Маняева В.А. Учетно-информационное обеспечение бюджетирования расходов организации в стратегическом контроллинге: Монография- Самара, Изд. СГЭУ, 2010

ӘОЖ 311.216; 336.7

БАСҚАРУ ЕСЕБІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Абдуллаева А.Ә., Буркитбаев К.Т.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: Мақалада басқару есебінің қазіргі уақыттағы жағдайы және кәсіпорында ұйымдастырылу жолдары қарастырылған. Басқару есебі кәсіпорынның шаруашылық жағдайын ұйымдастыруда жоспарлау, бақылау, ақпаратты жинау жүйелерін жинақтайды. Басқару шешімдерін қабылдауға байланысты оңтайлы жолдарын басқару есебінде жүргізу болып табылады. Басқару есебін ұйымдастыру – бұл әр ұйымның, кәсіпорынның ішкі жұмысы. Мемлекет заңды түрде шаруашылық жүргізуші субъектілерді басқару есебін жүргізуге немесе оны жүргізудің бірыңғай ережелерін белгілеуге міндеттей алмайды.

Кілт сөздер: басқару есебі, басқару шешімдері, шығындар, өндіріс шығындары, қаржылық есеп, жоспарлау, болжамдау

УДК 338.48

ӘЛЕМ ЭКОТУРИЗМІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Батырғалиев Ә.Н., Абекешев А.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада әлемдік экономикадағы экотуризмнің түсінігі мен маңызы, оның қазіргі жағдайы мен даму перспективалары қарастырылады. Экологиялық туризм саласындағы халықаралық ұйымдар және олардың саланы дамытудағы рөлі және қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда туризмнің осы түрінің перспективалық бағыттары айқын көрсетіледі. Бірінші кезектегі міндеттер тұжырымдалған, олардың шешімі экологиялық таза туризмді тиімді дамытуға ықпал етеді. Қорытындыда экологиялық туризмді дамыту жобаларын табысты жүзеге асыру үшін кешенді ғылыми көзқарас пен пәнаралық ынтымақтастықтың қажеттілігі туралы жасалған.

Кілт сөздер: экотуризм, саяхат, экономика, даму.

Туризм көптеген елдерде экономиканың негізгі секторларының бірі және валюта ағынын, жаңа жұмыс орындарын құруды қамтамасыз ететін ең қарқынды дамып келе жатқан экономикалық сектор ретінде берік орныққан.

Туризмнің дамуы инфрақұрылымға орасан зор инвестициялардың ағынын ынталандырады, оның басым бөлігі жергілікті тұрғындардың да, туристердің де өмір сүру сапасын жақсартуға жұмсалады. Ол салық түсімдері түрінде мемлекеттердің бюджеттеріне айтарлықтай қаржылық кірістер береді.

Экотуризм жыл сайын көбірек қолдаушыларға ие болып, бүкіл туристік индустрияның жұмыс істеуіне айтарлықтай әсер ететін туризмнің қарқынды дамып келе жатқан секторларының бірі болып табылады. Экотуризмнің қазіргі жағдайын және оның

даму перспективаларын зерттеу оның біздің еліміз үшін әлеуетін бағалауға және пайдалануға мүмкіндік береді. [1].

Материалдар мен тәсілдер. Зерттеу әдістері ретінде таным әдістері (анализ және синтез, жалпылау), экономикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу материалдары экотуризм мәселелері бойынша отандық және шетелдік авторлардың жарияланымдары болды.

Нәтижелер мен ұсыныстар. Экотуризм – әлемдік туризм индустриясындағы салыстырмалы түрде жаңа құбылыс. Экотуризм концепциясының қалыптаса бастауы 1980-ші жылдар болып саналады, бұл тақырып бойынша зерттеулер баспасөзде пайда болды. Экологиялық туризмге бет бұрудың негізгі себебі «туризм – экология» жүйесіндегі реттелмеген қатынастар:

- туризм әлемдегі ең ірі бизнестің біріне айналды, нәтижесінде бүкіл әлем бойынша ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға келушілер санының көбейгені сонша, олардың табиғи кешендерге келтіруі мүмкін зияны үлкен алаңдаушылық туғызды. Сонымен қатар, ұтымды ұйымдастыру кезінде туризм табиғатты қорғау іс-шараларына айтарлықтай қаржылық қолдау көрсете алады;

- табиғатты қорғау шараларының табысты болуы тек «тыйым салу» шараларының негізінде мүмкін емес, әсіресе олар жергілікті халықтың мүдделеріне қарсы бағытталған болса. Жергілікті тұрғындардың осы қызметке серіктес болуы қажет, табиғатты құрметтеу олар үшін экономикалық тұрғыдан тиімді және бұл жерде туризм оң рөл атқаруы мүмкін;

- басымдықтардың өзгеруі болды. Барған сайын көбірек адамдар қалалардан табиғаты салыстырмалы түрде бұзылмаған жерлерге ұмтыла бастады, белсенді және танымдық бағыттағы турларға сұраныс артты.

Табиғаттағы туризм мен экологиялық туризмді нақты ажырату қажет. Табиғат туризмі табиғаттың қайталанбас жерлерін пайда алу үшін пайдалануды мақсат етеді, бұл әдетте жағымсыз экологиялық салдарлармен бірге жүреді. Табиғатты қорғаудың кез келген шаралары туристерді қызықтыратын табиғи нысанның жойылу қаупі төнген кезде жүзеге аса бастайды.

Экотуризм ең алдымен табиғатты қорғау шараларын насихаттауға бағытталған. Тәжірибе көрсеткендей, экологиялық туризм жергілікті тұрғындар үшін өмір сүрудің қуатты баламалы көзі бола алады және олардың ең құнды табиғи нысандарға деген көзқарасын өзгерте алады. Дегенмен, экотуризмді дамыту мақсатты және табанды жұмысты қажет етеді. Жергілікті тұрғындарды экологиялық туризм табиғатты пайдаланудың дәстүрлі түрлеріне қатысты балама табыс көзіне айналуы мүмкін екеніне сендіру қажет.

Экологиялық туризмнің барлық түрлерін екі негізгі түрге бөлуге болады:

1. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (акватория) шекарасындағы экотуризм. Мұндай турларды әзірлеу және жүзеге асыру экотуризмдегі классикалық бағыт болып табылады, сәйкес турлар терминнің тар мағынасында экотуристерге жатады, оларды экотуризмнің «австралиялық» үлгісіне жатқызуға болады;

2. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен акваториялар шекарасынан тыс экотуризм. Турлардың бұл түрін агротуризмнен бастап жайлы лайнердегі круизге дейінгі экологиялық бағдарланған туризм түрлерінің өте кең спектріне жатқызуға болады. Бұл экотуристер тобына «неміс» немесе «батыс еуропалық» үлгіні жатқызуға болады.

«Экотуризм» термині кеңінен қолданылады, бірақ әрқашан дұрыс мағынада емес, өйткені ол әлі күнге дейін нақты анықталмаған. [2].

Экотуристер негізінен дамыған елдерден, негізінен тропиктік аймақтарда орналасқан, табиғаты экзотикалық және солтүстік елдердің (Кения, Танзания, Эквадор, Коста-Рика, Непал сияқты елдер) тұрғындары үшін қызықты дамушы елдерге жіберіледі, сонымен қатар Австралия, Жаңа Зеландия және Оңтүстік Африка).

Экотуристер де өз елдерін аралайды. Экотуризм АҚШ, Германия және Еуропаның басқа да дамыған елдерінде өте танымал. Экотуристер арасында Америка Құрама Штаттарындағы ұлттық парктер танымал, олардың кейбіріне баруға алдын ала тапсырыс беру керек. Экотуристер біздің планетамызда азайып бара жатқан табиғаты бар жерлерге ұмтылады.

Бүкіл әлемде экотуризмді дамыту бағыты бүгінде нақты анықталған нысандар мен нақты мазмұнға ие болуда. Бұл ретте экотуризм менеджменті маңызды рөл атқарады. Талдау экотуризмді басқарудың негізгі міндеттерін анықтауға мүмкіндік берді:

1. Туристердің экологиялық тәрбиесіне, табиғатпен қарым-қатынас мәдениетін арттыруға баса назар аудару. Бұл туристік бағдарламаларды мақсатты әзірлеу арқылы да, табиғи ортадағы мінез-құлықтың экологиялық стандарттарын әзірлеу және енгізу арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін.
2. Табиғи ресурстарды сақтауға бағытталған іс-шараларға қатысу үшін туристерді тарту.
3. Бірінші кезекте ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, облыстардың және тұтастай алғанда мемлекеттің табиғи ресурстарын қамтитын туристік орталықтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына жәрдемдесу.
4. Туристік аймақтарда табиғатты белсенді қорғаушы ретінде әрекет ету (мысалы, табиғи ресурстарды жарнамалау, туристерге олардың табиғатқа қатынасының салдары туралы хабарлау, қорықтар әкімшілігімен тиімді өзара іс-қимыл орнату және т.б.).

Әртүрлі бағалаулар бойынша экологиялық туризм бүкіл әлемдік туристік нарықтың 10-20% құрайды және ең қарқынды дамып келе жатқан сала болып табылады. Экотуризм Кения мен Коста-Рика сияқты елдер үшін негізгі табыс көзі болса, басқа да бірқатар елдер үшін негізгілердің бірі болып табылады. [3].

Көршілес Ресейде қорықтар мен ұлттық саябақтарға келген туристердің саны үш жылда екі есе өсті – 885 мың адам. 2004 жылы 1,6 млн адамға дейін. 2017 жылы экологиялық туризмнен түскен кіріс 30-дан 359 миллион рубльге дейін өсті.

2007 жылғы 14-16 мамыр аралығында Ослода Дүниежүзілік экотуризм конференциясы (GEC07) өтті. Конференцияны Халықаралық экотуризм қоғамы (TIES), Норвегиялық экотуризм қоғамы және Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы (ЮНЕП) ұйымдастырды. Әлемдегі ең көне және ең ірі экотуризм ұйымы ретінде TIES саяхат пен туризмдегі экотуризм қағидаттары мен жауапты тәжірибелерді насихаттайды. Туризмді тұрақты дамыту үшін күштерді біріктіру мақсатымен TIES 90-нан астам елде жұмыс істейді және негізгі ақпарат көзі болуға және экотуризмді қорғауға ұмтылады.

Конференцияның негізгі міндеттері 2002 жылдан бергі экотуризмнің жетістіктері мен проблемаларын, республикалық және аймақтық бірлестіктер мен одақтардың бірлескен жұмысын қарастыру, экотуризмді тұрақты дамыту бойынша практикалық іс-әрекеттерді үйлестіру болды.

Конференция мемлекеттік және жеке экотуризмге қызығушылық танытатын барлық ұйымдарға жаһандық экотуризм қауымдастығының қазіргі жағдайын, экотуризм алдында тұрған міндеттерді бағалауға, алдағы жылдарға арналған мақсаттар мен өлшемдерді белгілеуге мүмкіндік берді.

70-тен астам елден 450-ге жуық делегат қатысқан GEC07 экотуризмдегі прогреске және тұрақты экотуризмнің пайда болуы мен қоғамдық қабылдауына тоқталды.

GEC07 жұмысының нәтижесінде экотуризмді одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар әзірленді:

1. Жергілікті тұрақты дамудағы экотуризм рөлінің құндылығын тану.

Көбінесе экотуризм кәсіп таңдау аз және кедейлік деңгейі жоғары ауылдық және шалғай аймақтарда дамиды, сондықтан экотуризм жергілікті кірісті арттыруға ықпал ете

алады. Сонымен бірге жергілікті және байырғы халық жоспарлауға және пайданы бөлуге қатысуы керек. Осы мәселелерді шешу үшін мыналар ұсынылады:

- тұрақты туризмді дамыту мәселелері бойынша жоспарлау мен шешім қабылдауға жергілікті және байырғы халық өкілдерінің қатысу тетіктерін әзірлеу;
- кедейлерді жұмыспен қамту, жергілікті жеткізу тізбегі, кәсіп ашуға көмектесу, жергілікті қызметтер мен инфрақұрылымды қолдау арқылы жоғары табыспен қамтамасыз ету;
- тұрақты дақылдар немесе орман өсіру сияқты жерді пайдаланудың инновациялық нысандарын құру арқылы жалпы экономикалық пайда үшін егіншілік пен мал шаруашылығының тұрақты дамуын ынталандыру;
- жергілікті сәндік-қолданбалы өнерге көбірек көңіл бөле отырып, қолөнер саласында жаңа өнімнің дамуын ынталандыру, экологиялық туризм жұмысына жәрмеңкелік сауда принциптерін енгізу. [4,5].

2. Табиғи және мәдени мұраны сақтаудың негізгі экономикалық күші ретінде дамыған экотуризм кәсіпорындарының әлеуетін барынша арттыру.

Экотуризмнің дамуы көркем ландшафттарға, жабайы табиғаттың көптігіне және мәдениеттердің алуан түрлілігіне байланысты. Осы мәселелерді шешу үшін мыналар ұсынылады:

- жергілікті және байырғы тұрғындардың игілігіне көмектесу, табиғи және мәдени мұраны сақтауға келушілердің назарын аудару мақсатында ерекше қорғалатын табиғи аумақтар органдарының өкілдерінің экотуризмді дамыту және басқару саласындағы білімін, дағдыларын және ресурстарын жетілдіру;
- табиғат ресурстарын сақтау бағдарламаларына және адам қызметінің табиғатқа әсерін бақылау жөніндегі ғылыми жобаларға демеушілік жасау үшін экотуризмді пайдаланудың инновациялық тәсілдері мен тетіктерін қамтамасыз ету;
- туристердің, жергілікті тұрғындардың және табиғаттың өзара әрекеттесуіне назар аударып, оны сақтаудың жолдарын іздестіру, биологиялық әртүрлілік және туризмді дамыту жөніндегі Конвенция директиваларын кеңінен іске асыру бойынша күш-жігерді арттыру.

3. Тиімді маркетинг, оқыту және оқыту арқылы экотуризм кәсіпорындарының өміршеңдігін сақтау. Көптеген экотуризм өнімдерін өте шағын бизнес қамтамасыз етеді, ал экотуризм индустриясында жұмыс істейтін адамдардың қаржылық, маркетингтік немесе келушілер тәжірибесі әрқашан бола бермейді. Бұл адамдарды қажетті тәжірибе алу үшін бірлесіп жұмыс істеуге ынталандыру керек. Осы мәселелерді шешу үшін мыналар ұсынылады:

- экотуризм бойынша оқыту мен тәрбиелеудің жоғары практикалық деңгейіне жетуге ұмтылу;
- веб-сайттар, онлайн форумдар мен топтар, пошталық тізімдер, Интернет, радиохабарларды қоса алғанда, ең танымал көздер арқылы экотуризм нарығындағы өзекті ақпарат пен зерттеу нәтижелерін қолжетімді ету;
- БАҚ-пен ынтымақтасады және оларды экотуризм қызметін нақты және ақпараттық көрсету, псевдоэкологиялық ұйымдарға қарсы үгіттеу, экотуризм қағидаттарына көшуді ынталандыру үшін тиімді білім беру құралы ретінде пайдалану.

4. Экологиялық туризмнің тұрақтылығын арттыру мақсатында оның алдында тұрған ең өзекті мәселелерді шешу.

Экотуризм қоғамға және қоршаған ортаға үлкен оң әсер етеді. Оның принциптері дұрыс қолданылып, үлгі болуы маңызды. Қазіргі жағдай мен сыртқы жағдайларды, экотуризмнің позициясын нығайтудың жаңа мүмкіндіктерін және жаңа сын-қатерлерді көрсететін әртүрлі аспектілерге назар аудару қажет. Осы мәселелерді шешу үшін мыналар ұсынылады:

- қоршаған ортаны басқаруды жақсартуға көмектесетін дәлелденген және сертификатталған схемалар мен мінез-құлық ережелерін тануды қамтамасыз ету;
- әлеуметтік және экологиялық жауапкершілікті күшейтудің, табиғатты сақтауды ынталандырудың және қоршаған ортаға әсерін барынша азайтудың жаңа әдістерін қолдану;
- туризмнің климаттың өзгеруіне әсерімен күресу, маршруттың ұзақтығын ұлғайтуға, көліктің экологиялық түрлерін, технологиялар мен отын түрлерін пайдалануға, көміртегі шығарындыларын азайтуды қамтамасыз етуге;
- мәдени мұраны қорғау және қорғау және бүкіл әлемдегі жергілікті және байырғы қауымдастықтың мәдени, әлеуметтік, діни және рухани элементтерінің әртүрлілігі мен бірегейлігін сақтау үшін экотуризм әрекетін ынталандыру.

Соңғы онжылдықта экотуризм өзінің дамуының үлкен кезеңінен өтті. Табиғат аймақтарына баруға, байырғы халықтардың мәдениетін, тұрмысы мен тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктерін білуге, жабайы табиғатты бақылауға қызығушылық артты, бұл бүкіл әлем бойынша экотуризм жобаларының көбеюіне әкелді. Экономикалық әлеуеті әртүрлі елдердің үкіметтері өз аумағында экотуризмді дамытудың стратегияларын әзірлеп, бұл процеске дәйекті қолдау көрсетуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Григорьева В. Экологиялық қауіпсіз туризм / Григорьева В. // «Волна» экологиялық журналы [Электронды ресурс]. - 2017. - Қол жеткізу режимі: <http://www.baikalwave.eu.org/Volna/45/grig2.html>. - Қол жеткізу күні: 22.07.2019 ж.
2. Агроэкотуризм: тәжірибе, проблемалар, ұсыныстар / Бельский В.И. [және б.]. - Минск: Беларусь Ұлттық ғылым академиясының Экономика институты. - 124 б.
3. Дурович А.П. Туризмдегі маркетинг: оқу құралы. жәрдемақы / Дурович А.П. -7-ші басылым, стер. - Минск: Жаңа білім, 2017. - 496 б.
4. Задевалова С.В., Бутова Т.Г., Задевалов В.И. Экологиялық туризм аумақтардың тұрақты дамуының факторы ретінде / <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskiy-turizm-kak-faktor-ustoychivogo-razvitiya-territoriy> (қолданылған 25.05.2019 ж.)
5. Құлманова Г.А., Беркінбай О., Әбеуов Х., Акоев М.Т. Экологиялық туризм // Оқу құралы. Академик О.Беркінбай өңдеген. – Алматы, «Нұр-Принт», 2017.- 450 б.

ОӘЖ 338.48

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО ЭКОТУРИЗМА

Батырғалиев Ә.Н. , Абекешев А.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье изучены понятие и значение экотуризма в мировой экономике, его современное состояние и перспективы развития. Рассмотрены международные организации в сфере экотуризма и их роль в развитии отрасли. Перспективные направления этого вида туризма в современных социально - экономических условиях. Формулируются приоритетные задачи, решение которых будет способствовать эффективному развитию экологически безопасного туризма. Делается вывод о необходимости комплексного научного подхода и междисциплинарного сотрудничества для успешной реализации проектов по развитию экологического туризма.

Ключевые слова: экотуризм, путешествия, экономика, развития.

УДК 336717.061

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Айтымова Ж.А., Сапаргали А.М., Курманалина А.А.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе

Аннотация: В статье рассматривается роль потребительского кредитования, представлено состояние потребительского кредитования в странах СНГ. Выполнен анализ показателей кредитования населения Казахстана. Выявлены меры для снижения закредитованности населения и регулирования потребительского кредитования.

Ключевые слова: потребительский кредит, розничное кредитование, средневзвешенная ставка, кредитные риски.

Современное общество невозможно представить без развитой системы банковских продуктов, в частности банковских кредитов. Существенное место в их структуре приходится на кредиты физическим лицам, так называемые потребительские кредиты. От развития данного сегмента во многом зависит потребительский спрос на товары длительного пользования и способность населения удовлетворить свои потребности в данных товарах. Потребительский кредит - это одна из наиболее удобных для физических лиц форм кредитования. В Казахстане в условиях увеличения выдач потребительских кредитов вопросы управления портфелем потребительских кредитов и его государственного регулирования становятся особенно актуальными.

Коммерческие банки всегда могут предложить своим клиентам широкий спектр услуг в предоставлении потребительского кредита, под которым следует понимать кредит, предоставляемый населению для оплаты их потребительских нужд (квартиры, мебели, автомобиля, бытовой техники, путешествия и т.д.). Как известно, потребительское кредитование является одним из основных источников доходов банков. Также оно привлекательно тем, что с получением гражданами страны дополнительного дохода, предоставляемого банками в виде кредитных ресурсов, происходит увеличение покупательной способности населения, что, в свою очередь, ведет к повышению экономического развития страны.

В современных условиях, роль потребительского кредитования в Казахстане значительно возрастает под влиянием финансовой глобализации и макроэкономической ситуации. Его развитие является одним из главных условий функционирования банковской системы в целом, а также необходимостью для экономического развития страны. Развитие потребительского кредитования и его динамика зависит от степени заинтересованности коммерческих банков в розничном кредитовании, ресурсного обеспечения кредитных операций, а также спроса населения на кредиты. При этом возможности и желание граждан пользоваться банковскими кредитами зависят от параметров макроэкономического развития страны. [1, 23-41]

Рассмотрим развитие потребительского кредитования в странах СНГ.

В 2021 году портфель таких займов увеличился в семи из девяти государств

В таблице 1 представлено ранжирование стран по потребителским кредитам, далее рассмотрим какие меры приняли или планируют принять регуляторы разных государств для управления рисками в секторе потребкредитов.

Таблица 1. Показатели развития потребительского кредитования в странах СНГ

Страна	Рост объема потребкредитов с начала года	Объем портфеля потребительских кредитов	Доля в общем ссудном портфеле
Молдова	34%	\$567 млн	18,8%
Казахстан	28,3%	\$12,9 млрд	33%
Кыргызстан	20,1%	\$246 млн	12%
Узбекистан	18,6%	\$2 млрд	6,8%
Азербайджан	16%	\$2,5 млрд	27%
Россия	16%	\$152 млрд	16%
Украина	15%	\$5,7 млрд	15%
Беларусь	5,7%	\$2 млрд	8%
Армения	10,3%	\$1,8 млрд	23,8%

Дополнительным стимулом розничного кредитования в Молдове в 2021 году, стали реализация отложенного из-за пандемии и карантина спроса и рост доходов населения. Нацбанк Молдовы уже повысил базовую ставку с 2,65 до 5,50% – такие меры, должны подвигнуть потребителей к более экономному поведению.

В Киргизии потребительские кредиты занимают около 12% общего ссудного портфеля, Нацбанк КР не собирается ужесточать регулирование этого сектора, скорее наоборот – планирует потребкредитование расширять. Разрабатывается проект нормативно-правового акта, который позволит банкам получать документы на потребительское кредитование/финансирование от потенциальных клиентов через агентов – продавцов товаров.

ЦБ Узбекистана косвенно регулирует объем кредитования через показатели активов, взвешенных по степени риска в зависимости от процентной ставки. Кредиты, выданные по ставке до 23% годовых, получают уровень риска 100%, 23–27% – уровень риска 150%, выше 27% годовых – уровень риска 200%. Тем самым по кредитам, которые выданы по высоким процентным ставкам, банки вынуждены резервировать больше капитала, что может сдерживать темп кредитования населения.

В Азербайджане ускоряется рост, поскольку маржа в рознице выше, а кредитные риски более предсказуемы. Рост потребительских кредитов в стране связан с восстановлением экономики и реализацией отложенного спроса.

Для купирования рисков ускоренного роста задолженности по необеспеченным потребительским кредитам Банк России дважды повышал надбавки к коэффициентам риска по необеспеченным потребительским кредитам в зависимости от уровня долговой нагрузки заемщиков. Повышение надбавок будет способствовать снижению стимулов банков к расширению кредитования за счет предоставления кредитов заемщикам с высоким показателем долговой нагрузки, а также позволит постепенно восстановить величину буфера и обеспечить устойчивость банков к потенциальным стрессовым сценариям. Для усиления контроля над ситуацией в октябре 2021 года Госдумой принят законопроект, позволяющий ЦБ РФ вводить количественные ограничения на выдачу необеспеченных потребительских кредитов.

С 1 июля 2021 года Нацбанк Украины ввел повышенный вес риска для необеспеченных потребительских кредитов в размере 125%, с начала 2022 года этот показатель возрос до 150%.

Таким образом, увеличится доля необеспеченных потребительских кредитов, которые будут финансировать банки не депозитами вкладчиков, а собственным капиталом», – сообщает регулятор. Введение повышенных весов риска увеличит устойчивость банков к потенциальным кризисным явлениям, защитит сектор от

накопления системных рисков и будет способствовать сохранению финансовой стабильности.

Нацбанк Беларуси стал проводить политику сокращения потребительского кредитования – в частности, приостановил проведение постоянно доступных операций по поддержке и изъятию ликвидности, чем искусственно создал в банковской системе дефицит ликвидности в белорусских рублях и рост процентных ставок.

В Армении сокращение потребительских кредитов произошло из-за ужесточения андеррайтинга банков на фоне сложных рыночных условий и политической неопределенностью в Армении в первой половине 2021 года, Банки планируют проводить более консервативную политику, особенно по потребительским кредитам, так как, по оценкам регулятора, доходы населения в 2020 году сократились на 8%. [2]

В Казахстане для ограничения рисков потребительского кредитования установлена обязанность банков проводить расчет коэффициента долговой нагрузки заемщика. Банки при выдаче займа должны учитывать, что все платежи заемщика по всем непогашенным займам, включая суммы просроченных платежей, не должны превышать 50% его среднемесячного дохода. В стране с 1 января 2020 года введен запрет на начисление неустойки и комиссий по всем беззалоговым потребительским займам после 90 дней просрочки, действует запрет на предоставление займов гражданам с доходом ниже прожиточного минимума. Чтобы удерживать фининституты от агрессивного потребкредитования, с 2020 года в два раза повышены требования к достаточности собственного капитала банков по таким кредитам (от 150 до 300%).

Кредиты физическим лицам за ноябрь 2022 года выросли на 3,8% до 13 891 млрд тенге (рост с начала 2022 года на 29,4%). При этом ипотечные займы выросли на 2,1% до 4 535 млрд тенге (рост с начала 2022 года на 37,1%). Потребительские кредиты увеличились на 4,4% до 7 622 млрд тенге (с начала 2022 года рост на 24,1%)

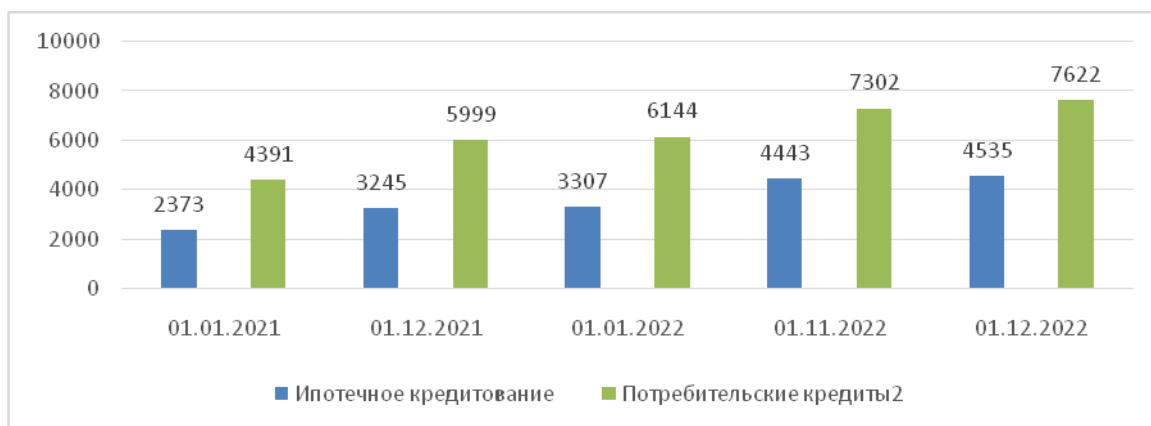

Рисунок 1. Кредитование населения

Кредиты физическим лицам в иностранной валюте снизились на 2,2% до 7,2 млрд тенге (с начала 2022 года снижение на 63,1%) на фоне погашений и незначительного объема выдачи новых займов. В ноябре 2022 года физическим лицам было выдано новых кредитов на 1 331 млрд тенге, что на 16,6% больше по сравнению с октябрём 2022 года. На потребительские цели выдано 954 млрд тенге, что на 28,0% больше по сравнению с предыдущим месяцем, ипотечных займов – 180 млрд тенге, что на 16,2% меньше по сравнению с октябрём 2022 года.

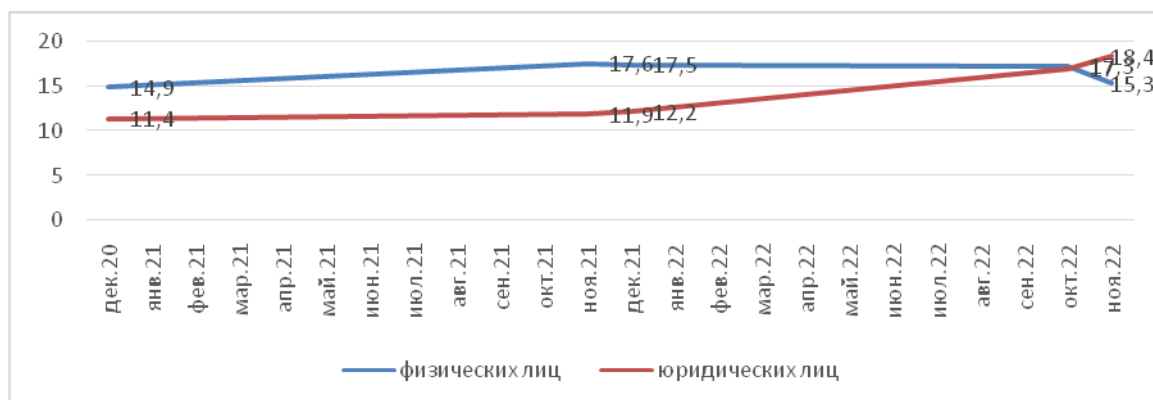

Рисунок 2. Средневзвешенные ставки по кредитам в тенге

В ноябре 2022 года средневзвешенная ставка вознаграждения по кредитам, выданным в национальной валюте небанковским юридическим лицам, составила 18,4% (в декабре 2021 года – 12,2%), физическим лицам – 15,3% (в декабре 2021 года – 17,5%)

Качество кредитного портфеля, провизии. По состоянию на 01.12.2022г. доля кредитов с просроченной задолженностью свыше 90 дней в общем объеме кредитного портфеля составила 3,6% или 850 млрд тенге (на начало 2022 года – 3,3% или 669 млрд тенге). В портфеле физических лиц уровень займов с просроченной задолженностью свыше 90 дней составил 3,9% или 506 млрд тенге (на 01.01.2022г. – 3,5% или 353 млрд тенге), в портфеле юридических лиц с учетом МСБ – 3,3% или 344 млрд тенге (на 01.01.2022г. – 3,4% или 316 млрд тенге)

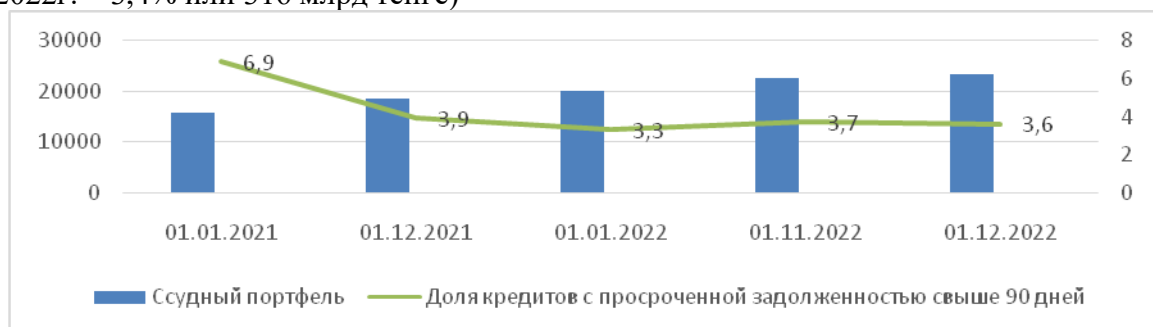

Рисунок 3. Неработающие займы

Уровень покрытия провизиями кредитов с просроченной задолженностью свыше 90 дней составил 76,1% (на 01.01.2022г. – 73,9%). [3]

Для снижения закредитованности населения реализуется комплекс мер по ужесточению регулирования потребительского кредитования. Для ограничения роста проблемной задолженности граждан по потребительским кредитам с января 2022 года введен законодательный запрет на начисление вознаграждения по всем беззалоговым потребительским займам и микрокредитам физических лиц после 90 дней просрочки. Ранее был введен законодательный запрет на начисление штрафов и пени после 90 дней просрочки.

Приняты регуляторные меры по ограничению ставок вознаграждения по потребительским микрокредитам. В результате в 2022 году предельная ставка вознаграждения по беззалоговым микрокредитам до 50 МРП на 45 дней снижена с 30% до 20%. Кроме того, проведены проверки микрофинансовых организаций, по результатам которых за несоблюдение регуляторных требований отозваны лицензии у 23 МФО

Для ограничения выдачи потребительских кредитов неплатежеспособным заемщикам с 2020 года установлен коэффициент долговой нагрузки заемщиков на уровне 50% от совокупных доходов заемщика. Введен запрет на выдачу займов гражданам с доходами ниже прожиточного минимума.

В 2022 году коэффициент долговой нагрузки установлен в качестве пруденциального норматива с обязательным соблюдением банками и микрофинансовыми организациями.

Для недопущения чрезмерного роста потребительского кредитования были ужесточены меры пруденциального регулирования банков и микрофинансовых организаций. Так, для ограничения выдачи банками крупных потребительских кредитов свыше 2 млн тенге в октябре 2022 года коэффициенты риск-взвешивания по таким кредитам были повышены со 150% до 350%. Кроме того, в целях охлаждения рынка беззалогового онлайн микрокредитования в 5 раз увеличено взвешивание потребительских микрокредитов при расчете коэффициента достаточности собственного капитала микрофинансовой организации. [4]

Для снижения уровня проблемных потребительских микрокредитов, выдаваемых микрофинансовыми организациями, в декабре прошлого года введен лимит по доле микрокредитов с просрочкой более 90 дней на уровне не более 20%. Превышение лимита является несоблюдением норматива достаточности собственного капитала с последующим отзывом лицензии на микрофинансовую деятельность.

Список использованной литературы:

1. Нурпеисова А.А., Рахметова Р.У. Статистический анализ кредитной деятельности банков Республики Казахстан на основе применения корреляционно-регрессионных методов. [Текст] Economics: the strategy and practice. 2019;14(4):23-41
2. Объем потребительского кредитования преимущественно растет в странах СНГ № [Электронный ресурс] режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2021-11-29/obem-potrebitelskogo-kreditovaniya-preimuschestvenno-rastet-v-stranakh-sng/>
3. Обзор финансового сектора Республики Казахстан за ноябрь 2022 года. [Текст] Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка. Астана. Декабрь 2022 г.
4. Озвучены меры по снижению закредитованности казахстанцев. [Электронный ресурс] режим доступа: https://www.inform.kz/ru/ozvucheny-mery-po-snizheniyu-zakreditovannosti-kazahstancsev_a4022312

ӘОЖ336717.061

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ҚАЗІРГІЖАҒДАЙЫ

Айтымова Ж.А., Сапарғали А.М., Курманалина А.А.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе

Аннотация. Мақалада тұтынушылық несиелеудің рөлі қарастырылады, ТМД елдеріндегі тұтынушылық несиелендірудің жағдайы көрсетіледі. Қазақстан халқын несиелеу көрсеткіштеріне талдау жүргізілді. Халықтың қарыздық жүктемесі назайту және тұтынушылық несиелендіруді реттеу шаралары белгіленді.

Кілт сөздер: тұтынушылық несие, бөлішек несие, орташа алынған мөлшерлеме, несиелік тәуекелдер.

УДК 336.713.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ПАССИВТІ ОПЕРАЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Артықбай А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа: Аталмыш мақалада коммерциялық банктің пассивті операцияларының сипаттамасы, қазақстанның депозит нарығы, депозиттердің түрлері және депозит нарығын дамыту жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: коммерциялық банк, пассивті операциялар, депозиттер.

Коммерциялық банктер-қайтарымдылық және ақылылық шарттарымен, сондай-ақ басқа да көптеген банктік операцияларды жүзеге асыру үшін ақша қаражатын тарту және орналастыру үшін құрылатын әмбебап кредиттік мекеме. Коммерциялық банктердің қызметінде пассивті операциялар маңызды орын алады. Олардың көмегімен банктер нарықта несиелік ресурстарға ие болады.

Коммерциялық банктердің пассивті операцияларының төрт нысаны бар:

1. коммерциялық банктің бағалы қағаздарының бастапқы шығарылымы.
2. қорларды қалыптастыру немесе көбейту үшін банктің пайдасынан аударымдар.
3. басқа заңды тұлғалардан несие алу.
4. депозиттік операциялар.

Пассивті операциялар айналыста болған банктерге қаражат тартуға мүмкіндік береді. Жаңа ресурстарды банк жүйесі белсенді несиелік операциялардың нәтижесінде жасайды.

Пассивті операциялардың алғашқы екі формасының көмегімен несие ресурстарының бірінші үлкен тобы – меншікті ресурстар құрылады. Пассивті операциялардың келесі екі нысаны ресурстардың екінші үлкен тобын жасайды – қарызға алынған немесе тартылған несиелік ресурстар.

Депозиттік операциялар – несиелік мекемелердің, банктердің салымдар түріндегі ақша қаражаттарын тарту және осы депозиттерді орналастыру, яғни алынған салымдар есебінен қаражаттарды несиелеу операциялары.

Банктік депозиттің мәнін зерттей отырып, З.С.Каценеленбаум депозиттің екі жақты сипатынан тұратын ерекшелігін атап өтті: «Депозиттер салымшылар үшін әлеуетті ақша болып табылады.

Депозиттік операциялар алғашқы кезде алтын монеталарды сақтау формасы түрінде қалыптасты, оның мақсаты монеталардың жақсы сақталуы болатын. Сақтағаны үшін қожайын белгілі – бір сыйақы төлеуі тиіс болған. Клиенттің тілегі бойынша өзіне сеніп тапсырылған тиынның нақ өзін сақтауға кепілдік беретін. Мұндай жағдайда олар алынған тиындармен ссудалық операцияларды жүзеге асыра алмайтын, олар иелеріне ақша пайызын төлейтіндей пайда ала алмайтын. Уақыт өте келе олардан нақ сол тиындарды қайтару талап етілмей, орналастырылған ақшаның сомасы ғана қайтарылатын. Сақтау мерзімі де ұзартылатын. Егер осыған дейін несиені тек өз капиталына қарай беріп келген болса, ендігі жерде несие ұсыну, ссудаға пайыз алу және ақша иелеріне өз сомасының бір бөлігін төлеу үшін қарыз қаражатын пайдаланудың мүмкіндіктеріне ие болды.

Қазіргі кезеңде депозиттік операциялар түрлі формаларға бөлініп, түрлі елдер бойынша әр түрлі болып табылады. Дегенмен кез-келген қаржы институты үшін

салымшыларды тарту және несиелік ресурстардың негізгі көзі ретінде депозит базасын кеңейту басты мақсат болып табылады. Ақшалар жинақтаушы функциясын орындап депозиттерге айналады, ал олар халықтың, шаруашылық субъектілердің және т.б. жинаған қаржысы болып табылады. Клиенттің барлық салымдары депозит деп түсіндіріледі. Депозиттерге салынған қаржы көздері түрлі болуы мүмкін. Ол корпоративтік клиенттердің есеп шоттарындағы, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың қаржылары, жұмысшылар мен қызметкерлердің уақытша қолданылмай тұрған жалақылары.

Бүгінгі таңда коммерциялық банктер депозиттердің әр түрлі түрлерін ұсынып отыр. Қазақстанның банктік тәжірибесінде олардың мынадай түрлері бар:

Депозиттің мерзімсіз, мерзімді және жинақ салымдары деген үш түрі бар. Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қорында (ҚДКБҚ) бүгінгі күні депозит нарығына қалай бейімделу керектігін айтып берді. Егер сіз қаражатты ұзақ уақыт жинақтауды және оны пайдаланбауды жоспарласаңыз, қандай салымды таңдаған жөн? Қандай депозит жоғарылатылған мөлшерлеме есебінен қажетті соманы тез жинап, керек болған жағдайда ақшаны да ала алғысы келетіндерге арналған? Қаржы мәселесінде ұтқыр болғысы келетіндер қандай депозитті таңдауы керек? Жеке тұлғалардың теңгедегі депозиттері бойынша ең жоғары сыйақы мөлшерлемесін белгілеу үшін ҚДКБҚ депозиттердің келесі санаттарын ажыратады: мерзімсіз, мерзімді және жинақ салымдары. Шын мәнінде, депозиттердің үш түрінен тұратын бұл желі шығыстар мен жинақтар сценарийлерінің, үлгілерінің және тәсілдерінің көпшілігін ескереді. Ұтқырлықты бағалайтын және күтпеген шығындарға арналған белгілі бір қаражат сақтық қорын қажет ететін салымшылар үшін мерзімсіз салым қолайлы. Бұл жағдайда шоттан ақшаны алу, толықтыру бойынша шектеулер жоқ (ең төменгі қалдық шегінде).

Депозиттің бұл түрі бойынша ең жоғары кепілдік сомасы теңгемен 10 миллион теңгені құрайды. Мерзімді салым тек жоғары мөлшерлеме бойынша қаражат жинап қана қоймай, аса қажет жағдайда қажетті соманы алуды қалайтындар үшін ыңғайлы. Алайда, қаражатты мерзімінен бұрын ішінара немесе толық алған жағдайда, сыйақының бір бөлігі де жоғалады. Мерзімді салымның екі түрі бар: толықтырылатын және толықтырылмайтын. Депозиттің бұл түрі бойынша ең жоғары кепілдік сомасы теңгемен 15 миллион теңгені құрайды. Жинақ салымында ақшаны мерзімінен бұрын алуға бірқатар шектеулер бар: ақшаны ішінара алу мүмкін емес, ал барлық салым сомасын мерзімнің соңына дейін толық алу жинақталған сыйақының барлығын дерлік жоғалту қаупін тудырады. Банк, жинақ салымын мерзімінен бұрын алған жағдайда, оны салымшы өтініш бергеннен кейін күнтізбелік 30 күннен соң ғана беруге құқылы. Депозиттің бұл түрі бойынша ең жоғары кепілдік сомасы теңгемен 18 миллион теңгені құрайды. Жинақ салымы да екі түрге бөлінеді: толықтырылатын және толықтырылмайтын. Толықтырылатын депозиттер – мерзімі ұзарған сайын сыйақы мөлшерлемесі төмендеуі мүмкін депозиттер.

Толықтырылмайтын депозиттер өз ақшасын ұзақ уақытқа салуды жоспарлаған және оның әрекет ету мерзімінде депозитті толтырмайтындар үшін қолайлы. Банк салымдары Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес түрлерге бөлінеді және әрбір түрдің шарттары банк салымы шартында тікелей көрсетіледі. Банк салымы шартын жасамас бұрын клиент банктен оның негізгі шарттары (сыйақы мөлшері, салым мерзімі, мерзімінен бұрын өтеу шарттары, ұзарту мерзімінің болуы және т.б.), сондай-ақ депозит бойынша кепілдік берілетін өтем сомасы туралы ақпаратты алуға құқылы. Сонымен қатар, салымшылар банктердің депозиттік өнімдері және оларға кепілдік берілетін сомалар туралы ақпаратпен сілтеме бойынша (ақпарат тек ақпараттық мақсатта ғана ұсынылады) өтіп, өз бетінше таныса алады. Салымшылар депозиттерге кепілдік беру жүйесіне кіретін банктердің сайтында да салымдар туралы толығырақ ақпаратты таба

алады. Қазіргі таңда ең танымалы – теңгедегі депозиттер. 2022 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша халықтың банк секторындағы теңгелік салымдары 9,6 трлн теңгеге жетті. Осылайша, жыл басынан бері олар 827 млрд теңгеге немесе 9,4%-ға өсті

Депозиттер санаты	Толықтырылмайтын депозиттер бойынша, %		Толықтырылатын депозиттер бойынша, %	
	Қазан*	Қараша	Қазан*	Қараша
Мерзімсіз депозиттер	15,5▲	15,5▲	15,5▲	15,5▲
Мерзімді депозиттер				
3 ай	16,5▲	16,5▲	16,0▲	16,0▲
6 ай	16,5▲	16,5▲	16,0▲	16,0▲
12 ай	14,0	14,0	13,7	13,7
24 ай	9,9	9,9	9,7	9,7
Жинақ депозиттер				
3 ай	17,5▲	17,5▲	17,0▲	17,0▲
6 ай	17,5▲	17,5▲	17,0▲	17,0▲
12 ай	15,7	15,7	14,5	14,5
24 ай	13,0	13,0	12,2	12,2

Депозит нарығын дамыту жолдары

Депозиттік операциялардың дамуна әсер ететін бірден – бір көрсеткіш, бұл халықтың сенімділік дәрежесін арттыру үшін банктер өз алдына осы бағытта арнайы стратегиялар қабылдау қажет Шетел тәжірибесіне жүгінсек, банктер туралы қарапайым халық толық ақпаратқа ие. Олардың балансын, тартылған қаражаттар көлемін, сыйақы мөлшерін толық бөледі. Ал біздің елде кейбір банктерден басқа банктер өз балансын жарияламайды. Қазіргі таңда кезкелген ел тұрғынынан депозит туралы сұрасақ және қай банкке сенімділігін сұрасақ жауап бере алмайды. Сондықтан осы проблеманы жою үшін банк арнайы маркетингтік зерттеу жүргізіп, үнемі презентациялар, бұқаралық ақпарат құралдары мен сұқпат өткізіп, баспа беттеріне жариялау керек. Ашық ақпарат бар жерде сенімділік те бар.

Елде депозиттік операциялардың дамуына кедергі жасайтын тағы бір көрсеткіш халықтың әлеуметтік жағдайы. Онсыз да бір айлықтан екінші жалақыға өз шығындарын зорға өтеп отырған халық депозит салуды ойламайды да. Бұл тұрғыдан мемлекеттің және банктердің стратегиясын дамыту қажет. Мемлекет тарапынан айлық көлемін өзгерту, әлеуметтік көмек тағыда басқа. Кемшіліктері бар, бірақ депозиттік операциялардың дамуына ондай көп кедергісін тигізіп жатқан жоқ. Идеалды модельді қазіргі таңда құру өте күделі. Өйткені, қор аз депозиттер, бірақ көп халықпен жұмыс істеуі керек немесе үлкен салымдармен, аз халықпен жұмыс істеуі керек. Оларды бір орталыққа теңестіру өте күрделі.

Б.Жамшиевтің айтуынша «Кішігірім депозиттермен, көп халықпен жұмыс істеу оңтайлы нұсқалардың бірі болып табылады». Дамыған депозит нарығы – кез келген мемлекеттің, оның ішінде Қазақстанның да ұлттық экономикалық жүйесінің элементі. Сонымен бірге ол нарықтық механизмнің аса маңызды құрылымдық элементі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы» ҚР-сы Президентінің Заң күші бар Жарлығы, 1995 жылғы 30 наурыздағы, №2155;
- 2 «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» ҚР-сы Президентінің Заң күші бар Жарлығы, 1995 ж. 31 тамыздағы №2444;
- 3 «ҚР бағалы қағаздар нарығы туралы» заңының ресми мәтіні. Алматы: «Жеті Жарғы», 2004 – 4 б.
- 4 Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылым, - Алматы: ИздатМаркет, 2004. – 272 б.
- 5 Kazakhstan Today Ақпараттық агенттігінің материалдарына авторлық құқық. https://www.kt.kz/kaz/economy/dkb_te_gedegi_depozitter_boyyynsha_e_zho_ary_m_lsherlemeni_1377941932.html

УДК 336.713.

**ПАССИВНЫЕ ОПЕРАЦИИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ И ПУТИ ИХ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

Артықбай А.

Западно – Казахстанский инновационно – технический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В данной статье описаны пассивные операции коммерческого банка, депозитный рынок Казахстана, виды депозитов и пути развития депозитного рынка.*

***Ключевые слова.** коммерческий банк, пассивные операции, депозиты.*

УДК 657.1

**ОТРАЖЕНИЕ ЗАТРАТ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ И КАЛЬКУЛЯЦИЯ
СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОДУКЦИИ В КОМПАНИЯХ ПО РЕАЛИЗАЦИИ
НЕФТЕПРОДУКТОВ**

Абуев Н.Б.

Академия государственного и местного управления при Президенте
Республики Казахстан, г. Нур-Султан

***Аннотация:** Целью данной статьи является анализ возможностей отражения затрат в бухгалтерском учете и калькуляция себестоимости продукции в компаниях по реализации нефтепродуктов. При написании статьи использованы методы анализа, синтеза, сравнения. Наиболее важным результатом исследования является выявление особенностей деятельности компаний по производству нефтепродуктов и влияние указанных особенностей на отражение затрат в бухгалтерском учете и калькуляцию себестоимости продукции. Результаты исследования могут быть использованы в практической деятельности компаний, занимающихся производством нефтепродуктов, при ведении бухгалтерского учета в целом и отражении затрат в бухгалтерском учете в частности, а также при калькуляции себестоимости продукции с учетом отраслевой специфики. Кроме того, материалы статьи могут быть использованы в образовательном процессе при изучении бухгалтерского учета в отраслевых предприятиях.*

Ключевые слова: бухгалтерский учет, затраты, себестоимость, калькуляция, компании по производству нефтепродуктов

Введение. Центральное место в распределении и исчислении затрат по местам формирования и центрам ответственности занимает классификация самих затрат. Поэтому целесообразно рассмотреть сущность затрат и дать их классификацию.

Само понятие «затраты» являются преимущественно категорией управленческого учета. Как исключительно сложное явление затраты представлены множеством различных классификаций, осуществляемых по разным критериям. Для эффективной организации планирования, контроля, учета и анализа затрат большое значение имеет их научно обоснованная классификация. Однако большинство авторов сходятся во мнении, что классификация затрат должна быть нацелена на решение определенных управленческих задач, например, для контроля и регулирования деятельности центров ответственности [1].

Затраты представляют собой ресурсы, использованные предприятием в его хозяйственной деятельности, в стоимостной оценке. Себестоимость продукции является составной частью издержек предприятия. Существует определенное число статей затрат, которые не могут включаться в себестоимость продукции, согласно действующему законодательству [2].

Существует большое число группировок затрат по различным признакам, представленных в классификации издержек и используемых в целях управления затратами и результатами. В зарубежной практике нашли применение различные методы классификации затрат, используемые в системах учета затрат и управления ими (таблица 1). Представленная в таблице 1 классификация применима для предприятий, которые вовлечены в организацию управленческого и производственного учета.

Таблица 1 – Вариант классификации затрат, принятый фирмами США [3]

Цель учета затрат	Затраты
Определение стоимости запасов продукции	На отчетный период по себестоимости всей продукции На производство готовой продукции Позаказные и попроцессный
Принятие хозяйственных решений	Будущего периода Безвозвратные Вмененные (возникающие в результате принятия альтернативного курса действий) Предельные (маржинальные) и приростные (инкрементные)
Контроль и регулирование затрат	Нормативные Отклоняющиеся от норматива

Также необходимо отметить закрепление на законодательном уровне группировки расходов от операционной деятельности по экономическим элементам, представленным на рисунке 1.

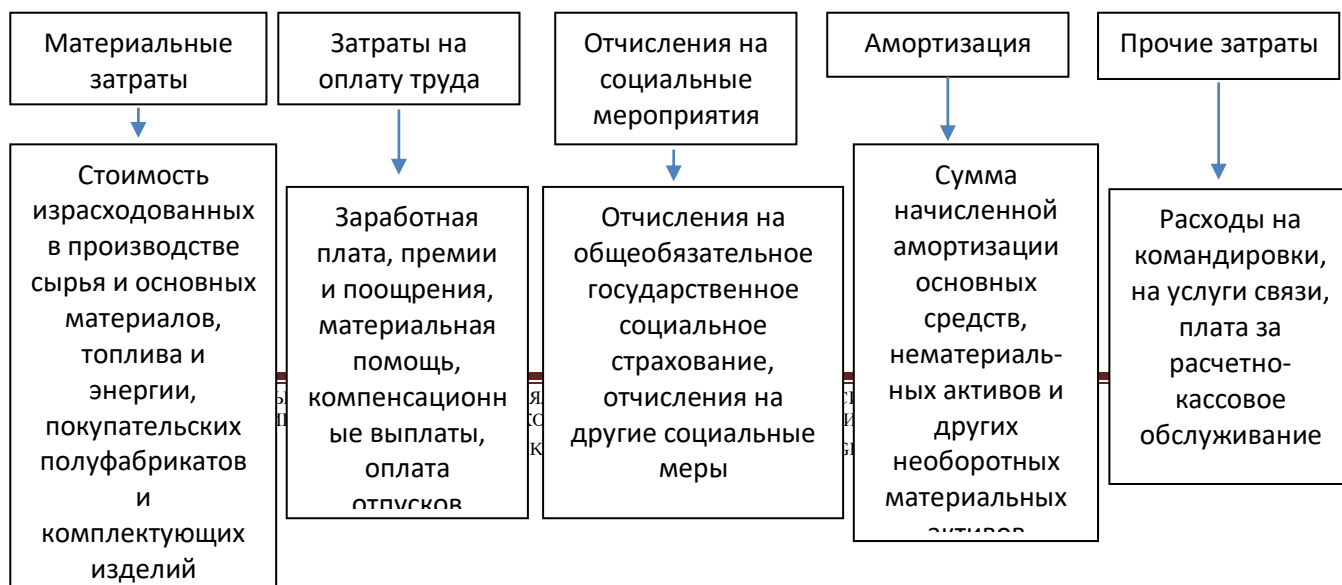

Рис. 1. Классификация затрат на операционную деятельность в зависимости от экономических элементов

Формула материальных затрат будет следующей:

$$M_z = Z_{\text{мат}} + Z_{\text{тэ}} + Z_{\text{сип}} + Z_{\text{стоп}} + \text{НДС}_m. \quad (1.1)$$

где:

$Z_{\text{мат}}$ – расходы на материалы, которые требуются для осуществления производственного процесса;

$Z_{\text{тэ}}$ – расходы на энергию и ГСМ;

$Z_{\text{сип}}$ – издержки на приобретение и применение природного сырья;

$Z_{\text{стоп}}$ – стоимость услуг, исполненных сторонними фирмами;

НДС_m – размер НДС, уплаченный поставщиком [4].

Экономические элементы представлены в виде совокупности расходов, которые отличаются экономической однородностью, имеют денежное выражение и отражаются по видам.

Одним из основных задач бухгалтерского учета является учет затрат на производство продукции и калькулирование ее себестоимости. При этом ведется учет всех затрат на производство в денежном и натуральном выражении, вычисляется производственная (цеховая, фабричная) себестоимость выпущенной продукции как в целом, так и в разрезе отдельных ее наименований. На полную себестоимость продукции также относятся расходы, связанные с ее реализацией.

Важным инструментом оценки эффективности деятельности организации является калькулирование или исчисление себестоимости продукции (услуг, работ). Калькулирование себестоимости следует после завершения учета производственных затрат. Основными приемами при этом являются: выявление издержек организации, их классификация и определение способа их распределения [5].

Объект калькулирования – виды продукции (работ, услуг) предприятия, предназначенные для реализации на рынке, то есть носители затрат. Эти объекты имеют экономическую связь с калькуляционными единицами, которые представляют собой единицу измерения калькуляционного объекта (штуки, тонны, метры и т.д.) [6]. Если доходы и расходы организации признаются по методу начисления, себестоимость определяет те затраты, которые были фактически произведены независимо от времени выплаты денежных средств, т.е. в том отчетном периоде, в котором затраты имели место.

В зависимости от сферы деятельности, сложности производственных процессов и специфики продукции (услуг, работ) организация может использовать следующие способы калькулирования себестоимости:

- по месту возникновения затрат цеховую, производственную (общезаводскую) и полную себестоимость. Полная себестоимость – это итоговая сумма производственных и административно-коммерческих расходов;
- по полноте включения затрат в себестоимость продукции различают: полную и неполную (сокращенную) себестоимость продукции.
- по оперативности учета затрат при формировании себестоимости фактическую и плановую себестоимость продукции [7].

Объекты и методы исследования. В качестве объекта исследования в рамках настоящей работы выступает бухгалтерский учет на предприятиях по производству нефтепродуктов. При написании статьи использованы методы анализа, синтеза, сравнения.

Результаты и их обсуждение. Можно выделить следующие основные задачи учета затрат для предприятий по производству нефтепродуктов:

- 1) учет объема нефтепродуктов;

- 2) своевременное, полное и достоверное отражение фактических затрат;
- 3) калькулирование себестоимости нефтепродуктов;
- 4) контроль за экономией ресурсов;
- 5) выявление резервов снижения себестоимости нефтепродуктов;
- 6) представление информации для принятия управленческого решения.

Действующая модель управления затратами должна предусматривать планирование расходов по задачам деятельности (управление предприятием, расширение объемов производства, объемов реализации продукции (товаров, работ, услуг), производственных мощностей, программных продуктов, формирование складских запасов или других оборотных активов и тому подобное) или планирование финансовых результатов деятельности предприятия, а также определение экономической эффективности различных функций бизнеса (производства, сбыта, заготовки и т.д.).

Для предприятий по производству нефтепродуктов может быть приведена общая схема разделения затрат в зависимости от вида прибыли, которые предприятие получает от текущей деятельности. Как видно из рисунок 2, возможна градация на эффективные и неэффективные затраты: осуществление первых способствует получению дохода от реализации продукции или услуг и других доходов (как операционных, так и финансовых). Осуществление неэффективных затрат не влечет в будущем получение дохода.

Признак классификации	Группы затрат	Виды затрат
По видам прибыли (убытка) от текущей деятельности	Покрытые и непокрытые	1. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются валовой прибылью (убытком): себестоимость реализации продукции (товаров, работ, услуг)
		2. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются валовой прибылью (убытком) от операционной деятельности: административные расходы, расходы на сбыт, другие операционные расходы.
		3. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются валовой прибылью (убытком) от обычной деятельности до налогообложения: финансовые расходы, потери от участия в капитале, другие расходы.
		4. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются валовой прибылью (убытком) от обычной деятельности: налог на прибыль
		5. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются чистой прибылью (убытком): налог на прибыль от чрезвычайной деятельности, расходы от чрезвычайной деятельности.

Рисунок 2– Классификация затрат по текущей деятельности предприятия по производству нефтепродуктов в зависимости от видов прибыли (убытков)

Таким образом, обоснованная классификация затрат в управлении предприятием чрезвычайно важна для управления. Затраты могут быть классифицированы по различным критериям, характеризующим различные стороны финансово-хозяйственной деятельности компании. Если расходы невозможно отнести прямо к конкретному виду продукции, их называют накладными. Такие затраты распределяются между соответствующими видами продукции (услуг, работ) на основании выбранной базы. Базой распределения могут

выступать соотношения итоговых показателей по каждому из видов продукции, например: выручки (услуг, работ), прямых затрат, заработной платы производственных рабочих и т.п.

Ещё один способ, предполагающий отклонения от фактически выявленных величин – это нормативный способ, или же способ суммирования отклонений.

Прежде чем определять сумму текущих затрат на каждую калькуляционную единицу, исчисляется и подготавливается до начала установленного периода калькуляция по нормативам т.е., себестоимость каждой единицы продукции оценивается по нормативной стоимости. Далее, для каждой калькуляционной единицы определяется сумма фактических прямых затрат, накладные затраты по специальной методике распределяются между видами продукции. Исчисленная таким образом фактическая себестоимость сравнивается с нормативной, и выявляются отклонения. Сумма отклонений распределяется между калькуляционными единицами пропорционально их нормативной себестоимости.

Таким образом, калькуляция себестоимости заключается в корректировании нормативной себестоимости, отраженной в учете, на фактически полученные отклонения.

Расходы предприятия по производству нефтепродуктов делятся на капитальные, (включаются в стоимость активов и амортизируются) и текущие расходы (списываются на себестоимость или в состав расходов периода).

По способу отнесения затрат – на себестоимость производства нефтепродуктов.

Прямые издержки непосредственно связаны с производством продукции расходы (материалы, сдельная заработная плата).

Как правило, данные расходы группируются на счетах учета производственных затрат: счет 20 «Основное производство», 25 «Общепроизводственные расходы».

Накладные издержки – это статьи затрат, которые прямо не могут быть соотнесены с конкретным видом продукции, и подлежат распределению между ними в соответствии с принятой базой распределения.

Для решения отмеченной задачи, в Плане счетов бухгалтерского учета предприятий по производству нефтепродуктов предусмотрены активные счета учета расходов:

- 20 «Основное производство»
- 23 «Вспомогательное производство»
- 25 «Общепроизводственные расходы»
- 26 «Общехозяйственные расходы»
- 44 «Расходы на продажу».

Себестоимость отдельных наименований продукции формируется на аналитических счетах, открываемых к счетам 20, 23 и 44.

Счета 25 и 26 являются собирательно-распределительными, в них ведется учет расходов на обслуживание и управление основным и вспомогательным производствами. В зависимости от экономического содержания общих для всех наименований продукции производственных расходов к счету 25 могут открываться субсчета:

- 25-1 «Содержание и эксплуатация оборудования»;
- 25-2 «Прочие общецеховые расходы».

В случае возникновения возвратных отходов, используемых в производстве, применяется способ исключения издержек. При этом стоимость возвратных отходов относится в уменьшение стоимости материалов, отпущенных в производство: Д-т 10 «Материалы», с-счет «Материалы, переданные в переработку», К-т 20 «Основное производство».

С учетом разновидностей прибыли (убытка), учитывающие все виды деятельности предприятия и формируют чистую прибыль (убыток) от текущей деятельности, выделим такие покрытые и/или непокрытые расходы:

1. Те, что ожидаемо покрываются (не покрываются) валовой прибылью или убытком (статистически коррелируются доходом (выручкой) от реализации продукции, товаров, работ, услуг). Они включают себестоимость реализации продукции (товаров, работ, услуг). Следует отметить, что торговые предприятия к таким расходам могут включать транспортно-заготовительные расходы, списанные на реализованные товары. В подрядных организациях к таким расходам относится себестоимость.

2. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются прибылью (убытком) операционной деятельности (статистически коррелируются другими операционными доходами). Они включают административные расходы (расходы на управление и обслуживание предприятия), расходы на сбыт (все расходы, связанные с продажей продукции, товаров, работ, услуг), другие операционные расходы (себестоимость реализованных запасов, необоротных активов, предназначенных для продажи, иностранной валюты, расходы на исследования и разработки, признанные штрафы, расходы на формирование резерва сомнительных долгов и списание сомнительной задолженности, расходы на содержание учреждений культурно-бытового назначения и тому подобное), в том числе, затраты от первоначального признания биологических активов и сельскохозяйственной продукции – при принадлежности предприятия к сельскому хозяйству.

3. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются прибылью (убытком) от обычной деятельности до налогообложения (статистически коррелируются доходами от участия в капитале, другими финансовыми доходами, другими доходами). Они включают:

- финансовые расходы (за банковскими и небанковскими кредитами, уплата вознаграждения по финансовой аренде, расходы на выпуск, содержание и обращение собственных ценных бумаг)

- потери от участия в капитале (потери от инвестиций в дочерние, ассоциированные и совместные предприятия)

- другие расходы (себестоимость реализованных финансовых инвестиций, списания основных средств и других необоротных активов и тому подобное).

4. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются прибылью (убытком) от обычной деятельности (статистически коррелируются доходом по налогу на прибыль, что может возникать, когда у предприятия бухгалтерские и налоговые убытки). Они включают суммы начисленного налога на прибыль.

5. Те, что ожидаемо покрываются или не покрываются чистой прибылью (убытком) (статистически коррелируются доходами от чрезвычайной деятельности – страховыми возмещениями от чрезвычайных событий). Они включают начисленный налог на прибыль от чрезвычайной деятельности, расходы от чрезвычайной деятельности.

Предложенный авторский критерий классификации расходов не сдерживает использование существующих ныне направлений классификации затрат, но предоставляет возможность управлять новыми видами расходов (покрытыми или непокрытыми) в зависимости от приоритетности видов деятельности конкретного предприятия, ресурсных возможностей предприятия, внедренной модели действия системы управления затратами.

Авторское предложение заключается не только в определении задач учета затрат для предприятий по производству нефтепродуктов и их классификации, а также предложении авторского критерия классификации расходов, но и в модернизации способов осуществления указанного учета. В условиях формирования цифровой экономики необходимо постоянное совершенствование информационных технологий. Это обеспечивает возможность для проведения эффективной, быстрой и достоверной оценки

финансового состояния предприятия с целью повышения эффективности деятельности предприятий по производству нефтепродуктов. С помощью современных информационных технологий можно выполнить финансовый анализ предприятия в кратчайшие сроки с минимальными затратами. В числе наиболее перспективных информационных технологий, которые можно применять в рамках финансового анализа, можно выделить технологии «blockchain», «big data», «machine learning», «искусственный интеллект». Эти технологии в настоящее время активно применяются в процессе учета и финансового анализа деятельности предприятий, и именно их предлагается использовать в бухгалтерском учете затрат и калькуляции себестоимости предприятий по производству нефтепродуктов.

Технология блокчейн – это механизм децентрализованного подтверждения операций, основанный на современных криптографических алгоритмах децентрализованных вычислительных ресурсов, которые используются для подтверждения записываемых в блокчейн транзакций. Учитывая значительный рост объемов информации, которые можно обрабатывать с помощью технологии «big data», сложность проведения финансового анализа предприятий с помощью традиционных программ (не рассчитанных на анализ и обработку огромного объема данных), в настоящее время разрабатываются все более «умные» программы с использованием передовых информационных технологий, в том числе, с помощью «искусственного интеллекта».

На рынке программных продуктов сейчас представлено множество разработок, которые, как правило, похожи друг на друга. Тем не менее, все они обладают разной ценой и, соответственно, детально отличается их функционал, что создает ряд трудностей для пользователей данных программ при их выборе. Пользователи данных программ делятся в широком понимании на два вида:

- Пользователи, которые оценивают собственное финансовое состояние (то есть, сотрудники предприятий, которым необходимы оперативные периодические сведения о финансовом состоянии их предприятия для грамотного планирования деятельности).
- Пользователи, которые оценивают сторонние экономические субъекты (оценщики, кредитные организации, страховые компании, консалтинговые фирмы, органы контроля и управления и др.).

Соответственно, для каждого из этих двух видов пользователей требуются определенные различающиеся программы, как минимум, по ценовой категории. По функционалу данные программы также должны отличаться, но, как правило, пользователи чаще всего обращают внимание на интерфейс, на скорость работы и на наличие базовых стандартных функций. Разработчики программ лишь усложняют этот выбор, поскольку описание они делают очень похожим друг на друга.

Из старейших программ, существующих на рынке, можно выделить программные решения компании «1С: Предприятие», которые встроены в каждую из базовых программ для учета, «Альт-Финансы», «Audit Expert», «Финансовый аналитик» от компании INEC. На данный момент среди популярно используемых программ можно отметить следующие: Финансовый аналитик; Финансовый анализ: Проф + Оценка бизнеса; ФинЭкАнализ; Audit Expert; Альт-Финансы; F-анализ.

Программа «Финансовый аналитик» от INEC является одной из фундаментальных программ, которая позволяет проводить оценку по всем существующим методикам и коэффициентам, применяемым для оценки финансового состояния предприятия. Отличительной особенностью данной программы является возможность создания собственных методик для анализа в качестве шаблона. Также преимуществом данной программы является возможность автоматической выборки по ключевым коэффициентам, которые необходимы для определенного предприятия. За годы работы в программе

сформирована собственная база коэффициентов, которые считаются нормативными для той или иной отрасли. Еще одним преимуществом программы является возможность оценки предприятия с учетом различных рейтинговых систем, а также с учетом государственных методик.

Программа «Финансовый анализ: Проф + Оценка бизнеса» является классической программой по анализу, преимущества которой заключаются в разносторонней оценке предприятия, в том числе, и с точки зрения учета интересов кредитной организации. Также программа включает в себя возможности финансового планирования и оценки бизнеса в среднем, что делает ее полноценным финансовым комплексом. Отчет по итогу анализа можно получить на двух языках: русском и английском.

Одной из новейших программ является «ФинЭкАнализ». Программа появилась на базе существующего сайта 1fin.ru, который является библиотекой существующих методик и коэффициентов финансового анализа. Программа является наиболее простой в использовании и понятной при оценке финансового состояния предприятия, что отмечают практически все пользователи данной программы. Разработчики поставили основную задачу: создание качественного интерфейса, качественной информационной базы и стабильность работы. Для программы существует качественная демоверсия с полным функционалом без возможности сохранения.

«Audit Expert» - классическая программа по созданию финансовых отчетов. Программа стабильна в использовании, является одной из первых на данном рынке. Также, как и «Финансовый аналитик» данная программа позволяет создавать собственные методики по анализу, но в упрощенном виде.

«Альт-Финансы» является современной программой, которая построена на базе MS Excel, из - за чего является достаточно упрощенной. С другой стороны, в данной программе очень удобно встроены дополнительные расширения, которые могут использоваться при расширенном и качественном анализе: проверка контрагентов, проверка адекватности ценообразования и др. Отчеты могут быть составлены как на русском, так и на английском языках.

Одной из наиболее перспективных и молодых программ на рынке является «F-анализ». Программа использует новейшие базы данные и проводит оценку финансового состояния предприятия по разным аспектам деятельности. Программа специализируется на качественной оценке предприятий на УСН и предприятий с признаками банкротства.

По данным таблицы на рисунке 2, где представлена классификация расходов предприятий по производству нефтепродуктов, видно, что практически все программы отвечают требованиям стандартов и практически не отличаются по возможностям качественного отражения тех или иных расходов. Тем не менее, аналитик может выбрать для себя программу с подходящим ему набором. Так, среди программ с отличным набором методик для анализа, сравнительными данными и показательными отчетами можно выбрать программу от компании INEC «Финансовый аналитик». Среди программ с быстрым анализом можно выделить «F-анализ» и «ФинЭкАнализ». Первая обладает достаточно большими возможностями по прогнозированию и создает объемные современные отчеты, а вторая - обладает большой базой нормативных значений. Таким образом, можно заключить, что программы «Альт-Финансы» и «Финансовый аналитик» являются более многофункциональными, в то время как программы «F-анализ» и «ФинЭкАнализ» в большей степени являются программами, оказывающими оперативную помощь аналитикам. В целом, все рассмотренные программы являются качественными помощниками при оценке финансового состояния предприятия. Таким образом, в ходе исследования автор проанализировал программы для учета затрат и калькуляции себестоимости продукции и предлагает в качестве рекомендации использование их для эффективности в работе бухгалтерии программ «Альт-Финанс» и «Финансовый

аналитик», поскольку их multifunctionality может быть использована в компаниях по реализации нефтепродуктов, с учетом специфики осуществляемой такими предприятиями деятельности.

В целом, оценивая степень использования современных информационных технологий для проведения финансового анализа, следует отметить, что большая часть технологий не внедрены в деятельность российских компаний: блокчейн и искусственный интеллект применяются в работе лишь у 11% организаций (среди них нет компаний по производству нефтепродуктов), 76% компаний в качестве основного препятствия для внедрения современных информационных технологий видят отсутствие квалифицированных кадров.

Учитывая стремительное развитие цифровой экономики, можно заключить, что для повышения конкурентоспособности и повышения эффективности деятельности предприятий по производству нефтепродуктов в ближайшем будущем будут вынуждены активнее использовать технологию «блокчейн» и «искусственный интеллект», без которых невозможно обеспечивать высокую степень оперативности, эффективности и точности при осуществлении бухгалтерского учета затрат и калькуляции себестоимости производства.

Заключение. Бухгалтерский учет производственных затрат является основным разделом бухгалтерского учета предприятий по производству нефтепродуктов, который базируется на данных материального и трудового учета и дает возможность получить сведения, необходимые для контроля и управления производственным процессом.

Себестоимость продукции является важнейшим показателем, который отражает в денежной, монетарной форме затраты на реализацию и производство продукции, работ, услуг всех хозяйствующих субъектов.

Основными показателями к снижению себестоимости работ, услуг являются: рост производительности труда на предприятии, экономичное и рациональное использование оборотных и основных фондов, максимальное сокращение отходов сырья, доведение до нуля брака на производстве, экономия расходов по содержанию управленческого аппарата, ускорение внедрения новых технологий и техники, обеспечение необходимой специализации производств.

Основными задачами учета производственных затрат предприятий по производству нефтепродуктов являются:

1. Фактическое определение объема выпуска продукции в ассортименте на предприятии.
2. Фактическое определение затрат на производство, т.е. себестоимости продукции и определение отклонений от плановых затрат.
3. Экономное и рациональное использование материальных, трудовых и денежных ресурсов, выявление и контроль над снижением и уменьшением потерь от брака и простоев.
4. Выявление и контроль устранения неиспользованных ресурсов.
5. Определение себестоимости конкретных видов продукции, всего выпуска и анализ выполнения заданий, которые были установлены планом по себестоимости продукции.
6. Своевременное и правильное определение результатов деятельности хозяйствующих субъектов.

Итоговые данные учета производственных затрат предприятий по производству нефтепродуктов и калькулирования себестоимости позволяют получить сведения об остатках незавершенного производства, отклонениях затрат от установленных норм, о фактических затратах содержания административно-управленческого аппарата, а также данные о себестоимости конкретных видов продукции.

В себестоимость продукции не входят:

- расходы на транспортировку и упаковку продукции, оплаченные покупателем

сверхустановленной оптовой цены на продукцию, услуги, работы;

– штрафы, пени, неустойки, которые получает или уплачивает за различные нарушения предприятие;

– расходы, покрываемые за счет чистой прибыли предприятия.

Для правильной организации, учета и определения себестоимости продукции применяется классификация затрат на производство. Классифицируются затраты: по экономическим элементам и статьям калькуляции. Еще существует деление затрат: на прямые и косвенные. Прямые затраты включаются в себестоимость продукции по нормам расходов и нормативам, такие как: сырьё и материалы, зарплата с различными начислениями, затраты на топливо. Косвенные затраты связаны с производством не одного, а всего комплекса нефтепродуктов и побочных продуктов, которые выпускаются на предприятии. К ним относят: эксплуатацию оборудования, общехозяйственные расходы, общепроизводственные расходы.

Список литературы:

1. Алиева, Д. Б. Косвенные затраты: организация их учета и методы распределения на промышленных предприятиях [Текст] / Д. Б. Алиева // Актуальные вопросы современной экономики. – 2017. - №6. – С. 29-32
2. Бухтиярова, Т. И. Организация учета затрат по местам возникновения [Текст] / Т. И. Бухтиярова, Н. И. Лоскутова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2019. - №41. – С. 58-64.
3. Дятлова, А. Ф. Методические аспекты бюджетирования и учета в системе управления затратами [Текст] / А. Ф. Дятлова // Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. – 2019. - №21. – С. 162-168.
4. Иванова, Ж. А. Сущность затрат, их классификация для целей бухгалтерского учета на промышленных предприятиях [Текст] / Ж. А. Иванова // Вестник экономической интеграции. – 2018. - №5. – С. 51-65.
5. Ким, Л. И. Калькулирование в системе бухгалтерского учета затрат на промышленных предприятиях [Текст] / Л. И. Ким, Л. М. Белова // Экономка, право и управление: теория, методология и практика. – 2015. – С. 77-82.
6. Кольцова, Т. А. О системе учета затрат по центрам ответственности на промышленных предприятиях [Текст] / Т. А. Кольцова // Академический вестник. – 2017. - №3. – С. 166-172
7. Кубасова, К. И. Теоретические аспекты: затраты, себестоимость и издержки в бухгалтерском учете в промышленном производстве [Текст] / К. И. Кубасова // Инновационные процессы в экономике и бизнесе: научный взгляд. – 2017. – С. 86-89.

УДК 657.1

МҰНАЙ ӨНІМДЕРІН САТУ ЖӨНІНДЕГІ КОМПАНИЯЛАРДА БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТЕ ШЫҒЫНДАРДЫҢ КӨРСЕТІЛУІ ЖӘНЕ ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫНЫҢ КАЛЬКУЛЯЦИЯСЫ

Абуев Н.Б.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Нұр-Сұлтан қ.

***Аңдатпа:** Осы мақаланың шеңберінде мұнай өнімдерін сататын компанияларда бухгалтерлік есепте шығындарды көрсету мүмкіндіктері және өнімнің өзіндік құнының калькуляциясы талданды. Зерттеудің басты нәтижелерінің бірі мұнай өнімдерін өндіретін компаниялар қызметінің ерекшеліктерін анықтау және көрсетілген*

ерекшеліктердің бухгалтерлік есепте шығындарды көрсетуге және өнімнің өзіндік құнын калькуляциялауға әсері болып табылады. Зерттеу нәтижелері мұнай өнімдерін өндірумен айналысатын компаниялардың практикалық қызметінде бухгалтерлік есепті жүргізу кезінде және шығындарды бухгалтерлік есепте көрсету кезінде, сондай-ақ салалық ерекшелікті ескере отырып, өнімнің өзіндік құнын есептеу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, мақала материалдары білім беру процесінде салалық кәсіпорындардағы бухгалтерлік есепті зерттеуде қолданыла алады.

Кілт сөздер: бухгалтерлік есеп, шығындар, өзіндік құн, калькуляция, мұнай өнімдерін өндіретін компаниялар

УДК 657.1

СЕМЬ МЕТОДОВ АВТОМАТИЗАЦИИ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В БУХГАЛТЕРИИ

Жизсаров М.Ж.

Академия «Кокше» (Кокшетауский университет), г.Кокшетау

Аннотация: В данной научной работе представлен анализ методов автоматизации бизнес-процессов в бухгалтерии. Хотя традиционные информационные системы бухгалтерского учета удовлетворяют потребность в финансовой отчетности, собирая данные из центральных баз данных и консолидируя их, чтобы информация могла быть легко использована лицами, принимающими решения, они не были созданы с учетом идеи ведения учета, ориентированного на бизнес-процессы. Организации всегда работали в явном или неявном виде, ориентированном на бизнес-процессы. Принятие управления бизнес-процессами в качестве управленческой практики набирает популярность в последние годы, что объясняет эволюцию информационных систем бухгалтерского учета в направлении учета, ориентированного на бизнес-процессы, поддерживаемого пакетом управления бизнес-процессами. Преимущества этой эволюции включают, среди прочего, гибкость и быстроту переопределения бизнес-процессов, расширение прав и возможностей работников умственного труда, внедрение контрольных точек для сбора данных для создания отчетов и предупреждений в реальном времени, касающихся использования финансовой и нефинансовой информации, чтобы лица, принимающие решения, могли действовать.

Ключевые слова: автоматизация, бизнес-процессы, бухгалтерия, сбор и обработка финансовой и нефинансовой информации, автоматизированная форма бухгалтерского учета

Введение. Организации всегда работали, ориентированные на процессы в том смысле, что они выполняют последовательность действий, которые потребляют ресурсы для производства товаров и/или предоставления услуг с целью создания ценности для клиента и для организации, но только в последнее время с популяризацией организации по управлению бизнес-процессами начали явно систематизировать и формализовать свои процессы. Этот новый способ мышления и управления организацией влияет на бухгалтерские и информационные системы, поддерживающие его, с двух точек зрения.

Первая связана с тем фактом, что традиционные системы бухгалтерской информации были разработаны для сбора и представления важной финансовой и нефинансовой информации организации, но не учитывали процесс, не имея возможности предоставлять более полную информацию, не только с учетом традиционных перспектив бухгалтерского учета, но и покрытие затрат / экономическая ценность основных

процессов организации. Это явно представляет собой возможность переосмыслить традиционную бухгалтерию, чтобы она охватывала эту новую перспективу.

Вторая точка зрения связана с возможностями пакета управления бизнес-процессами в отношении сбора финансовой и нефинансовой информации в организации. Этот тип системы позволяет, например, организации внедрить контрольные точки в процессы для сбора и отправки лицам, принимающим решения, посредством предупреждений или сообщений финансовой и нефинансовой информации в режиме реального времени, что позволяет лицам, принимающим решения, действовать в момент не апостериорно, что происходит с традиционной бухгалтерией.

Методология управления бизнес-процессами (BPM) и недавнее развитие технологий, поддерживающих эту методологию в качестве системы управления бизнес-процессами (BPMS), позволяет использовать новый подход, который представляет собой учет, ориентированный на бизнес-процессы, и способствует более эффективному сбору финансовой и нефинансовой информации, что и призвано представить в настоящей работе и исследовать.

Тема исследования. Указанные выше факторы обусловили потребность научного осмысления тематики использования методов автоматизации бизнес-процессов в бухгалтерии.

Методы исследования. В рамках проведения исследования использованы методы анализа и синтеза на стадии обзора литературы, наблюдения на стадии изучения практики использования методов автоматизации бизнес-процессов в бухгалтерии

Новизна. Одной из актуальных современных проблем бухгалтерского учета является мало разработанная методология автоматизированной формы бухгалтерского учета. Так, алгоритмы, используемые программным обеспечением, достаточно сложны, а потому подсказки от разработчика по использованию программного обеспечения более чем полезны. Но в то же время необходимо развитие методологии автоматизированной формы бухгалтерского учета, которая сегодня разработана очень мало. Лишь в некоторых работах авторы анализируют принципы построения автоматизированных систем, рассматривают не только методические, но и методологические проблемы развития автоматизированной формы бухгалтерского учета. При этом автоматизированная форма ведения бухгалтерского учета имеет не только общие принципы построения с бухгалтерским учетом в целом, но и свои специфические принципы, без осознания которых невозможно рациональное построение автоматизированной формы ведения бухгалтерского учета [2, с. 29].

Другой важной проблемой современной автоматизации бухгалтерского учета становится вопрос обеспечения надежности хранения данных, так как информация становится одним из стратегических ресурсов организации и приобретает все большее значение в ее деятельности.

При этом имеет место ряд проблем применения облачных методов хранения данных. Главной из них проблема обеспечения информационной безопасности. В настоящее время не существует специальных нормативно-правовых актов, а также технологий, гарантирующих стопроцентную конфиденциальность данных.

Также актуальными проблемами являются вопросы целостности данных, поскольку для получения услуг облака необходимо обеспечить постоянное соединение с Интернетом, а в связи с этим могут возникать проблемы с корректным и своевременным обновлением информации в хранилищах данных [1, с. 281].

Кроме этого, несмотря на снижение затрат, связанных с технической поддержкой программного обеспечения, пользователь сталкивается с ограничениями в используемом обеспечении, и порой у него отсутствует возможность его полностью настроить под свои собственные цели. Все эти проблемы могут стать причиной увеличения затрат на

внедрение автоматизированной системы бухгалтерского учета и отсутствия экономического эффекта от ее внедрения.

Обсуждение результатов. Процессы являются общим фактором во всех организациях. Процессы – это «то, как что-то делается» [4, с. 96]. Некоторые авторы подчеркивают важность процессов, называя их «стратегическими активами». Например, Каплан и Нортон ссылаются на «Стратегическую карту» с нематериальными активами, которые влияют на производительность компании, улучшая внутренние процессы, наиболее важные для создания ценности для клиентов и акционеров [10, с. 52].

Бизнес-процесс – это полный, динамически скоординированный набор действий или логически связанных задач, которые необходимо выполнить для предоставления ценности клиентам или для достижения других стратегических целей.

Процессы можно классифицировать по их значению в целевой цепочке: основные процессы (основные виды деятельности в цепочке создания стоимости), являются центральными для основных бизнес-операций и напрямую связаны с обслуживанием внешних клиентов; вспомогательные процессы (второстепенные виды деятельности цели цепочки) часто имеют внутренних заказчиков и состоят из поддерживающих действий основных процессов; процессы бизнес-сети выходят за пределы организации, включая также поставщиков, клиентов и союзников; а процессы управления – это те, с помощью которых компания планирует, организует и контролирует ресурсы [11, с. 394].

Хотя определения BPM больше ориентированы на информационные технологии (ИТ), такие как определение, предложенное Ван дер Алстом [25, с. 3] – поддержка бизнес-процессов с использованием методов, программного обеспечения для проектирования, реализации, контроля и анализа операционных процессов с участием людей, организации, приложения, документы и другие источники информации» – мы предпочитаем ориентироваться на определение BPM как управленческой дисциплины, предложенное Полом Хармоном – *«приведение процессов в соответствие со стратегическими целями организации, разработка и внедрение архитектур процессов, создание систем измерения процессов, которые соответствуют целям организации, а также обучение и организация менеджеров, чтобы они могли эффективно управлять процессами»* [8, с. 67].

Тем не менее, мы считаем, что секрет недавнего успеха BPM кроется в том факте, что BPM так сильно основан на информационных технологиях. BPM – это целостная дисциплина управления, использующая технологию для контроля и управления всем бизнесом с помощью, правил, четко определяющих бизнес-процессы.

BPM – это постоянное совершенствование и оптимизация процессов для обеспечения высокой производительности и, таким образом, достижения маневренности и гибкости в качестве инструмента для получения конкурентных преимуществ [17, с. 19]. Ключевым преимуществом BPM является возможность корректировать бизнес-процессы в соответствии с меняющимися требованиями рынка, поскольку бизнес-процессы являются динамичными [22, с. 91], что позволяет предприятиям быстрее и с меньшими затратами реагировать на меняющиеся рыночные условия [16, с. 34].

BPMS, наряду с сервис-ориентированной архитектурой (SOA) и веб-сервисами, представляет собой технологию, позволяющую в полной мере использовать потенциал BPM, поддерживая весь жизненный цикл процесса, от моделирования до выполнения и мониторинга внутри организации [17, с. 21].

Способность BPMS управлять несколькими процессами одновременно, моделировать изменения в процессах и измерять их влияние, а также устанавливать правила, позволяющие процессам автоматически адаптироваться к изменениям на рынке, делает использование BPMS настоящим преимуществом по сравнению с другими существующими корпоративными информационными системами.

BPMS содержит больше технологий, поддерживающих BPM, таких как [18, с. 136]: механизмы оркестрации, инструменты бизнес-аналитики и анализа, механизмы правил, репозитории процессов для повторного использования, инструменты моделирования и оптимизации и инструменты интеграции. Последние BPMS также сосредоточены на соединении людей между приложениями, что позволяет людям обмениваться знаниями и расширяет их доступ к информации, необходимой для выполнения работы. Обмен сообщениями и совместная работа являются ключевыми аспектами BPM для повышения эффективности процессов. Когда люди могут решать проблемы по мере их возникновения, задержки устраняются, и бизнес работает гораздо эффективнее [6, с. 48].

Параллельно с BPM и BPMS модель обслуживания облачных вычислений появилась, чтобы обеспечить более экономичное решение для организаций [22, с. 80], помогая продвигать принятие BPMS в своей модели обслуживания облачных вычислений «Программное обеспечение как услуга» (SaaS), учитывая преимущества связанные с SaaS, а именно: освободить организацию от установки и обслуживания приложений и необходимой инфраструктуры для их запуска, снижая общую стоимость владения (ТСО) [15, с. 104]; продвижение более высокого уровня обслуживания от поставщиков (пропорционально подписке) [23, с. 39]; снижение первоначальных затрат; снижение стоимости и усилий по модернизации; высвобождение внутренних ИТ-ресурсов для использования в других целях; повышение масштабируемости и управляемости инфраструктуры [7, с. 3]. С помощью такого решения различные заинтересованные лица могут получить доступ к надежным функциям бухгалтерского учета и управления финансами, таким как финансовая и нефинансовая отчетность, из любого места, где есть подключение к Интернету. Как и внутрифирменные системы бухгалтерского учета, информационные решения для бухгалтерского учета в Интернете могут различаться в зависимости от компонентов, которые они предлагают, и являются наиболее важными из них: основной учет, учет проектов, учет фондов, управление запасами, выставление счетов и выставление счетов, управление рабочими заданиями, составление бюджета и прогнозирование, учет основных средств, финансовая отчетность, управление заработной платой или трудовые ресурсы [5, с. 536]. Хотя облачная BPMS появились в форме SaaS, другие поставщики представляют их как модель облачных вычислений «Платформа как услуга» (PaaS), поскольку BPMS позволяет создавать и развертывать приложения, которые позволяют выполнять настраиваемые бизнес-процессы. Слияние концепций BPM и Cloud привело к предложению Forrester Research новой модели службы облачных вычислений, Business Process as a Service (BPaaS) [21, с. 92], которая сочетает в себе управление бизнес-процессами и концепции SaaS.

В поисках самых последних показателей внедрения BPMS, будь то в традиционной форме или в более популярной форме модели обслуживания облачных вычислений, мы обнаружили два исследования коммерческого характера, одно из которых было проведено WinterGreen Research, в котором говорится, что реальный рынок стоимостью 3,4 миллиарда долларов будет достигнут 10 миллиардов долларов к 2020 году [6, с. 49] и еще один от Market Reports Hub, в котором говорится, что рынок BPM вырастет с 4,71 миллиарда долларов в 2014 году до 10,73 миллиарда долларов к 2019 году с совокупным годовым темпом роста 17,9% [14, с. 56].

Агент событий ресурсов (REA), предложенный Маккарти, предоставляет шаблоны для структурирования инфраструктур учета на основе событий, обеспечивающих процессно-ориентированное представление предприятия. Основываясь на этой модели, Зонненберг и Брок [24, с. 213] предложили модель учета обработки (РАМ), которая предлагает четыре принципа проектирования, которые должны направлять реализацию информационной системы учета событий для работы в контексте BPM, а именно через BPMS: десегрегация данных о событиях, что позволяет использовать данные о событиях

для нескольких аудиторий и анализа, а не в пользу конкретной интерпретации; классификация событий, позволяющая рассматривать данные с разных точек зрения, включая, например, спецификации экономических событий в модели процессов; связанность процесса, в которой указывается, что данные о событии относятся к контексту процесса, в котором оно произошло, чтобы облегчить рассуждения о зависимостях событий, которые определяются структурой процесса; и экономической взаимности. Другие предложения [3, 18, 19] по обращению к этой новой парадигме, сталкивающейся с реальностью бухгалтерского учета, чтобы перейти к процессуально-ориентированному учету, не кажутся нам столь ориентированными на BPMS, как модель Зонненберга и Брое. Тем не менее, эта модель все еще находится в области исследований, и в будущем обязательно появятся новые предложения/решения для соответствия учета BPMS.

Выводы. Согласование бизнеса и ИТ по-прежнему является важной проблемой как для бизнес-менеджеров, так и для технологических менеджеров. Организации-победители зависят от согласования этих двух миров среди его многогранных аспектов (коммуникации, измерение компетентности/ценности, управление, партнерство, технологический охват или навыки) [12, с. 10].

Итак, среди семи новых методов автоматизации бизнес-процессов можно и стоит выделить:

- 1) Сервис-ориентированную архитектуру (SOA);
- 2) Модели обслуживания облачных вычислений «Программное обеспечение как услуга» (SaaS);
- 3) «Платформа как услуга» (PaaS);
- 4) Forrester Research;
- 5) Business Process as a Service (BPaaS);
- 6) Activity Based Costing (ABC);
- 7) Агент событий ресурсов (REA).

Но, на сегодняшний день на рынке информационных продуктов имеется достаточно большое количество отечественных и иностранных автоматизированных бухгалтерских систем. Внедрение бухгалтерских программ отражает процесс настройки программного обеспечения под выделенные условия их использования, а также включает в себя обучение пользователей работе с этим продуктом. Внедрение бухгалтерской программы – это комплекс мер, направленных на организацию бухгалтерских, статистических, отчетных и других процессов учета на предприятии. Полная автоматизация процесса учета организации, создание автоматизированных рабочих мест бухгалтерии и других подразделений является результатом введения бухгалтерских программ.

Перед внедрением бухгалтерских программ возникает множество вопросов, в частности:

- Для решения каких именно управленческих или производственных задач нужны бухгалтерские программы?
- Как определить, справятся ли бухгалтерские программы с возложенными на них функциями?
- Как правильно оценить экономическую эффективность внедрения программных продуктов?
- Какие новые бизнес-процессы необходимо внедрить, а какие реорганизовать для того, чтобы отдача от использования бухгалтерских программ была максимальной?
- По каким правилам будет осуществляться управление информационными потоками в новом режиме?
- Не будет ли проявляться сопротивление персонала нововведениям?

- Какой программный комплекс покупать – отечественный или зарубежный?
- Стоит ли инвестировать средства в многофункциональные и дорогостоящие решения, можно ли обойтись компромиссным вариантом?
- Будет ли соответствовать приобретенный программный продукт имеющимся техническим средствам и наоборот?

При внедрении бухгалтерских программ проводится их предварительное обследование бухгалтером. При этом необходимо:

- во-первых, создать рабочий план счетов. В этой сфере большое внимание уделяется самому счету и субсчетам;
- во-вторых, составить классификаторы массивов справочной информации, которые в дальнейшем помогут правильно заполнить документы;
- в-третьих, провести анализ и усовершенствование документооборота на каждом участке учета и автоматизированном рабочем месте;
- в-четвертых, ввести все корреспонденции счетов;
- в-пятых, сформировать отчетные формы документов и регистров, которые в дальнейшем при необходимости можно будет изменить или ввести новые.

Следует отметить, что важнейшим этапом автоматизированных программ является полное исследование деятельности предприятия.

При усовершенствовании бухгалтерского учета большое внимание уделяется оперативности и аналитичности. Соответственно необходимо упорядочить, унифицировать и стандартизировать процесс документирования с учетом требований автоматизированной обработки на ПК. Поэтому наилучшим методом автоматизации бизнес-процессов в бухгалтерии является разработка специализированного программного обеспечения, деимплементацию которого можно осуществить своими усилиями путем заказа у поставщика программного продукта.

Соответствующее программное обеспечение, разработанное под заказ по объекту автоматизации, для ведения учетных операций лучше всего подходит для компаний, где на основе платформы формируется редкая модель, где однотипно осуществляется внедрение ERP-систем, которая является трудоемкой, длительной и дорогостоящей операцией, в случае результативного внедрения акцептует процесс автоматизации не только по ведению учета, но и процессу управления запасами, закупками и другими действиями.

Программы по автоматизации бухгалтерского учета имеют точное укомплектование переменных частей, где в результате безошибочной процедуры настройки программного обеспечения можно реализовывать в последовательном порядке:

- 1) Настройка плана счетов в соответствии с характерными признаками компании, осуществленной оптимизацией учета и постановкой задачи.
- 2) Настройка типовых проводок в соответствии с характерными признаками компании, осуществленной оптимизацией бухгалтерского учета и постановкой задачи.
- 3) Настройка форм первичных документов в соответствии с характерными признаками компании, осуществленной оптимизацией бухгалтерского учета и постановкой задачи.
- 4) Настройка форм бухгалтерской отчетности и расчетов по налогам в соответствии с характерными признаками компании, осуществленной оптимизацией бухгалтерского учета и постановкой задачи.

В случае настройки бухгалтерской программы можно работать в данном программном обеспечении, однако необходимо осознавать, что могут появиться следующие вызовы перед компанией:

- видоизменяется характер хозяйственной деятельности компании, что повлечет за собой перенастройку планов счетов, форм первичной документации или автоматические проводки по типовым хозяйственным операциям;

– видоизменяются формы бухгалтерской отчетной документации и расчетов по налогам, где необходимо будет проводить до настройки таких форм.

Исходя из реалий необходимо учитывать самые жесткие требования в ведении налогового и бухгалтерского учетов. Эти задачи отнимают достаточно много ресурсов у предприятия и не всегда правильно поддерживаются системами в комплексе.

Закключение.Итак, для автоматизации предприятий нужно порекомендовать личный подход и охарактеризовать в дальнейших тезисах, что является основой для моего дальнейшего исследования:

- в первую очередь автоматизация направлена на более восприимчивые сотрудникам предприятия процессы – контроль и учет;
- прогрессивная автоматизация бизнес-процессов предприятия;
- привлечение управленческого аппарата предприятия в автоматизацию бизнес-процессов;
- стадийный рост и развитие информационной системы.

Сформированный авторский специальный подход для предприятий предоставляет дальнейшие выгоды:

- автоматизация процессов контроля и учета санкционирует решение задач налогового и бухгалтерского учетов и переориентироваться на решение задач управления и планирования;
- предприятие не тратит большие средства на комплексную автоматизацию;
- вовлечение в процессы автоматизации руководства, и постепенная автоматизация позволяет проследить связь между процессами управления и ИТ-решениями, повышает квалификацию руководства;
- получение своевременных и точных учетных данных позволяет рассмотреть проблемы, связанные с затратами на использование дополнительных ресурсов, подталкивает руководство к совершенствованию бизнес-процессов.

Главная проблема, возникающая при ведении учета, – это то, что предприятие в период своего существования подвержено различным изменениям в организационной и финансовой структуре, в направлениях деятельности, соответственно, меняется и структура системы учета, поэтому трудно определить в какой бухгалтерской программе легче будет произвести текущие изменения, не нарушив при этом логики расчетов.

Перспективным направлением дальнейших исследований по данной проблематике является оценка экономической эффективности процесса автоматизации процедур бухгалтерского учета на предприятии, представляющая как научную, так и прикладную ценность и разработка оптимальной методики, которая позволит в короткий срок и с минимальными затратами внедрить элементы автоматизации учета на предприятии.

Список литературы:

- 1) Елисеева Л.В. Проблемы и перспективы автоматизации бухгалтерского учета / Л.В. Елисеева // Экономика и социум. 2015. № 4 (17). С. 281–287.
- 2) Слободняк И.А., Пискунов И.В. Актуальные проблемы автоматизации бухгалтерского учета // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 2014. № 7. С. 29–34.
- 3) Al-Mashari M. A process change-oriented model for ERP application // International Journal of Human-Computer Interaction. 2003. No 16(1). P. 39-55.
- 4) Armistead, C., Pritchard J.-P., Machin S. Strategic business process management for organisational effectiveness // Long Range Planning, 1999. No32(1). P. 96-106.
- 5) Belfo F., Trigo A. Accounting Information Systems: Tradition and Future Directions // Procedia Technology. 2013. No9.P. 536-546.
- 6) Curtiss E.T., Eustis S. Business Process Management (BPM) Cloud, Mobile, and Patterns //

- Market Shares, Strategies, and Forecasts, Worldwide. 2014. P. 48-63.
- 7) Dubey A., Wagle D. Delivering software as a service // The McKinsey Quarterly, 2007. No6. P. 1-12.
 - 8) Harmon P. Business process change: a manager's guide to improving, redesigning, and automating processes. Morgan Kaufmann, 2003.372 p.
 - 9) Hill J.B. Gartner's position on business process management // Gartner Research G. 2006. P. 136-153.
 - 10) Kaplan R.S., Norton D.P. Measuring the strategic readiness of intangible assets //Harvard Business Review. 2004. 82(2). P. 52-63.
 - 11) Lemańska-Majdzik A., Okręglicka M. Identification of Business Processes in an Enterprise Management // Procedia Economics and Finance. 2015. No27. P. 394-403.
 - 12) Luftman J. Assessing IT //Business Alignment. Information Systems Management. 2003. No20(4). P. 9-15.
 - 13) McCarthy W.E. The REA accounting model: A generalized framework for accounting systems in a shared data environment // Accounting Review. 1982. P. 554-578.
 - 14) MarketsandMarkets, Business Process Management Market by Solutions (Process Modeling, Automation, Integration, Content & Document Management, and Monitoring & Optimization Management) by End User (SMBs, Enterprises & Large Enterprises) // Global Forecast. 2014. P. 56-67.
 - 15) Mather T., Kumaraswamy S., Latif S. Cloud Security and Privacy. O'Reilly Media, 2009. 253 p.
 - 16) Matei G. SOA and BPM // A Partnership for Successful Organizations. 2011.P. 34-45.
 - 17) Møller C., Maack C.J., Tan R.D. What is business process management: A two stage literature review of an emerging field // Research and Practical Issues of Enterprise Information Systems II. 2007. Springer. P. 19-31.
 - 18) Mutschler B., Reichert M., Bumiller J. Unleashing the effectiveness of process-oriented information systems: Problem analysis, critical success factors, and implications // Systems, Man, and Cybernetics, Part C: Applications and Reviews, IEEE Transactions on. 2008. No38(3). P. 280-291.
 - 19) Quiescent M. Business process-oriented design of Enterprise Resource Planning (ERP) systems for small and medium enterprises // International Journal of Production Research 2006. No44(18-19). P. 3797-3811.
 - 20) Pavlatos O., Paggios I. Activity-based costing in the hospitality industry: evidence from Greece // Journal of Hospitality & Tourism Research. 2009. No33(4). P. 511-527.
 - 21) Ried S., Kisker H., Matzke P. The Evolution Of Cloud Computing Markets // Forrester Research. Cambridge, USA. 2010. P. 82-101.
 - 22) Riemann U. Benefits and Challenges for Business Process Management in the Cloud. Int. J. Organ. Collect. Intell. 2015. No5(2). P. 80-104.
 - 23) Salleh S.M., Teoh S.Y., Chan C. Cloud Enterprise Systems // A Review Of Literature And Its Adoption. in PACIS. 2012.P. 39-42.
 - 24) Sonnenberg C., Brocke J.V. The missing link between BPM and accounting: Using event data for accounting in process-oriented organizations // Business Process Management Journal. 2014. No20(2). P. 213 - 246.
 - 25) Van Der Aalst W.M., Ter Hofstede A.H., Weske M. Business process management // A survey, in Business process management. 2003. Springer. P. 1-12.

УДК 657.1

**БУХГАЛТЕРИЯДАҒЫ БИЗНЕС-
ПРОЦЕСТЕРДІ АВТОМАТТАНДЫРУДЫҢ ЖЕТІ ӘДІСІ****Жизсаров М.Ж.**

«Көкше» Академиясы (Көкшетау Университеті), Көкшетау қ.

Аңдатпа: Ғылыми жұмыс нәтижесінде бухгалтериядағы бизнес-процестерді автоматтандыру әдістеріне талдау жүргізілді. Бухгалтерлік есептің дәстүрлі ақпараттық жүйелері бизнес-процестерге бағытталған бухгалтерлік есеп идеясын ескере отырып, толық құрылмағаны анықталды. Бизнес-процестерді басқаруды басқару тәжірибесі ретінде қабылдау соңғы жылдары танымал бола бастады, бұл ақпараттық бухгалтерлік жүйелердің бизнес-процестерге бағытталған есепке алу бағытында эволюциясын түсіндіреді. Бұл эволюцияның артықшылықтары бизнес-процестерді қайта анықтаудың икемділігі мен жылдамдығын, ақыл-ой қызметкерлерінің мүмкіндіктерін кеңейтуді, шешім қабылдаушылар әрекет етуі үшін қаржылық және қаржылық емес ақпаратты пайдалануға қатысты нақты уақыттағы есептер мен ескертулер жасау үшін мәліметтер жинау нүктелерін енгізуді қамтиды.

Кілт сөздер: автоматтандыру, бизнес-процестер, бухгалтерия, қаржылық және қаржылық емес ақпаратты жинау және өңдеу, бухгалтерлік есептің автоматтандырылған нысаны

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 665.775.4

МОДИФИЦИРОВАНИЕ АКТАУСКОГО ДОРОЖНОГО БИТУМА АМИДНЫМИ, КИСЛОТНЫМИ И НЕЙТРАЛЬНЫМИ ДОБАВКАМИ

Жумагалиева Г. Ж.

Западно – Казахстанский инновационно – технический университет, г. Уральск

Аннотация. В работе рассмотрены эксплуатационные характеристики дорожного битума. Проведено модифицирование битума с использованием амидных, кислотных и нейтральных добавок. Определены пенетрация, растяжимость, температура размягчения и адгезия немодифицированного и модифицированного битумов. Показано, что после модифицирования физико – химические свойства битума улучшились, что позволяет использовать его в качестве составной части асфальтобетонных.

Ключевые слова: битум, модификаторы, пенетрация, растяжимость, температура размягчения, адгезия.

В настоящее время использование нефтяных отходов в Республике Казахстан является одним из важнейших вопросов, так как из них извлекается нефтяной битум. А битум необходим в строительстве, промышленности, сельском хозяйстве и реактивной технике, защите от радиоактивных лучей, строительстве жилых домов, промышленных предприятий и аэродромов. Поэтому в зависимости от сферы применения битумы подразделяются на строительные, дорожные, изоляционные и кровельные битумы. Дорожные битумы применяются при укладке дорожных покрытий, асфальтобетона. Битум используется в дорожном строительстве как самый дешевый и универсальный материал из связующих [1].

Основными тенденциями битумных технологий в настоящее время являются снижение энергозатрат путем понижения температур и повышение экологической безопасности за счет снижения выбросов в атмосферу вредных углеводородов. При этом предполагается, что новые технологические решения не должны доводить к ухудшению качества битумов и материалов на их основе.

Для улучшения эксплуатационных характеристик битума применяются различные полимерные модификаторы, которые необходимы для придания упругости, эластичности и прочности. Требования, предъявляемые к модификаторам — простота технологического процесса, дешевизна сырьевой базы, экологическая безопасность, поэтому поиск универсальных модификаторов играет важную роль для модифицирования битума. К основным показателям битума относятся адгезия, когезия, температура размягчения, теплоустойчивость и пенетрация [2].

В связи с этим целью настоящей работы является улучшение эксплуатационных характеристик битума для дорожных покрытий.

Качество обычного и модифицированного битума с добавлением полимера будет очень высоким и хорошим:

- улучшенные рабочие характеристики при высоких и низких температурах;
- улучшенные эластопластические характеристики;
- увеличение сопротивления материала;

- улучшена сцепление и адгезия благодаря добавкам;
- увеличение масштабов износа материала.

Улучшение качества применения в работе битумно-полимерной комбинации во многом зависит от состава и молекулярной массы полимера и, в меньшей степени, от свойств битума. Следует отметить, что для создания прочной полимерной сетки с битумом требуется небольшое количество полимера, поскольку полимер может поглощать компоненты битума в несколько раз больше, чем он сам. Когда обогащенная фаза полимера переходит в непрерывную фазу, аддитивные свойства соответственно меняются. Активное действие полимера происходит в концентрации 4 - 6%. Эта концентрация используется во многих дорожных материалах. Содержание адгезионных смесей составляет от 0,1% до 0,5% от массы битума, в некоторых случаях до 1,2% в зависимости от типа битума и каменного материала, типа смеси [3,4].

Объектами исследования являются образцы проб Актауского битумного завода в различных агрегатных состояниях. Для модифицирования битумов выбраны амидные, кислотные (основанные на органических эфирах) и нейтральные (основанные на силанах) адгезионные добавки - модификаторы. Из указанных добавок готовили комплексную смесь в соотношении 1:1:1. Затем на 100 г битума добавляли по 1 г и 3 г комплексной смеси. Перемешивание осуществляли с помощью мешалки, что дает возможность получить достаточное размягчение и большую пластичность.

Изучены адгезия, температура размягчения, растяжимость и пенетрация проб до и после модифицирования. Результаты исследования приведены в таблице.

Таблица Влияние добавок на свойства битумов

Показатели	Проба № 1		Проба № 2			
	Добавка, %					
	0	1	3	0	1	3
Пенетрация, при 25 ⁰ С	6,4	6,0	5,6	18,2	12,6	11,5
Индекс пенетрации	5,2	3,6	-1,1	7,0	6,5	5,6
Растяжимость, 25 ⁰ С	110	82	87	>12	24	24
Температура размягчения, ⁰ С	41	75	77	16	28	33
Адгезия, %	32	56	63	72	91	93

Как видно из таблицы, если у немодифицированного битума пенетрация составляло 6,4 мм, то у модифицированного битума уменьшается до 6,0 мм и 5,6 мм при добавлении 1 г и 3 г модификатора соответственно. При этом показатель индекса пенетрации понижается, что положительно влияет на эластичность битума.

Дуктильность (растяжимость) модифицированного битума (проба № 1) уменьшилось до 82 см по сравнению с немодифицированным, у которого она равна 110 см, а в пробе № 2 увеличилось в 2 раза, что объясняется агрегатным состоянием.

Как показано в таблице температура размягчения модифицированного битума по сравнению с немодифицированным повысилось с 41 до 77 ⁰С — в 1 пробе и с 16 до 33 ⁰С во 2 пробе. Увеличение температуры размягчения понижает пенетрацию и увеличивает когезию битума.

Внесение адгезионных добавок улучшает его основные показатели. До модификации: для I пробы — плотность 1,0005 г/см³, вязкость 279 кПа•с, пенетрация 6,4 мм, растяжимость 110 мм, температура размягчения 41⁰С, хрупкость Морта-9,30 С; Для II пробы — плотность 1,3453 г / см³, вязкость 1072 кПа•с, пенетрация 18,2 мм,

растяжимость 12 мм, температура размягчения 160С, хрупкость Морта – 14,3 0С. После модификации: для I пробы — плотность 1,0956 г/см³, вязкость 258 кПа•с, пенетрация 5,6 мм, растяжимость 87 мм, температура размягчения 770С, хрупкость Морта-14,30 С; Для II пробы — плотность 1,2244 г / см³, вязкость 928 кПа•с, пенетрация 11,5 мм, растяжимость 33 мм, температура размягчения 330с, хрупкость 17 0С. Отсюда улучшаются физико-химические свойства модифицированного битума и велика возможность его применения для дорожных покрытий.

Адгезионная способность битума после применения модификатора увеличилось почти в 1,5 – 2 раза. Полученные данные эксперимента свидетельствуют о том, что модифицирование дорожного битума амидным, кислотным и нейтральным добавками приводит к возрастанию адгезии. Из литературных источников известно, что чем больше степень адгезии битума, тем лучше его связывающая способность.

Таким образом, результаты проведенных исследований показали, что путем комплексного модифицирования с использованием модификаторов различного функционального действия, можно значительно улучшить адгезионные свойства битума и повысить его устойчивость к старению, что даст возможность увеличения срока эксплуатации дорожных покрытий. В результате улучшаются физико-химические свойства модифицированного битума и велика возможность его применения для дорожных покрытий.

Список использованной литературы:

1. Гезенцев Л.Б. [и др.] / Под ред. Гезенцева Л.Б. – 2-е изд., перераб. Дорожный асфальтобетон. М.: Транспорт, 1985. – 350 с.
2. Евсиков Н.И., Измайлова Л.С., Новицкая Т.А., Киселева Л.Б., Радьков Н.В.; Комплексная добавка к органическим вяжущим для дорожного асфальтобетона: пат. 950076 Респ. Беларусь, МКИ C08L95/00 /заявл. 16.02.1995.
4. Кульпо М.М., Ткачев С.М. Термоокислительная стабильность битума в присутствии присадок к маслам // Изв. НАН Беларуси. – 2005. – № 5. – 65 с.
5. Кульпо М.М., Ткачев С.М., Ермак А.А. Термоокислительная стабильность битумов // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Прикладные науки. – 2003. – № 2. – 67 с.

УДК 665.775.4

АҚТАУ ЖОЛ БИТУМЫН АМИДТІ, ҚЫШҚЫЛДЫ ЖӘНЕ БЕЙТАРАП ҚОСПАЛАРМЕН ӨЗГЕРТУ

Жумағалиева Г.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық – техникалық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Жұмыста жол битумының пайдалану сипаттамалары қарастырылған. Амидті, қышқылды және бейтарап қоспаларды пайдалана отырып, битумды модификациялау жүргізілді. Өзгертілмеген және өзгертілген битумдардың енуі, созылуы, жұмсарту температурасы және адгезиясы анықталды. Модификациядан кейін битумның физика – химиялық қасиеттері жақсарғаны көрсетілген, бұл оны асфальтбетондардың құрамдас бөлігі ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: битум, модификаторлар, ену, созылу, жұмсарту температурасы, адгезия.

УДК 622.248.75 (088.8)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕМПА ЗАКАЧКИ И ВРЕМЕНИ ОБРАБОТКИ ПЗП ПРИ НАЛИЧИИ ЗОНЫ КОЛЬМАТАЦИИ

Билашев Б.А., Даулеткалиев Б.Е.

Западно Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматривается влияние температуры и вязкости на больших глубинах обработки на темп закачки и времени обработки ПЗП.

Ключевые слова. Температура, вязкость, кольматация, прискважинная зона пласта, теплообмен.

Эффективность воздействия кислотных и неокислотных рабочих растворов на ПЗП зависит от правильного проектирования состава закачиваемого раствора, оптимального технологического режима закачки и надежности функционирования специальной техники и промышленного оборудования, связанного с процессом закачки.

Необходимо соответствие выбранного состава рабочего раствора типу пластовой системы (породе с насыщающими флюидами). Солянокислотные обработки практически без ограничений применимы для карбонатных коллекторов, а также в терригенных породах с высоким содержанием карбонатов (10-25%). Глиноокислотное воздействие используют для обработки терригенных коллекторов с невысокой карбонатностью [1,2].

В работе рассматривается определение темпа закачки и времени обработки ПЗП при наличии зоны кольматации.

Рассмотрим методику определения темпа закачки и необходимого времени термокислотной обработки прискважинной зоны пласта (ПЗП) при наличии зоны кольматации радиусом $r = R_1$. Рассмотрим два случая закачки на ПЗП кислотных композиций. В первом случае принимаем, что на пласт закачивается раствор с вязкостью μ_0 , отличающейся от флюида μ_c ПЗП. При этом флюид удаленной части пласта имеет вязкость $\mu_n \leq \mu_c$. Используем квазистационарное решение уравнения фильтрации, где шаг по времени удовлетворяет условию $\Delta t \gg R_c^2 / 4\kappa \Delta t$, причем полагаем $R_t(\Delta t) = \sqrt{2,25\kappa\Delta t} \geq R_1$. Таким образом, изменение вязкости флюида в зоне пласта от радиуса можно представить зависимостью:

$$\mu = \mu_0, \quad \text{при } R_c < r < R_\phi(t),$$

$$\mu = \mu_c + \frac{\mu_n - \mu_c}{R_1 - R_\phi} (r - R_\phi), \quad \text{при } R_\phi(t) < r < R_1, \quad (1)$$

$$\mu = \mu_n, \quad \text{при } R_1 < r < R_t$$

Давление в пласте при этом можно выразить формулами:

$$p = p_c + \delta_0 C \ln(r / R_c), \quad \text{при } R_c < r < R_\phi(t),$$

$$p = p_c + \delta_0 C \ln(R_\phi / R_c) + C \left[\ln(r / R_\phi) + \frac{\delta - 1}{R_1 - R_\phi} (r - R_\phi - R_\phi \ln(r / R_\phi)) \right], \text{ при } R_\phi(t) < r < R_1, \quad p = p_{nn} + \delta_0 C \ln(r / R_t) \text{ и } R_1 < r < R_t,$$

где

$$C = \frac{\Delta p(R_1 - R_\phi)}{(R_1 - R_\phi)[(\delta - 1) + \delta_0 \ln(R_\phi / R_c) + \delta \ln(R_t / R_1)] + (R_1 - \delta R_\phi) \ln(R_1 / R_\phi)},$$

$$\delta_0 = \mu_0 / \mu_c, \quad \delta = \mu_n / \mu_c, \quad \Delta p = p_c - p_{nn} = \text{const} - \text{репрессия на пласт.}$$

Расход жидкости вычисляется по формуле (2):

$$Q = 2\pi \varepsilon_n \delta C / \delta_0.$$

По найденному выражению расхода составляем уравнение для определения радиуса вытеснения:

$$\frac{dR_\phi}{dt} = \frac{2\varepsilon_n \Delta p(R_1 - R_\phi)}{R_\phi h m(R_1 - R_\phi)[(\delta - 1) + \delta_0 \ln(R_\phi / R_c) + \delta \ln(R_t / R_1)] + (R_1 - \delta R_\phi) \ln(R_1 / R_\phi)}.$$

На рисунках 1 и 2 представлены графические зависимости радиуса вытеснения от времени t (час) при различных значениях отношений $\delta = \mu_n / \mu_c$ и $\delta_0 = \mu_0 / \mu_c$, где в расчетах принято $R_c = 0,1 \text{ м}$, $R_1 = 2 \text{ м}$, $h = 5 \text{ м}$, $\varepsilon_n = 0,004 \text{ м}^3 / \text{с} \cdot \text{МПа}$, $\kappa = 0,001 \text{ м}^2 / \text{с}$, $\Delta p = 0,2 \text{ МПа}$, $m = 0,2$.

Видно, что время проникания раствора существенно зависит от отношения вязкости $\delta = \mu_n / \mu_c$. При одинаковой вязкости в растворе и флюиде ПЗП ($\delta_0 = 1$) и малых значениях отношения $\delta = \mu_n / \mu_c$ требуется значительное время (около 30 часов) для закачки раствора в зоне кольматации. С понижением величины вязкости раствора время проникания жидкости в пласт может быть значительно уменьшено, так например, при $\delta_0 = 0,6$ это время уменьшается в 1,5 раза, а при $\delta_0 = 0,4$ примерно, в 2,2 раза. На рисунке 3 представлены зависимости времени темпа закачки M ($\text{кг} / \text{с}$) от времени для различных значений δ и δ_0 . Расчеты показывают, что наличие кольматации в ПЗП может привести к существенному уменьшению темпа закачки. Для рассматриваемого примера при $\delta = 0,1$ и $\delta_0 = 1$ после полного охвата раствором зоны кольматации темп закачки будет равен $M = 0,8 \text{ кг} / \text{с}$, если закачать жидкость с вязкостью, равной $0,4 \mu_c$, то темп закачки увеличивается до $2 \text{ кг} / \text{с}$. Для $\delta = 0,5$ при $\delta_0 = 1$ и $\delta_0 = 0,4$, соответственно имеем $M = 3,8 \text{ кг} / \text{с}$ и $M = 11 \text{ кг} / \text{с}$. Здесь заметим существенное влияние вязкости раствора на темп закачки. В первом случае темп закачки увеличивается в 4,2 раза, а во втором - 5,5 раза.

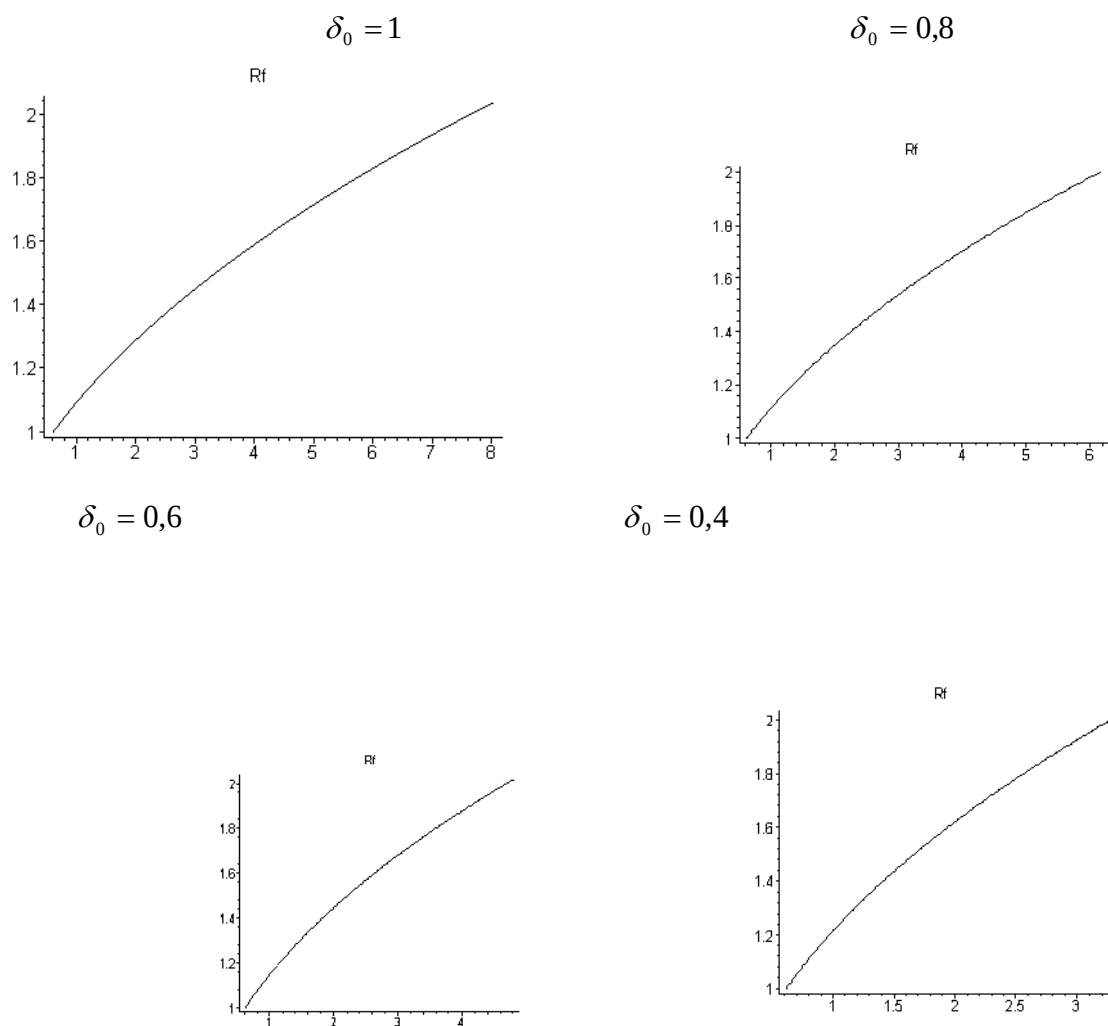
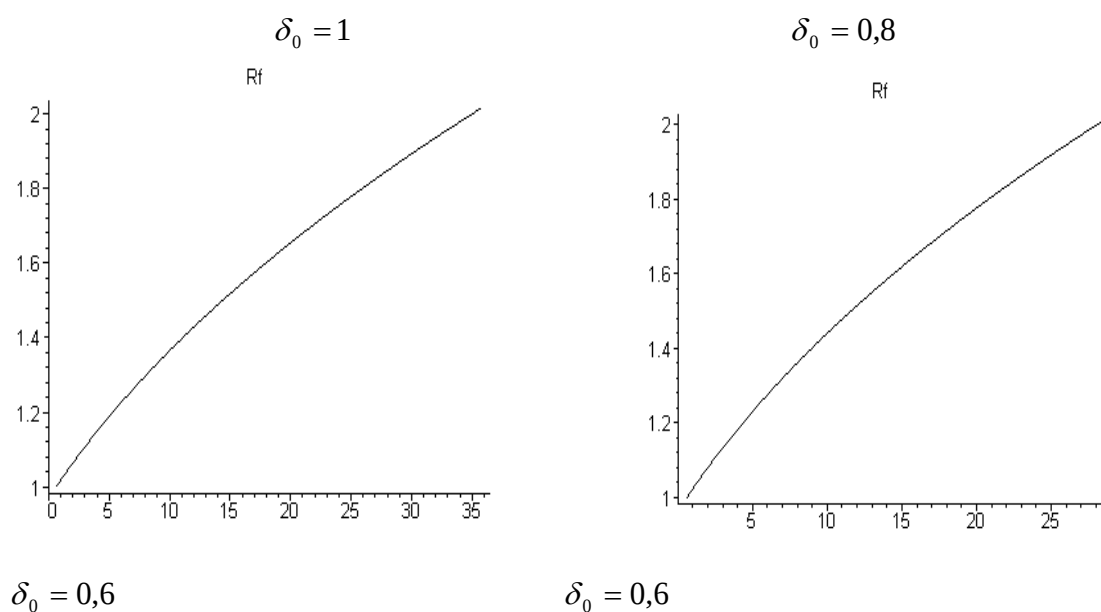

Рисунок 1. Зависимость радиуса проникания раствора в пласт R_ϕ (м) от времени t (сек) при $\delta = \mu_n / \mu_c = 0,5$ различных значениях отношения $\delta_0 = \mu_0 / \mu_c$

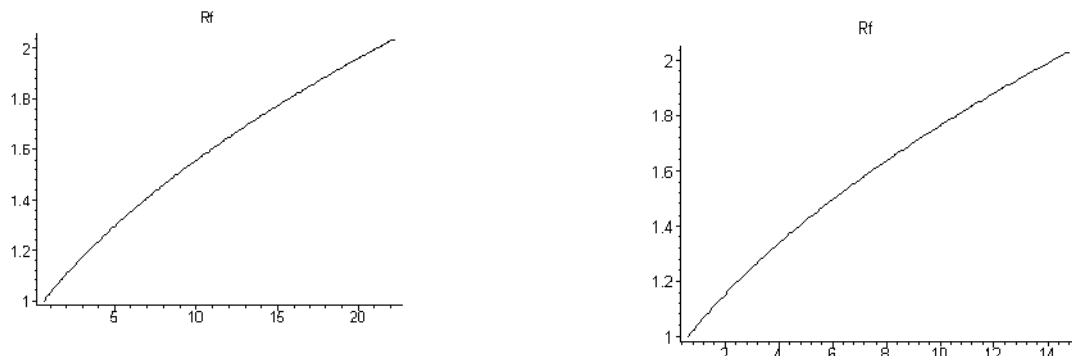

Рисунок 2. Зависимость радиуса проникания раствора в пласт R_ϕ (м) от времени t (сек) при $\delta = \mu_n / \mu_c = 0,1$ различных значениях отношения $\delta_0 = \mu_0 / \mu_c$

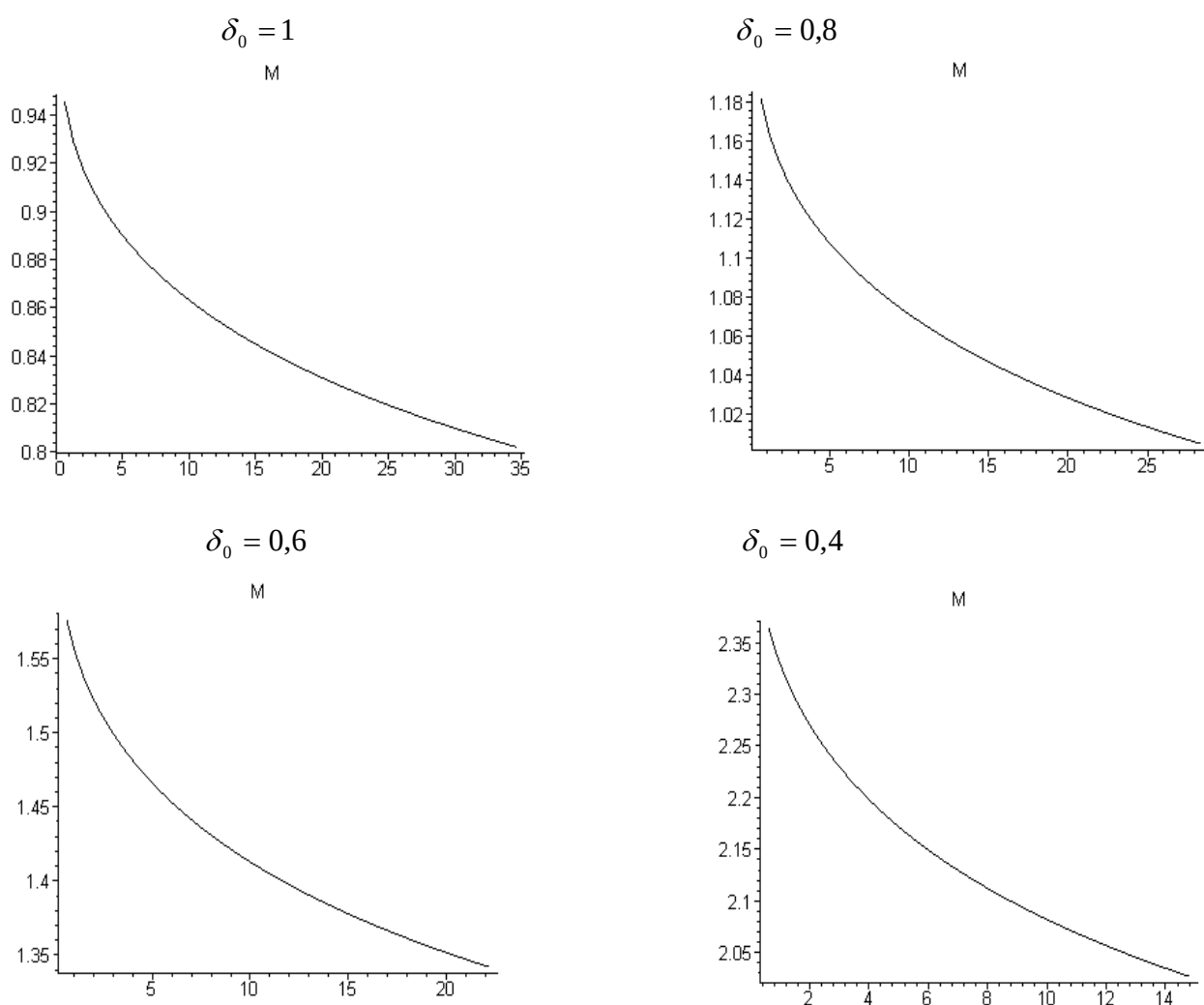

Рисунок 3. Зависимость темпа закачки раствора в пласт M (кг/с) от времени t (сек) при $\delta = \mu_n / \mu_c = 0,1$ различных значениях отношения $\delta_0 = \mu_0 / \mu_c$

Теперь рассмотрим случай, когда изменение вязкости в зоне кольматации пласта происходит за счет нагнетания горячего раствора. Вязкость жидкости в пласте определяем по формуле:

$$\mu = \frac{\mu_c}{1 + (\sigma - 1)T^*(r, t)}, \quad \text{при } R_c < r < R_\phi(t), \quad (3)$$

$$\mu = \mu_c + \frac{\mu_n - \mu_c}{R_1 - R_\phi}(r - R_\phi), \quad \text{при } R_\phi(t) < r < R_1,$$

$$\mu = \mu_n, \quad \text{при } R_1 < r < R_t.$$

где температура T^* по времени определяется по приближенным формулам

$$\bar{T}_0^*(\xi, \beta_1) = \exp\left[-\frac{\alpha(\xi^2 - 1)}{\beta_1}\right] \quad \text{при } 1 < \xi < \xi_1,$$

$$\bar{T}_1^*(\xi, \beta_1, \beta_2) = \exp\left[-\alpha\Delta\tau - \frac{\alpha(\xi^2 - \xi_1^2)}{\beta_2}\right] \quad \text{при } \xi_1 < \xi < \xi_2,$$

$$\bar{T}_2^*(\xi, \beta_2, \beta_3) = \exp\left[-2\alpha\Delta\tau - \frac{\alpha(\xi^2 - \xi_2^2)}{\beta_3}\right] \quad \text{при } \xi_2 < \xi < \xi_3,$$

$$\bar{T}_{i-1}^*(\xi, \beta_{i-1}, \beta_i) = \exp\left[-\alpha(i-1)\Delta\tau - \frac{\alpha(\xi^2 - \xi_{i-1}^2)}{\beta_i}\right] \quad \text{при } \xi_{i-1} < \xi < \xi_i, \quad i = 1..n.$$

Расход жидкости в момент времени $(k-1)\Delta t < t < k\Delta t$ буде равен

$$Q_k = 2.25\pi m h \kappa \beta_k$$

где β_k является корнем уравнения $(k = 1..n)$

$$\beta_k = \frac{B}{\delta - 1 + 0.5 \ln\left(\frac{k\Delta\tau}{\bar{R}_1^2}\right) + \frac{\bar{R}_1 - \delta\xi_k}{\bar{R}_1 - \xi_k} + \delta_0 \int_1^{\xi_1} \frac{d\xi}{\xi[1 + (\sigma - 1)\bar{T}_0^*(\xi, \beta_1)]} + \delta_0 \sum_{i=2}^k \int_{\xi_{i-1}}^{\xi_i} \frac{d\xi}{\xi[1 + (\sigma - 1)\bar{T}_{i-1}^*(\xi, \beta_{i-1}, \beta_i)]}}.$$

При этом β_1 определяется из уравнения

$$\beta_1 = \frac{B}{\delta - 1 + 0.5 * \ln(\Delta\tau / \bar{R}_1^2) + \frac{\bar{R}_1 - \delta\xi_1}{\bar{R}_1 - \xi_1} + \delta_0 \int_1^{\xi_1} \frac{d\xi}{\xi[1 + (\sigma - 1)\bar{T}_0^*(\xi, \beta_1)]}},$$

где $\bar{T}_0^* = \exp[-\alpha(\xi^2 - 1)/\beta_1]$, $\bar{R}_1 = R_1/R_c$, $\mu_0 = \mu_c/\sigma$, $\xi_i = \sqrt{\xi_{i-1}^2 + \beta_i\Delta\tau}$, $\xi_0 = 1$ и $B = 2\varepsilon_g \Delta p / 2.25m\kappa h$.

Расчеты были проведены для следующих значений параметров $R_c = 0,1\text{м}$, $R_1 = 2\text{м}$, $h = 5\text{м}$, $\varepsilon_n = 0,004\text{м}^3/\text{с} \cdot \text{МПа}$, $\kappa = 0,001\text{м}^2/\text{с}$, $\Delta p = 0,2\text{МПа}$, $m = 0,2$ при $B = 0.71$.

Таблица 1. Зависимости радиуса вытеснения жидкости в пласт $R_\phi(\text{м})$ и темпа закачки M от времени.

$\sigma = 1, \delta_0 = 1, \delta = 0,3$																	
$t(час)$	0,5	1	1,5	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
$R_\phi(м)$	0,6	0,8	0,9	1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7	1,7	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	2
$M(\frac{\kappa\Gamma}{c})$	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	1	0,1	0,1	0,1
$\sigma = 2, \delta_0 = 1, \delta = 0,3$																	
$t(час)$	0,5	1	1,5	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
$R_\phi(м)$	0,7	1,0	1,2	1,3	1,5	1,7	1,4	1,8	2								
$M(\frac{\kappa\Gamma}{c})$	0,8	0,8	0,7	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4								
$\sigma = 4, \delta_0 = 1, \delta = 0,3$																	
$t(час)$	0,5	1	1,5		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
$R_\phi(м)$	0,9	1,3	1,5	1,7	2,0												
$M(\frac{\kappa\Gamma}{c})$	1,5	1,3	1,2	1,1	1,0												
$\sigma = 1, \delta_0 = 0,5, \delta = 0,3$																	
$t(час)$	0,5	1	1,5	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
$R_\phi(м)$	0,7	0,9	1,1	1,2	1,4	1,6	1,7	1,8	1,9	1,9	2						
$M(\frac{\kappa\Gamma}{c})$	0,9	0,7	0,6	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2						
$\sigma = 2, \delta_0 = 0,5, \delta = 0,3$																	
$t(час)$	0,5	1	1,5	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
$R_\phi(м)$	1	1,4	1,6	2													
$M(\frac{\kappa\Gamma}{c})$	1,5	1,3	1,2	1,1													
$\sigma = 4, \delta_0 = 0,5, \delta = 0,3$																	
$t(час)$	0,5		1,5	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	12	13	1	15
$R_\phi(м)$	1,1	1,6	2														
$M(\frac{\kappa\Gamma}{c})$	2,3	2,1															

В таблице 1 представлены результаты расчетов радиуса вытеснения $R_\phi(м)$ и темпа закачки жидкости $M_k = \rho g Q_k$ для различных значениях отношений δ_0 и δ .

Уменьшение вязкости нагнетаемого в пласт раствора под действием температуры приводит к увеличению темпа закачки, при этом его эффективность существенно зависит от исходного состояния прискважинной зоны пласта.

Выводы.

Для сохранения высоких температур на больших глубинах обработки необходимо увеличить начальную температуру раствора, либо изменить состав раствора таким образом, чтобы можно было уменьшить коэффициент теплообмена α_1 .

Уменьшение вязкости нагнетаемой в пласт жидкости может привести к увеличению длины проникания. При этом существенное ее снижение наблюдается при

высоких значениях вязкости околоскважинной зоны пласта. Это указывает на необходимость правильного выбора вязкости закачиваемого раствора, где следует использовать составы с низкими значениями вязкости. При этом положительную роль может сыграть дополнительное температурное воздействие на пласт, поскольку тепловое воздействие может распространяться по всей обрабатываемой зоне пласта, и таким образом, увеличивать глубину проникания раствора.

Для повышения эффекта термокислотной обработки околоскважинной зоны пласта, необходимо предварительная обработка ПЗП по улучшению ФЭС и правильный подбор типа реагента, использование которого обеспечивает наименьшие потери тепла в окружающей среде. Это указывает на целесообразность применения кислотных и термокислотных обработок при их рациональном сочетании.

Список использованной литературы.

1. Браунштейн Б.И., Фишвейн Г.А. Гидродинамика., массо и теплообмен в дисперсных системах. Л.: Химия, 1977.
2. Ревизский Ю. В., Дыбленко В. П. Исследование и обоснование механизма нефтеотдачи пластов с применением физических методов. – М. : ООО «Недра-Бизнесцентр», 2002.

УДК 622.248.75 (088.8)

КОЛМАТАЦИЯ АЙМАҒЫ БОЛҒАН КЕЗДЕ ПЗП АЙДАУ ҚАРҚЫНЫН ЖӘНЕ ӨНДЕУ УАҚЫТЫН АНЫҚТАУ

Билашев Б.А., Даулеткалиев Б.Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада өңдеудің үлкен тереңдігіндегі температура мен тұтқырлықтың айдау жылдамдығына және PZP өңдеу уақытына әсері қарастырылады.

Кілт сөздер: Температура, тұтқырлық, колматация, ұңғыма қабаты, жылу алмасу.

УДК. 622.248

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ВЫСОКОМИНЕРАЛИЗОВАННОГО УТЯЖЕЛЁННОГО БУРОВОГО РАСТВОРА ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ СКВАЖИН С АВПД

Билашев Б.А, Танатов Д.К

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация. В данной работе представлена возможность эффективной, безаварийной проводки скважин в условиях осложнённых АВПД с применением высокоминерализованного утяжелённого бурового раствора.

Ключевые слова: аномально высокие пластовые давления, утяжелённый буровой раствор, показатели буровых растворов, скважина.

В настоящее время бурение вертикальных и «субвертикальных» скважин уже достаточно эксклюзивно. Вынужденное изменение профилей скважин привнесло существенное ужесточение требований как к бурению в целом, так, в частности и к

промывке скважин. Большая часть возникающих осложнений, так или иначе, связана с применяемыми буровыми растворами, причем во всех случаях важнейшими условиями качественной промывки ствола являются:

- транспортирующая и удерживающая способность,
- смазочные характеристики раствора,
- «загрязняющие» коллектор свойства раствора, определяемые физико-химическим взаимодействием фильтрата промывочной жидкости с компонентами коллектора.

Проводка боковых наклонно направленных и горизонтальных стволов в условиях АВПД, при использовании содержащих большое количество твердой фазы биополимерных хлоркалийевых буровых растворов с удельным весом более 1480 кг/м³ (утяжеленных баритом), осложняется рядом негативных моментов, влияющих на аварийность и успешность строительства скважины в целом.

В условиях проводки ствола в проницаемых зонах на растворе с большим количеством твердой фазы, на стенке образуется достаточно толстая фильтрационная корка, которая способствует усилению прихватаопасности в процессе бурения и увеличивает необходимое усилие для ликвидации прихвата бурового инструмента. При этом необходимость ликвидации аварий, связанных с прихватами бурильного инструмента и обсадных колонн увеличивает продолжительность и стоимость работ по бурению.

Повышенное содержание твердой фазы в растворе предполагает и повышенный расход смазочных добавок, для обеспечения требуемого уровня коэффициента трения между колонной труб и стенками скважины.

Для ликвидации аварии при строительстве скважин наиболее эффективным является применение высокоминерализованного утяжеленный бурового раствора с минимальным содержанием твердой фазы, стабилизированный полимерной композицией для высокоминерализованных утяжелённых буровых растворов.

Для бурения скважин в условиях, осложненных аномально высокими пластовыми давлениями (АВПД), а также для задавки скважин требуются утяжеленные буровые растворы. Получение утяжеленных безглинистых буровых растворов возможно двумя путями: утяжелением баритом, магнетитом или сидеритом структурированных безглинистых буровых растворов или утяжелением бесструктурных безглинистых растворов солями. Второй путь является наиболее перспективным, так как исключает содержание в растворе твердой фазы. Для утяжеления в пластовую воду или в готовый буровой раствор вводят соли в сухом виде или в виде насыщенных водных растворов. Расход солей определяется требуемой величиной плотности бурового раствора (таблица 1).

Таблица 1. Расход солей для получения утяжеленных безглинистых буровых растворов на основе пластовых вод

Необходимая плотность раствора	Расход солей на 1 м ³ , кг при плотности пластовой воды	
	1180 кг/м ³	1100 кг/м ³
1200	50-70	100-200
1250-1350	200-400	250-450
1400-1450'	450-550	550-700

1500-1530*	600-800	800-900

Примечание. * Указанная плотность бурового раствора может быть получена только при утяжелении.

Расход реагентов на снижение показателя фильтрации утяжеленных безглинистых буровых растворов составляет: КМЦ-600, тилозы, СМС В-805 и КССБ — 0,6-0,7 и 4,0-6,0 мае. %, а ПАА и АІ2(8О4)з — 0,1-0,3 и 0,01 мае. % соответственно.

Внедрение перспективных технологических процессов, в частности, бурения при отрицательном перепаде давления в системе «скважина — пласт», их равновесии и даже при минимальном положительном перепаде в зоне разрушения требует создания специальных буровых растворов, устойчивых к попаданию пластовых флюидов.

В порядке решения данной задачи изучено влияние нефти и пластовой воды на показатели свойств безглинистых буровых растворов на основе пластовых вод.

Методика оценки влияния пластовой воды на показатели свойств безглинистого бурового раствора была следующей. Готовили исходный безглинистый буровой раствор на основе пластовой или технической воды с содержанием ПАА — 0,1-0,3 мае. %, FeCl3 АЦБОДз — 0,01 мае. %, замеряли показатели свойств и вводили пластовую воду. После добавок в буровой раствор пластовой воды замеряли его показатели и сравнивали с исходными. Установлено, что эти растворы устойчивы к попаданию в них пластовой воды. Так, разбавление их на 100-220 % пластовой водой не приводит к существенным изменениям показателей свойств. Условная и динамическая вязкости в результате разбавления раствора несколько снижаются, а плотность и жесткость возрастают по мере увеличения концентрации пластовой воды в растворе.

Показатель фильтрации безглинистых буровых растворов, приготовленных на технической воде с обработкой ПАА и солями трехвалентных металлов, остается в доступных пределах даже при двухкратном их разбавлении. При добавке минерализованной воды в исходный безглинистый раствор на основе технической воды вначале отмечается снижение показателя фильтрации, а затем некоторое его повышение. Снижение показателя фильтрации отмечается и при добавке пластовой воды в безглинистый буровой раствор на основе пластовых вод, особенно в пробах с повышенной начальной фильтрацией.

По аналогичной методике изучено влияние добавок нефти на показатели свойств безглинистых буровых растворов. Дополнительно определяли количество выделившейся нефти. Выявлено, что добавки в раствор до 100 объемн. % нефти практически не приводят к ухудшению его показателей. При этом нефть, введенная в безглинистый буровой раствор, практически полностью выделяется из него в течение 0,5-1 часа, несмотря на интенсивное перемешивание в течение 0,25 часа со скоростью $n = 1500$ об/мин.

Таким образом, попадание в безглинистый буровой раствор пластовых флюидов (нефти и пластовой воды) не вызывает его порчи, раствор сохраняет свои свойства на уровне технологически необходимых, а в ряде случаев отмечается их улучшение.

На основании вышеизложенного можно заключить, что безглинистые буровые растворы можно применять при бурении с минимальными перепадами давления, при равновесии давлений и даже при отрицательном перепаде давлений в зоне разрушения.

Список использованной литературы

1. Пеньков, А. И. О требованиях к безглинистым растворам и растворам с низким содержанием твердой фазы / А. И. Пеньков, В. А. Шишов, Р. И. Федосов // Труды ВНИИКРнефти “Промывка скважин”. - Краснодар, 1980.- С.160 - 164.
2. Агабальянц, Э. Г. Промывочные жидкости для осложненных условий бурения / Э. Г. Агабальянц - М.: Недра, 1982.- 184 с.

3. Пеньков, А. И. Буровые растворы для проводки скважин в сложных условиях / А. И. Пеньков // Сер. Бурение.- М.: ВНИИОЭНГ, 1981.- № 5.- С. 19 -23.

4.Ножкина, О. В. Регулирование свойств безбаритовых буровых растворов при промывке наклонно-направленных и горизонтальных скважин в условиях АВПД / О. В. Ножкина: Сб. трудов XIII Международной научно- практической конференции «Ашировские чтения». – Самара, 2016. – С. 159 –169.

УДК. 622.248

ЖОҒАРЫ МИНЕРАЛДАНҒАН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ АВПД БАР ҰҢҒЫМАЛАРДЫ САЛУ КЕЗІНДЕ АУЫРЛАТЫЛҒАН БҰРҒЫЛАУ ЕРІТІНДІСІ

Билашев Б.А, Таңатов Д.К

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Бұл жұмыста жоғары минералданған ауырлатылған бұрғылау ерітіндісін қолдана отырып, күрделі АВПД жағдайында Ұңғымаларды тиімді, апатсыз жүргізу мүмкіндігі ұсынылған.*

***Кілт сөздер:** қалыптан тыс жоғары қабат қысымы, ауырлатылған бұрғылау ерітіндісі, бұрғылау ерітінділерінің көрсеткіштері, ұңғыма.*

УДК 621.311

ТАРИФНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В СФЕРЕ ТРАНСПОРТИРОВКИ НЕФТИ И ГАЗА ПО МАГИСТРАЛЬНЫМ ТРУБОПРОВОДАМ

Билашев Б.А, Новожилов В.В

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

***Аннотация.** В данной статье представлены правовое регулирование отношений в сфере транспортировки нефти и газа по магистральным трубопроводам.*

***Ключевые слова:** Магистральный трубопровод, тариф, внутренний рынок, международный транзит.*

Процесс перемещения нефти по магистральным трубопроводам (далее - транспортировка нефти) включает в себя следующие основные операции:

- перекачка нефти по магистральному трубопроводу;
- выполнение заказа и диспетчеризация поставок нефти;
- перевалка, слив/налив, прием/сдача нефти.

Причем в целях определения тарифов на услуги по транспортировке нефти по магистральным трубопроводам операций по перекачке нефти и выполнению заказа и диспетчеризации поставок нефти рассматриваются как единый и неразрывный технологический процесс.

Тарифы на услуги по транспортировке нефти на внутренний рынок Республики Казахстан утверждаются уполномоченным органом в сфере естественных монополий. Расчет тарифов на услуги по транспортировке нефти на внутренний рынок Республики Казахстан осуществляется в соответствии с Правилами формирования тарифов,

утвержденными приказом Министра национальной экономики Республики Казахстан от 19 ноября 2019 года №90.

Приказом Председателя Комитета по регулированию естественных монополий Министерства национальной экономики Республики Казахстан (далее – КРЕМ) от 27 ноября 2020 года №71-ОД утверждены тариф и тарифная смета на регулируемую услугу по перекачке нефти на внутренний рынок Республики Казахстан по системе магистральных трубопроводов АО «КазТрансОйл» (далее – внутренний рынок) на 2021-2025 годы, где тариф на внутренний рынок составил 4 355, 57 тенге за тонну на 1000 км (без НДС).

С принятием в мае 2015 года поправок в Закон Республики Казахстан «О естественных монополиях» из сферы естественных монополий исключены услуги по транспортировке нефти в целях транзита через территорию Республики Казахстан и экспорта за пределы Республики Казахстан.

Для расчета тарифов на услуги по транспортировке нефти на экспорт и транзит в АО «КазТрансОйл» разработана и применяется Методика расчета тарифов на услуги АО «КазТрансОйл» по транспортировке нефти по магистральным трубопроводам в целях экспорта за пределы Республики Казахстан и транзита через территорию страны.

Тарифы на услуги по транспортировке нефти в целях экспорта за пределы Республики Казахстан и транзита через территорию Республики Казахстан утверждаются АО «КазТрансОйл» самостоятельно.

В связи с этим:

1. Приказом генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 15 апреля 2022 года №24 утвержден тариф на услугу АО «КазТрансОйл» по перекачке нефти по магистральным трубопроводам в целях экспорта за пределы Республики Казахстан в размере 8 830,51 тенге за 1 тонну на 1000 км (без НДС). Указанный тариф введен в действие с 1 июня 2022 года.

2. Приказом генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 27 февраля 2018 года №47 утвержден тариф на услугу АО «КазТрансОйл» по перекачке нефти в целях транзита через территорию Республики Казахстан по казахстанскому участку магистрального трубопровода «Туймазы – Омск - Новосибирск-2» в размере 4 292,4 тенге за 1 тонну на 1000 км (без НДС).

3. Приказом и.о. генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 22 декабря 2017 года №223 утверждены для нерезидентов следующие тарифы на услуги АО «КазТрансОйл» по транспортировке нефти российского происхождения в целях транзита через территорию Республики Казахстан в Республику Узбекистан:

- 1) перекачка нефти по маршруту «граница Российской Федерации с Республикой Казахстан – нефтеналивной пункт «Шагыр» в размере 12,85 долларов США за 1 тонну на 1000 км (без НДС);
- 2) налив нефти в железнодорожные цистерны на нефтеналивном пункте «Шагыр» в размере 0,84 долларов США за 1 тонну (без НДС).

Установлена для нерезидентов стоимость транспортировки нефти российского происхождения в целях транзита через территорию Республики Казахстан в Республику Узбекистан в размере 25,12 долларов США за 1 тонну (без НДС), включающая в себя:

- 1) стоимость перекачки нефти по маршруту граница Российской Федерации с Республикой Казахстан – нефтеналивной пункт «Шагыр» с учетом вышеуказанного тарифа - 24,28 долларов США за 1 тонну (без НДС);
- 2) тариф на налив в железнодорожные цистерны на нефтеналивном пункте «Шагыр» – 0,84 долларов США за 1 тонну (без НДС).

4. Приказом генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 25 января 2018 года №15 утверждены для нерезидентов следующие тарифы на услуги АО «КазТрансОйл» по транспортировке нефти российского происхождения в целях транзита через территорию Республики Казахстан в Кыргызскую Республику:

1) перекачка нефти по маршруту граница Российской Федерации с Республикой Казахстан – нефтеналивной пункт «Шагыр» в размере 12,85 долларов США за 1 тонну на 1000 км (без НДС);

2) налив в железнодорожные цистерны на нефтеналивном пункте «Шагыр» в разере 0,84 долларов США за 1 тонну (без НДС).

Установлена для нерезидентов стоимость транспортировки нефти российского происхождения в целях транзита через территорию Республики Казахстан в Кыргызскую Республику в размере 25,12 долларов США за 1 тонну (без НДС), включающая в себя:

1) стоимость перекачки нефти по маршруту «граница Российской Федерации с Республикой Казахстан – нефтеналивной пункт «Шагыр» с учетом вышеуказанного тарифа - 24,28 долларов США за 1 тонну (без НДС);

2) тариф на налив в железнодорожные цистерны на нефтеналивном пункте «Шагыр» – 0,84 долларов США за 1 тонну (без НДС).

5. Приказом генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 28 октября 2015 года № 111 утверждены тарифы на дополнительные услуги по транспортировке нефти в целях экспорта за пределы Республики Казахстан и транзита через территорию Республики Казахстан.

Приказом генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 25 ноября 2022 года №138 утвержден тариф на услугу АО «КазТрансОйл» по сливу нефти с железнодорожных цистерн на головной нефтеперекачивающей станции «Ақтау» в целях экспорта за пределы Республики Казахстан в размере 375,00 тенге за 1 тонну (без НДС). Указанный тариф вводится в действие с 1 января 2023 года.

Объем транспортировки нефти, тыс. тонн

Компания	2018	2019	2020
КазТрансОйл (100%)	45 309	44 463	42 298
экспорт	19 135	17 591	16 699
транзит	10 025	9 989	9 989
внутренний рынок	16 149	16 883	15 610
Казахстанско-Китайский Трубопровод (100%)	15 997	16 200	15 883
экспорт	1 506	859	571
транзит	9 979	9 979	9 979
внутренний рынок	4 512	5 362	5 333
МунайТас (100%)	3 878	3 232	3 321
экспорт	2 697	1 998	1 595
внутренний рынок	1 181	1 234	1 726
Каспийский Трубопроводный Консорциум (100%), экспорт	61 084	63 256	59 027

АО «Интергаз Центральная Азия» осуществляет транспортировку газа внутренним потребителям по магистральным газопроводам от пункта входа до пункта выхода. Тариф на транспортировку газа по магистральным газопроводам для потребителей Республики Казахстан утверждается уполномоченным государственным органом, осуществляющим контроль и регулирование в сфере естественных монополий.

Приказом Комитета по регулированию естественных монополий Министерства национальной экономики Республики Казахстан №130-ОД от 26.11.2021г. года тариф на транспортировку товарного газа по магистральным трубопроводам для потребителей Республики Казахстан утвержден на уровне 5 285,66 тенге за тыс.куб.м (без НДС).

Основные требования для заключения договора:

- подтверждающие документы о наличии соответствующего объема газа (оригинал ресурсной справки либо договор купли-продажи с производителем газа);
- соответствие газа, стандарту качества СТ РК 1666-2007.

Международный транзит газа осуществляется от пункта входа газа, произведенного в одном государстве, через территорию Республики Казахстан до пункта выхода с территории Республики Казахстан в третье государство.

Основные требования для заключения договора газа:

- подтверждающие документы о наличии соответствующего объема газа (оригинал ресурсной справки либо договор купли-продажи с производителем газа);
- письменное согласие владельца газотранспортной системы сопредельного государства на прием газа либо договор купли-продажи газа с компанией, имеющей доступ к газотранспортной системе сопредельного государства;
- соответствие газа, стандарту качества СТ РК 1666-2007.

Тарифы и транспортировку газа в режиме транзит определяются на договорной основе с учетом затрат, связанных с предоставлением услуги, и прибыли, направляемой на капитальные вложения.

На основании вышеизложенного можно резюмировать, что государственное регулирование тарифов в сфере транспортировки нефти и газа по магистральным трубопроводам имеет целью предупреждение злоупотребления доминирующим положением субъектов естественных монополий в части установления цен. Также тарифообразование оказывает влияние на определение размера неосновательного обогащения в случаях, когда магистральные трубопроводы использовались газотранспортной организацией без законных оснований.

Список использованной литературы.

1. Правила формирования тарифов, утвержденными приказом Министра национальной экономики Республики Казахстан от 19 ноября 2019 года №90.
2. Приказ генерального директора (председателя Правления) АО «КазТрансОйл» от 28 октября 2015 года № 111.
3. Приказ Комитета по регулированию естественных монополий Министерства национальной экономики Республики Казахстан №130-ОД от 26.11.2021г.

УДК 621.311

**МАГИСТРАЛЬДЫҚ ҚҰБЫРЛАР АРҚЫЛЫ МҰНАЙ МЕН ГАЗДЫ
ТАСЫМАЛДАУ САЛАСЫНДАҒЫ ТАРИФТІК РЕТТЕУ**

Билашев Б.А, Новожилов В.В

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада мұнай мен газды магистральдық құбырлар арқылы тасымалдау саласындағы қатынастарды құқықтық реттеу ұсынылған.

Кілт сөздер: магистральдық құбыр, тариф, ішкі нарық, халықаралық транзит.

УДК. 665.6./7

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОТОКООТКЛОНЯЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ
В УСЛОВИЯХ ПОВЫШЕННЫХ ПЛАСТОВЫХ ТЕМПЕРАТУР**

Кенбаев Б. А

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация. Для снижения обводненности продуктивных пластов, вовлечения в разработку низкопроницаемых коллекторов и повышения степени выработки остаточных запасов из неоднородных пластов применяются различные виды потокоотклоняющих технологий, направленные на изменение направления фильтрационных потоков закачиваемой воды за счет изоляции ее притока в добывающих скважинах и выравнивания профиля приемистости в нагнетательных. В статье представлены эффективность применения потокоотклоняющих технологий для повышения нефтеотдачи пластов при разработке месторождений с трудноизвлекаемыми запасами.

Ключевые слова. обводненность продуктивных пластов, потокоотклоняющие технологий, температура пласта, эмульсионно-суспензионные технологий, полимер.

В настоящее время для снижения обводненности продуктивных пластов, вовлечения в разработку низкопроницаемых коллекторов и повышения степени выработки остаточных запасов неоднородных пластов широко применяются технологии с использованием осадкогелеобразующих систем на основе ПАА, в которых сшивающим агентом служит ацетат хрома (ГОС-1АС, ГОС), а также эмульсионно-суспензионные составы на углеводородной основе (ЭСС, ЭС).

Некоторые месторождения Западного Казахстана характеризуется сложным геологическим строением, многопластовостью, высокой расчлененностью, а также слоистой и зональной неоднородностью, что снижает эффективность применения традиционных методов. Задача повышения коэффициента нефтеизвлечения при разработке месторождений с трудноизвлекаемыми запасами требует принятия инновационных подходов или решений с использованием фактических геолого-промысловых данных и эффективных технологий.

Один из факторов, оказывающих влияние на эффективность потокоотклоняющих технологий, – это температура пласта. Для технологий повышения нефтеотдачи пластов стабильность реагентов в пластовых условиях определяет продолжительность эффекта.

Временно блокирующие составы должны быть адаптированы к пластовым условиям и обладать хорошими адгезионными свойствами, повышенными вязкоупругими характеристиками, тампонирующей способностью при возможно малых объемах закачки, регулируемым временем разрушения и повышенными значениями остаточного фактора сопротивления.

После смешения растворов и взаимодействия компонентов в пласте происходит выпадение объемного гелеобразного осадка, который в дальнейшем образует устойчивую гелеобразную структуру, блокирующую водопромытые интервалы пласта. В результате такого воздействия происходит внутрипластовое перераспределение фильтрационных потоков и вовлечение в разработку слабодренлируемых участков нефтяного пласта.

Процесс устойчивого гелеобразования происходит при превышении критических значений концентрации полимера, характеризуется наличием индукционного периода и зависит от молекулярных характеристик и концентрации полимера, минерализации растворителя, температуры и сдвиговых нагрузок.

Термическая деструкция остается одним из распространенных видов деструкции полимеров и протекает по цепному принципу с участием свободных радикалов, а для некоторых полимеров – ионов. В процессе деструкции происходит разрыв химических связей в макромолекулах, уменьшается степень полимеризации и молекулярная масса полимера и, как следствие, загущающая способность – основа эффективности применения полимеров в качестве вытесняющего агента. Изменение строения полимера приводит к изменению его физических и химических свойств, то есть к старению полимеров.

Эффективность эмульсионно-суспензионных технологий также зависит от температуры пласта. При высоких пластовых температурах эмульсии остаются стабильными лишь ограниченное время, блокирование пропластков носит временный характер. В процессе продвижения по водопромытому пропластку, вязкость обратной эмульсии постепенно увеличивается за счет разбавления водой, в результате этого проницаемость водонасыщенных зон снижается. В случае попадания эмульсионно-суспензионного состава в нефтенасыщенные пропластки вязкость эмульсии снижается, и она перестает воздействовать на проницаемость данной зоны. Этим объясняется селективность воздействия эмульсионно-суспензионных технологий, направленных на изоляцию водопромытых каналов, без кольматации нефтяных зон.

При повышении температуры устойчивость эмульсии снижается, так как ухудшается механическая прочность адсорбционных оболочек. В результате этого капли сливаются и эмульсия расслаивается.

Введение стабилизаторов, способных замедлить или предотвратить разложение полимера и эмульсии, позволит избежать проблем с термической деструкцией и расслаиванием эмульсий.

Основные свойства и область применения эмульсионных составов

Область применения:	– терригенные и карбонатные коллекторы (ТК и КК); – коллектор поровый, трещиновато-поровый; – проницаемость не менее 0,05 мкм²; – температура в зоне закачки до 90 °С
Основные свойства:	– низкие значения межфазного натяжения на границе с нефтью; – гидрофобизирующее воздействие на промытые водонасыщенные участки пласта коллоидно-дисперсными частицами АСПК; – остаточный фактор сопротивления; – высокая нефтевытесняющая способность

В настоящее время задачи увеличения добычи нефти и вовлечения в разработку трудноизвлекаемых запасов нефти приобретают все большую актуальность. Сегодня широко востребованы инновационные химические реагенты с усовершенствованными свойствами: минимальной адсорбцией, высокой стабильностью в условиях повышенной минерализации и температур, регулируемые во времени свойствами (вязкостью, сшиваемостью), селективностью, технологичностью (применимость в широком диапазоне ГФХ с гибкими требованиями к условиям закачки) и невысокой стоимостью.

При подготовке программ внедрения технологий химических методов увеличения нефтеотдачи пласта следует учитывать изменение температурного фона для более обоснованного подбора скважин-кандидатов и наибольшей эффективности применения потокоотклоняющих технологий.

Таким образом, применение химических методов увеличения нефтеотдачи пласта на стадии падения объемов нефтеизвлечения из промысловых скважин является наиболее эффективным.

Список использованной литературы

1. Герштанский О.С. Интенсификация добычи нефти путем применения временноблокирующих составов // Нефтяное хозяйство. 2004. № 9. С. 96-98.
2. Казакова Л.В., Южанинов П.М. Технологии повышения нефтеотдачи пластов с использованием потокоотклоняющих химреагентов // Геология, геофизика и разработка нефтяных и газовых месторождений. 2002. № 8. С. 79-83.
3. Основы нефтегазопромыслового дела: учебник для вузов по направлению «Нефтегазовое дело» / В.И. Кудинов. – М. Ижевск: Ин-т компьютер. исслед., УдГУ, 2005. 720 с.
4. Анализ внедрения ХМ ПНП и ВИР на месторождениях ТПП Когалымнефтегаз» и ТПП «Повхнефтегаз» за 2013 г.: отчет по этапу 3.6 / Филиал ООО «ЛУКОЙЛ-Инжиниринг» «КогалымНИПИнефть» в г. Тюмени.

УДК. 665.6./7

ҚАБАТТЫҚ ТЕМПЕРАТУРАНЫҢ ЖОҒАРЫЛАУЫ ЖАҒДАЙЫНДА АҒЫНДЫ АУЫТҚУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Кенбаев Б. А

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Өнімді қабаттардың сулануын төмендету, төмен өткізгіш коллекторларды игеруге тарту және гетерогенді қабаттардан қалдық қорларды өндіру дәрежесін арттыру үшін сорғы ұңғымаларында оның ағынын оқшаулау және айдау ұңғымаларында қабылдау профилін теңестіру арқылы айдалатын судың сүзу ағындарының бағытын өзгертуге бағытталған әр түрлі ауытқу технологиялары қолданылады. Мақалада өндірілуі қиын қорлары бар кен орындарын игеру кезінде қабаттардың мұнай шығымдылығын арттыру үшін ағынды ауытқу технологияларын қолданудың тиімділігі келтірілген.

Кілт сөздер: өнімді қабаттардың сулануы, ауытқу технологиялары, қабаттың температурасы, эмульсиялық-суспензиялық технологиялар, полимер.

УДК 622.245.5

МЕРОПРИЯТИЯ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ И БОРЬБЕ С ОСЛОЖНЕНИЯМИ ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН

Ажгулов К.Б., Ихсанов К.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Важное значение в концептуальном подходе к методам обработки призабойной зоны скважин в карбонатных коллекторах имеет проблема выбора последовательности применения того или иного физико-химического воздействия на продуктивный пласт. В статье анализируется обводненность скважин и коррозионная активность пластовой воды

Ключевые слова: месторождение, пласт, проницаемость, скважина, осложнения, исследования, мониторинг, эффективность.

Опыт разработки нефтяных месторождений показывает, что на всех стадиях разработки залежей и добычи нефти ухудшается проницаемость пород-коллекторов в призабойной зоне пласта (ПЗП). Основными причинами этого являются: уплотнение пород в ПЗП за счет гидродинамического воздействия в процессе строительства скважин; разбухание глинистого цемента пород-коллекторов, особенно при преобладании в его составе монтмориллонита; увеличение водонасыщенности пород ПЗП и снижение фазовой проницаемости для нефти при смене пластовой минерализованной воды на пресный буровой фильтрат; выпадение солей и асфальто-смолистых веществ на границе раздела пресной фильтрат-минерализованной воды. В результате величина закольматированной вскрытой эффективной толщины пласта составляет до 80% общей толщины продуктивного горизонта.

Одним из наиболее распространенных осложнений при добыче углеводородов на КНГКМ являются асфальтосмолопарафиновые отложения (АСПО). В системе подготовки продукции КПК, УКПГ-2,3 и СДРН с целью предупреждения образования АСПО производится подача ингибитора парафиноотложений ЕС 6140 и ЕС 6140А.

На месторождения были проведены многочисленные лабораторные испытания по определению парафинов и асфальтенов. Для прогнозирования образования гидратов и парафинов были разработаны модели OLGA, позволяющие получить ценную информацию для предотвращения образования твердых отложений и закупорки трубопроводов и выкидных линий. В дальнейшем необходимо продолжать контроль образования парафиноотложений, а также определение его состава и свойств с целью подбора других эффективных реагентов.

Длительное время добывающие скважины эксплуатировались без обводненности. Обводненность более 1 % впервые была отмечена на месторождении в 2008 г. в продукции добывающей скважины. По состоянию на 2018г. пластовая вода присутствовала в 21 добывающей скважине с обводненностью 1-25 %. Данные скважины эксплуатировались на оптимальных режимах, чтобы свести к минимуму рост обводненности продукции, а также с учетом имеющихся мощностей по водоочистке, или же они были остановлены. Так как планируется, что эксплуатация скважин с обводненностью продукции, превышающей 10 %, будут продолжена, может потребоваться внесение изменений в систему коррозионного мониторинга выкидных линий (коррозионные зонды) и систему контроля (ингибирования) для предотвращения коррозии.

В дальнейшем необходимо продолжать применение текущих методов уменьшения обводненности, а также применять новые изолирующие составы и технологии с подтвержденной эффективностью.

На месторождении Карачаганак в добывающих скважинах проводятся интенсивные кислотные обработки, кислотные промывки и кислотный гидроразрыв пласта. В 2017 году в 11 скважинах, включая 7 новых скважин с многоступенчатым заканчиванием, были выполнены все виды кислотных обработок. На скважине 9817 впервые была применена новая технология стимуляции «StimTunnel» комбинированного действия: струйной обработки высокого давления и растворения породы путем закачивания кислоты.

В целом, состояние подземного оборудования скважин, аппаратов и коммуникаций производственного комплекса КНГКМ, по результатам коррозионного мониторинга удовлетворительное, оборудование пригодно для дальнейшей эксплуатации.

По результатам анализа, выявлено, что коррозионная агрессивность технологических сред (неингибированных и ингибированных) во всех технологических потоках, подлежащая контролю посредством коррозионных купонов, установленных в технологических трубопроводах, трубной обвязки и оборудовании, осталась ниже максимально допустимой скорости коррозии (0,1 мм/год).

Результаты исследований показали эффективность применения методов интенсификации на месторождении и в дальнейшем, для улучшения состояния призабойных зон в скважинах после бурения и повышения продуктивности действующих скважин, рекомендуется продолжать выполнение кислотных промывок на гибких трубах и кислотных ГРП.

Список использованной литературы

1. Дыбленко В.П., Камалов Р.Н., Шариффулин Р.Я., Туфанов И.А. Повышение продуктивности и реанимация скважин с применением виброволнового воздействия-М.: Недра, 2000. -381с.
2. Демяненко Н. А. Технологии интенсификации добычи нефти. Перспективы и направления развития / Н. А. Демяненко, П. П. Повжик, Д. В. Ткачев. – Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2021. – 288 с.
3. Ибрагимов Л.Х., Мищенко И.Т., Челоянц Д.К. Интенсификация добычи нефти. – М., «Наука». – 2000.

УДК 622.245.5

ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕГІ АСҚЫНУЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ КҮРЕСУ ШАРАЛАРЫ

Ажгулов К.Б., Ихсанов К.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Карбонатты коллекторлардағы ұңғымалардың түп маңы аймағын өңдеу әдістеріне тұжырымдамалық көзқараста өнімді қабатқа белгілі бір физикалық-химиялық әсерді қолдану кезектілігін таңдау мәселесі маңызды. Мақалада ұңғымалардың сулануы және қабат суының коррозиялық белсенділігі талданады.

Кілт сөздер: кен орны, қабат, өткізгіштік, ұңғыма, асқынулар, зерттеулер, бақылау, тиімділік.

УДК 622.248.5

АНАЛИЗ УСЛОВИЙ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ АВАРИЙ НЕФТЕГАЗОВОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ «ТЕНГИЗ»

Бисешов Б. Қ, Бурахта В.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В настоящей работе рассматриваются вопросы, связанные с осложнениями при бурении скважин, с их предупреждением и ликвидацией. В буровой практике различают различные осложнения и аварии.

Ключевые слова: нефть, скважина, буровые установки, обсадные трубы, авария, утечка, взрывы, устранения последствия, технологии.

Независимо от уровня технологии проводки скважины, при её бурении неминуемо возникают нештатные ситуации, наиболее неприятные из которых — осложнения и аварии. Что связано с разнообразием залегания пород, вариацией глубины пластов, их мощности и физико-химических свойств. Особенно непредсказуемо бурение первых, параметрических, скважин. По мере накопления информации о разрабатываемом месторождении технология проводки скважин совершенствуется.

Авария — это опасное техногенное происшествие, создающее на объекте, определенной территории или акватории угрозу жизни и здоровью людей и приводящее к разрушению зданий, сооружений, оборудования и транспортных средств, нарушению производственного или транспортного процесса, а также к нанесению ущерба окружающей природной среде [1]. Крупная авария, как правило, с человеческими жертвами, является катастрофой.

Месторождения Тенгиз (каз. Теңіз — «море») — нефтегазовое месторождение в Атырауской области Казахстана, в 350 км к юго-востоку от г. Атырау. Относится к Прикаспийской нефтегазоносной провинции. Открыто в 1979 году. 1993 году правительство Казахстана учредило ТОО СП «Тенгизшевройл» совместно с «Chevron». Сегодня партнёрами являются уже четыре компании: АО НК «Казмунайгаз» (20 %), «Chevron Overseas» (50 %), «Еххон Мобил» (25 %) и «ЛукАрко» (5 %). Изначально доля Казахстана составляла 50 %. Затем 25 % были проданы Еххон Мобил, а потом ещё 5 % были проданы «ЛукАрко». Соответственно, в распоряжении Казахстана осталась 20 % доля — передана в управление «Казмунайгазу». Тенгиз занимает 2 место по запасам нефти в Казахстане (после Кашаганского месторождения).

Производственная деятельность ТОО СП «Тенгизшевройл» связана с добычей нефти, первичной подготовкой, хранением и отгрузкой нефти для исследования технологических свойств. Вместе с тем, в процессе добычи нефти возможны нефтегазопрооявления, а также выделения нефти из технологического оборудования. Нефть и газ сложные углеводороды, которые легко испаряются, быстро воспламеняются и взрывоопасны. Следовательно, возникает определенная опасность возникновения аварии, травмирования работающего персонала, а также загрязнения окружающей среды.

Анализ опасностей и риска на производственных площадках ТОО СП «Тенгизшевройл» выполнен на основе изучения сведений об имевших место авариях и неполадках на предприятиях нефтяной промышленности. При этом рассмотрены различные сценарии возникновения и развития аварийных ситуаций, изучены условия возникновения и развития аварий, произведена оценка риска аварий и чрезвычайных ситуаций, с использованием различных методик анализа опасностей и риска. Анализ

условий возникновения и развития аварий Возможные причины отказов и аварий при эксплуатации технологического оборудования производственного объекта месторождения Тенгиз можно классифицировать по следующим видам: конструктивно-технологические факторы; эксплуатационные факторы; дефекты металлических труб, оборудования и сварных швов; качество строительно-монтажных работ; внешние антропогенные воздействия; коррозия металла труб и оборудования; природные воздействия (катаклизмы). Одна из особенностей современного этапа развития земной цивилизации связана с возрастанием риска возникновения природных и техногенных катастроф, влекущих за собой значительные социально-экономические и экологические последствия. Потенциальные опасности, связанные с риском работ по нефтедобычи, могут возникнуть в результате воздействия, как природных факторов, так и антропогенных. Отказы по причине плохого качества труб и недостатков в конструкции оборудования, как правило, выявляются в первые годы эксплуатации технологических агрегатов[2].

Вероятность отказов по причине природных воздействий невелика, так как при проектировании объектов учитывались возможные природные условия района их расположения на надежность зданий и сооружений. Оценка риска аварий и ЧС на месторождении Тенгиз включает в себя анализ частоты, анализ последствий выявленных событий и анализ неопределенностей результата, но когда частота событий крайне мала, достаточно оценить один параметр[3].

Проведение полной количественной оценки риска в некоторых случаях могут единственно допустимыми, в частности, для сравнения опасностей различной природы, что вполне относится к ТОО СП «Тенгизшевройл».

Для обоснования моделирования аварий по разработанным сценариям были приняты следующие начальные условия и предложения:

1. Состав опасных материалов и их молярные массы (таблица 1).

2. Объемы опасных материалов и масса выброса опасных веществ (всего опасного вещества на объекте: 765,145 м³; из них: в сосудах и аппаратах 765,875 м³, в трубопроводах 2,27 м³).

Таблица 1-Состав опасных материалов и их молярные массы

Наименование	Параметр нефти и газа	
	Нефть	Газ
Название вещества	Нефть	Газ
Химическое	Углеводород	Углеводород
Торговое	Нефть товарное	Природный газ
Физические свойства	Вязкая маслянистая жидкость обычно темно-коричневая	Не имеет запаха и цвета
Молекулярный вес	189	16
Плотность кг/м ³	886	0.668
Данные взрывоопасности	взрывопожароопасная	Вместе с воздухом образуется вещество с температуры воспламенения 55 ⁰ C
ПДК в воздухе рабочей зоны, мг/м ³	300 мг/м ³ в пересчете углерод	300
Летальная токсичность мг/м ³	500 мг/м ³ в пересчете углерод	Более 50000, действует удушающе
Реакционная способность	Слабовыражена	Малоактивен
Запах	Средневыраженный	Не имеет
Коррозионное воздействие	Отсутствует	Коррозионноактивен

Объемы опасных материалов и масса выброса опасных веществ (всего опасного вещества на объекте: 765,145м³; из них: в сосудах и аппаратах 765,875 м³, в трубопроводах 2,27 м³). Наиболее вероятны выбросы взрывоопасного материала с дебитом (расходом) 6,3 кг/с. Время истечения смеси до аварийной остановки не превышает 5 мин, запас материала при аварии будет поступать из манифольда выкидной линии. Давление на скважине принято 20МПа. Для этих условий и характеристики погоды D5 опасные расстояния составляют:

Взрыв, давление 35 кПа35 м;

- Тепловые излучения 35 kW/м² 20 м;
- Токсическое воздействие 500 ppm 250 м.

Для расчетов аварийных ситуаций приняты следующие погодные условия:

- класс D5 день, скорость ветра 5 м/с;
- класс D1,5 день, скорость ветра 1,5 м/с;
- класс F1,5 день, скорость ветра 1,5 м/с.

В расчетах аварийных ситуациях возможны следующие опасные события, влияющие на обслуживающий персонал и оборудование при нарушении герметизации оборудования и трубопроводов:

- факельный пожар с возможным расширением (эскалацией);
- бассейновый пожар;

Сценарии возможных аварийных ситуаций

Аварии на производственном объекте месторождения «Тенгиз» могут создавать локальные и местные чрезвычайные ситуации. Основным негативным последствием аварии является загрязнение окружающей природной среды, вследствие проникновения опасных веществ в почвенные грунты, атмосферный воздух, а также образование взрывоопасных паровоздушных смесей в случае внезапного выброса нефти и газа. В таблице 2 представлены сценарии возникновения и развития возможных аварий.

Таблица 2- Сценарии возникновения и развития возможных аварий

№п.п	Вид сценария	Последствия аварии	Основной поражающий фактор	Количества опасного вещества, участвующего в аварии
1	Разгерметизация резервуара хранения нефти	Потеря нефти, загрязнение окружающей среды	Токсические воздействия	Определяется после ликвидации аварии
2	Загорание нефти в трубопроводе	Загрязнение окружающей среды, поражение персонала	Токсические воздействия, температура высокая	Определяется после ликвидации аварии
3	Загорание нефти в резервуаре	Разрушение резервуара и оборудования, поражение людей, потеря нефти	Токсические воздействия, температура высокая	Определяется после ликвидации аварии

Часть взрывов, пожаров и загораний на предприятиях обусловлена несовершенством, неисправностью или необоснованным отключением контрольно-

измерительных приборов, блокировок и других средств автоматического управления процессом. Наибольшую опасность представляют отказы в работе средств регулирования заданных параметров: температуры, давления, уровней жидкости в аппаратуре, скорости дозирования и состава материальных сред, которые, в конечном итоге, приводят к разгерметизации технологического оборудования, выбросам в атмосферу взрывоопасных продуктов и крупным авариям. Многие отклонения режима, вызванные отказами и средств регулирования, являются также и причиной возникновения источников воспламенения или импульсов взрыва [3]. На течение и тяжесть последствий аварии оказывают большое влияние атмосферные явления, а именно направление и скорость перемещения воздушных потоков. Независимо от места возникновения аварий необходимо рассматривать последствия и течение следующих аварий: факельный пожар; взрыв облака паро-газовоздушной смеси; образование и воздействие токсичного облака; взрыв распределяющихся паров кипящей жидкости в сосудах под давлением, для ЛВЖ продолжением взрыва является возникновение «огненного шара»; опасность при работе кранов, расположенных на площадках объектов ТОО СП «Тенгизшевройл» не моделировались, т.к. опасности аварий, возникающих на этих объектах, ограничены размерами зоны действия крана [4]. Критерии вероятности смертельного исхода. Случаи со смертельным исходом возможны в следующих ситуациях: воздействие теплового излучения загоревшихся углеводородов: газоконденсатной смеси, газа или конденсата; воздействие избыточного давления, образовавшегося в результате взрыва углеводородов. В таблице 3 даны критерии летальных исходов при авариях.

Таблица 3- Критерии летальных исходов при авариях

№ п.п.	Вид воздействия	Предельные значения	Вероятность смертельного исхода
1	Тепловое излучение пламени пожара, кВт/м ²	более или равно 37.5 менее 37.5	10
2	Воздействие пламени при вспышке газовоздушной смеси в открытом пространстве	более или равно НПВ менее НПВ	1 0
3	Избыточное давление взрыва, бар	более или равно 0.34 менее 0,34	10
4	Время надевания дыхательного аппарата (ДА) после выброса H ₂ S, секунд	менее 0,34 менее 30	00.5
5	Вероятность надевания/наличия ДА после 30 секунд	более 30 0,975	1-

Выводы Политика ТОО СП «Тенгизшевройл» направлена на выявление всех опасных и вредных производственных факторов, оценку рисков и принятие соответствующих мер по их контролю. Для своевременного проведения ликвидационных работ можно наметить выполнение следующих организационно-технических мероприятий: наличие на каждом из объектов, на всех участках и рабочих местах комплексного плана по предупреждению и ликвидации аварии, а также регламентов по оповещению государственных и иных служб, организации аварийно-спасательных работ; для каждого потенциально опасного объекта уточнены состав и количество штатных средств, виды связи, оборудование, необходимое для ликвидации аварии и ее последствий.

Таким образом, выявленные основные причины, условия возникновения и развития взрывов показывают, что низкий уровень обеспечения взрывопожаробезопасности отдельных предприятий создает повышенную вероятность возникновения на них взрыва.

Список использованной литературы

1. Приказ Министра по чрезвычайным ситуациям РК от 29 мая 2007 года № 88 «Об утверждении Правил разработки Декларации промышленной безопасности».

2. Лисанов М.В. и др. Анализ российских и зарубежных данных по аварийности на объектах нефтегазового комплекса // Безопасность труда в промышленности. — 2010. — №7. — С. 16- 22

3. Олейник А.П. Анализ аварийности на объектах трубопроводного транспорта в России и США // Вестник РУДН. — №4. — 2016. — с.84-90.

4. Безопасности промышленного объекта месторождения «Тенгиз» Декларация. — Актобе, Имангазин М.К. Анализ травматизма в производстве Республики Казахстан. Монография. Издательство LAP Lambert Academic Publishing. Saarbrücken. August, 2014.

УДК 622.248.5

" ТЕНГИЗ" МҰНАЙ-ГАЗ КЕН ОРНЫНЫҢ АВАРИЯЛАРЫНЫҢ ТУЫНДАУ ЖӘНЕ ДАМУ ЖАҒДАЙЛАРЫН ТАЛДАУ

Бисешов Б. Қ, Бурахта В.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Андатпа. Бұл жұмыста ұңғымаларды бұрғылау кезіндегі асқынуларға, олардың алдын алуға және жоюға байланысты мәселелер қарастырылады. Бұрғылау тәжірибесінде әртүрлі асқынулар мен жазатайым оқиғалар ажыратылады.

Кілт сөздер: Мұнай, ұңғыма, бұрғылау қондырғылары, корпус құбырлары, апат, ағып кету, жарылыстар, зардаптарды жою, технологиялар.

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Чигирева С.Ж. Қазақ тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану	4
2	Нарикова Ж.М. Авторлық бағдарлама жазудың әдістемесі	7
3	Дүйсенғалиева Б.Ұ. Қазақ және ағылшын тілінің грамматикасын салыстыра оқытудың ерекшелігі	10
4	Куатова А. Ж. Абдульманов А.А. Көркем мәтінге лингвистикалық талдау жасаудың әдістемесі	13
5	Мырзабайқызы Ж., Хазиева Ә. С. Қазіргі кезеңде ағылшын әзілдерін қазақ тіліне аударудағы қиындықтары	19
6	Сапиева Ж. Ғ. Обучение профессиональному общению на английском языке магистрантов направления педагогика и психология	23
7	Саматова Ж.М., Какимова Д.М. Жаңа технологияларды тиімді қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың әдіс-тәсілдері	28
8	Жусупова Н. Қ. Лингвистические трудности, возникающие у младших школьников при овладении лексическими единицами	32
9	Сарсенбаева А.Н., Макашева Ф.Н. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктері мен ұқсастықтары	37
10	Абужалитова А.Т., Оңғарбай Э. Қ. Кейіпкер бейнесін ашудағы портреттің қызметі	41
11	Байтуғанқызы А. Түркі-моңғол тілдерінің бәріне ортақ түбір ретінде саналатын ор түбірінің тарихи даму үрдісі	46
12	Кужамберлиева Н.К., Кисметова Г.Н. Стилиевое своеобразие литературной автобиографии редьярда киплинга «немного о себе»	53
13	Нугманова А.М. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің зерттелуі	56
14	Джумашева Ж.Б. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің зерттелуі	60

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

1	Мухамбетова З.М., Муратова Ж.М., Жубаналиева Л.У. Методика обучения решению текстовых задач в 1 классе республики казахстан	64
2	Жумағалиев И.К. Шудың адам ағзасына әсерін талдау	69
3	Днекешев А.К. Өртүрлі жастағы Ақжайық тұқым кошқарлар ұмасының морфометриясы	74
4	Днекешев А.К. Клинико-морфологическиепоказатели при острой форме бронхопневмонии ягнят	78

ТАРИХЫ ҒЫЛЫМДАР/ ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Шуренбаева Э. Ә. Тарихи құндылықтардың қоғамдағы орны	83
2	Достанов А. М. Тәуелсіздік жылдарындағы Орал қаласы халқының демографиялық келбеті	86
3	Махсотова Ж. Р. Жұмыс уақыты мен демалыс уақытын құқықтық реттеу	90
4	Бұйрашева А.С. Кашапова А.Н. Қазақ зиялыларының қазақ қоғамының қалыптасуына қосқан үлесі (хix-xx ғ. басы)	95
5	Кашапова А.Н., Бұйрашева А.С. Джадидизм и его влияние на казахскую интеллигенцию	99
6	Ғұбайдуллин А.С., Құрманалин С.Б. Бөкей Ордасындағы білім беру тарихынан: мәселенің өзектілігі мен зерттелу деңгейі	104

	Дуйсенбаева Н.Б., Құрманалин С.Б. 1867-1868 жж. және 1886-1891 жж. реформалармен жаңа әлеуметтік құрылымның қалыптасуы, орнығуы	109
8	Бопылова Ш.М., Құрманалин С.Б. Жантөре хан және кіші жүздегі оппозициялық күштер (XIX ғасырдың басы)	114
9	Тәжиев Р.Қ., Құрманалин С.Б. Ұлттық мемлекеттілікті қорғаушылар күресінің тарихнамасы	120
10	Абдрахманова Р.Л. Великая Отечественная Война в памяти народа и на странице исторической публикации	125
11	Толегенова А. Ж. XX ғасырдың II жартысындағы Батыс Қазақстан қала халқының этнодемографиялық ахуалы	128
12	Тулеугалиев А. Ж. Ұлы отан соғысы жылдарындағы күштеп қоныстандыру тарихынан	133
13	Достанов А. М. Орал қаласының демографиялық дамуына көші-қон үдерістерінің ықпалы	137

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Казкенова Г.У. Бастауыш сынып оқушыларын мәнерлеп оқуға үйрету тәсілдерінің ғылыми-теориялық негіздері	141
2	Джумакаева Б.С., Мендигалиева А.С., Джумакаева К.С. Биохимический контроль при занятиях физическими упражнениями и спортом	146
3	Мендигалиев Б. С., Бисалиев С. А., Ларионов А.С. Жарыс алдындағы спортшылардың салмақ түсіру жолдары	151
4	Салов М.В., Кусбеков Ж.С., Бакесова Р.М. Инклюзивное образование как модель социального устройства	155
5	Бегилов Т.З., Хатимуллина Б. Т., Ахметов М.Г. Спорттық-сауықтыру туризмі жасөспірімдерді салауатты өмір салтына баулу құралы	158
6	Жасқайратов А. Ж., Лозовой М. В., Кауметов Н. К. Основные принципы современной тренировки	162
7	Майшанов Е.Б., Мендигалиева А.С., Зиналиева М.З. Жас волейболшылардың денесінің анатомиялық және физиологиялық даму ерекшеліктері	166
8	Даупаев М.О., Макашев Ш.А., Джумагазиев Ж.А. Проблема применения равномерного и повторного методов развития физических качеств на уроках плавания в старших классах	169
9	Заур Қ.М. Сахна -білім беру үдерісіндегі мәдени тәрбие көзі	171
10	Иргалиев А.С., Сейлханқызы А. Жүрек аритмиясы бар пациенттердің психикалық бейімделуінің клиникалық және психикалық факторларын зерттеудің ғылыми-теориялық негіздеріне талдау	174
11	Абуова А. С. Формирование правовой культуры и правосознания студентов университета в образовательном процессе	180
12	Захаров С. К. Білім беру процесінде университет студенттерінде көркем өнер шығармашылығын қалыптастыру	183
13	Бегилова Г.С. Шығармашылық-белсенді тұлғаны қалыптастырудағы заманауи ххІ ғасыр кітапхананың рөлі	186
14	Уракчинцева Г. В., Пакалка Е. О. Индивидуально-психологические особенности личности, занимающиеся парашютным спортом	189
15	Нурмуканбетова В.Е., Мамбеталиева А.З., Халикова Б.Т. Білім беру жүйесіндегі оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану ерекшеліктері	194

16	Жумагулова Г.А., Щербакова Я.А. Арт-терапия как средство коррекции тревожности детей среднего школьного возраста	198
17	Жумасейтова А.Е., Султангалиева А.И., Калкенова Г.Б. Студенттердің педагогикалық іс-әрекетке психологиялық дайындығын қалыптастыру	203
18	Иргалиев А.С., Абекешев А.И. Туристер типологиясының жеке психологиялық ерекшеліктері	210

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Көбегенов Ж.Б., Тогашева Д.С. Жергілікті бюджеттердің жұмыс істеу мәселелері	217
2	Жумаев Ж.Ж., Курмантаева Б.К. Аймақтың экономикасы дамуының қазіргі жағдай	221
3	Жумаев Ж.Ж., Тулеугалиева Ж.К. Аймақ экономикасы және шағын, орта кәсіпкерліктің дамуы	226
4	Сапар Ж.Ж. Қазіргі заманғы кәсіпорынды дамытудағы бизнес жоспардың рөлі	230
5	Агаева К. И., Аймешева Ж. А. Учет и аудит реализации продукции	223
6	Ширшова М. Д., Аймешева Ж. А. Особенности учета в гостиничном бизнесе	237
7	Федорченко Л.В. Диверсификация экономики как фактор социально-экономического развития региона на примере западно-казахстанской области	240
8	Салимбаева Ш.Д. Қазақстан республикасында нәтижеге бағдарланған бюджеттеу моделін қолдану ерекшеліктері	244
9	Бакшиева Д.Е. Инновационные технологии банков второго уровня в республике Казахстан	249
10	Абдуллаева А.Э., Буркитбаев К.Т. Организация системы управленческого учета	253
11	Батырғалиев Ә.Н., Абекешев А.И. Әлем экотуризмнің қазіргі жағдайы және даму болашағы	257
12	Айтымова Ж.А., Сапарғали А.М., Курманалина А.А. Современное состояние потребительского кредитования в казахстане	262
13	Артықбай А. Коммерциялық банктердің пассивті операциялары және оларды жетілдіру жолдары	267
14	Абуев Н.Б. Отражение затрат в бухгалтерском учете и калькуляция себестоимости продукции в компаниях по реализации нефтепродуктов	270
15	Жизсаров М.Ж. Семь методов автоматизации бизнес-процессов в бухгалтерии	280

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Жумагалиева Г. Ж. Модифицирование актауского дорожного битума амидными, кислотными и нейтральными добавками	289
2	Билашев Б.А., Даулеткалиев Б.Е. Определение темпа закачки и времени обработки пзп при наличии зоны кольматации	292
3	Билашев Б.А., Танатов Д.К. Эффективность применения высокоминерализованного утяжелённого бурового раствора при строительстве скважин с АВПД	298

4	Билашев Б.А, Новожилов В.В. Тарифное регулирование в сфере	301
	транспортировки нефти и газа по магистральным трубопроводам	
5	Кенбаев Б. А. Эффективность потокоотклоняющих технологий в условиях	305
	повышенных пластовых температур	
6	Ажгулов К.Б., Ихсанов К.А. Мероприятия по предупреждению и борьбе с	308
	осложнениями при эксплуатации скважин	
7	Бисешов Б. Қ, Бурахта В.А. Анализ условий возникновения и развития аварий	310
	нефтегазового месторождения «Тенгиз»	

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и снизу по 2,5 см, справа 2,5, слева 2,5 см. Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090009, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail:

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF THE WEST KAZAKHSTAN INNOVATION-
TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

**Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов**

Подписано к печати 26.12.2022

Формат А4 Объем 20 п.л

Тираж Заказ

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ

Тел: +77112500943 E-mail:

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
090006, Орал қаласы Н.Назарбаев, 194

Западно-Казахстанский инновационно- технологический университет
090006, г.Уральск, Н.Назарбаев, 194